

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

БАКОВЕЦЬКА Ольга Олександрівна

УДК 94+(2-4/2-7/ 2-8/ 2-9)272

**РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХVІІІ-ХІХ
СТОЛІТЬ: ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
Шитюк Микола Миколайович,
Заслужений діяч науки і техніки
України, доктор історичних наук,
професор

Миколаїв – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан історіографічної розробки теми.....	15
1.2. Джерельна база роботи.....	48
1.3. Методологічні основи дослідження.....	71
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ	
2.1. Формування адміністративно-територіальної системи Римо-католицької церкви в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття як прояв суспільних зрушень.....	82
2.2. Зміни інституційних основ конфесії доби реформ і контрреформ другої половини XIX століття.....	104
2.3. Тираспольська єпархія – продукт і чинник суспільних змін в Україні 40–90-х років XIX століття.....	121
РОЗДІЛ 3. РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ ПЕРЕД ЗАПИТАМИ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ XVIII–XIX СТ.)	
3.1. Політико-правові засади суспільного впливу Римо-католицької церкви.....	144
3.2. Позиції Римо-католицької церкви щодо загострення суспільно-політичної ситуації в другій половині XIX століття	166
3.3. Господарське життя Римо-католицької церкви як економічне підґрунтя її впливовості.....	191

РОЗДІЛ 4. СУСПІЛЬНА РОЛЬ ПАРАФІЙ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

4.1. Розгортання діяльності римо-католицьких парафій в землях Північного Причорномор'я212

4.2. Зміцнення суспільних позицій осередків Римо-католицької церкви на півострові Крим, Східній Україні, Приазов'ї та Нижньому Придніпров'ї245

4.3. Посилення впливу релігійних громад Римо-католицької церкви Правобережної України на суспільно-політичне життя регіону.....273

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХVІІІ–ХІХ СТОЛІТТЯ

5.1. Діяльність Товариства Ісуса та його вплив на суспільну думку в Україні кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття.....294

5.2. Внесок римо-католицьких освітніх закладів у соціально-культурний розвиток України.....312

5.3. Благодійно-культурницька діяльність Римо-католицької церкви як інструмент світоглядних впливів.....337

ВИСНОВКИ.....360

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....375

ДОДАТОК.....462

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ДАЖО – Державний архів Житомирської області
ДАМО – Державний архів Миколаївської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАСО – Державний архів Саратовської області
ДДС – Департамент духовних справ
КС – Київська старовина
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МНО – Міністерство народної освіти
НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НІАБ – Національний історичний архів Білорусі (м. Мінськ)
НКМ – Нікопольський краєзнавчий музей
ПЗЗРІ – Повне зібрання законів Російської імперії
РДІА – Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)
РКЦ – Римо-католицька церква
РПЦ – Російська Православна церква
ЗЗРІ – Звід законів Російської імперії
СПб – Санкт-Петербург
УІЖ – Український історичний журнал
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ
ЦП – Царство Польське

ВСТУП

Історія церкви, як один з проявів життєдіяльності будь-якого суспільства, була і залишається, незважаючи на науково-технічний прогрес, індикатором світоглядних позицій народу, нації, суспільної групи. Це положення дає можливість стверджувати, що проблеми, пов'язані з визначеним напрямом розвитку суспільства є актуальними.

В розвитку України, як поліетнічної держави, беззаперечним є вплив на її культуру, духовність різних світових релігій та їх конфесій. Найбільш вагомий внесок належить християнству. Історично так склалося, що у 1054 році поставлена крапка в складних взаємовідносинах автокефальних церков і християнство розділилося на два основних напрями: східний та західний. Традиційною, або національною вірою для більшості українських земель стало православ'я. Всупереч розколу і роз'єднанню християнства на дві протидіючі течії, розвиток Православної церкви в Україні завжди нерозривно пов'язаний із католицькою церквою. Реформація, Тридентський собор, Контрреформація, спроби укласти унії, вселенські і регіональні, між двома гілками християнства – все це неодмінно впливало на православну церкву та її паству. З одного боку культурний вплив, з іншого масований тиск Католицької церкви на православну частину українського населення призводили до мобілізації духовних сил суспільства, об'єднання навколо ідеї боротьби з реально існуючою загрозою – втрата своєї самобутності. Але ці події, здебільшого, стосуються XV – XVII століть. В більш пізній період, коли український народ в черговий раз зіткнувся із складною проблемою виживання в умовах втрати ознак державності і перебування українських земель під владою іноземних політичних режимів – російського самодержавства, польської та австро-угорської королівської влади, церква, поряд з іншими суспільно-політичними групами, взяла на себе відповідальність за збереження української національної ідеї. Особлива роль

в цьому процесі належить українській греко-католицькій і католицькій церкві.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі становлення українського суспільства, коли відбувається пошук шляхів розвитку духовності нації, актуальність заявленої теми не викликає сумніву. Беззаперечним вважається твердження, що на формуванні політичного життя позначається релігійний фактор, складовою якого є життєдіяльність Римо-католицької церкви. Це стосується як минулого, так і сьогодення. Вивчення впливу Римо-католицької церкви на суспільно-політичне життя наприкінці XVIII – у XIX ст. насамперед дає можливість встановити причинно-наслідковий зв'язок між досліджуваним часом і процесами, що відбуваються нині, а також визначити роль Римо-католицької церкви в процесі формування суспільних відносин в Україні.

Незважаючи на те, що історія церкви все більше привертає увагу науковців, історія Римо-католицької конфесії в Україні кінця XVIII – XIX ст. до цього часу не була комплексно досліджена. Відновлення української державності в 90-х роках XX століття принесло з собою не лише довгоочікувану свободу. З'явилися проблеми, від вирішення яких залежить наше майбутнє. Серед них виділяється питання єдності нації, багато в чому штучне, однак досить болюче. Частиною цієї проблеми є складні відносини між католицькою і православною конфесіями. У 2001 році візит Папи Римського Іоанна Павла II до України, покликаний залагодити існуючі протиріччя між двома гілками християнства, призвів до ще більшого непорозуміння з боку частини православного населення. Пояснень такої ситуації існує безліч. Одним з них є відсутність у достатній кількості об'єктивної інформації про історію Римо-католицької церкви в Україні, її співпрацю із громадою.

Події в Україні 2013–2015 років укотре нагадали суспільству важливість духовних цінностей, які мають базуватися на усвідомленні

єдності, зокрема церковно-релігійній. Особливо гостро ця тенденція проявилася через обопільне бажання світських і духовних осіб запровадити душпастирство в українській армії та інших силових структурах, а також участь служителів церкви, незалежно від їх конфесійної приналежності, у волонтерському русі. Виразною ознакою процесу стало усвідомлення представників різних конфесій необхідності спільного служіння та відмови від руйнівної міжконфесійної конфронтації. Гостра потреба в мирі спонукала Папу Римського Франциска під час своїх відозв неодноразово звертатися з закликом про відновлення взаєморозуміння в Україні та молитися за мир у нашій країні. Запрошення Президента П. Порошенка понтифіку відвідати Україну в листопаді 2015 року, на яке Папа Франциск погодився, також є важливою складовою пошуку компромісів і мирного вирішення існуючого конфлікту. Отже, з огляду на сучасну ситуацію в Україні, представлена тема актуальна і потребує спеціального вивчення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження відповідає статті 35 Основного Закону нашої держави, що визнає свободу віросповідання однією з найголовніших свобод людини [1.1, с. 9], а також положенням Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року [1.2, с. 283] з усіма наступними змінами, в тому числі і останніми [1.3, с. 593]. Визначений напрям роботи пов'язаний з Указами Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо релігії й відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» №279/2002 від 21 березня 2002 року [1.4] та «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» №1647/2005 від 24 листопада 2005 року [1.5], а також «Концепцією державно-конфесійних відносин в Україні» [1.6]. Дисертаційна робота пов'язана з розробкою планової наукової теми «Актуальні проблеми історії Півдня України ХХ ст.» (номер державної

реєстрації 0104U4010975), що проводиться кафедрою історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. Сухомлинського. Тема дисертації зареєстрована в Українському інституті науково-технічної та економічної інформації за № 0108U008336.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу комплексу архівних матеріалів, критичного переосмислення здобутків історіографії визначити ступінь і механізм впливу Римо-католицької церкви на суспільно-політичне життя України, виявити загальні тенденції та регіональні особливості цього процесу в кінці XVIII – у XIX ст.

Реалізація зазначеної мети обумовила постановку наступних завдань:

- оцінити стан наукової розробки проблеми, виявити та класифікувати історичні джерела, встановити їх повноту і достовірність;
- проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження розвитку Римо-католицької церкви та особливості її функціонування в церковній системі Російської імперії;
- розглянути процес еволюції територіально-адміністративного устрою Римо-католицької церкви в Україні;
- визначити закономірності формування системи органів державного управління духовними справами Римо-католицької церкви;
- виявити умови формування та особливості політики влади в питанні регуляції нормативно-правової бази існування Римо-католицької церкви;
- з'ясувати специфіку дій російського уряду щодо римо-католицької конфесії в Україні в умовах загострення політичної ситуації в Російській імперії;
- показати роль Римо-католицької церкви в соціально-економічному розвитку українських земель та особливості економічного становища конфесії;

– дослідити процес становлення і розвитку римо-католицьких громад і церков у різних регіонах України;

– розкрити діяльність Римо-католицької церкви у справі розвитку освітньої галузі в Україні в умовах імперської політики денаціоналізації;

– простежити благодійно-культурницький напрям у діяльності римо-католицької конфесії.

Об’єктом дослідження є Римо-католицька церква в українських землях у кінці XVIII – в XIX ст.

Предметом дослідження є закономірності й особливості розвитку Римо-католицької церкви, виявлення її місця в конфесійній системі взаємовідносин, що склалися в українських землях наприкінці XVIII – у XIX ст., та ролі у соціально-економічному, політичному і культурному житті українських земель.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця XVIII століття і до кінця XIX століття. Початковою датою дослідження є події 1792–1795 років – другий і третій поділи Польщі. В результаті військових операцій і домовленостей між Пруссією, Австрією та Росією, останній відійшла Правобережна Україна і Волинь. За межами імперії залишилися території Північної Буковини, Галичини, Закарпаття. З цього моменту розпочинається новий етап життєдіяльності Римо-католицької церкви в українських землях, які опинились у межах Російської імперії.

Завершується період, що досліджується, в кінці XIX століття. Для римо-католицької церкви це, насамперед, означало появу у 1890 році нової редакції правил управління конфесією в імперії. Згодом, на підставі цієї редакції, внесено зміни до Статуту Римо-католицької церкви в третьому зібранні законів 1881–1913 років. Новий Статут мав на меті поставити крапку в питанні тривалої боротьби самодержавства з Римо-католицькою церквою та остаточно узурпувати всі можливі прояви життєдіяльності конфесії. Окрім того, кінець XIX століття відзначився завершенням періоду

діяльності культурницьких громадських організацій. Саме в них активну участь приймали представники Римо-католицької церкви, які використовували існуючі можливості для відстоювання прав католицьких громад. На зміну громадівському руху приходила нова сила – політичні партії. Революційний рух, що розгортається з початком ХХ століття охопив всі групи населення, в тому числі й католиків України, що внесло значні зміни у положення Католицької церкви. Зокрема, у 1905 році указом «Про зміцнення початків віротерпимості» і дозвіл катехізації молоді рідною мовою розпочато процес лібералізації політики, яку проводив царський уряд стосовно католицизму. В цей же період прийнято ще ряд законів, завдяки яким покращувалось правове положення католицького духовенства, а також дозволявся перехід на католицизм з інших віросповідань. Отже, з закінченням ХІХ століття фактично завершується епоха тотального контролю і тиску самодержавства на релігійне життя католицьких громад в Україні. З початком ХХ століття розпочинається новий етап в історії України та Церкви, пов'язаний з епохою радикальних суспільно-політичних зрушень, який потребує окремого дослідження.

Територіальні рамки дослідження. На рубежі ХVІІІ – ХІХ століть відбулися значні територіальні зрушення в Україні. Більша частина українських земель опинилася в межах Російської імперії: Лівобережна, Правобережна і Південна Україна та півострів Крим. Правобережна частина у 1793 році поділена на Ізяславську і Брацлавську губернії та Кам'янецьку область, а в 1797 році – на Київську, Подільську й Волинську губернії. В 1802 році російський уряд ліквідував величезну Малоросійську губернію і натомість утворив Чернігівську та Полтавську. А в 1832 році з'явилося вже Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської та Подільської губерній. Через три роки на теренах Слобідсько-Української губернії створено Харківську. Південний степовий регіон включав Новоросійський край із Катеринославською, Таврійською та Миколаївською

(з 1803 року Херсонською) губерніями, а також Бессарабську область. У цілому територія України, що опинилася в складі Російської імперії в ХІХ столітті, поділена на дев'ять губерній, землі яких і є територіальними рамками даної роботи.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Робота над темою передбачає використання методів, адекватних задуму всебічного розкриття попередньо означених проблем і виходу на науково обґрунтовані висновки і узагальнення. Дослідження базується на принципах історизму, плюралізму, об'єктивності, гуманізму, світоглядності та цивілізаційного підходу. У роботі дослідження архівних матеріалів, пов'язаних із становищем Римо-католицької церкви України кінця ХVІІІ – ХІХ ст., відбувається на основі системного підходу та структурно-функціонального аналізу. З метою розв'язання поставлених проблем використані історико-ситуаційний, історико-хронологічний, біографічний, ретроспективний, історико-генетичний методи. Для підвищення інформативної віддачі архівних матеріалів за темою чимале значення мають евристичний, аксіологічний та статистичний методи, які взаємно доповнюють один одного. Всі перелічені методи переслідують одну мету – отримання достовірних результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні актуальної наукової проблеми, яка до цього часу не мала всебічного та об'єктивного висвітлення в українській історичній науці. На основі широкого кола джерел, більшість яких уперше введено до наукового обігу, автор дослідила процес розвитку закономірностей та особливостей діяльності Римо-католицької церкви кінця ХVІІІ – ХІХ ст. в Україні.

Уперше:

– показано, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутній цілісний аналіз історії Римо-католицької церкви в Україні кінця ХVІІІ – ХІХ ст. та її впливу на суспільно-політичний розвиток; критично переосмислено

праці дослідників, що дало можливість розкрити ступінь участі римо-католицького духівництва в суспільному житті;

– оприлюднені нові дані та розкриті інформаційні можливості масиву невідомих раніше документів України, Білорусі, Російської Федерації у вивченні історії Римо-католицької церкви досліджуваного періоду;

– всебічно проаналізовано зміст державної політики щодо конфесії на основі залучення архівної документації і широкого використання нормативно-правової бази Російської імперії. Розкрито зміст правового перешкоджання процесу інституціоналізації Римо-католицької церкви в Україні, систематизовано наукові дані про предмет, способи, механізми, межі правового регулювання процесів ліквідації територіально-адміністративних одиниць конфесії;

– встановлено специфіку впливу Римо-католицької церкви на суспільно-політичні процеси в Україні, пов'язані з антиурядовими виступами у 30–60-х рр. ХІХ ст., проаналізовано зв'язок між опозиційними настроями представників конфесії та поширенням повстанського руху в українських землях;

– визначено відмінності та особливості становища Римо-католицької церкви і громад на території Північного Причорномор'я, Східної, Правобережної України та півострова Крим;

– виявлено причинно-наслідкові зв'язки між суспільно-політичною специфікою розвитку регіонів і генезисом Римо-католицької церкви;

– висвітлено особливості культурно-освітньої та благодійної діяльності римо-католицьких громад, спрямованої на розвиток якісної та конкурентоспроможної католицької системи освіти з подальшим формуванням відповідного світогляду та громадської думки.

Уточнено:

- аспекти діяльності провідних особистостей і рядових учасників процесів, які відбувались у римо-католицькій конфесії України, їхній внесок у духовний, освітній, культурний і соціально-політичний розвиток України;
- вплив процесів насильницького опрацювання на ступінь міжцерковного порозуміння з метою об'єктивної оцінки становища Римо-католицької церкви в Україні, її місця в системі взаємовідносин Православної, Греко-католицької і Римо-католицької церков.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати, положення, висновки й фактичний матеріал можуть використовуватися при написанні навчальних посібників, підручників, монографій з історії Римо-католицької церкви в Україні, укладанні довідкових видань, напрацюванні сучасних програм державної релігійної політики, а також застосовуватися в практиці викладання у вищій школі, зокрема, при читанні курсів з історії України, спецкурсів з історії релігій, створенні нового академічного курсу з історії конфесії в Україні, вихованні високого морально-духовного рівня та толерантного ставлення молоді до представників різних конфесій.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному вирішенні важливої наукової проблеми, що дозволяє глибше і повніше усвідомити причини, суть та наслідки церковної політики самодержавства відносно Римо-католицької церкви в Україні, вплив конфесії на суспільно-політичні процеси, а також у залученні до наукового обігу й аналізі значного комплексу нових джерел.

Апробація результатів дослідження. Результати даного дослідження пройшли наукову апробацію на 15 міжнародних та всеукраїнських конференціях. У тому числі: V Международной научной конференции «Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура» (Белгород, 2009 г.); Международной научно-практической конференции «История и культура славянских народов: достижения, уроки, перспективы» (Пенза – Белосток – Прага, 2011 р.); VIII Międzynarodowej naukow-

praktycznej konferencji «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2012» (Przemyśl, 2012 r.); VIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2012» (Przemyśl, 2012 r.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2012 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 2013 р.); Десятій Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив» (Київ, 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 2013 р.); IX Mezinárodní vědecko-praktická konference «Moderní vymoženosti vědy – 2013» (Praha, 2013 р.); X Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki – 2014» (Przemyśl, 2014 r.); Десятій Міжнародній науково-практичній конференції «Соціум, наука, культура» (Київ, 2014 р.); XXIV Міжнародній науковій конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2014 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 41 наукову статтю, загальним обсягом 14,8 ум. друк. арк., 20 з яких – у фахових виданнях України, 5 – у наукових періодичних виданнях інших держав.

Результати дослідження представлені в монографії «Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX столітті» / О. О. Баковецька. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 360 с.

Обсяг та структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (764 позиції), додатку. Основний текст дисертації викладено на 373 сторінках, загальний обсяг дослідження становить 463 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

Окремі питання історії української Римо-католицької церкви після розчленування Речі Посполитої, проблеми міжконфесійних відносин, ставлення влади до Католицької церкви почали цікавити істориків ще в ХІХ столітті. Більша частина досліджень прийшлася на другу половину ХІХ - початок ХХ століття. У радянські часи через ідеологічні причини питання майже не досліджувалося, а ті роботи, в яких дослідники зверталися до історії Католицької церкви, розглядалися у контексті класової боротьби пригнічених етнорелігійних груп з самодержавством. На початку 90-х років, внаслідок радикальних змін і розпаду Радянського Союзу, інтерес до історії релігії знову відновився, почали з'являтися ґрунтовні дослідження з історії української Католицької церкви окремих регіонів.

Стан і основні напрями наукового вивчення даної теми можна окреслити трьома концептуальними лініями: 1) дореволюційна - ХІХ - початок ХХ століття; 2) радянська і діаспорна - 20-80-ті роки ХХ століття; 3) сучасна - кінець 80-х років - початок ХХІ століття. В дану періодизацію включено і зарубіжну історіографію. Даний поділ є умовним, і при викладенні матеріалу доцільним буде використання проблемно-тематичного і хронологічного принципів.

З огляду на те, що в досліджуваний період Україна перебувала у складі Російської імперії, українську історіографію доречно вивчати в контексті російської історіографії ХІХ - початку ХХ століття, яка значною мірою розглядала історію Католицької церкви в загальноросійському контексті. Дореволюційна історіографія спиралася на відому формулу графа

С.С. Уварова «православ'є, самодержавство, народність». Монографії, написані в цей період, характеризуються зверненням переважно до проблем внутрішньоцерковного життя. Найбільша увага приділялась історії розвитку Православної церкви. Римо-католицька церква якщо і була предметом уваги дореволюційних істориків, то, в основному, як ідеологічний опонент - досліджувались витоки міжконфесійного конфлікту, розбіжності в канонах Католицької і Православної церкви, а також у світогляді католицької і православної громад. На історіографію проблеми в даний період також вплинуло ставлення влади до польського населення, яке, після розділів Речі Посполитої, опинилось у межах імперії і сприймалося самодержавством досить вороже. Саме в цей період в історичній літературі з'явився термін «розполячення католицизму». Серед робіт даного спрямування можна назвати дослідження Ф. Кітченко [4.419], О. Іванцова-Платонова [4.409], Д. Чихачева [4.491].

Варто відмітити, що в працях дореволюційних дослідників розглядались окремі сюжети громадсько-політичної діяльності Римо-католицької та Греко-католицької церкви, історії ордену єзуїтів, історії католицизму в Південно-Західному і Західному краї, відносини російської влади з Папою Римським і ставлення самодержавства до католицизму, але, як правило, інформація дослідниками подавалась тенденційно, в руслі тодішнього офіціозу. Це, зокрема, монографії В. Мілютіна [4.441], Ф. Терновського [4.480], М. Кояловича [4.424], Д. Толстого [4.483], Є. Смірнова [6.575], М. Красножона [4.425; 4.426], О. Перлінга [4.453], Я. Яроцького [10.744]. Головна ідея всіх наведених досліджень полягала в тому, що католики постійно пригнічували православне населення, яке мусило з цим боротися. Відповідно, через прозелітизм Католицької церкви, її особливу агресивність, встановлення нормальних відносин із нею виявлялось неможливим. Саме це слугувало виправданням для правлячого режиму, який ставився до конфесії набагато суворіше, ніж до інших

іновірців імперії. Незважаючи на певну конфесійну заангажованість наведених церковно-історичних досліджень, вони становлять наукову цінність через наявність у них конкретного фактичного матеріалу.

У визначений період з'являється ряд досліджень, присвячених проблемам церковного права і відносинам влади з іновірцями у правовій площині. При написанні досліджень Я. Кантрович [4.416], Д. Цвєтаєв [4.489; 4.490], М. Суворов [4.479], С. Мельгунов [4.440] використовували наявну законодавчу базу імперії з цього питання і на її основі проводили аналіз статусу представників окремих етнорелігійних груп у межах держави. Увага приділялась також і католикам імперії, які мали особливий правовий статус не тільки в порівнянні з Православною церквою, але й з іншими групами іновірців. Незважаючи на явні утиски, закріплені на рівні законодавства, дослідники вважали, що саме для Росії подібний стан речей був природним, і фактично підтримували заходи самодержавства, направлені на посилення обмежень громадянських прав даної групи населення. В той же час, із початком ХХ століття, оцінка законодавства для іновірців починає змінюватися. У 1906 році С. Мельгунов писав: «І тільки одна Росія до сих пір стояла на середньовічній точці зору поліцейської опіки держави над релігійним життям громадян, насильницькою охороною недоторканності пануючого віровчення, ігнорування інших релігій і, нарешті, навіть насильницького викорінення відомих релігійних світоглядів. Тепер необхідно зробити рішучий крок до викорінення цього гніту і встановленню релігійної свободи» [4.440, с.160].

Після вигнання єзуїтів з Росії у 1820 році, кілька десятиліть потому почали з'являтися дослідження, присвячені історії ордену в імперії. Більшість досліджень прийшла на другу половину ХІХ - початок ХХ століття. В роботах Д. Толстого [4.481], М. Морошкіна [4.444], А. Дем'яновича [10.713], А. Скоропадської [4.472], О. Ільїна [4.410], М. Карєєва [4.417], О. Сапунова [6.573], Г. Писаревського [4.457; 10.725],

висвітлювалися питання появи єзуїтів в імперії, їх діяльність, особливості ідеології, взаємовідносини з владою і причини їх покровительства з боку самодержавства, також пояснювалися обставини заборони ордену на території Російської імперії. У всіх висновках дослідників є спільна ідея, згідно з якою орден є вкрай небезпечним для православ'я і держави в цілому. Тому, будь-які обмеження, заборона ордену і повне вигнання єзуїтів за межі Росії вважалось єдиним правильним рішенням, яке могла прийняти влада.

Також слід назвати дореволюційні праці, присвячені тогочасній історії Польщі. Проблема взаємовідносин із поляками-католиками завжди викликала особливе занепокоєння у самодержавства, що, безумовно, не могло не вплинути на дослідників тих часів. У цей період побачили світ роботи Л. Спичакова [4.476], С. Шолковича [4.498], Д. Брянцева [4.383], Ф. Вилежинського [4.397], П. Кулаковського [4.429], Г. Євреїнова [4.403], В. Єсінова [4.404], В. Студницького [4.478], Г. Писаревського [4.458; 10.726], Ш. Аскеназі [4.373], О. Погодіна [4.461]. Вони змальовують загальне історичне тло, на якому розгорталася громадсько-політична історія Римо-католицької церкви на Правобережній Україні. Також у дослідженнях зазначених авторів висвітлювалися проблеми тотожності понять «поляк» і «католик», рівень ворожості польського населення до Росії, а також і яку роль у цьому відігравала Католицька церква. Дослідники не відзначалися оригінальністю висновків і аргументовано намагалися довести, що єдиним дієвим методом прив'язати поляків до Росії може бути розповсюдження російської мови, освіти, друкарства, православ'я в «неблагонадійних» землях, а також переведення Католицької церкви у повне підпорядкування російській владі.

Частина дослідників дореволюційного періоду в своїх роботах приділяла увагу окремим аспектам діяльності Католицької церкви в Південно-Західному і Західному регіонах - землях з найбільшою кількістю

вірян Католицької церкви. В роботах М. Грушевського [4.399], М. Костомарова [4.423], В. Антоновича [4.371; 4.372], І. Франка [4.486; 4.487; 4.488], М. Симашкевича [4.470; 10.735], М. Петрова [4.454; 4.455; 4.456], П. Батюшкова [4.375; 4.376; 4.377], Г. Кіпріяновича [4.418], А. Веліцина [4.396], висвітлювались питання, пов'язані із розповсюдженням латинства в українських, білоруських, литовських землях, і методи боротьби із ним. На думку авторів, дієвим варіантом протидії окатоличенню місцевого населення могла стати підтримка місцевих національних рухів через їх злиття із православ'ям. Одним з прикладів досліджень даного спрямування може слугувати робота викладача Ровенського училища А. Попова «Римско-католический костюл, называемый каплицею, при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в Юго-Западном крае» [4.464]. В зв'язку з тим, що дослідження виконувалось на замовлення піклувальника Київського учбового округу А. Деревецького, воно є, до певної міри, заангажованим і не позбавленим загальноприйнятих в імперії ідеологічних міфологем. В той же час факти, наведені в книзі, відносно окремих представників Римо-католицької церкви і громади, їх участі в громадсько-політичних рухах, а також додатки до книги із реєстрами ректорів, ксьондзів, учнів і документами, що мають відношення до теми дослідження, є дуже цінними для історіографії питання.

Важливу роль у дослідженні історії Тираспольської єпархії відіграли єпископи дієцезії Й. Кесслер [6.521] і А. Церр [6.544], які в своїх роботах, на основі статистичних даних, заперечили розповсюджене в імперії, твердження про моноетнічність Католицької церкви, віряни якої, начебто, належали лише до однієї польської нації. На основі значного фактичного матеріалу вони довели, що католицька община складалася з представників багатьох етнічних груп, зокрема і титульної. В роботах порушувалось і болюче для Католицької церкви питання про русифікацію і опрацювання, яке здійснювалося шляхом утисків і гонінь на католицьку конфесію. При

висвітленні даної проблеми автори, як представники Католицької церкви, не змогли відійти від надмірної емоційності в оцінках, що вплинуло на рівень об'єктивності досліджень. Окремі аспекти діяльності Католицької церкви в регіоні не порушувалися в дослідженнях узагалі, або отримали лише поверхове висвітлення. Зокрема це стосується питань освітньої, благодійної, культурницької діяльності місцевих настоятелів.

Значна увага питанням історії Римо-католицької церкви приділялась у тогочасній історичній періодиці. Це такі видання, як: «Киевская старина», «Христианское чтение», «Вестник Европы», «Богословский вестник» «Журнал Министерства народного просвещения», «Труды Киевской Духовной Академии». Протягом XIX - поч. XX ст. на сторінках видань опубліковані праці В. Храневича [10.738; 10.739], О. Лопухіна [10.722], О. Попова [10.728], О. Гожальчинського [10.710], М. Ястребова [10.745], О. Кирєєва [10.717], Т. Серединського [10.734], М. Кояловича [10.718], П. Жуковича [10.715]. У статтях вказаних авторів розкривались питання взаємовідносин між папським престолом і російським самодержавством, а також проблеми міжконфесійних відносин і питань латинізації православного населення. Безумовно, дані дослідження не позбавлені тенденційності у ставленні до Римо-католицької церкви, що вплинуло на рівень об'єктивності подання матеріалу, авторських оцінок і висновків.

Окремо варто звернути увагу на польську історіографію XIX - початку XX століття, в якій не останнє місце займали питання історії Римо-католицької церкви в межах Польщі і Правобережної України. Серед монографій польських істориків необхідно виділити, в першу чергу, праці, присвячені загальній історії Польщі, в яких висвітлюються політичні події в регіоні включно до кінця XVIII століття - періоду поділів Речі Посполитої, що радикальним чином вплинуло на подальшу долю Римо-католицької церкви в українських землях, також опосередковано простежується роль Римо-католицької церкви в політичних процесах визначеного періоду. Це

роботи М. Бобрижинського [6.551; 6.552], Г. Бандтке [6.546; 6.547], М. Балінського [6.514]. Необхідно зазначити, що автори цих робіт, відомі і впливові в наукових колах особи, враховували політичні обставини, в яких опинилась Польща з кінця XVIII століття, і, відповідно, їх погляд на події періоду розпаду країни, фактично позбавлений емоційності і відзначається нейтральністю в оцінках подій того часу.

Польські історики значну увагу приділяли питанню становлення і розвитку католицьких орденів на території Польщі та Правобережної України. Відомі свого часу дослідники Міхал Балінський та Тимотеуш Ліпінський, які залишили по собі значну наукову спадщину, підготували і випустили тритомне в чотирьох книгах історико-статистичне видання «Старожитна Польща» [6.515]. У роботі, на основі значної кількості джерел, історики дослідили історію появи і діяльність більшості домініканських осередків в українських землях, що входили до Польщі на момент її розчленування. Згодом ця робота стала базовою при дослідженні історії домініканського ордену в українських землях.

Значний внесок у розвиток історіографії Римо-католицької церкви зробили духовні отці, які володіли необхідним рівнем освіти і невід'ємним прагненням підтримати своїми науковими дослідженнями католицьку общину в українських землях. У 20-х роках XIX століття вийшло тритомне видання, присвячене історії Поділля, в авторстві ксьондза Вавжинця Марчинського [6.524]. Третій том цього масштабного видання, яке використовувалось місцевою владою як службовий довідник, В. Марчинський присвятив історії Римо-католицької церкви краю. Незважаючи на капітальність цієї праці та значну джерелознавчу базу, автор не зміг позбавитися суб'єктивістського підходу в оцінці ролі Римо-католицької церкви в розвитку краю. Ключова думка автора полягала в тому, що саме Римо-католицька церква стала для Поділля тим флагманом, який вивів ці землі зі скрути.

Особливе місце серед дослідників історії української Католицької церкви посідає польський історик, уродженець Волині, Я. Гіжицький, який працював під псевдонімами Волиняк, або Марек Годзава. Особливу увагу в своїх роботах він приділяв дослідженню монастирської освіти на Волині в осередках базиліан, кармелітів, тринітаріїв та опису монастирських осередків. Доробок Я. Гіжицького цінний тим, що дослідник зумів зібрати значну кількість джерел, працюючи в приватних та монастирських архівах. Серед його робіт варто згадати монографії «Тринітарії на Волині, Поділлі і Україні» [6.541; 6.542] та «Кармеліти в Литві і на Русі» [6.540; 6.543].

Питання релігійної освіти частково знайшли своє відображення в дослідженнях істориків К. Пуласького [6.532], О. Пшездзецького [6.530; 6.531], Т. Стецького [6.535; 6.536; 6.537]. Головна думка, яка об'єднує ці роботи, полягала в тому, що єдиним варіантом прогресивного розвитку українського суспільства була і мала залишатися католицька система освіти - більш якісна і результативна. А для цього мало відбутися відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 року. В той же час, варто зауважити, що науковці максимально виважено висловлювали дані тези, намагаючись знайти шляхи порозуміння між поляками та українцями. Цінність указаних робіт полягає в тому, що на основі документальних матеріалів, які в більшості не дійшли до наших днів, дослідники по крупицях відновили історію і стан місцевих католицьких навчальних закладів, описали місцеві костьоли, каплиці.

З 1885 року в Польщі починає працювати Римська експедиція, організована при Академії мистецтв. Метою цієї організації став пошук писемних джерел в архівах Ватикану, які до того часу були закритими для суспільства. В результаті проведеної роботи з'явився цілий напрям польської церковної історіографії з вираженою тенденцією до позитивістського осмислення історії. Серед представників Римської школи варто відзначити історика церкви і польського законодавства В. Абрагама, який у монографії

«Створення, організація латинського костьолу на Русі» [6.513], звертає увагу на громадсько-політичну позицію католицького духовенства в українських землях та розкриває окремі аспекти діяльності конфесії. Дана робота є актуальною і донині, насамперед через те, що автор використав значний масив архівних документів, що зберігаються у Ватикані.

Дослідженням громадсько-політичної позиції католицького духовенства і вірян, а також міжконфесійними взаєминами займався польський історик Є. Старчевський. У книзі «Життя поляків на Україні» [6.534], він дійшов висновку, що російське самодержавство, яке ніколи не відрізнялося толерантним ставленням до Римо-католицької церкви, поступово, з кінця XIX століття, почало проявляти більше терпимості до представників латинського обряду, при цьому не забуваючи про певні обмеження в їх громадянських правах.

Привертає також увагу, не велика за обсягом, монографія Й. Бартошевича [6.516], присвячена польським земельним володінням в українських землях. Головна мета автора полягала в наведенні доказів, що польський етнос має в Україні глибокі економічні корені. Для цього Й. Бартошевич подає детальну статистичну картину національного та віросповідного складу населення на Київщині, Волині та Поділлі. Особливу зацікавленість викликають його підрахунки кількості католиків польської національності на території Правобережної України і частина їх нерухомого майна в порівнянні з представниками інших етнічних груп.

Серед закордонних авторів даного періоду можна згадати роботи німецького історика Т. Гризингера [6.561], професора Марбурзького університету Г. Бемера [6.549], професора Мюнхенського університету Ж. Губера [6.562], німецького історика Е. Цеклера [6.578], які присвячені проблемі виникнення і розвитку ордену єзуїтів, його громадській і політичній діяльності з XVI і до середини XIX століття. Дані монографії і сьогодні є актуальними. Автори створили доволі об'єктивні, наукові, строго

систематизовані дослідження з історії ордену, його розвитку. В книгах не заперечуються негативні сторони діяльності єзуїтів, але в той же час історики не забувають наголосити і на позитивних надбаннях цієї релігійної організації. Це дає можливість читачу зрозуміти ключові ідеї і напрями діяльності церковної організації, яка залишила по собі доволі неоднозначний слід, зокрема в українській історії.

Отже, більшість істориків Російської імперії XIX століття в своїх дослідженнях не виходила за рамки офіційного політичного курсу, направлено на опрацювання всіх громадян держави, незалежно від їх конфесійних уподобань, з метою збереження, за будь-яку ціну, територіальної цілісності країни. В той же час, на початку XX століття, в зв'язку зі змінами політичної ситуації в імперії, думки дослідників уже не відзначалися одноставністю і все частіше в роботах можна простежити ідею відокремлення церкви від держави і надання релігійних свобод та рівних прав усім громадянам, незалежно від їхньої конфесійної приналежності. Також слід додати, що серед праць церковного напрямку у визначений період локальні дослідження з історії Римо-католицької церкви представлені лише поодинокими роботами. Переважна більшість дослідників зосереджувалась на узагальнюючих працях з історії конфесії, або розглядала її крізь призму політичної історії. В той же час, у дослідженнях польських істориків вказаного періоду, більш ретельно висвітлювались питання історії Римо-католицької церкви, зокрема на території Правобережної України. Це пов'язано, насамперед, з історичними традиціями і конфесійною приналежністю вчених. Безумовно, роботи не позбавлені емоційних оцінок, але в той же час, фактичний матеріал, що використовувався польськими дослідниками і частина якого втрачена для нас назавжди, має значну цінність для сучасних досліджень з історії української Католицької церкви. Напрями досліджень зарубіжної історіографії обмежувались, в основному, описом загальної історії Католицької церкви та її орденів. Цінність робіт

даного спрямування полягає в реконструкції історії конфесії в цілому, що дозволяє зрозуміти загальні тенденції розвитку Католицької церкви, які впливали на життя її регіональних представництв в Україні.

У радянській історіографії інтерес учених до тем, пов'язаних з історією релігії був звужений, що пов'язано з існуючою державною марксистсько-ленінською ідеологією та атеїстичним підходом, який доводив реакційну сутність церкви і духовенства в розвитку суспільства. Якщо в ХІХ столітті значна кількість дослідників, що займалися конфесійною історією мала духовний сан, в радянські часи соціальний склад радикально змінився - переважну більшість істориків церкви становили вже світські особи. Подібні зміни вплинули на тематику, зміст і кількість досліджень, присвячених католицькій церкві. Мета, яка ставилась перед дослідниками, відповідала ідеї антирелігійної боротьби в суспільстві. До робіт 20-30-х років, які відзначалися особливо глибоким шаром ідеологічних упереджень і схем, можна віднести монографії Я. Ковальчука [4.420; 4.421], Б. Кандидова [4.415]. Найбільш вагомі дослідження того часу, присвячені історії католицизму, належали науковцям Є. Адамову [4.369], М. Шейнману [4.493; 4.494; 4.495; 4.496; 4.497], М. Мchedлову [4.445], І. Кривелеву [4.428].

У період так званої «відлиги», в окремих роботах істориків, зокрема Л. Обушенкова [9.672], Г. Сергієнко [4.467], Г. Марахова [4.438; 4.439], Г. Лебедєва [3.350], В. Смолія [4.475], більш активно починає висвітлюватися діяльність представників різних конфесій, в тому числі і Католицької церкви, на території Правобережної України. Інформація подається в контексті участі католицького духовенства у подіях 1830-1831 і 1863 років та його опозиційних настроїв по відношенню до російського самодержавства. Окремо темою польського повстанського руху 30-60-х років ХІХ століття, в якому роль ідеолога, духовного наставника виконувала Римо-католицька церква, займались О. Смірнов [4.473; 4.474], М. Мисько [4.442], С. Байкова [9.628], В. Зайцев [4.405], Л. Баженов [9.627], В. Дьяков

[5.499]. Також у 60-70-х роках вийшло кілька збірників і нарисів, присвячених століттю польського повстання 1863 року [3.345; 3.346; 3.348; 3.358; 5.508; 5.511; 9.682; 9.685].

Опосередковано історії українського католицизму кінця XVIII-XIX століть торкались учені, які займались дослідженням регіональної історії, зокрема питаннями колонізації Південної України. Наприклад, у монографіях Є. Дружиніної [4.400; 4.401; 4.402] і В. Кабузан [4.412; 4.413; 4.414], на основі широкої джерельної бази висвітлюється соціально-економічний розвиток південних українських земель, а також значна увага приділяється питанню колонізації краю іноземцями, зокрема поляками і німцями. Вказані монографії є важливими для відтворення загальної історичної ситуації, на основі якої відбувався розвиток католицьких громад і церкви.

У працях істориків української діаспори про вітчизняну церкву - О. Лотоцького [4.435; 4.436], Н. Полонської-Василенко [4.462; 4.463], І. Огієнка [4.450], І. Нагаєвського [4.446; 4.447], Д. Блажейовського [4.379; 4.380; 4.381; 4.382], В. Липинського [4.430], роль і місце Католицької церкви в суспільно-політичному розвитку України XIX століття розглядалась в контексті політичної історії, а також досліджувались етапи становлення Католицької церкви в цілому. В роботах істориків лише поверхово і в загальних рисах висвітлюється стан відповідної конфесії в українських землях.

На особливу увагу заслуговує доробок Атанасія Григорія Великого - відомого історика церкви, археографа, протоархімандрита Василіанського чину. Саме він з 1948 року став співробітником, а згодом і директором української секції Ватиканського радіо. Також отець Атанасій був редактором відновлених у Римі «Записок ЧСВВ», в яких опубліковано більше 50 томів архівних документів з історії української церкви, зокрема католицької. А. Великий особисто зредагував більше 30 томів наукових

праць та був автором численних наукових праць [3.344]. У журналі «З Літопису Християнської України», який складався з нарисів, розташованих у хронологічній послідовності, подавались найважливіші події з історії української церкви, в тому числі і католицької. Спочатку це були щотижневі програми, які передавались по Ватиканському радіо. Згодом, програми з ефіру радіомовлення почали друкувати в журналі «З Літопису...». Одним з авторів і редактором нарисів був А. Великий [3.343].

Про українську Католицьку церкву також писав історик церкви і права, український суспільний і католицький діяч Микола Чубатий, який з 1939 року проживав на території Сполучених Штатів. Як католицький діяч, Чубатий був головою секції «Pro Oriente», брав участь у конгресах «Pax Romana»; його знали як співзасновника товариства «Обнова». У 1960-1970-их роках увійшов до лав руху за патріархат Католицької церкви. Відома його робота «Українська Католицька церква», в якій автор спробував у стислій формі висвітлити історію Католицької церкви від часів Київської Русі до початку ХХ століття. Книга має всього 24 сторінки, але автору вдалося створити певну схему історії конфесії. Можна також сказати, що ключова ідея, яка закладена автором у роботу, синтезувалась у кількох реченнях: «Українська церква від святої Ольги й досі стоїть на роздоріжжі між Сходом та Заходом, між Римом та Візантією, з ясною тенденцією витворити свою власну церковно-культурну індивідуальність, оперту на догматиці Вселенської Церкви. Українське церковне життя від самих початків ставало синтезом східного й західного християнства, аналогічно до всієї культури українського народу. Коли українська Церква досі не витворила своєї правної та обрядової індивідуальності, то причини цього слід шукати в сусідстві з двома відрубними церковними світами, з православною Москвою та римо-католицькою Польщею» [4.492].

Значний слід у дослідженні складної долі української церкви залишили також історики української діаспори Г. Лужницький [4.437], С. Стеблецький

[4.477], Ю. Федорів [4.485]. Г. Лужницький, на основі зібраного в еміграції наукового матеріалу, показує в своїй книзі, що українська церква ще від свого початку ніколи не поривала з Римом і попри свою належність до Царгороду завжди, впродовж історії, прагнула до об'єднання з Римом. На момент написання роботи такий погляд на церковну історію був новим. Цим Григор Лужницький поставив питання, яке й досі не є широко озвученим і відомим, але яке задає напрямок й основу для ґрунтовного його вивчення своїм наступникам. Робота Стахія Стеблецького висвітлює в загальних рисах, і доволі стисло, основні кроки влади Російської імперії щодо пригнічення українського і білоруського католицизму. В книзі Юрія Федорова, яка торкається питань історії Католицької і Православної церкви в Україні, автор охоплює період від моменту запровадження християнства і до початку ХХ століття. Значним упущенням Ю. Федорова є обмежене використання джерел, що впливає на точність поданої інформації, науковий виклад матеріалу й об'єктивність авторських висновків.

Що стосується зарубіжної історіографії даного періоду, варто згадати, насамперед, польських істориків. В їх дослідженнях порушувались питання взаємовідносин між апостольською столицею і самодержавством [6.517], католицькими і православними священиками в Росії [6.526], висвітлювалась діяльність військових капеланів [6.527], досліджувалась історія окремих навчальних закладів [6.528], правове становище Католицької церкви в Російській імперії [6.529], життя німців-католиків в імперії [6.533], загальна історія розвитку Католицької церкви в країнах Центральної та Східної Європи [6.518]. Варто додати, що основним осередком церковно-історичних студій в Польщі з кінця 1940-х років стає Люблінський Католицький університет [9.698]. Ідеологічний перелом, що відбувся в польській історичній науці під впливом політичних подій у середині ХХ століття, не завадив їй здійснити якісний крок у напрямку вдосконалення методології та пошуку нових шляхів історичних досліджень [9.649].

На окрему увагу заслуговують роботи італійського дослідника Д. Канделоро [6.567], французького історика Ж. Пулена [6.572] та німецького історика Е. Вінтера [6.554], які значною мірою вплинули на радянську історіографію. Наприклад, у книзі «Папство і царизм» академіка Едуарда Вінтера, який більше сорока років займався вивченням історії папства, з точки зору історичного матеріалізму висвітлюються складні взаємовідносини між царизмом і Римо-католицькою церквою. Автор піддавав нищівній критиці антиреволюційну політику пап, направлену проти революційних заворушень на території Російської імперії, в яких брали участь представники місцевої Римо-католицької церкви. Відійшовши від ідеалізму у вирішенні історичних проблем, Е.Вінтер став доволі популярним у наукових колах радянської історичної науки.

Період ХХ століття неоднозначний і складний для досліджень з історії Католицької церкви. Радянська історіографія залишила небагато праць, які б безпосередньо торкались теми нашого дослідження. Аналіз наукового доробку зазначеного періоду вказує на те, що ці роботи лише опосередковано належать до заявленої теми. Крім того, не слід забувати про певну упередженість у ставленні до церкви, яка нав'язувалась історикам з боку потужного радянського адміністративного апарату. Таким чином, зробивши певний внесок у розвиток історії церкви, праці радянських вчених потребують значного їх переосмислення та критичної оцінки. Це стосується і робіт зарубіжних істориків, які перейшли на позиції історичного матеріалізму і мали вплив на радянську науку. Окрему групу досліджень цього періоду складають праці істориків діаспори та Польщі. Їм притаманне позитивістське осмислення ролі Католицької церкви в історії суспільства і критичне ставлення до рішень і дій російської влади і Православної церкви. Такий підхід обумовлений, насамперед, тим, що історики перебували під впливом ідей Католицької церкви. Але цінність даної групи робіт для нашого дослідження є беззаперечною. Насамперед, це джерельна база та

альтернативність поглядів у підходах до висвітлення історії Католицької церкви. Хоча безпосередньо історія української Католицької церкви кінця XVIII-XIX століть і не була предметом цих досліджень.

Кінець XX століття в історіографії став етапом подолання ідеологічної заангажованості. В працях сучасних істориків все більше уваги приділяється питанням становлення і розвитку церкви в українських землях. Зазначеній проблемі присвячені роботи О. Крижанівського, В. Ульяновського, С. Плохія [4.427; 5.506], А. Зінченка [4.408], Г. Надтоки [4.448; 4.449]. Історією релігії в Україні на сучасному етапі системно займаються науковці відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інституту Історії Церкви Українського Католицького університету, Львівського музею історії релігії. Останнім часом, силами наукового колективу під керівництвом А. Колодного, було підготовлено і вийшло друком багатотомне видання «Історія релігії в Україні», окремих том якого, за редакцією доктора філософських наук П. Яроцького, присвячено історії католицизму в українських землях [5.503]. У книзі висвітлено всі етапи становлення і розвитку Католицької церкви, від княжої доби до відновлення незалежності України у 1991 році. Однак, визначені хронологічні рамки не дали можливості науковцям докладно підійти до висвітлення кожного етапу. В той же час, відтворена в книзі загальна схема історії розвитку католицької конфесії в Україні, дає можливість скласти всі її частини воедино, що вкрай важливо для усвідомлення причин і передумов відповідних подій. Також випускаються навчальні посібники з означеної тематики [5.502], науково-популярні довідники [5.510], проводяться конференції [9.654], друкуються збірки наукових статей, які охоплюють широке коло питань історії розвитку християнства від найдавніших часів до XX ст. і розкривають різноманітні аспекти політичного, правового і культурного становища православ'я, католицизму, уніатства та протестантизму [5.507; 9.650; 9.655; 9.670].

Одним з перших монографічних досліджень сучасної української історіографії, в якому безпосередньо порушувалась проблема розвитку Римо-католицької церкви в українських землях, є робота Ю. Білоусова «Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис» [4.378]. У дослідженні, на основі архівних матеріалів, висвітлено життєдіяльність римо-католицьких громад на Поліссі та Київщині в XVII–XX століттях. Робота містить важливу інформацію про єпископів, які очолювали єпархію, висвітлено їх внесок у розбудову дієцезії. Окрему увагу автор приділяє таким постатям, як Каспар Цецішовський, Михайло Півницький, Каспар Боровський, та іншим видатним особистостям того часу, що представляли єпархію. Також у монографії докладно подані територіально-адміністративні зміни в Римо-католицькій церкві, що відбувалися у дієцезії протягом визначеного періоду. Особливої цінності дослідженню надають звернення до історії становлення окремих приходів, церков. Саме це дозволяє відтворити повну картину розвитку Київсько-Житомирської римо-католицької єпархії.

Останнім часом почали з'являтися дослідження, присвячені історії окремих костьолів, монастирів, або римо-католицьких громад. Історики А. Лисий [4.431; 4.432; 9.664], В. Лось [4.434], О. Горбик [4.398], О. Олійників [4.451], В. Старостін і В. Клейст [5.512], Т. Палладіна [4.452], на основі широкого кола джерел відновили історію розбудови католицьких церковних споруд, становлення парафій, до яких вони належали, а також життєвий шлях церковних душ пастирів, що відіграли визначальну роль у збереженні і консолідації римо-католицьких общин.

Варто також виділити роботи сучасних українських дослідників Н. Буланової [4.384], С. Жилюка та Б. Бойко [5.500], в яких висвітлювались певні аспекти життєдіяльності Римо-католицької церкви на регіональному рівні в контексті досліджень становлення та розвитку християнських конфесій в цілому, або крізь призму державної політики. Однак, слід

зауважити, що ці автори досить поверхово підійшли до питання історії Римо-католицької церкви, залишивши значну прогалину в темі.

Соціально-економічному та духовному розвитку окремих регіонів України присвячені праці П. Андрухова [4.370], Г. Казмирчука [5.504], І. Лісевича [4.433], Е. Плесьської-Зебольд [4.459; 4.460; 9.677]. У цих роботах дослідники поряд з іншими питаннями висвітлюють окремі аспекти політичної, економічної, культурної та духовної життєдіяльності Римо-католицької церкви і громади того чи іншого регіону України.

Останнім часом, з'явився ряд публікацій, присвячених історії української Католицької церкви в кінці XVIII-XIX століттях. Серед авторів варто назвати О. Поліщук [9.679], В. Ленцик [9.661], І. Шостак [9.702], О. Рубльова [9.684], І. Ціборську [9.692; 9.694; 9.696], Ю. Земського [9.653]. Публікації вказаних дослідників присвячені питанням секуляризації церковних маєтків, боротьбі католицького духівництва з насильницьким опрацюванням та асиміляцією польського католицького духовенства, участі католицького духовенства в повстаннях 1830-1831 і 1863 років, міжконфесійним відносинам, особливостям територіально-адміністративного устрою Римо-католицької церкви в окремо взятому регіоні, культурницькій, освітній і благочинній діяльності католицького духівництва.

Окрему групу досліджень складають роботи, присвячені особливостям формування етноконфесійних діаспор на території України та історії релігійного життя польської, німецької, литовської та ін. громад. Цьому тематичному напрямку присвячені дослідження Д. Заковоротного [4.406], К. Лях [9.666], В. Васильчука [4.395; 9.637; 9.638], Н. Діанової [9.641; 9.643], Н. Буланової [9.631].

Серед дисертаційних досліджень періоду незалежної України, що присвячені історії релігії, зокрема, розвитку Римо-католицької церкви, можна виділити роботи І. Шостак [7.613], Е. Зваричука [7.588], О.

Буравського [7.586]. Зазначені праці розкривають питання, пов'язані з роллю Римо-католицької церкви в громадсько-політичному русі Правобережної України у XVIII-XIX століттях, соціально-економічним розвитком конфесії і культурно-освітньою діяльністю. Дослідження життєдіяльності Католицької церкви нерідко обмежуються кордонами окремого регіону України: землями Волині, Київщини, Поділля. Значна зацікавленість даними територіями пояснюється тим, що ці культурно-історичні області України виділяються серед інших більшою кількістю вірян, що сповідували католицизм, а також панівним становищем польського населення, яке зберігалось аж до початку XX століття.

У 2004 році в Національному університеті «Острозька академія» захищено дисертацію за темою «Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII - у першій половині XIX століття» [7.613]. Автор роботи, Інна Шостак, провела комплексне дослідження процесів, пов'язаних із становленням Луцько-Житомирської дієцезії та органів її управління. Значну увагу в дисертації приділено визначенню ролі римо-католицького духовенства у суспільно-економічному житті Волині, що дає можливість на основі широкої джерельної бази зрозуміти всю складність ситуації, в якій опинилося духовенство у визначений час, і яких зусиль коштували місцевим єпископам спроби відстояти права Римо-католицької церкви в регіоні. Окремим питанням, що дістало висвітлення в дисертації І. Шостак, став статус церковних маєтків в українських землях та економічне життя Римо-католицької церкви. Автор дійшла висновку, що процес секуляризації, який відбувався в українських землях, проходив у три етапи. Перший етап охоплював період з 70-х років XVIII століття до 20-х років XIX століття, і його особливістю була роздача вилучених у духовенства маєтків російському дворянству, яке мало стати опорою самодержавства в регіоні. Другий етап вилучення церковних земель відбувався у 20-30-х роках XIX століття і характеризувався тим, що конфіскована церковна власність

ставала казенною, з можливістю її подальшої передачі в оренду, тому ж таки російському дворянству. Під час третього етапу, який відбувся у 40-ві роки XIX століття, російське самодержавство провело остаточну секуляризацію церковного майна у західних та південно-західних губерніях імперії, в результаті чого духовенство позбавили власних маєтків [7.613, с. 163-164]. Таким чином, Римо-католицька церква, зокрема Луцько-Житомирська дієцезія, остаточно втратила свою економічну самостійність, що було вкрай важливим етапом на шляху досягнення цілковитого контролю над конфесією. На жаль, автор достатньою мірою не розкрила в культурно-освітній аспект життєдіяльності Луцько-Житомирської дієцезії, який становить важливу складову суспільного розвитку. Але, це не зменшує значення роботи, її наукового характеру.

Значну цінність серед досліджень останніх років становить робота Едуарда Зваричука «Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти». Автору вперше в українській історіографії вдалося здійснити комплексне історичне дослідження діяльності римо-католицької конфесії на Поділлі у визначені хронологічні рамки. На основі введених до наукового обігу джерел з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, обласних архівів, інституту рукопису НБУ НАН України імені Вернадського у м. Києві Е. Зваричук дійшов висновків, що «незважаючи на політику дискримінації, русифікації з боку правлячого на той час режиму щодо РКЦ на Поділлі, з кінця XVIII - початку XX ст. у цьому регіоні зберігались її організаційна цілісність і єдність, тенденція до зростання та впровадження в життя духовних, громадських, культурно-просвітницьких засад, існувала розгалужена система католицьких громад, благодійних релігійних об'єднань та товариств» [7.588, с. 15]. Разом із цим, у результаті різноаспектного, комплексного аналізу джерел та історіографії, автор погоджується і підтверджує висновок, зроблений свого часу французьким дослідником

Д. Бовуа, про те, що «у протистоянні місцевої полонії, римо-католицького духовенства та російської влади і Православної церкви не було місця власне українському народу, його національним інтересам. РКЦ, безпосередньо визискуючи українських селян-кріпаків, використовувала корінне населення як об'єкт духовного впливу і експансії, але була байдужою до його економічних, соціальних інтересів» [7.588, с. 14].

Після захисту дисертації Е. Зваричук продовжив свою роботу над темою. У 2007 році в його авторстві вийшла монографія «Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII - середина XIX ст.)» [4.407]. У дослідженні висвітлено адміністративну, економічну, суспільну та освітянську діяльність подільських римо-католицьких єпископів. Хронологічні межі роботи Е. Зваричук обрав, керуючись тим, що з кінця XVIII століття, у зв'язку з політичними змінами і переходом Поділля до складу Російської імперії, кардинально змінився статус Римо-католицької церкви; а закінчив часом, коли за рішенням російської влади Подільська римо-католицька дієцезія, яка мала майже п'ятисотрічну історію, припинила своє існування. Однак, автор не обмежився встановленими межами. У вступі до книги він подає короткий екскурс в історію цієї єпархії, що дає можливість зрозуміти особливості устрою, традиції даної структури, які впливали в подальшому на її розвиток. Досліднику вдалося на фоні багатовекторного аналізу суспільно-політичної та економічної ситуації в країні розкрити внесок кожного з єпископів у розвиток Римо-католицької церкви регіону. У книзі, в хронологічній послідовності, розглянуто біографії Я. Дембовського, Р. Сераковського, Л. Мацкевича, М. Гурського, А. Фіалковського. Всі вони, за висновком автора, в складний для Римо-католицької церкви час, робили все можливе, аби підтримати дієцезію і навіть, у межах можливого, розвивати її. Також у науковця є низка публікацій у фахових виданнях України [9.651; 9.652].

Серед дисертаційних досліджень останніх років виділяється робота Олександра Буравського «Інституалізаційні процеси в Римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII - поч. XX ст.)» [7.586], в основу якої покладено раніше випущену монографію «Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII - початок XX ст.)» [4.385]. Основним завданням, яке перед собою поставив автор, стало прагнення висвітлити політику російського самодержавства щодо Римо-католицької церкви, в контексті «імперських сентенцій про «віротерпимість руського народу», «історичну спільність великоросів і малоросів», яким загрожувало «латинське католициство» і «спольщене уніатство». «Царизм і російське православ'я, спільно діючи в ідеологічному трикутнику «православ'я - самодержавство - народність» здійснювало інституалізаційно-конфесійні трансформації на Правобережній Україні шляхом суцільного навернення людності до Російської Православної церкви» [7.586, с. 1]. Крізь призму зазначених сентенцій, автор дослідив соціально-економічні, громадсько-політичні та культурно-освітні процеси в Римо-католицькій церкві, що відбувалися в двох різних періодах, які охоплюють період з кінця XVIII до початку XIX століття і з другої половини XIX до початку XX століття. В результаті дослідження науковець провів ретельний аналіз стану наукової розробки теми, а також використав широке коло джерел, частина з яких, вперше введена до наукового обігу. Автором використані архівні матеріали, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, Державних архівах Волинської, Київської, Житомирської, Рівненської, Хмельницької областей, Російському державному історичному архіві, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військово-історичному архіві. Використання широкого кола джерел за темою, а також ґрунтовний аналіз і систематизація доробку попередників, дозволили О. Буравському не тільки розкрити тему, а й сформуванати власний підхід до найбільш неоднозначних питань досліджуваної теми.

Заслуговує на окрему увагу дисертація Святослава Кияка «Український католицизм: генезис і проблеми ідентичності» [7.590]. Незважаючи на те, що дана робота є дослідженням з філософії, вона містить у собі цінну інформацію, корисну при роботі над вказаною темою. Автор, на основі історичних джерел, які мають безпосереднє відношення до періоду, що досліджується, визначив концепцію і сутність функціонального змісту українського католицизму, у результаті чого він дійшов висновку, що «в українському католицизмі органічно поєдналися надбання вселенської та помісно-національної християнської спадщини і церковної традиції» [7.590, с. 10]. Саме це дослідження дозволяє зрозуміти феномен українського католицизму, що проявлявся через становлення закономірностей історичного розвитку цього самобутнього явища в українській історії.

Також можна виділити групу досліджень, в яких, у контексті розвитку християнських конфесій, висвітлюється історія життєдіяльності Римо-католицької церкви окремих регіонів, зокрема Правобережної, Східної та Південної України. Насамперед, це роботи О. Кошеля [7.592], Ю. Хитровської [7.611], Б. Бойко [7.584].

Для сучасної історіографії особливу цінність несе в собі дисертація Олексія Кошеля «Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій ХІХ - початку ХХ ст.». Автор уперше зробив спробу, на основі архівних матеріалів й опублікованої творчої спадщини ХІХ - початку ХХ століття, розглянути «в єдиному контексті діяльність православної й римо-католицької християнських конфесій крізь призму того позитивного, що вони внесли в розвиток краєзнавчого руху, науки, культури й просвітництва для населення регіону, для українського національного відродження» [7.592, с. 9]. Також О. Кошель запропонував новий варіант періодизації діяльності конфесій у справі розвитку краєзнавчого руху в регіоні. Крім того, автору вдалося довести, що представники римо-католицького і православного духовенства,

які займалися розвитком краєзнавства, вийшли за межі вузькоконфесійних інтересів, що перетворило їх відчутний творчий спадок у важливе джерело розвитку вітчизняної науки.

Певну увагу процесам, що відбувалися в Римо-католицькій церкві на Уманщині, приділила в своєму дослідженні «Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793-1917 рр.)» Ольга Скус [7.609]. Окрім, широковживаних висновків, щодо становища Римо-католицької церкви в імперії, автор зробила свій власний внесок у справу. Зокрема, на основі аналізу етноконфесійного складу населення Уманщини, вона довела, що римо-католики регіону, всупереч незначному персональному складу, становили надзвичайно впливову в соціально-політичному плані групу населення. Незважаючи на політику денаціоналізації польської шляхти, що проводило самодержавство, місцеве дворянство, яке наполовину мало польське коріння, продовжувало займати вищі адміністративні посади в регіоні й активно впливати на його розвиток протягом визначеного часу. Висновки, зроблені О. Скус, ґрунтуються на значній кількості статистичних джерел, що вказує на їх обґрунтованість і об'єктивність.

В іншому дисертаційному дослідженні «Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793-1917 рр.)», автор Богдан Бойко доводить, що після того, як Волинська губернія увійшла до складу Російської імперії, в релігійній сфері регіону почали відбуватися інтенсивні трансформаційні процеси, які торкнулись і Римо-католицької церкви. Базувались вони, насамперед, за висновком автора, на принципах русифікації, уніфікації, опрацювання. В той же час, Б. Бойко вважає, що, незважаючи на драматичні події в історії Римо-католицької церкви, які стали наслідком політики Російської імперії, католицькі громади регіону «зберегли організаційну цілісність та тенденцію до кількісного зростання» [7.584, с. 80]. Причому останнє відбулося за рахунок переходу в католицизм етнічних

українців. Дане дослідження дозволило автору, на основі комплексного аналізу і систематизації пріоритетних напрямків політики російської влади щодо християнських конфесій Волині, виявити особливості ідейно-політичних та інституційно-адміністративних перетворень у Римо-католицькій церкві, як складової частини християнського простору регіону.

Висвітленню громадсько-політичної позиції православної, римо-католицької, греко-католицької церков і протестантських громад Правобережної України в період з кінця XVIII і до початку XX століття присвячені дослідження Юлії Хитровської. В 2001 році вона захистила кандидатську дисертацію з теми «Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII - середини XIX століття (в контексті церковної політики самодержавства)» [7.611], а в 2012 р. докторську - «Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець XVIII - початок XX ст.)» [7.612]. Обидві роботи викликають жвавий науковий інтерес. На основі значного кола джерел, автор визначила ступінь участі християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України, особливості розвитку церковних організацій, їх місце в системі міжконфесійних відносин, а також визначила роль духовенства в політичному, соціально-економічному та національному розвитку українського народу. Окремо звертаючись у своєму дослідженні до громадсько-політичної позиції римо-католицької конфесії, Ю. Хитровська дійшла висновку, що участь представників даної церкви «у польському національно-визвольному русі в Правобережній Україні, який не припинявся й після поразки повстання 1830-1831 років, була менш радикально спрямованою в середині XIX - на початку XX століття, аніж на початку 30-х років XIX століття» [7.612, с. 9].

У дисертації Лариси Моїсеєнко «Християнські конфесії Донбасу (1880-1914 рр.)» [7.600], хоча і побіжно, але висвітлені окремі аспекти історії Римо-католицької церкви Приазов'я. Зокрема в дослідженні подається

періодизація появи німецьких поселень у регіоні, соціальний склад Катеринославського та Бердянського деканатів, які належали до Тираспольської єпархії. Також автор коротко висвітлила загальну структуру Римо-католицької церкви в імперії, визначила в ній місце Тираспольської єпархії. Статистичні дані, що наводяться в роботі і стосуються кількості римо-католиків у регіоні, є вкрай обмеженими і не дозволяють відтворити в динаміці процеси, що відбувалися в римо-католицьких общинах регіону. Крім того, при висвітленні історії католицької конфесії Донбасу, автор майже не використовувала архівні матеріали, що не дозволило повною мірою розкрити одне із завдань дослідження.

Частина дисертаційних робіт останніх років присвячена висвітленню окремих аспектів життєдіяльності Римо-католицької церкви. Тією чи іншою мірою, вони мають відношення до предмету нашого дослідження. У 2007 році захищена дисертація за темою «Домініканські монастирі Волині кінця XVI - початку XIX ст.: інституційні засади, соціосередовище та основні напрями діяльності» [7.607]. Автор роботи Наталія Сінкевич предметом свого дослідження обрала тринадцять домініканських чоловічих монастирів, які знаходились у межах Великої Волині. Верхня хронологічна межа визначена 30-ми роками XIX століття. Але, за висловом автора, таке визначення є умовним, тому що формально останні домініканські монастирі на території Волині зникли у 1864 році. Однак, саме у 1830-х роках владою проведена низка заходів, направлених на цілеспрямоване знищення католицьких монастирських осередків в українських землях. Увага автора до подій періоду кінця XVIII - початку XIX століття, що радикальним чином вплинули на долю домініканських монастирів Волині, робить дисертацію особливо цінною для нашого дослідження. На основі широкого кола джерел та історіографічної бази Н. Сінкевич системно та структуровано проаналізувала інституціональні засади життєдіяльності домініканських чоловічих монастирів Волині. В роботі визначені особливості матеріальної

сфери їх існування та міжконфесійного протистояння в суспільстві. Окремо висвітлено питання взаємовідносин, які встановились між волинськими домініканськими монастирями та орденськими провінціями, окреслено напрями їх діяльності. Особливу увагу автор приділила душпастирській, благодійній та культурно-просвітній діяльності ченців домініканських монастирів. У 2009 році, та ж сама дослідниця Н. Сінкевич опублікувала монографію «*Laudar benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI - на початку XIX століття*» [4.471]. Монографія стала доопрацьованим і розширеним варіантом, раніше захищеної дисертації. Зокрема, дослідниця значно збагатила свою роботу гравюрами, фото, планами будівель, портретами. Обидві роботи Наталі Сінкевич можна вважати базовими в сучасній історіографії католицьких домініканських монастирів Волині.

Своє продовження тема отримала в дисертації Наталі Урсу «Сакральне мистецтво домініканського ордену на землях України (XVII-XIX ст.)» [7.610]. В основу дисертаційного дослідження покладена монографія цього ж автора «Мистецька спадщина Домініканського ордену XVII-XIX ст. на території України» [4.484]. Дослідження Н. Урсу стало результатом складної десятирічної науково-пошукової роботи, в якій використані неопубліковані матеріали архівів Львівської архідієцезії в Кракові, Польської провінції домініканців у Краківському монастирі при костьолі св. Трійці, фондів Краківського національного музею, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Московського державного музею архітектури ім. Щусєва, Центрального державного історичного архіву в Києві, Центрального державного історичного архіву у Львові, Державних історичних архівів Житомирської та Хмельницької областей. Незважаючи на те, що робота має мистецькознавчий характер, вона несе в собі важливу інформацію для досліджень історії структур Католицької церкви. Зокрема, автор розкриває умови, історію утворення та розвитку домініканських

осередків на території України. Особливу увагу Н. Урсу звертає на внесок фундаторів, архітекторів, меценатів домініканських монастирів. Українським є те, що дослідниця робить наголос на важливості збереження домініканських монастирів, як історичної та мистецької спадщини України.

Історії діяльності духовних судів різних конфесій у Таврійській губернії, в період з кінця XIX і до початку XX століття, присвячене дисертаційне дослідження К. Ревіна [7.604]. Робота для нас цікава тим, що автор докладно висвітлює процес формування та діяльності судової системи Католицької церкви в окремо взятому регіоні. Зокрема, на основі ґрунтовної джерельної бази, в дисертації проаналізовано процес утворення і функціонування такого унікального явища в системі російського судового устрою, як Карасубазарський римо-католицький суд, який одночасно поєднував у собі судові та управлінські функції.

Окрему групу дисертацій складають дослідження соціокультурної та культурно-просвітницької діяльності Римо-католицької церкви, яка, в тому числі, розглядається в контексті розвитку конфесійної освіти в цілому. Це роботи С. Ладивірової [7.594], О. Костюк [7.591], С. Іскри [7.589], О. Моцовкіної [7.601], С. Скрипнікової [7.608]. Наприклад, одним із завдань роботи Софії Скрипнікової «Освітньо-виховний аспект соціальної доктрини Католицької церкви: структура, зміст, особливості реалізації», є розкриття еволюції освітньо-виховної проблематики в соціальному вченні католицизму. Використані матеріали для висвітлення даної проблеми дозволили автору розкрити процес еволюційного розвитку католицької освіти в контексті історичних умов та суспільних трансформацій. Особливо дослідниця виділяє період XIX століття, коли «Католицька церква була змушена переглядати своє ставлення до освіти та виховання» [7.608, с. 7]. На думку автора, переломним моментом у системі католицької освіти став кінець XIX століття, а саме 1891 рік, коли вийшла енцикліка Лева XIII «*Regum Novarum*» (з лат. дослівно «Нові явища»), що стала основоположним

документом християнської демократії. Саме цей документ, за висновком С. Скрипнікової, «започаткував нову епоху в розвитку соціального вчення Католицької церкви та заклав підґрунтя для розвитку освітньо-виховної його складової» [7.608, с. 7]. До цього моменту Католицька церква формувала своє ставлення відносно розвитку світських педагогічних ідей через авторитарну критику, яка, насамперед, стосувалася свободи слова, друку та незалежних від церкви наукових досліджень. Даний висновок автора не позбавлений певної упередженості, яка є наслідком впливу традиційної вітчизняної та російської історіографії. Архівні матеріали, а також дослідження сучасних науковців доводять, що це питання є неоднозначним і потребує більш детального і незаангажованого висвітлення. В цілому, дослідження С. Скрипнікової викликає значний науковий інтерес не лише в контексті педагогічних наук, а й історичних. Саме через розуміння соціальної доктрини Католицької церкви, що не знайшла належного висвітлення у попередніх дослідженнях, проблеми історії розвитку католицької освіти набудуть більшої змістовності.

Також заслуговують на увагу дисертації Е. Бистрицької [7.583] (присвячена східній політиці Ватикану в контексті відносин між Святим Престолом та Російською імперією), С. Лучаніна [7.595] (в контексті церковних реформ у Російській імперії висвітлюються особливості конфесійного життя в українських землях), О. Горбик [7.587] (досліджуються особливості архітектури провінційних католицьких барокових храмів на прикладі костьолів Київщини і Волині).

Сучасна зарубіжна історіографія також не стоїть осторонь зазначеної теми. Насамперед це стосується білоруських і російських дослідників. Історією Римо-католицької церкви в Росії займаються О. Ліценбергер [6.570], М. Долбілов [6.564], Б. Чаплицький [6.579], А. Тихонов [6.577], В. Задворний та О. Юдін [5.501], А. Андрєєв [6.545], Л. Горизонтов [6.560]. У центрі уваги істориків стоять питання відносин влади з католицькою

церквою, зокрема дискримінаційний аспект, статус і діяльність ордену єзуїтів у межах імперії, відносини самодержавства з Римом, розповсюдження ідей католицизму в російському суспільстві на початку XIX століття. Що стосується місця католиків в історії імперії, висновки авторів значно відрізняються один від одного. Частина істориків вважає, що католики імперії мали усі права звичайних громадян і жодних утисків не відчували на собі, а навпаки, продовжували втілювати в життя план з окатоличення православного населення. Інша група істориків дотримується думки, що утиски з боку держави по відношенню до Католицької церкви мали місце. Також протягом останніх десятиліть у Росії захищено ряд дисертацій, присвячених різним аспектам життєдіяльності Католицької церкви [7.580; 7.582; 7.596; 7.598; 7.599; 7.605].

Із сучасних робіт істориків Білорусі заслуговують на увагу монографії А. Ганчара [6.555; 6.556], який виявив основні напрями і характер діяльності Римо-католицької церкви на території Білорусі у II пол. XIX - поч. XX століть та надав власну оцінку проблемі введення російської мови в латинське богослужіння; О. Смоленчука [6.571], який дослідив польський громадсько-політичний рух у землях Білорусі та Литви і визначив роль місцевої Католицької церкви в ньому; О. Кравцевича, О. Смоленчука та С. Токтя [6.568], які в одному з розділів книги висвітлюють роль духівництва, в тому числі і католицького, в розвитку націотворчих процесів у Білорусі періоду Російської імперії.

Особливу увагу варто звернути на дисертаційне дослідження Зінаїди Антонович «Архіви Могильовської і Мінської римо-католицьких консисторій: історія, структура, склад документів (1782-1918 pp.)» [7.581]. Робота має значну наукову цінність. Насамперед, це пов'язано з тим, що приходи Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній входили безпосередньо до складу Могильовської архієпархії. Унаслідок реформування Могильовської римо-католицької митрополії у її

підпорядкування переходили всі католицькі єпархії імперії. Тобто, дисертація З. Антонович стосується не лише історії білоруської, але й української Католицької церкви. Окрім історіографічної цінності, дана робота значно розширює джерелознавчу базу сучасних наукових досліджень за рахунок систематизації документів консисторій, що зберігаються в Національному історичному архіві Білорусі без відповідного опрацювання і каталогізації.

Зацікавленість історією Католицької церкви в Російській імперії спостерігається і в сучасній польській історіографії. Серед польських істориків, які цікавляться даною проблемою, можна назвати І. Воджиновську [6.539], В. Якубовського [6.520], А. Валицького [6.538], М. Мроза [6.525], Б. Кумора [6.523], А. Козирську [6.522], Б. Чаплицького [6.519; 10.741]. Серед названих дослідників хотілося б виділити Анджея Валицького, який у книзі «Росія, католицизм і польське питання» намагається подолати стереотипи, що виникли у відносинах між православними і католиками, й особливо загострилися після квітня 1863 року, коли Російська імперія фактично почала вважати поляків ворогами держави.

Також варто згадати дисертаційне дослідження польського історика, українського походження Б. Кухаренка «Тираспольська єпархія латинського обряду в 1847-1917 роках» [7.593]. Автор на основі архівних матеріалів Польщі, України, Білорусі, Росії спробував відтворити історію становлення і розвитку Тираспольської єпархії в цілому, а також процес колонізації регіону німцями і поляками. Робота є актуальною, вона покликана заповнити ті прогалини, які утворилися в процесі дослідження історії української Римо-католицької церкви. Однак, на жаль, автор у своїй роботі не використовував матеріали Державного архіву Саратовської області, у фондах якого сконцентровано основний масив інформації з історії Тираспольської єпархії, що значною мірою відбилось на змісті дослідження.

Проблемами становлення і розвитку українського католицизму тією чи іншою мірою займаються й інші зарубіжні релігієзнавці. Так, історією костьолу св. Йосифа зацікавилась німецька дослідниця Г. Гете [6.557], яку спонукав узятися за дослідження особистий інтерес. У передмові автор повідомляє читачів про те, що її дідусь Йоган Георг Гете у дореволюційний час служив органістом при костьолі і керував церковним хором. Враховуючи цю обставину, стає зрозумілим, що автор найбільше уваги приділила періоду служіння її дідуся і його діяльності, зокрема ХХ століттю, що не зменшує цінності роботи, але в той же час робить її, до певної міри, доволі обмеженою в плані інформативності.

Варто також виділити монографію А. Тамборри «Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога» [6.576], відомого історика, що спеціалізувався на питаннях історії та культури Східної Європи. В книзі автор намагався відтворити загальну картину складного міжконфесійного діалогу католицької і православної церков крізь призму взаємовідносин Росії та Європи, починаючи від першої половини ХІХ століття і закінчуючи сучасністю. Дане дослідження дозволяє краще зрозуміти зовнішні фактори, які безпосередньо впливали на внутрішнє становище українського католицизму в ХІХ столітті.

Певною мірою має відношення до теми нашого дослідження книга американського історика Пола Верта «Православ'я, інослав'я, іновір'я: нариси з історії релігійної різноманітності Російської імперії» [6.553]. У своїй монографії автор намагався пояснити феномен поліконфесійності Російської імперії крізь призму проблем імперської системи управління в ХІХ - на початку ХХ століття.

Історії ордену єзуїтів у Російській імперії присвячена робота професора Папського Григоріанського університету М. Інглота [6.566]. Автор дослідження виділив дві частини в своїй монографії. Першу він присвятив історії ордену в Російській імперії, почавши з першого поділу Речі

Посполитої і до моменту вигнання єзуїтів з імперії у 1820 році. У другій частині простежується діяльність єзуїтів у Білорусі, яка вплинула на формування їхнього позитивного образу в імперії на певному етапі. В додатках до книги М. Інглот розмістив ряд раніше не опублікованих документів, які проливають світло на історію ордену в імперії. В дослідженні історик звертається і до діяльності єзуїтських місій в українських землях. У цілому, автор надав позитивну оцінку ролі ордену в історії Російської імперії. На його думку, негативне ставлення в історіографії до місії єзуїтів викликано упередженням, яке формувалося під впливом політичних обставин протягом століть.

Отже, сучасна історіографія має свої особливості, що радикально відрізняють її від попередніх періодів. Зокрема, у вітчизняній історіографії за останній час чітко окреслились наступні тенденції: відродження інтересу до церковної історії і поява значної кількості наукових товариств, лабораторій, часописів, збірок наукових праць, матеріалів конференцій, присвячених питанням конфесійного розвитку; відокремлення один від одного світських і церковних досліджень; пошук дослідниками нових методологічних підходів у розв'язанні актуальних питань церковної історії; поява значної кількості регіональних досліджень, у контексті яких визначається місце і роль Католицької церкви в історії суспільства; зменшення зайвої емоційності й упередженості в оцінках діяльності української Католицької церкви; поява і поступове поширення альтернативних поглядів на історію Католицької церкви і її відносин із православною церквою, зокрема, підтверджений документально процес насильницького опрацювання української католицької громади. Зарубіжна історіографія, зокрема російська та білоруська, орієнтована на дослідження міжконфесійних відносин, відносин держава - церква і регіональних особливостей розвитку конфесії. У висновках автори менш одностайні щодо ролі і місця Католицької церкви в їх історії. В роботах

відчувається вплив ліберальних поглядів і прагнення позбутися нав'язаних державною ідеологією кліше. Польська історіографія більше уваги приділяє «польському питанню», а також дослідженню впливу Католицької церкви на самовизначення поневолених народів в імперії. Ключовими орієнтирами для авторів є уявлення про загальноєвропейські цінності, які базуються на захисті прав особи. У висновках є певна однотайність. На думку дослідників, Католицька церква в історії Російської імперії відігравала роль духовного, національного і культурного провідника, який був серйозною загрозою для самодержавства. Реакцією останнього були антигуманні системні утиски прав католицької громади.

Підбиваючи підсумки огляду історіографії теми, можна зазначити: незважаючи на значну історіографічну базу, обрана тема в наукових працях висвітлена лише опосередковано. В історичній літературі не представлені особливості розвитку і функціонування української Католицької церкви кінця XVIII-XIX століть на всій території України, що входила до складу Російської імперії, та повною мірою не розкриті її роль і місце у суспільному житті України.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база визначеної теми має свої особливості. Насамперед її характеризує фрагментарність і розпорошеність, що стало наслідком історичних процесів і особливостями процесу фондоутворення. Документи жодного з архівних зібрань не дають можливості відтворити в сукупності і цілісності процес історичного розвитку Римо-католицької церкви в Україні кінця XVIII-XIX століть. Поряд із цим варто відмітити, що джерельна база дослідження включає в себе значне коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел, які розподілені по групах за родово-видовим принципом. Це: 1) законодавчі, актові документи; 2) матеріали офіційного,

церковного, громадського діловодства; 3) програмні документи; 4) статистичні матеріали; 5) мемуарна література; 6) матеріали періодичних видань.

У процесі написання роботи автором проведена значна евристична робота в архівах, історичних музеях та наукових бібліотеках, а саме: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК), Національному історичному архіві Білорусі в м. Мінську (НІАБ), Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі (РДІА), Державному архіві Саратовської області (ДАСО), Державному архіві Житомирської області (ДАЖО), Державному архіві Одеської області (ДАОО), Державному архіві Миколаївської області (ДАМО), Нікопольському краєзнавчому музеї (НКМ).

Варто додати, що в результаті робіт з фондоутворення основний масив матеріалів з історії Римо-католицької церкви в Україні кінця XVIII-XIX століть сконцентровано в кількох центральних та обласних архівах, насамперед у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Державному архіві Житомирської області, Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі, Державному архіві Саратовської області. Фонди, що зберігаються в інших архівах, включають у себе в основному метричні відомості вірян місцевих католицьких приходів, уривчасті відомості з історії окремих костьолів, а також окремі копії указів державних органів влади та розпоряджень єпархіального начальства.

Розглянемо більш докладно кожну категорію джерел.

1. До першої групи джерел даного дослідження увійшли опубліковані законодавчі акти, затверджені верховною владою, тобто імператором. До 1906 року в Російській імперії такими вважались укладення, статuti, грамоти, положення, інструкції, маніфести, укази, рескрипти, накази [6.558, с. 215]. Вони дали можливість проаналізувати правове поле, в якому перебувала Римо-католицька церква, і визначити її головну мету, яка

полягала в суворому підпорядкуванні Римо-католицької церкви державній владі і вилученню її з під прямого впливу Папи Римського.

Ключове місце в цій групі займають законодавчі акти, що увійшли до Повного зібрання законів Російської імперії, яке вперше надруковано у 1830 році. Маніфестом від 31 січня 1833 року дане зібрання визнавалось діючим джерелом права з 1 січня 1835 року. Повне Зібрання Законів Російської імперії (ПЗЗРІ) видавалося кілька разів: у 1830, 1842, 1857 та інших роках. У 1830 році видання налічувало 45 томів. У нових редакціях щоразу кількість томів збільшувалась. Також видавалися окремі томи, якими доповнювались уже надруковані. Між виданнями виходили щорічні «Продовження» Зібрання законів, в яких вказувалися зміни в статтях. Частина законів, включених до зібрання, регламентувала основні питання життєдіяльності римо-католицької конфесії в межах держави. Зокрема, це закони про: відкриття в Могильові римо-католицького архієпископства [1.11], вигнання єзуїтів [1.36], покарання настоятелів монастирів за навернення в католицьку віру [1.54], присягу духовних осіб римо-католицького сповідання [1.61], заборону католицькому духовенству наймати на службу православних [1.76], цензуру проповідей католицького духовенства [1.79], призначення особливої духовної особи над усіма військовими капеланами [1.80], про ліквідацію епархій [1.86], встановлення порядку відносин між місцевими католиками і Папою Римським [1.87], а також визначення ролі Міністерства внутрішніх справ у цьому питанні [1.91].

Серед законодавчих актів, які виходили протягом кінця XVIII-XIX століть, особливе місце займають кілька ключових нормативно-правових документів. Найпершим серед них був «Регламент, даний Санкт-Петербурзькій Римо-католицькій церкві». Документ від 12 лютого 1769 року, підписаний Катериною II, складався з одинадцяти розділів. Перші дев'ять визначали порядок функціонування Римо-католицької церкви в Санкт-Петербурзі, десятий розділ окреслював правовий статус Католицької

церкви в Москві. Останній розділ регламентував діяльність католицького духовенства в колоніях імперії. Фактично це був перший значний нормативно-правовий акт, яким самодержавство намагалося систематизувати питання управління та економічно-господарської життєдіяльності римо-католицьких общин у межах імперії [7.585, с. 43]. До групи ключових законодавчих актів можна також віднести указ «Про створення Канцелярії опіки іноземних колоністів» та маніфест «Про дозвіл іноземцям, що в Росію в'їздять, селитися в губерніях, в яких вони побажають, і про дарування їм цих прав», підписані 22 липня 1763 року Катериною II. Ці документи стали фундаментом колонізаторських процесів в імперії. Запрошення стосувалось усіх представників європейських націй, але більшою мірою німців [7.597, с. 34]. Названі нормативно-правові акти декларували найголовніше - свободу віросповідання. Однак поряд із цим влада встановлювала певні обмеження на будівництво храмів, кількість ксьондзів. Відповідний дозвіл могли отримувати тільки ті колоністи, що компактно проживали на певній території. Іноземці, які селилися в містах, таких прав не мали.

Наприкінці XVIII - початку XIX століть конфесійні справи розподілялись по різних урядових органах. З 1810 року в Росії з'явився єдиний особливий верховний орган - Головне Управління духовних справ іноземних сповідань. А в 1817 році створено Міністерство духовних справ і народної освіти, до якого увійшло Головне Управління духовних справ іноземних сповідань. У 1824 році проведено ще одну реформу, згідно з якою Міністерство духовних справ ліквідували і створили Департамент духовних справ іноземних сповідань. Через кілька років, у 1832 році, Департамент духовних справ увійшов у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. Функцію безпосереднього керівництва римо-католицькою конфесією виконував Католицький відділ. Крім того, існував ще один вищий орган управління католицькою церквою в імперії - Римо-католицька духовна

колегія на чолі з митрополитом Могильовським. При ній знаходився прокурор і канцелярія. Таке адміністративне підпорядкування залишалось майже до кінця XIX століття. Перелічені установи брали активну участь у формуванні законодавчої бази, за якою відбувалась регламентація відносин місцевих католиків з Римом. Також Департамент духовних справ іноземних сповідань визначав призначення і звільнення служителів католицької колегії, призначав у католицькі капітули прелатів та каноніків, відкривав нові католицькі єпархії та приходи, встановлював нові духовні посади, визначав економічну сторону діяльності церкви, регулював справи метрикації, шлюбів, контролював питання статистичного обліку, регламентацію діяльності ордену єзуїтів та інше. Сукупність законодавчих актів, підготовлених даною державною структурою, становить цінне джерело для досліджень з історії Римо-католицької церкви.

Функціонування Департаменту регламентувалось Статутом духовних справ іноземних сповідань [1.93] 1857 року видання з доповненням у 1896 році [1.94]. Даний документ є вкрай важливим для дослідження в зв'язку із тим, що він фактично визначав функції і повноваження державного відділу, який мав абсолютний контроль над Римо-католицькою церквою в імперії. Крім того, Статут містив у собі положення про запровадження духовної влади і місць управління, склад єпархій, порядок призначення і звільнення духовних осіб, права та обов'язки влади і духовного управління, духовництва приходського та монастирського, діяльність Духовної колегії, духовно-учбові заклади та правила управління майном, що належало Римо-католицькій церкві.

Частина законодавчих рішень влади, які датуються 1762-1825 роками, увійшла до опублікованого у 1915 році першого тому «Актів и Документов относящихся к устройству и управлению римско-католической церкви в России» [3.341]. Збірку підготував професор Імператорської римо-католицької Духовної академії І. Белоголов. Другий том, який мав включати

в себе законодавчі акти наступних періодів так і не опубліковано. Мета видання в цілому полягала в тому, щоб, по можливості, зібрати всі імператорські укази, регламенти, інші законодавчі акти, які мали будь-яке відношення до католицизму, і на підставі цього розпочати наукове дослідження правового статусу Римо-католицької церкви в імперії. І. Белоголов у вступі до книги навіть згадує договір, укладений між Росією і Римом у 1882 році стосовно процедури призначення єпископів, який так і не отримав назви Конкордату. І незважаючи на підписання угоди офіційними представниками російської влади, вона так і не увійшла до I частини 11 тому Зводу законів Російської імперії, який визначав нормативно-правову базу Римо-католицької церкви в державі. Автор збірки доводив, що проведена робота є вкрай актуальною через те, що російське законодавство про Римо-католицьку церкву являло собою складну юридичну проблему. Не можна не погодитись із даним висновком. У той же час саме дана обставина, назване зібрання робить цінним джерелом при дослідженні історії Католицької церкви.

У 1849 році вийшло зібрання документів «Акты и грамоты об устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском» [3.338]. До нього увійшли акти і грамоти нунціїв Аркетти і Літти, булли пап Пія VI, Пія VII, Григорія XVI, Пія IX, а також текст угоди між Росією і Римом - Конкордат, укладений 22 липня 1847 року. Даний документ є одним із ключових в історії Римо-католицької церкви України. Досягнута домовленість внесла значні зміни в систему нормативно-правових відносин католицької громади і держави, а також у територіально-адміністративний устрій Католицької церкви. Зміни кількості єпархій затверджувались указом імператора Миколи I «Про розмежування Єпархій» від 29 листопада 1848 року. Даний документ також увійшов до названої збірки. Цінність зазначених нормативно-правових актів полягає в

тому, що вони розкривають ступінь участі папського престолу у формуванні правового комплексу Католицької церкви в імперії.

На особливу увагу заслуговує праця М.В. Варадінова «Історія Міністерства внутрішніх справ» [4.387; 4.388; 4.389; 4.390; 4.391; 4.392; 4.393; 4.394]. Микола Васильович Варадінов - чиновник з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, член головного управління у справах друку, член ради при Міністерстві внутрішніх справ - зібрав у своїй книзі цінні архівні матеріали з історії внутрішнього устрою Російської імперії, зокрема систематизував величезну кількість нормативних актів, внутрішніх документів МВС і його підрозділів, які безпосередньо торкалися правового статусу Римо-католицької церкви.

Всю законодавчу базу даного періоду характеризує прагнення самодержавства максимально обмежити права католицької конфесії. Даному факту надавалось офіційно визнане пояснення - охорона прав православного населення від можливого впливу з боку Католицької церкви і навернення вірян в іншу віру. Реальною метою обмежувальних заходів, закріплених законодавством Російської імперії, була скоріша асиміляція підкорених народів.

2. Матеріали офіційного, церковного, громадського діловодства складають другу групу джерел нашого дослідження. В них містяться надзвичайно змістовні документи, які віддзеркалюють позицію церкви, владних структур і громадських організацій у справі реалізації політики самодержавства відносно католицької конфесії.

Переважаюча більшість матеріалів даної групи сконцентрована в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, Державному архіві Житомирської області, Державному архіві Саратовської області та Російському державному історичному архіві.

Фонди ЦДІАК містять матеріали, які дозволяють дослідникам проаналізувати характер взаємовідносин влади і Римо-католицької церкви на

регіональному рівні, а саме в межах Київської, Подільської і Волинської губерній. Один з найбільших фондів, в якому сконцентровані справи, присвячені Римо-католицькій церкві, є 442 - Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Хронологічно фонд охоплює період з 1796 до 1916 рр., включає в себе 663 описи і 278 601 одиницю збереження. У справах фонду зібрано копії указів імператора, розпорядження Департаменту духовних справ, листування генерал-губернатора із Міністерством внутрішніх справ, єпископами та настоятелями римо-католицьких церков [2.102; 2.124]. Саме матеріали офіційного листування дають можливість висвітлити рівень реалізації репресивних заходів в імперії по відношенню до Католицької церкви. Окрему групу діловодної документації, що зберігається у фонді, становлять справи-розслідування, відкриті на підставі рапортів місцевих поліцейських чинів, православних священників та інших осіб з приводу неблагонадійності ксьондзів або їх протиправної діяльності [2.97; 2.110]. Певна кількість подібних справ хронологічно стосується до польських повстань 1830-1831 і 1863 років, що надає можливість дослідити участь католицьких священників у суспільних процесах тих часів та взаємовплив церкви і громади. Важливим джерелом для нашого дослідження є звіти губернаторів, в яких одночасно висвітлювався стан Римо-католицької церкви і ставлення місцевої світської влади до неї, яке подекуди реалізовувалось через ініціативу посилення репресивного тиску на Римо-католицьку церкву [2.103; 2.123].

Частина діловодної документації з нашої теми зберігається у фондах: 127 - Київська духовна консисторія, 707 - Управління Київського учбового округу, 2227 - Колекція документів Волинського музею. Ставлення Православної церкви до римо-католицької яскраво ілюструють матеріали фонду 127 [2.140; 2.141]. В основному це ініційовані православними священниками розслідування про переходи уніатів і православних до Католицької церкви, а також справи про змішані шлюби між католиками і

православними та боротьбу із цим явищем. Дана група діловодної документації дозволяє досліднику встановити рівень довіри і впливу Католицької церкви на громаду. У фонді Управління Київського учбового округу знаходяться матеріали про особливості навчання дітей польського походження або католицького віросповідання [2.136; 2.137]. За матеріалами цих справ можна визначити, наскільки приналежність до Католицької церкви впливала на ставлення до учнів представників адміністративних органів. Документи фонду 2227 є цінним джерелом діловодної документації Римської курії та Луцько-Житомирської консисторії [2.142; 2.143]. При написанні роботи матеріали зазначених фондів дозволили розкрити вкрай важливі аспекти з історії Католицької церкви і громади та доповнили можливість визначити вплив римо-католиків на суспільно-політичне життя в українських землях.

Поодинокі справи, які мають відношення до економічного стану Римо-католицької церкви, знаходяться у фондах: 444 - Цивільна канцелярія головнокомандувача окремим литовським корпусом і польською армією Великого князя Костянтина Павловича, 486 - Київська палата цивільного суду, 490 - Подільська палата землеробства і державного майна, 491 - Київська палата землеробства і державного майна. Частина справ, в яких мова йде про переслідування католицьких священиків, перебуває у фондах: 293 - Київський цензурний комітет, 301 - Подільське губернське жандармське управління, 385 - Одеське жандармське управління.

Значний пласт джерел другої групи зберігається в Державному архіві Житомирської області. Насамперед, це пов'язано з тим, що центр, об'єднаний персональною унією у 1798 році, Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії знаходився в Житомирі. Відповідно, вся документація з життєдіяльності єпископства згодом була передана до обласного архіву. Серед архівних документів, що стосуються нашої теми, важливе значення має фонд 178 - Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія.

Він складається з 54 описів і хронологічно охоплює період з 1793 до 1917 рр. Більшість справ фонду - це матеріали церковного, офіційного діловодства - укази [2.304; 2.305], циркуляри і розпорядження [2.310], протоколи консисторії [2.306], відомості єпископських маєтків [2.307], листування з губернатором і настоятелями монастирів [2.309; 2.313], справи про переслідування католиків [2.315]. До другої групи джерел також входять справи фондів: 90 - Візитатор римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії (частина матеріалів цього фонду раніше зберігалась у Харківському архіві), 96 - Луцько-Житомирський кафедральний капітул, 402 - Житомирський повітовий декан, 496 - Луцько-Житомирська католицька духовна семінарія, 679 - Римо-католицький приходський костюл Святої Варвари міста Бердичів, Бердичівського повіту Київської губернії.

Особливе значення для нашої роботи мають матеріали, що зберігаються у фондах Державного архіву Саратовської області. Вони складають основу джерелознавчої бази з історії Тираспольської єпархії, до складу якої входила значна частина українських територій. На сьогоднішній день фонди архіву, в яких сконцентровані справи з історії Католицької церкви Півдня і Сходу України, не були опрацьовані. З матеріалами архіву працювали в більшості російські учені, які займалися історією Католицької церкви виключно в межах Російської Федерації. Також поодинокі посилання на фонди архіву містяться в роботах незначної кількості краєзнавців, але широкомасштабного дослідження, з використанням основної маси діловодної документації, так і не проведено. Для нашої роботи фонди ДАСО є одним з основних видів джерельної бази з історії католицьких громад, розташованих у колонізованих Російською імперією землях Півдня і Сходу України.

За радянських часів справи, що стосувались діяльності Тираспольської єпархії і зберігались в консисторії у Саратові, передані на зберігання Державному архіву Саратовської області. Документи упорядковані були в

чотирьох фондах: 1167 - Канцелярія Могильовського архієпископа митрополита всіх римо-католицьких церков Російської імперії, 1267 - Херсонська римо-католицька духовна консисторія, 365 - Тираспольська римо-католицька духовна консисторія, 1166 - Могильовська римо-католицька духовна консисторія. Перші два фонди через свою нечисленність згодом приєднали до 1166 фонду і присвоїли йому назву Херсонська римо-католицька духовна консисторія, що значно більше відповідало змісту справ. Названі фонди зберігають вкрай важливу інформацію з історії розповсюдження і розвитку католицизму в українських землях.

Фонд 1166 включає 410 справ за 1801-1864 роки і має один опис. Незначна кількість справ містить збірки імператорських указів, що надсилались єпископу для ознайомлення. Численну групу документів фонду складають оригінали та копії метричних книг. На другому місці за кількістю знаходяться матеріали ревізій католицьких костьолів [2.284; 2.285]. Вони включають у себе описи храмів, майна, акти ревізій, звіти церков, статистичні дані щодо кількості прихожан у приходах. Ще одна група справ фонду - матеріали, які віддзеркалюють різні питання життєдіяльності Католицької церкви: будівництво, ремонт костьолів, збір пожертв, відкриття нових приходів [2.282; 2.294]. Дві останні групи складають найціннішу частину фонду для нашого дослідження.

Матеріали офіційного і церковного діловодства Тираспольської римо-католицької духовної консисторії Департаменту духовних справ іноземних сповідань також знаходяться у фонді 365. Він включає 1758 одиниць зберігання й охоплює період з 1856 до 1918 рр. Даний фонд містить цілий комплекс справ, які дають можливість дослідникам простежити діяльність Духовної колегії і консисторії у визначений час та встановити рівень її результативності. Окрім указів Римо-католицької Духовної колегії [2.230; 2.231] і рішень Тираспольської консисторії [2.259; 2.265], у фонді зібрано чималу кількість звітів, рапортів візитаторів та священників щодо діяльності

консистерії і виконання певних рішень у питаннях життєдіяльності місцевих католицьких приходів [2.271; 2.273].

При написанні роботи також використовувались фонди архіву РДІА: 821 - департамент духовних справ іноземних сповідань МВС, 822 - римо-католицька духовна консисторія МВС, 826 - канцелярія митрополита римо-католицьких церков у Росії.

У фонді 821, в якому зібрано матеріали з 1799 до 1917 рр., зберігається листування римо-католицької Духовної колегії, канцелярії, обер-прокурора Синоду та інших органів духовної і світської влади з приводу управління Римо-католицькою церквою, реєстрів вірян окремих костьолів, відкриття нових приходів, приналежності капіталів ліквідованих монастирів [2.164; 2.165]. Значну частину справ фонду складають щорічні звіти місцевих губернаторів про життєдіяльність місцевих католицьких громад та переписку губернаторів і римо-католицької Духовної колегії [2.155; 2.156]. Ще одна група матеріалів фонду висвітлює рівень вільного волевиявлення громадян у справі їх приналежності до тієї чи іншої конфесії [2.159]. В основному це матеріали, адресовані міністру внутрішніх справ про необхідність відкриття карного впровадження в зв'язку із переходом осіб православного віросповідання до католицького, а також за образливу поведінку і вислови у бік царської родини і Православної церкви. Окремої уваги заслуговує 145 опис фонду, в якому зберігаються карти католицьких єпархій імперій [2.167] та фото навчальних закладів, церков, посадових осіб [2.166].

Таким чином, у фонді 821 зібрано значну частину ділової документації, яка достатньо ґрунтовно розкриває становище Римо-католицької церкви в імперії і, відповідно, становить особливу цінність для джерельної бази дослідження.

В справах фонду 822, які охоплюють період з 1796 до 1917 рр., містяться матеріали Духовної колегії про організацію і реорганізацію

адміністративного управління Римо-католицькою церквою, роботу консисторій, відкриття єпархій, приходів, костьолів, монастирів, призначення і звільнення митрополитів, єпископів, провінціалів, організацію навчальних закладів при монастирях, відкриття судових справ над духовенством, зміну віросповідання і шлюбозрозлучні справи, духовні заповіти і пожертви (оп.1-10) [2.172]. В окремий опис увійшли журнали і протоколи засідань колегії, розпорядження, височайші повеління, пропозиції щодо реформування правового статусу римо-католицьких священиків, справи про майно і капітали колегії, костьолів, монастирів, бухгалтерські книги (оп.11) [2.201].

Документи канцелярії митрополита римо-католицьких церков Росії зібрано у 826 фондів. Насамперед, це розпорядчі документи про розповсюдження і реалізацію законодавчих актів [2.206], рішень світської і церковної влади [2.207; 2.208], призначення і переміщення священиків і духовних депутатів [2.209; 2.212]. Фонд також містить особисті справи священиків, інформації про будівництво костьолів [2.213; 2.214], організацію благодійних товариств [2.215], візити костьолів [2.210; 2.211]. В другому описі фонду, окрім зазначених питань, зберігаються справи, присвячені примусовому запровадженню російської мови в католицькому богослужінні [2.227], правила проголошення проповідей католицькими священиками [2.217], роз'яснення правил переходу з однієї конфесії до іншої і скарги з цього приводу [2.218; 2.219], а також низка справ про осіб, що перейшли з православ'я до католицизму [2.220].

Матеріали 822 і 826 фондів є цікавими для дослідження насамперед тому, що вони висвітлюють практичну реалізацію рішень влади і стан вірян, приходів та самої Католицької церкви в зв'язку із цим.

Частина діловодної документації зберігається в Національному історичному архіві Білорусі. У фонді 937 - Мінська римо-католицька консисторія, який налічує 594 справи й охоплює період з 1499 до 1887 рр.,

містяться, головним чином, укази урядового сенату. Частина з них безпосередньо стосується української Римо-католицької церкви [2.145]. Фонди 1781 - Могильовська римо-католицька консисторія і 3330 - Канцелярія Візитатора Могильовської римо-католицької духовної консисторії також представляють інтерес для нашої роботи. Насамперед їх цінність полягає в тому, що окрема частина діловодної документації безпосередньо торкається римо-католицьких приходів, що перебували в межах українських земель, зокрема Київської [2.146; 2.153], Чернігівської [2.148], Харківської [2.152] губерній. Фонд 3399 - Могильовський римо-католицький кафедральний капітул складається всього з однієї справи - журналу засідань Могильовського архікафедрального капітулу [2.154]. Однак, в журналі зібрано всі рішення капітулу, з 1842 до 1869 рр., зокрема й ті, що безпосередньо торкалися діяльності Римо-католицької церкви в українських землях. Незначна, уривчаста інформація, яка має діловодний характер, знаходиться в Одеському та Миколаївському обласних архівах.

Зокрема, фонд 628 «Римо-католицькі парафіяльні церкви (костьоли) м. Одеси, с. Мангейм, Северинівка» (5 од. зб., 1814-1919 рр.) є симбіозом справ з фондів, втрачених у період Великої Вітчизняної війни документів римо-католицьких церков, а саме: ф. 353 «Римо-католицька церква с. Фестерове Одеського повіту Херсонської губернії» (усі 8 од. зб. втрачені), ф. 38 «Одеська римо-католицька парафіяльна церква Успіння Богородиці» (2 од. зб.), ф. 79 «Мангеймська Римо-католицька церква» (11 од. зб.) та ф. Северинівської Римо-католицької церкви. Фонд 628 включає 2 метричні книги Мангеймської парафії (німецьких колоній Мангейм, Зельц, Ельзас, Баден та ін.): про шлюб (1814-1847 рр., латинською мовою), про народження (1819-1835 рр., латинською мовою); міста Одеси про шлюб (1867-1878 рр., російською мовою), с. Северинівки (поляки) - про смерть (1844-1858 рр., російською мовою). Крім метричних книг, збереглася всього одна справа з управлінською документацією: договори, купчі, плани та креслення першого

Одеського Римо-католицького костьолу в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії (заснованого у 1805 р.), фінансові документи, листування з управлінської діяльності (1913-1919 рр.). Фонд 925 (І-447) «Римо-католицька церква у с. Красна Аккерманського (Четатя-Албе) повіту, Бессарабія» (22 од. зб., 1917-1939) надійшов на зберігання до Державного архіву Одеської області у 2003 р. у зв'язку з ліквідацією відділу архіву в м. Ізмаїл. Костьол с. Красна (німецька колонія, заснована у 1815-1816 рр. вихідцями з Польщі) підкорявся до 1917 р. Тираспольській римо-католицькій єпархії; з 1918 р. - діяв на території, окупованій Королівством Румунія. Фонд містить тільки метричні книги латинською мовою. Фонд 921 «Римо-католицька парафіяльна церква (костьол) міста Балти Подільської губернії Балтсько-Ольгопільського деканату Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії» (26 од. зб., 1848-1920 рр.) надійшов на зберігання до Держархіву Одеської області у 2007 р. з відділу РАЦС Балтського районного управління юстиції Одеської області. Включає 16 метричних книг та 10 алфавітів російською мовою [3.342, с. 84-85].

У Миколаївському обласному архіві у ф. 410 «Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії (об'єднаний архівний фонд) зберігаються метричні книги реєстрації народжених, одружених і померлих римо-католицької парафії с. Катериненталь (1876-1885 рр.), церкви в с. Ландау (1860-1866 рр.), Римо-католицької церкви м. Миколаєва (1868 р., 1857-1871 рр.), а також копії імператорських маніфестів, укази Синоду та Херсонського православного духовного правління (1838-1868 рр.), які мають лише опосередковане відношення до теми нашого дослідження.

В Херсонському обласному архіві з фондів церков християнського віросповідання Херсонського повіту Херсонської губернії та Дніпровського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії створені об'єднані архівні фонди, в результаті чого документи римо-католицького костьолу м. Херсона ввійшли до оп. 27 ф. 137. Справи представляють собою метричні книги

записів про народження, шлюб і смерть прихожан Херсонського римокатолицького костьолу [3.347, с. 58-59].

3. Окрему групу джерел складають програмні документи релігійних організацій конфесії. Названі джерела мають безпосереднє відношення до діловодного комплексу джерел. У них віддзеркалюється внутрішній устрій Римо-католицької церкви, мета, основні завдання, які стоять перед кліром, та методи їх реалізації, склад і система управління товариства, джерела фінансування і кошторис, основні правила діяльності. Фактично, вони доповнювали і деталізували існуючі норми існування церковних організацій, визначали їх специфіку. Програмні документи ділилися на статuti Римо-католицької церкви, Статuti благодійних товариств і уклади римо-католицьких орденів.

Частина документів програмного спрямування зберігається в фондах архівів, зокрема ЦДІАК - Статут католицької церковної організації в Росії [2.143], РДІА - Записки Департаменту духовних справ про чинні правила устрою Католицької церкви в Росії [2.168], ДАСО - Звіти церков Одеського деканату за 1881 рік [2.253]. Варто зауважити, у зв'язку з тим, що Католицька церква в межах імперії потрапила під тотальний контроль світської влади, яка своїми рішеннями, власне, визначала основні правила устрою та існування Римо-католицької церкви, а програмні документи останньої проходили тотальну цензуру з боку Міністерства внутрішніх справ, статuti пройшли певну трансформацію під впливом зазначених обставин.

У зв'язку з тим, що питання взаємовідносин католицької і православної церков завжди викликали жвавий інтерес з боку владних структур і суспільства в цілому, в ХІХ столітті і на початку ХХ століття надруковано кілька збірок документів, які мали вкотре довести шкідливість впливу латинської пропаганди на православне суспільство Російської імперії [3.360]. Незважаючи на заангажованість, яка простежується через відбір

документів, дана група джерел має значну цінність. Збірки дають можливість одночасно ознайомитися з відповідною частиною програмних доктрин Католицької церкви тих часів і з'ясувати ступінь об'єктивності тогочасної офіційної православної пропаганди, яка реалізовувалась, у тому числі, через публікацію відповідних документів.

До групи входять Статути католицьких благодійних товариств [3.366], а також звіти правлінь приходських благодійних товариств при римо-католицьких церквах [3.352; 3.353; 3.354; 3.355], в яких зафіксовані установчі положення товариств і ступінь реалізації встановлених завдань. Аналіз програмних документів товариств Римо-католицької церкви дозволяє встановити внутрішні механізми формування позиції кліру відносно політичних, соціально-економічних та культурних трансформацій у суспільстві, а також межі їх втілення.

Серед опублікованих останнім часом джерел даної групи варто виділити «Ratio Studiorum: Уклад студії Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти» [3.359]. До книги, окрім Статуту Товариства Ісусового, увійшли часова лінія Ratio Studiorum, мета і зміст ступенів освіти, щоденний розклад занять для молодших класів і короткий перелік відомих людей, які навчалися в єзуїтських навчальних закладах.

4. На окрему увагу заслуговує наступна група джерел, до якої входять документи статистичного характеру. Статистичні джерела являють собою складний за походженням і складом комплекс документів, в яких зафіксовані систематичні відомості, що цілеспрямовано збираються для прийняття управлінських рішень. Названа група джерел безпосередньо пов'язана з діловодною документацією, до складу якої входять матеріали обліку та звітності, необхідні для нормального функціонування державних органів, суспільних і церковних організацій.

Структурне формування статистичної діяльності в імперії почалось у перші роки XIX століття: у 1811 році створено Статистичне відділення при

Міністерстві поліції, у 1834 році відкрито Особливе статистичне відділення при Раді міністерства внутрішніх справ. Однак до середини XIX століття статистичні джерела являли собою облікові системи, які висвітлювали ступінь реалізації вже прийнятих рішень. Вони представлені, головним чином, статистичними додатками до звітів губернаторів [2.105; 2.133]. Окрема група статистичних матеріалів міститься у візитах [2.288] і звітах [2.241; 2.253] церков, парафій, єпархій щодо їх діяльності, а також у матеріалах ревізій і відомостях про склад, фінансування та інші кількісні показники, які збирались на вимогу органів церковної та світської влади [2.198; 2.201; 2.278]. Переважна більшість справ із статистичними документами зберігається в названих раніше архівах.

З другої половини XIX століття в Російській імперії проходить хвиля реформ, яка торкнулась і статистичної сфери. У 1863 році імператор Олександр II затвердив положення про організацію Центрального статистичного комітету для проведення статистичних робіт при міністерстві внутрішніх справ. Розпочався період урядової і земської статистики, а трохи пізніше з'явилися перші переписи населення. Таким чином, статистична інформація почала збиратися для аналізу окремих сфер суспільного життя, його розвитку і планування управлінських рішень.

З 1866 року починає виходити «Статистичний літопис Російської імперії» [3.362; 3.363; 3.364], з 1888 до 1916 рр. - «Статистика Російської імперії» [3.361], а також інші статистичні збірки [3.356]. Названі видання представляють інтерес для нашого дослідження, насамперед тому, що в них розміщено інформацію щодо демографічної статистики, яка дозволяє встановити офіційно визнану кількість католицького населення в українських губерніях. Крім того, зібрані статистичні відомості надають можливість проаналізувати результати імперської політики, націленої на скорочення костельів і монастирів.

Одним із джерел статистичної інформації вказаного періоду були карти. В нашій роботі використано, зокрема, карту, складену Гирштофтом і надруковану в 1857 році польською мовою [2.167]. Документ дозволяє встановити не лише кордони, площу і столиці римо-католицьких єпархій, а й кількість парафіяльних, філіальних костьолів, каплиць, монастирів, училищ, прихожан.

Певною мірою до групи належать літургійні календарі [3.351], в яких сконцентровані відомості по кадровому складу єпархій, деканатів, парафій, а також наявність костьолів і каплиць.

У цілому дана група джерел дозволила встановити демографію римо-католицького населення, його густоту по окремих регіонах України, а також допомогла визначити тенденції щодо змін у кількості кліру, церков і монастирів. Ще одним із завдань статистичних джерел у нашій роботі було виявити ступінь реалізації державних програм по відношенню до Римо-католицької церкви, їх «ефективність».

5. Наступну групу джерел даного дослідження складають матеріали періодичних видань. Це кореспонденції, аналітичні статті, нотатки, огляди, звіти. Їх специфічною рисою є комплексний, синтетичний характер, через те що в них представлено багато форм інформації - документальна, поточно-хронікальна, особистого характеру [5.505, с. 403]. Періодичний друк як вид історичних джерел зберігає матеріали, які призначались для поінформування громадськості про найбільш важливі події та явища сучасності, з метою відстоювання певної позиції суспільно-політичних груп. Недарма у XVIII столітті виникло афористичне визначення преси - «четверта влада», а з другої половини XIX століття її почали називати «шоста велика держава» [6.558, с. 346-347].

При дослідженні матеріалів преси вкрай важливо враховувати такі фактори, як: мета створення періодичного видання, рівень цензури в країні і особистісні уподобання редактора газети чи журналу. У визначені

хронологічні рамки католицька періодична преса виходила лише в межах Царства Польського і не мала великого впливу на українське суспільство. Значно більший ефект на позицію громадськості становили державні, приватні, православні органи друку, зацікавлені у розповсюдженні інформації з питань положення Римо-католицької церкви і міжконфесійних відносин у даному контексті.

Серед періодичних видань, що розміщали матеріали на своїх сторінках стосовно Римо-католицької церкви і використовувались при написанні даної роботи, варто відмітити «Киевскую старину» [10.740] (виходила з 1882 року), «Киевские епархиальные ведомости» [10.730] (виходили з 1861 року), «Подольские епархиальные ведомости» [10.719] (виходили з 1862 року), «Волынские епархиальные ведомости» [10.709; 10.716] (виходили з 1867 року), «Русскую старину» [10.708] (виходила з 1870 року), «Русский вестник» [10.743] (виходив з 1856 року), «Вестник Европы» [10.728] (виходив з 1866 року), «Вестник Западной России» [10.736] (виходив з 1862 року), «Христианское чтение» [10.718] (виходило з 1821 року).

Інформацію, розміщену на сторінках періодики, ми розділили на кілька тематичних блоків. Окремо слід виділити групу матеріалів, що знайомила громадськість з офіційними матеріалами - текстами законопроектів, законодавчими актами, діловодною документацією, статистичними матеріалами [10.731].

Частина публікацій даного періоду присвячувалась висвітленню відносин самодержавства з Папою [10.728]. Їх характеризує відстоювання позиції урядових кіл Російської імперії на міжнародній арені у вирішенні конфесійних питань і критичний підхід до спроб Папи захистити права Римо-католицької церкви в православній державі.

Значною за обсягом групою публікацій, присвячених Римо-католицькій церкві, стали статті аналітичного характеру, розміщені на сторінках церковних періодичних видань імперії. Переважаюча більшість

авторів і редакторів цих видань так чи інакше відстоювала інтереси Православної церкви. Всі матеріали, які безпосередньо або опосередковано торкалися питань, пов'язаних з Римо-католицькою церквою, носили заангажований характер і мали на меті викрити «злочини», неканонічність Римської курії як у цілому, так і безпосередньо на території Російської імперії [10.734]. Безумовно, подібні матеріали страждають на суб'єктивізм, але незважаючи на свій загальний характер і дистанційність у висвітленні реальних проблем і потреб Римо-католицької церкви в регіонах, зокрема в українських землях, вони є цінним джерелом з історії Римо-католицької церкви. Завдяки цим матеріалам можна уявити атмосферу, що створювалась у суспільстві, в якій формувалося ставлення громадськості до Римо-католицької церкви.

До названої групи джерел також належать надруковані на сторінках журналів і газет листи та мемуари [10.729]. Так, у 60-х роках XIX століття в газеті «День» з'явилися листи Юрія Самаріна до єзуїта Мартинова [4.465]. Приводом до появи даного листування стали чутки про відновлення ордену єзуїтів на території Російської імперії, які дивним чином збіглися у часі з польським повстанням 1863-1864 років. Відповіддю на чутки стало офіційне спростування на сторінках газети. Отець Мартинов надіслав редактору газети листа з власним баченням проблеми і проханням опублікувати даний матеріал. Стаття на сторінках газети з'явилася лише за рік і викликала бурхливу реакцію з боку сучасників, зокрема Юрія Самаріна, який у відповідь на статтю Мартинова опублікував п'ять своїх листів до нього. Все це листування, яке торкається не лише питань історії ордену в Росії, але і взагалі проблем становища римо-католицької конфесії в імперії, є цінним джерелом з історії Католицької церкви, зокрема в Україні.

Таким чином, публіцистичні матеріали складають важливу частину джерельної бази роботи. В періодичних виданнях зафіксовано і збережено цілий комплекс діловодної документації, аналітичних матеріалів, документів

особистого походження. Крім того, періодика не лише дає можливість дослідити суспільну думку відносно римо-католицької конфесії, а й процес її цілеспрямованого формування.

6. До останньої групи входять джерела особистого походження, які включають у себе щоденники, мемуари, приватну переписку, нотатки. Незважаючи на суб'єктивність даного виду джерел, документи особистого походження містять цінну для нас інформацію про автора - сучасника епохи, його власну позицію відносно подій, про які йдеться, а також опис самих подій через особисте сприйняття творця.

Особливу увагу заслуговують щоденники П.О. Валуєва [8.620], міністра внутрішніх справ часів імператора Олександра II. Від рішень цього чиновника вищого рангу, який мав значний вплив на хід подій в імперії, володів цінною інформацією щодо історії внутрішньої і зовнішньої політики країни, певний час залежала доля Римо-католицької церкви в українських землях. У його записах значне місце посідає опис подій в Польщі і вирішення національно-релігійного питання на державному рівні. Рішення влади щодо вказаного напрямку впливали не лише на польську Католицьку церкву, вони безпосередньо торкалися долі католицької конфесії і в Україні.

У своїй роботі ми також звертались до записок Ф.Ф. Вігеля [8.614], який у різний час обіймав посади віце-губернатора Бессарабії, градоначальника в місті Керч, директора департаменту іноземних віросповідань. Незважаючи на вірогідні погляди Вігеля, його перебування на означених посадах і поінформованість у питаннях становища Римо-католицької церкви в українських землях зробили записки достатньо цінним джерелом, яке, безумовно, не позбавлено суб'єктивізму у висвітленні подій і їх оцінках.

Спогади державного діяча С.В. Вітте [8.616], які увійшли в трихтомне видання, насамперед розкривають перед нами його погляди на конфесійну політику уряду і його особисту позицію відносно католицької громади. З

висловів графа стає зрозумілим, що він підтримував ідею надання культурно-національної автономії для представників католицької конфесії, але в межах Російської імперії, без порушення її цілісності.

Певний інтерес представляють щоденники міністра закордонних справ Російської імперії графа В.М. Ламздорфа [8.621; 8.622]. Даний документ створений у часи, коли Ламздорф служив радником міністра закордонних справ М.К. Гірса. Багатий конкретний зміст щоденників цікавий для нас з двох причин. По-перше, в ньому є інформація про особливості роботи міністерства іноземних справ, як своєрідної канцелярії царя з питань зовнішньої політики та вплив династичних зв'язків на вирішення міждержавних питань. По-друге, в документі віддзеркалюються політичні протиріччя між державами, що впливають на формування зовнішньої і внутрішньої політики. В той же час, становище Римо-католицької церкви в українських землях значною мірою залежало від зовнішньої політики. Враховуючи названі аспекти, щоденники Ламздорфа є важливим джерелом для нашої роботи.

Спеціально варто зупинитися на спогадах військового міністра Д.О. Мілютіна [8.623], в яких сконцентровано цінну інформацію з історії Римо-католицької церкви. Будучи сучасником революційних подій в Польщі, він особливу увагу в своїх спогадах приділяв питанням взаємовідносин влади з римо-католицькою громадою.

Важливим джерелом, що висвітлює мотиви розвитку подій у другій половині XIX століття, є щоденник К.П. Победоносцева [8.624; 8.625]. В щоденних записах є багато фактів про контрреформи, які, в тому числі, торкалися становища Римо-католицької церкви в Російській імперії. Автор висвітлює обставини, за яких проходив процес законотворчості, що впливало на прийняття того чи іншого рішення. Крім того, в щоденнику є описи засідань Державної ради і комітетів, на яких проходили обговорення законопроектів і характеристики міністрів Д. Толстого, І. Дурново, В. Плеве

та інших. Саме ця інформація частково розкриває суб'єктивні фактори впливу на прийняття тих чи інших рішень.

Не менш цікавим для нашої роботи є щоденник державного секретаря О.О. Половцева [8.617; 8.618]. Користуючись особистою довірою Олександра III, Половцев володів цінною інформацією про особливості життєдіяльності урядових кіл. Критичний підхід в оцінках подій, що відбувались, а також при наданні характеристики учасникам цих подій, і відсутність улесливих зауважень відносно перших осіб держави підвищують рівень об'єктивності даного джерела.

Таким чином, використані джерела особистого походження дають можливість краще зрозуміти внутрішні мотиви прийняття рішень, атмосферу кулуарної боротьби й особистісні уподобання, що впливали на долю країни в цілому і на становище римо-католицької конфесії, зокрема. Крім того, джерела даної групи висвітлюють особливості повсякденного життя учасників подій, що не дають можливості у повному обсязі зробити інші джерела. В цілому, проаналізувавши шість груп джерел, які використовувались у нашій роботі, слід зазначити, що їх обсяг, рівень інформативності, різноманітність і взаємодоповнюваність дозволяють у повному обсязі виконати поставлені в роботі завдання.

1.3. Методологічні основи дослідження

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбулись радикальні зрушення в політиці, економіці, духовній сфері і, найголовніше, в свідомості нації. В цьому процесі історична наука як одна із складових гуманітарної сфери несе відповідальність за формування сталої системи цінностей українського суспільства та духовного клімату в нашій державі. Актуалізація вимог, що стоять перед історичними дослідженнями сучасного періоду, вимагає творчого переосмислення методологічних підходів і

пошуку нових, життєспроможних, методологічних прийомів і засад. Сьогодні перед науковцями стоїть завдання відбору і синтезу евристичних можливостей методологічних засад, що дасть змогу відтворити багатомірну картину історичного розвитку українського суспільства, складовою частиною якого є церковна історія.

Формування методів дослідження історії Католицької церкви в кінці XVIII-XIX столітті, їх характер безпосередньо залежать від історичних концепцій, що сформувались під впливом різних культур, політичних систем, ціннісного сприйняття дійсності та конфесійної приналежності або рівня атеїстичності особи дослідника. Інтерпретація подій історії Католицької церкви відбувається на підставі різних концептуальних підходів - цивілізаційного, формаційного, ірраціонально-провіденційного. Крім того, сюди додаються конфесійні уподобання науковців. Усе це «породило дивну суміш понять і термінів, з одного боку, переобтяжених традиційними, усталеними уявленнями про хід історичного процесу, а з іншого - таких, що не увійшли до широкого вжитку і не визнані переважною більшістю дослідників» [10.733, с. 11].

На методику дослідження значний вплив має історико-географічне перебування різних регіонів України в складі сусідніх країн: Польщі, Росії, Туреччини, Австро-Угорщини. Зазначена особливість створила мозаїчну етно- і культуро-соціальну картину, сформувавши неоднорідне світосприйняття українського суспільства. На думку О.П. Реєнта, «тут недоречно ані надмірна орієнтація на російську історичну модель, ані модерна вестернізація. Очевидно, найбільш плідним буде системний, конвергентний підхід, який передбачає вивчення симбіозу різнобічних впливів на генезу державотворення, соціально-економічні умови розвитку українського народу протягом віків» [10.733, с. 19]. Важко не погодитися з даним поглядом, який особливе значення має при дослідженні складної і неоднозначної історії церкви в Україні, зокрема католицької. Дійсно, минуле

українського народу виходить за рамки системи розвитку як західноєвропейської цивілізації, так і за межі російської євразійської моделі. Таким чином, О. Реєнт наголосив на тому, що вивчення історії українського народу, в усіх її проявах, вимагає нестандартних і творчих підходів. Дослідження історії Римо-католицької церкви, яка була носієм західної системи цінностей і згодом опинилась у межах православної країни, вимагає саме такого підходу.

У процесі розвитку досліджень з історії церкви сформувався складний і неоднозначний категоріально-понятійний апарат, який постійно поглиблюється, вдосконалюється і навіть наповнюється новим змістом. Не вирішеною остаточно залишається проблема тлумачення таких понять, як «церковна історія», «церковна історіографія», «церковно-історіографічні студії». Так, сприйняття словосполучення «історія церкви» значною мірою залежить від ступеня приналежності дослідника до церкви. В духовних колах «церковну історію» сприймають як окрему спеціальність, яка досліджується теологами. У світському ж розумінні дане словосполучення сприймається як частина цілого процесу - процесу історичного розвитку суспільства. Це стосується і «церковної історіографії». В одному випадку вважають, що до визначеного виду історіографії належать роботи лише духовних осіб, в іншому - її сприймають як історіографію історії церкви, яка базується не лише на творах представників кліру, а й світських дослідників. Додаткового визначення потребує проблема написання слів, пов'язаних з історією церкви [9.663, с. 257]. Зокрема, остаточно не встановлено, з великої чи малої букви писати слова «церква», «Римо-католицька церква», «Папа», «митрополит» та інші поняття. В залежності від того, до якого табору належить той чи інший історик, змінюється стиль написання.

У представленому дослідженні використання теоретико-методологічного апарату базується на загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методах пізнання. Зокрема, при розробці

проблеми становища Римо-католицької церкви в Україні в кінці XVIII-XIX століттях та з'ясуванні її впливу на суспільно-політичне життя застосовувались: системний підхід, структурно-функціональний метод, метод критичного аналізу, типологізації, логічний метод, порівняльного аналізу та синтезу, проблемний метод, історико-ситуаційний, історико-хронологічний, біографічний, ретроспективний, історико-генетичний, евристичний метод, метод герменевтики, аксіологічний, соціологічний, біхевіористський (поведінковий) та статистичний методи, що і зумовило характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дисертації. Необхідно підкреслити, що використання зазначених методів не можливе без застосування принципу наукового плюралізму і цивілізаційного підходу.

Принцип *наукового плюралізму* є одним з найстаріших, але найпопулярніших методів західної науки. Останнім часом він набуває особливої популярності в дослідженнях сучасних українських науковців. Його використання при написанні роботи дозволило розглянути всі теорії і методи дослідження як абсолютно рівноправні і рівноцінні. Не менш важливим для нашого дослідження є *цивілізаційний принцип*, що доповнює формаційний підхід і дає можливість аналізувати явища, які відбувалися в історії Римо-католицької церкви України, з позиції об'єктивної і конкретної періодизації. Крім того, саме цивілізаційний підхід відводить особливу роль в історичному процесі духовно-моральному та інтелектуальному факторам. Таким чином, важливе значення при оцінці цивілізації має релігія.

Важливу роль у представленому дослідженні відіграв *принцип наукової об'єктивності*. Це дало змогу провести неупереджений аналіз та оцінку історіографічної бази (підрозділ 1.1) і дозволило уникнути заангажованості при оцінці залученого фактичного матеріалу з історії католицької конфесії, що складає джерельну базу роботи (підрозділ 1.2).

При написанні всіх розділів даного дослідження використовувався *принцип гуманізму*, який дозволяє аналізувати процеси, що відбувалися в Римо-католицькій церкві і суспільстві, з позиції нерозривності й єдності інтересів особи та етно-національної спільноти. Зокрема, це стосується висвітлення питань, пов'язаних з реалізацією політичних рішень російського самодержавства відносно статусу Католицької церкви і громади.

Одним з пріоритетних принципів нашого дослідження є *принцип світоглядності*, який ґрунтується на системі християнської моралі та духовних цінностях українського народу, що сформовані, в тому числі, під впливом Римо-католицької церкви. Центральною ланкою світоглядних цінностей українського народу виступає українська національна ідея, яка нерозривно пов'язана з польською. В часи випробувань (польські повстання 30-60-х років XIX століття) два етноси спільно виступали проти гноблення з боку російського самодержавства. Саме Римо-католицька церква в той час перебирала на себе функції духовного захисника патріотів України та Польщі. Таким чином, зазначений принцип надає можливість з'ясувати рівень впливу Римо-католицької церкви на формування світогляду українського народу.

Системний підхід і структурно-функціональний метод дозволяє сприймати дослідницький об'єкт, в нашому випадку це місце і роль Римо-католицької церкви в суспільно-політичному розвитку України, як цілісну суспільну систему взаємовідносин. При цьому наголос необхідно зробити на виявленні закономірностей її розвитку, взаємодії з іншими суспільними системами, а саме Православною, Греко-католицькою церквами, державними структурами і суспільством у цілому. Водночас даний підхід допомагає піддати аналізу всі структурні елементи Римо-католицької церкви в Україні, їх сутність, характер та функції. Окреслений підхід використано в підрозділах 2.1, 2.2, 2.3 та 3.1 і 3.2 при характеристиці політичної ситуації в

Російській імперії та законодавчо-правового забезпечення існування Римо-католицької церкви у досліджуваний період.

Серед загальнонаукових методів, які використовувалися при написанні роботи, важливе місце займає *метод критичного аналізу*. Він вимагає критичного ставлення до об'єктів і методів дослідження, а також до його результатів. Цей метод використаний при визначенні об'єкта даного дослідження, формулюванні завдань і їх реалізації. Критичний метод є одним з найдієвіших у вивченні історії Католицької церкви в Україні. (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 4.3).

Метод типологізації базується на основі того, що в суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняються, а з іншого - тісно взаємопов'язані такі поняття, як одиничне і загальне. За допомогою типологічного підходу ми отримуємо можливість розкрити сутність становища окремих територіально-адміністративних одиниць Римо-католицької церкви в Україні, які притаманні цілісній структурі - окремому регіону, єпархії або всій римо-католицькій митрополії (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Також цей підхід дозволяє виділити, в залежності від якісних змін, що відбувалося в становищі Римо-католицької церкви, окремі стадії в її історичному розвитку (підрозділи 4.1, 4.2, 4.3).

Логічний метод, який ґрунтується на основах логіки, включає способи доведення або заперечення висновків, доказування їх істинності або помилковості. Даний метод дозволяє не обмежуватись описуванням подій, фактів, явищ, процесів в історії українського суспільства і його складової - Римо-католицької церкви, а перейти до їх теоретичного осмислення і наукових узагальнень. Логічний метод використовується при аналізі історіографії, політично-правової системи, в якій опинилась католицька конфесія, сфер діяльності римо-католицького духовництва і громади (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 5.1, 5.2, 5.3).

Метод порівняльного аналізу і синтезу особливо важливий на етапі дослідження джерельної бази. З урахуванням результатів аналізу кожного джерела, їх груп відбувається синтез джерельної інформації, реконструкція на її основі подій з історії Католицької церкви та громади, і як результат - узагальнення одержаних висновків. Також цей метод використовувався при написанні структурних підрозділів даної роботи, аналізу окремих фактів з історії Римо-католицької церкви, її відносин з іншими конфесіями, а також при співставленні релігійної політики російського самодержавства по відношенню до різних конфесій (підрозділи 1.2, 3.3, 5.3).

Проблемний метод дослідження дозволяє вирішити суперечливі, часом протилежні, підходи до оцінки, трактування подій, процесів в історії Католицької церкви. До сьогодення роль Римо-католицької церкви в історії України оцінюється вкрай неоднозначно. Більшість дослідників у своїх висновках розділилися на два табори. Одні доводять наявність лише негативного впливу конфесії на суспільство, інші звертають увагу на продуктивні результати діяльності Римо-католицької церкви. Застосування проблемного методу в роботі дозволяє абстрагуватися від вирішення другорядних завдань і сконцентруватися на основній проблемі, а саме - яким був вплив Римо-католицької церкви на суспільно-політичне життя (підрозділи 5.1, 5.2, 5.3).

Принцип історизму забезпечує аналіз еволюції історико-правового процесу, появи, становлення й розвитку кожного досліджуваного історичного факту. Історизм має на увазі застосування спільно, але не одночасно, двох методів: *історико-ситуаційного й історико-хронологічного*.

Історико-ситуаційний метод дозволяє розглядати явища й процеси минулого в контексті відповідної історичної ситуації, проникнути у причини відповідних процесів. У представленому дослідженні це допомагає з'ясувати, наскільки політична ситуація в Російській імперії впливала на діяльність Римо-католицької церкви в українських землях, визначити

причини радикальних зрушень в її політико-правовому і суспільному становищі. (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3, 5.1, 5.2, 5.3). З позицій історико-ситуаційного підходу розглядається рівень реалізації можливостей суб'єктів духовного життя, наданих їм владою для здійснення власних ідей, розвитку та існування. Зазначений метод дає можливість зіставляти локальні явища в українській Римо-католицькій церкві з загальноісторичними процесами, що відбувались у Російській імперії і на міжнародній арені.

Історико-хронологічний метод дає змогу з'ясувати основні етапи розвитку того чи іншого явища, в нашому випадку суспільно-політичного становища Римо-католицької церкви в Україні. Даний метод дозволяє сприймати факти з історії Католицької церкви і громади у часі і просторі. Це значно поглиблює розкриття об'єктивної значимості й прогресивності конфесії, дає можливість надати більш глибоку оцінку її діяльності. Метод застосовано при аналізі територіально-адміністративного устрою Католицької церкви України, еволюції її правового становища й аналізі програмних документів (підрозділ 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3), загальних висновках дослідження.

Історія Римо-католицької церкви безпосередньо пов'язана з людьми, їх діяльністю, поглядами. Таким чином, *біографічний метод*, який використовується в дослідженні, дає можливість персоніфікувати всі явища в історії українського суспільства і Римо-католицької церкви. Завдяки цьому методу ми можемо простежити долю окремих осіб, через яку проходили ключові події в Римо-католицькій церкві, і внаслідок цього - зміни в їхньому житті. На основі біографій людей, пов'язаних з конфесією, встановити рівень їх впливу на становище церкви. Біографічний метод дає можливість уникнути механічного описування життєдіяльності окремої особи і зорієнтуватися на з'ясуванні найхарактерніших рис її життєвого шляху, які притаманні цілим поколінням визначеного періоду (підрозділи 4.1, 4.2, 4.3, 5.2, 5.3).

Ретроспективний метод використовується для конкретизації чи реконструкції соціальних явищ і фактів з минулого Католицької церкви. Він дає змогу виділити найхарактерніші риси і тенденції розвитку суспільних процесів минулого і встановити закономірності духовного розвитку. Використовується при написанні всіх розділів дослідження.

Історико-генетичний метод застосован для встановлення основних причинно-наслідкових зв'язків, задіяно автором протягом усього дослідження. Метод дозволяє розрізнити ключові положення історичного розвитку, приватні особливості такого розвитку й одиничні подробиці, обумовлені динамікою історичного процесу. Ключовим моментом причинно-наслідкового ходу подій, проаналізованих у роботі, є закономірне погіршення становища Римо-католицької церкви в українських землях протягом визначеного періоду, що входили до складу Російської імперії, в результаті політики самодержавства.

Для виконання завдань дослідження використана широка джерельна база, аналітична обробка якої вимагала використання додаткових спеціальних методів джерелознавства та міждисциплінарних підходів. Насамперед, при роботі в архівах використовувався *евристичний метод* пошуку архівних матеріалів. *Метод герменевтики* (герменевтика - мистецтво розуміти усну або письмову мову), завдання якого полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів будь-якого тексту, задіяний автором задля конкретизації термінології, яка склала основний понятійно-категоріальний апарат проблеми. За допомогою *аксіологічного (ціннісного) методу* в роботі проаналізовано єдність правових цінностей у Російській імперії з іншими аспектами правових реалій, зокрема реалізацією нормативно-правової бази Римо-католицької церкви протягом визначеного періоду, а також виявлено вплив духовних цінностей притаманних Католицькій церкві на інші аспекти суспільного життя та їх значення для сучасної дійсності. *Соціологічний метод* забезпечив проведення аналізу

результативності правових інновацій російського самодержавства в сфері церковних відносин.

Одним з найбільш перспективних підходів у дослідженні історії Римо-католицької церкви в Україні є *біхевіористський (поведінковий) підхід*. Він акцентує увагу на вивченні та інтерпретації державних і правових явищ з позиції домінуючого значення суспільних груп. При використанні даного методу важливе значення має зовнішній вплив на певну соціальну групу і зміни, які відбуваються з нею внаслідок цього, а також зворотний вплив суспільної групи на зовнішнє середовище. Особливо цінним цей метод є при дослідженні проблеми колонізації Південної України іноземцями. Утворення значної кількості колоній, певна частина з яких сповідувала католицизм, мало вплив на рішення, що приймалися владою відносно їх долі. Так само і рішення влади впливали на становище цих колоній (підрозділи 4.1, 4.2, 5.2, 5.3).

Статистичний метод – це використання кількісних показників, які допомогли ефективному аналізу ступеня впливу і розповсюдження Римо-католицької церкви в українських землях, що перебували в межах Російської імперії. В дослідженні наводяться кількісні дані вірян конфесії, їх соціальної та національної приналежності, кліру Католицької церкви (підрозділи 3.1, 3.2). Даний метод застосовано при розгляді адміністративно-територіального устрою церкви, а саме встановленні кількісних характеристик парафій, костьолів, філіальних церков, каплиць (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 4.1, 4.2, 4.3). Також метод використано при аналізі економічних змін, які відбувались у Римо-католицькій церкві протягом кінця XVIII-XIX століть (підрозділ 3.3).

Нарешті, останній компонент методологічного інструментарію даної роботи представлений допоміжними або спеціальними засобами наукового пізнання. Йдеться, насамперед, про новітні інформаційні технології, персональний комп'ютер, оргтехніку, які дають змогу максимально інтенсифікувати дослідницьку роботу, підвищити її ефективність. Сучасні

інформаційні технології дають змогу застосовувати математичні моделі для аналізу суспільних процесів, оптимального використання статистичних методів дослідження. Особливо велика роль інформаційних технологій у роботі з історичними джерелами. Наукові бібліотеки, центральні державні архіви та музеї створюють електронну систему науково-довідкової інформації про наявні бібліотечні, архівні та музейні колекції документів, що значно прискорює пошукову роботу науковця. Частина цієї інформації, а саме - наукові і джерельні комплекси, знаходяться в системі Internet.

Отже, сукупне використання окресленої теоретико-методологічної бази надало авторові можливість дослідити особливості становлення нормативно-правової бази, територіально-адміністративних, економічних змін Римо-католицької церкви в українських землях протягом кінця XVIII-XIX століття. Крім того, вдалося прослідити еволюцію поглядів чиновників державних установ, що займалися питаннями конфесіональної політики, та представників Римо-католицької церкви. Виявити певні етапи в розвитку конфесії, визначити роль особистостей у вирішенні окремих питань, що впливали на становище церкви. Встановити вплив Римо-католицької церкви на суспільство і з'ясувати, як він змінювався в залежності від зовнішніх і внутрішніх чинників. Загалом, використання зазначених методів при аналізі достатньо широкої джерелознавчої бази дозволило в повному обсязі вирішити всі поставлені дослідницькі завдання і таким чином розкрити вибрану тему.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СИСТЕМИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНИХ ВЗАЄМОВПЛИВІВ

2.1. Формування адміністративно-територіальної системи Римокатолицької церкви в Україні кінця XVIII - першої половини XIX століття як прояв суспільних зрушень

Наприкінці XVIII століття відбулися події, що значною мірою вплинули на хід історії в українських землях. Насамперед, це три поділи Польщі (1772, 1793, 1795 рр.), які не тільки збільшували територію Російської імперії за рахунок західних земель, а й, певною мірою, змінювали етнічний та релігійний склад населення в імперії. Колишні іноземці, ставши громадянами Російської імперії, отримали можливість переселятися до інших регіонів країни, зокрема, до Південної та Східної України. Також це серія російсько-турецьких і кримських війн за південні українські землі. Здобуті території вимагали швидкого їх заселення з метою максимально корисного для держави використання. Ряд указів, виданих Катериною II та її наступниками, надавали можливість іноземцям переселятися на території Південної, Лівобережної, Слобідської України та Приазов'я на пільгових умовах. Саме в цей час у відбудованих або заснованих містах України, які поступово перетворювались на торгово-промислові центри, з'являється все більше іноземців-колоністів, що сповідували католицизм. До перелічених причин, які сприяли збільшенню кількості католиків на території України, зокрема Південної та Східної, належать події, пов'язані із придушенням листопадового і січневого польських повстань 1830-1831 та 1863 років, відповідно. Наслідком перелічених процесів стало переселення частини католиків, за власним бажанням або примусово, в інші регіони імперії -

більш віддалені від західних земель. Ще однією з причин, яка підштовхувала іноземців переселятися до Східної і Південної України, можна вважати нестабільну політичну ситуацію, яка склалася в німецьких землях у результаті численних безперервних війн. Таким чином, римо-католицькі громади Південної, Лівобережної, Слобідської України та Приазов'я поступово збільшувались. Якщо до кінця XVIII століття віряни католицької конфесії в Україні концентрувалися в основному на території Правобережної частини, на рубежі XVIII-XIX століть ситуація кардинально змінилася. Перелічені події в суспільно-політичному житті країни, що призвели до значного збільшення кількості католиків в усіх регіонах України, зробило питання встановлення державного контролю над конфесією вкрай актуальним. Самодержавство не могло допустити наявності в імперії незалежної від влади церкви. Відсутність механізмів контролю й управління католицькою церквою могла мати вкрай небажані результати. Насамперед, це стосувалось можливості проповідувати ідеї свободи і незалежності в колонізованих землях. Таким чином, необхідність проведення реформ у системі управління конфесією, її територіально-адміністративного устрою стала одним з ключових завдань імперської влади.

До того часу, як землі Правобережної України приєднали до Російської імперії, організаційна структура РКЦ складалася з трьох єпархій: 1. Кам'янецька єпархія, що розташувалась на Поділлі і знаходилась у підпорядкуванні Львівської митрополії, станом на 1742 рік ділилася на шість деканатів (Язловецький, Дунайгородський, Шарогородський, Меджибожський, Сатановський, Чорнокозенський); 2. Луцька єпархія, яка охоплювала землі Волині, Підляшся, Брацлавщини, Полісся, на початку XVIII століття ділилася на 14 деканатів (Володимирський, Дубенський, Кременецький, Збарзький, Заславський, Брацлавський, Яновський, Венгровський, Більський, Шерешевський, Брянський, Дрогичинський, Лозицький, Кам'янець-Литовський); 3. Київська єпархія охоплювала Житомирський і

Овруцький повіти Волинської губернії, Звенигородський повіт Київської губернії і південну частину Мінської губернії та ділилась на три деканати (Житомирський, Овруцький, Фастівський, або Звенигородський) [4.482, с. 303, 309, 310, 312, 316, 317].

Варто зазначити, що територіально-адміністративна й організаційна структура РКЦ мала свої особливості. Католицькі єпархії (еквівалент єпархії дієцезія, або єпископство), керовані єпископами, а за їх відсутності суфраганами (вікарними єпископами, тобто заступниками), входили до складу архидієцезій або безпосередньо через нунція підпорядковувались Папі, який і призначав єпископів. Також при єпископі за певних умов могли знаходитись єпископи-коад'ютори, що мали право наслідування єпископської кафедри. Єпархії ділилися на деканати, які очолювали декани або їх заступники - вікарії. В свою чергу деканати склалися з парафій, або парохій, на чолі яких стояв парох (настоятель). За відсутності останнього його функції перекладалися на приходського вікарія. При кожній парафіяльній церкві обов'язково знаходилася плебанія, або двір священика, що складався з житлових і господарських споруд. Парафіяльний священик міг мати кілька помічників-вікаріїв, і в такому разі їх називали пробошами. Інколи один пробощ міг керувати одночасно кількома плебаніями, які складали округу - пробство [9.689, с. 28]. Кількість деканатів і парафій змінювалась у залежності від наявної кількості католицьких громад і костьолів.

Після розчленування Польщі і включення частини земель Речі Посполитої до складу Російської імперії перед самодержавством постало завдання знівелювати, насамперед, духовні і культурні особливості захоплених територій. Рівень виконання плану залежав від ступеня впливу держави на поширену в регіоні католицьку конфесію. Релігійна політика російського абсолютизму в даному питанні передусім спиралась на обмежувальні заходи - зведення до мінімуму впливу з-за кордону на місцеву

церкву шляхом скорочення контактів між Папою і вірянами католицької конфесії, а також тотальний контроль з боку державних структур над системою управління конфесією. Для самодержавства реалізація вказаної мети в повному обсязі означала успішно проведену колонізацію захоплених територій. У результаті 14 грудня 1772 року вийшов указ Катерини II «Про передачу в духовне управління Католицькому Єпископу всіх Римських Католицьких монастирів і церков, як у приєднаних від Польщі Провінціях, так і в усіх містах, а Уніатському Архієпископу монастирі і церкви передати тільки в новопридбаних Провінціях; про відкриття при них Духовних Консисторій; про їх утримання; про оскарження їх рішень, і про заборону оприлюднення Папських булл і рішень без Височайшого дозволу» [3.341, с. 4-6]. Спочатку даний указ стосувався Білорусі, а в 1782 році це ж рішення, фактично продубльоване, розповсюджувалось на всіх без виключення католиків імперії. Прийняті укази фактично виводили з-під прямого контролю Папи Католицьку церкву Південно-Західного і Західного краю. Будь які документи, що приходили від духовної влади з Риму, мали проходити перевірку в генерал-губернатора Білоруського, після чого їх передавали на розгляд імператора. Не враховувалось цим указом і те, що частина католицьких монастирів становила територіальні абатства, які знаходились у безпосередньому управлінні Папи, - всі єпархії і монастирі імперії від 1772 року підпорядковувались владі єдиного католицького єпископа Станіслава Богуша-Сестренцевича, фактично призначеного російським урядом.

Наступним кроком на шляху узурпації влади над католицькою церквою стала реорганізація адміністративно-територіального устрою церкви. Протягом 1773-1798 років підготовлено та підписано ряд указів Катерини II і Павла I, результатом яких стало створення Могильовської римо-католицької митрополії [6.570, с. 56]. Зокрема, 22 листопада 1773 року вийшов указ «Про утворення Білоруської католицької єпархії;

призначення єпископа Мальського Станіслава Сестренцевича Єпископом Католицьких у Росії церков; про перебування його в Могильові, і про суми, що призначені на утримання його і Консисторії, щорічно по 10.000 крб.» [3.341, с. 19]; 17 січня 1782 року - «Про відкриття в місті Могильові Архієпископства Римо-Католицького сповідання і про різні розпорядження відносно устрою Римської церкви в Росії» [3.341, с. 27-29]; 28 квітня 1798 року - указ «Про іменування Архієпископа Могильовського Митрополитом» [3.341, с. 112-114]. У результаті прийнятих рішень Могильовська єпархія ставала митрополією для всіх римо-католиків України, Білорусі, Прибалтики та Росії.

Через десять років після самочинного створення Катериною II Білоруського єпископства, якому підпорядковувались усі католики імперії, у квітні 1783 року Папа Пій VI, розуміючи всю складність ситуації, направляє до Санкт-Петербурга варшавського нунція Джованні Андреа Аркетті. Його мета полягала, з огляду на те, що 28 січня 1782 року вийшов черговий указ імператриці, тепер уже про перетворення Білоруської єпархії в Могильовську архієпархію, канонічно висвятити призначеного єпископа, захистити права католиків і греко-католиків та реалізувати рішення Папи Климента XIV від 1773 року про розпуск ордену єзуїтів, який продовжував діяти в імперії [5.501]. Результатом місії Аркетті став компроміс, знайдений між Римом і Росією. 19 грудня 1783 року Аркетті затвердив два вкрай важливих документи: «Акт про створення в Могильові Архієпископської Церкви Римського Сповідання» [3.338, с. 1-23] та «Акт про зведення Станіслава Сестренцевича в Архієпископський сан» [3.338, с. 23-28].

Створення Білоруського архієпископства одразу потягнуло за собою реформу всієї організаційної структури Католицької церкви. Перші кроки на цьому шляху зроблено у 1795 році, коли імператорським указом частину єпископств ліквідовано шляхом об'єднання. Рішення обґрунтовувалось тим, що, зокрема, єпископи Луцький і Кам'янецький знаходилися за межами

імперії. Для вдосконалення управління до Пінського єпископства включили монастирі і церкви Волинської і Мінської губерній, а до Летичівської єпархії - духовенство Подільської, Брацлавської і Вознесенської губерній. Частину католицьких громад Київської і Чернігівської губерній ввели до складу Могильовського архієпископства [3.341, с. 83-84].

У 1797 році, за наказом Папи, нунцій Лаврентій Літта мав проінспектувати всі єпископства на території імперії та, на підставі зібраної інформації, підготувати проект реорганізації структури Католицької церкви. У результаті чергове рішення щодо реформування католицьких єпархій у Російській імперії влада приймала після переговорів з папським нунцієм. 28 квітня 1798 року підписано указ «Про існування в Росії для тих, що сповідують Римську віру, шести Дієцезій». До переліку внесено: 1. Могильовське архієпископство (в межах Білоруської і Київської губерній), 2. Віленську єпархію (Литовська і Курляндська губернії без Жмудської та Самогітської землі), 3. Самогітську єпархію, 4. Луцьку єпархію (Волинська губернія), 5. Кам'янецьку єпархію (Подільська губернія), 6. Мінську єпархію (Мінська губернія). Цим же указом призначались єпископи, зокрема Луцьку дієцезію очолював Гаспар Цецішовський, Кам'янецьку - коад'ютор Іоанн Дембовський [3.341, с. 112-114; 2.172].

Влітку 1798 року, при активній участі кардинала Літти, з'явився проект вдосконаленої організації Католицької церкви в межах Російської імперії. Передбачалось відновлення всіх колишніх польських єпархій, які мали б підпорядковуватись Могильовській митрополії. У серпні 1798 року кардинал підписав декрет, згідно з яким кордони Могильовського архієпископства стали співпадати з кордонами Російської імперії. Результату вдалося досягнути шляхом вилучення Віленської, Луцької, Самогітської єпархій з Гнєзненської митрополії, а Кам'янецької - з Львівської і їх включення до Могильовської митрополії. Папа Пій VI на прохання Павла I спеціальною буллою «*Inter gravissimas*» надав Могильовському митрополиту

привілей носити пурпурні шати на зразок римських кардиналів [9.702, с. 329]. Тоді ж, 8 серпня 1798 року, з метою покращення організаційної структури церкви та її територіально-адміністративного поділу кардинал Лаврентій Літта затвердив рішення, за яким частину церков Київської єпархії, що виходили за межі Київської губернії, приєднали до Луцької єпархії на рівних правах. За Київською церквою зберегли статус кафедральної. Але назву змінено на Житомирську, в зв'язку з тим, що саме в Житомирі знаходились єпископський престол, кафедральний собор, капітул та семінарія. Відповідно, Київську кафедральну церкву та її капітул почали називати Житомирською кафедральною церквою і капітулом. Для управління Луцькою і Житомирською єпархіями призначався один єпископ, якого спочатку висвячували на Луцького єпископа, а потім на Житомирського. Таким чином, дієцезію від цього часу почали іменувати Луцько-Житомирською. Церкви ж Київської губернії включили до складу Могильовського архієпископства [3.338, с. 81-85].

Отже, до складу Луцько-Житомирської єпархії входили землі лише Волинської губернії. Так тривало до 1847 року. Кам'янецька ж єпархія обмежувалась кордонами Подільської губернії. З 1812 до 1849 рр. до єпархії входили католицькі церкви Бессарабії [4.468, с. 61].

Посаду архієрея Могильовської митрополії з кінця XVIII і до кінця XIX століття обіймало 9 митрополитів: Станіслав Сестренцевич-Богуш (1773-1826 рр.); Гаспар (Каспер) Казимир Цецішовський-Колюмна (1827-1831 рр.), але через слабкість і поважний вік його функції виконували єпископи-суфрагани Валеріан Генріх Каміонко (1826-1828 рр.), Йоакім Йосиф Грабовський (1828-1829 рр.) та прелат Могильовського капітулу Іоанн Баптист Щит (1829-1833 рр.). Певний час посада митрополита залишалась вакантною і функції адміністратора архієпархії з 1833 до 1839 рр. виконував Валеріан Генріх Коміонко. Наступним митрополитом висвячено Ігнатія Людовика Павловського (1839-1842 рр.), а з 1842 до 1848

рр. адміністратором архієпархії призначено прелата Могильовського капітулу Мартіна Ласького. З 1848 до 1855 рр. на архієрейство висвячено Ігнатія Головинського, після його смерті до 1856 року функції адміністратора покладено на прелата Антонія Фіалковського. Наступним митрополитом призначено В'ячеслава Жилинського (1856-1863 рр.). Після його смерті, з 1863 до 1872 рр. адміністраторами призначали суфрагана Йосифа Максиміліана Станевського і прелата Георгія Івашкевича. У 1872 році митрополитом став Антоній Фіалковський, який виконував свої функції до 1883 року. З 1883 до 1889 рр. на митрополита висвячено Олександра Казимира Дзевалтовського-Гинтовта. В період з 1889 по 1891 рік функції митрополита виконував прелат Аполінарій Ігнатій Довгялло. Останнім у ХІХ столітті митрополитом архієпархії був Симон Мартін Козловський (1891-1899 рр.), а замінив його суфраган Карл Антоній Недзялковський (1899-1901 рр.) [11.757].

У період з 1795 до 1901 рр. Луцько-Житомирську дієцезію очолювало шість єпископів: Каспер Казимир Цецішовський (1798-1828 рр.), Михайло Півницький (1831-1845 рр.), Каспер Боровський (1848-1883 рр.), Симон Мартин Козловський (1883-1891 рр.), Кирило Любовідзький (1897-1898 рр.), Болеслав Ієронім Клопотовський (1899-1901 рр.) [9.679, с. 4].

Кам'янецьку дієцезію, яка проіснувала до 1866 року, очолювали Ян (Іоанн) Дембовський (1798-1809 рр.), Франц Боргіаш Лука Мацкевич (1809-1842 рр.), Миколай Гурський (1853-1855 рр.) [4.468, с. 75]. Після смерті Гурського 1855 року суфраганом у Кам'янецьку дієцезію призначено Антонія Фіалковського, у 1858 році він адміністратор єпархії, а навесні 1860 року Фіалковський став останнім Кам'янецьким єпископом [4.469, с. 447-448].

Внутрішня структура єпархій у визначений час також зазнала певних змін. У результаті реформи 1798 року Луцько-Житомирська дієцезія отримала 8 забужанських парафій з Любомльського деканату Холмської

дієцезії і втратила протягом кількох років 211 парафій, з яких 35 включили до Мінської дієцезії, 30 - до Віденської, 47 та ще 55 у 1805 році - Любельської (територія Польщі, що відійшла Австро-Угорщині) і 44 - Вігерської (відійшла Пруссії) дієцезій. З 1811 до 1815 рр. в межах Луцько-Житомирської єпархії опинились церкви Тернопільського округу та Заліщицького району. Але після 1815 року зазначені території приєднали до Галичини, після чого їх включили до Львівської архидієцезії [9.702, с. 330-331]. Отже, з кінця XVIII століття і до 1847 року кількість деканатів у єпархії коливалась у межах 10-12. Станом на 1825 рік єпархія складалася з 10 деканатів: Житомирський, Луцький, Дубенський, Володимирський, Рівненський, Ковельський, Острозький, Заславський, Кременецький, Овруцький, що об'єднували близько 120 приходів [4.378, с. 56]. У середині 40-х років XIX століття їх стало вже 12 - додалися Старокостянтинівський і Новгород-Волинський деканати [4.378, с. 77-78]. Парафіяльна мережа повністю залежала від рішень світської влади, яка всіма засобами гальмувала їх збільшення. Набагато простіше громада могла отримати дозвіл на будівництво філіального костюлу або каплиці, внаслідок чого майже при незмінній кількості парафій зростала чисельність каплиць і філіальних церков. Так, у 1827 році в Луцько-Житомирській дієцезії налічувався 81 парафіяльний костюл, 2 філіальні церкви, а у 1846 році - 113 парафіяльних костюлів, 12 філіальних церков і 259 каплиць [9.679, с. 4-5]. Станом на 1846 рік у дієцезії працювало 160 осіб білого вищого духовенства і парафіяльних священиків. З них - 91 настоятель, 61 вікарій, 4 філіалісти, 1 альтарист. У дієцезії діяло 18 чоловічих та жіночих монастирів. Серед чоловічих 5 було штатних та 10 позаштатних. У них проживало 169 осіб монастирського духовенства. Жіночі монастирі, у яких налічувалося 45 черниць, поділялись на 1 штатний та 2 позаштатних. Діяла одна дієцезіальна семінарія, у якій викладало 5 світських та 5 духовних учителів і навчалось 22 вихованці. Станом на 1846 рік в єпархії проживало 182 222 вірян, з яких 90505 чоловіків

і 91717 жінок [5.500]. Питаннями управління єпархією, окрім єпископа, займалися члени капітулу. У 1821 році до складу Житомирського капітулу, відповідно до штатного розкладу, входило 7 прелатів: декан - Юзеф Реддіг, настоятель - Вінсент Домбровський, схоластик - Йоахим Грабовський, кантор - Алоїзій Осінський, кустош - вакансія, канцлер - вакансія, архідиякон - вакансія, а також 8 каноніків: Михайло Півницький, Юзеф Годлевський, Ян Антонович, Гжегож Гуцевич, Микола Подлевський, Домінік де Білтін, Михайло Голембіовський, Петро Яроцький [4.378, с. 57].

Кам'янецька єпархія, станом на 1742 рік, складалася з 6 деканатів: Язловецького, Дунайгородського, Шаргородського, Меджибіжського, Сатановського, Чернокозинецького і 65 парохій [4.469, с. 494-503]. У 1812 році в дієцезії нараховувалось 11 деканатів: Кам'янецький, Зиньковецький, Проскурівський, Летичевський, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Балтський (Ольгопольський), Ямпільський, Могильовський, Ушицький [4.469, с. 519-520]. За часів єпископства Луки Мацкевича кордони дієцезії розширились. У 1818 році до єпархії включено міста Кишинів та Хотин, у 1824 році - всі бессарабські колонії [4.469, с. 413]. У той же час в єпархії значно зменшилась кількість костьолів: від 196 наприкінці XVIII століття до 130 у 1830 році. На її території діяло 30 монастирів і працювало 411 священиків, діяло 120 парафіяльних шкіл і 4 гімназії [4.407, с. 30].

Київська єпархія до 1793 року складалася з 3 деканатів: Житомирського, Овруцького (Фастівського, або Фаустівського) і Звенигородського, в яких нараховувалось 40 приходів і 19 монастирів [4.482, с. 317, 530, 531, 533, 534]. Після реформи 1798 року приходи Київської, а також Херсонської, Таврійської, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської, Слобідсько-Української губерній [3.339; 3.340] увійшли до Могильовської митрополії, зокрема в її складі опинилися парафіяльні церкви Ніжина, Полтави, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Херсона та інших міст. Відповідно до статистичного звіту за 1835 рік, у Київській губернії

нараховувалося 49 приходських церков, з яких 30 - кам'яні, 19 - дерев'яні, 2 монастиря, 26 богаділень, 62 священики, 36 монахів, 207 церковнослужителів [2.96].

Реформування територіально-адміністративного устрою Католицької церкви в межах Російської імперії, призначення єпископів світською владою, що суперечило її канонам, обмеження у відносинах з Римом можна пояснити бажанням абсолютизму повністю підкорити своїй владі католиків імперії. Однак самодержавство не обмежувалося зазначеними заходами. Змін зазнала і система управління. Ще в 1766 році вийшов указ «Про створення Регламенту для Католицької церкви, що знаходиться у С.-Петербурзі, та про існування прихожан Римсько-Католицького закону з їх духовенством, у справах церковних, під відомством Юстиц-колегії Ліфляндських, Естляндських і Фінляндських справ» [3.341, с. 6-8], в якому уряд наголошує на тому, що відповідний Регламент є відповіддю на прохання римо-католицької громади імперії унормувати їх життя. Через 3 роки з'явився «Регламент, даний С.-Петербурзькій Римо-католицькій церкві», який став згодом актуальним для всіх католицьких громад імперії. Документ складався з 11 розділів, зокрема: 1) про пасторів римської кірхи - визначалася кількість, назва, термін перебування і приналежність пастора лише до одного ордену - Францисканського; 2) про пастора суперіора - на нього покладалися функції наглядача за дотриманням Регламенту та обов'язок доповідати про всі порушення до Юстиц-колегії, особливо, якщо це стосується іноземних священиків; 3) про виписування пасторів і присягу - визначено, що дозвіл на запрошення священиків видавала Юстиц-колегія, а присягу в усній і письмовій формі священики складали при секретареві колегії; 4) про порядок виборів суперіора, або приходського священика, - Юстиц-колегія встановлювала день для проведення виборів, на яких мали бути присутніми всі прихожани, за виключенням тих, що надали письмові виправдувальні документи; у присутності секретаря колегії відбувалось голосування,

результати оголошував секретар колегії, після чого новий суперіор письмово зобов'язувався виконувати Регламент [3.341, с. 10-18].

Але обставини вимагали створення нового Регламенту, в якому б враховувались усі особливості перебування Римо-католицької церкви в імперії. 3 листопада 1798 року такий документ з'явився: «Регламент для церков і монастирів римо-католицького сповідання в Російській імперії» [2.173]. Він складався з 28 пунктів. Ключові ідеї підписаного нормативного акта полягали в наступному: 1. Визначалось верховенство світської влади над католицькою церквою (п. 1); 2. Католицькі монастирі, які за канонами Католицької церкви визнавалися самостійними одиницями і підкорялись безпосередньо Папі, остаточно переходили в управління місцевого єпархіального начальства (п. 3), крім того, кандидатури адміністраторів монастирів, попередньо узгоджені з Юстиц-колегією римо-католицького Департаменту, призначались єпископами (п. 7, 8, 9, 10); 3. Заборонялось вільно використовувати нерухоме майно, яке належало монастирям і церквам, без відповідного дозволу імператора (п. 6); 4. Встановлювався вік (22 роки), з якого молодь отримувала право прийняти постриг (п. 20), а також заборонялось монахам виїжджати за межі єпархії і монастиря без письмового дозволу (п. 21); 5. Заборонялося священикам і монахам спілкуватись на політичні теми і видавати політичні твори (п. 22); 6. Монастирі, аби вони могли послужити вітчизні, зобов'язували за власний кошт утримувати лікарні, богадільні, училища (п. 24, 26, 27) [1.17, с. 436-438]. Останнє положення призвело до значного зростання католицьких освітніх закладів, які для самодержавства згодом стали вкрай небезпечними. Варто також додати, що більша частина пунктів документа присвячена питанням економічного і управлінського контролю служителів Римо-католицької церкви. Загалом, Регламент 1798 року в більшій частині параграфів порушував канони Католицької церкви і відрізнявся від Регламенту 1766 року значно суворішим ставленням до Римо-католицької

церкви. Також у документі вкотре нагадувалось про заборону прямого спілкування з Римом.

У подальшому Регламент доповнювався маніфестами, законами, указами, розпорядженнями, які підтверджували раніше встановлені правила та розширювали їх. Відповідно до рішення Державної Ради від 27 березня 1829 року «Про обітниці Римо-Католицьких ченців і покарання, дозволені в монастирях цього віросповідання», визначалось, що: 1) до урочистих обітниць у монастирях могли допускатися лише особи, які отримали іподияконський сан та згідно до Регламенту 1798 року - не раніше 22 років; 2) випробування для бажаючих вступити до монастиря має відбуватися не менше трьох років і встановлюватись після досягнення 22-річного віку; 3) всі урочисті обітниці, які давалися особами не відповідного віку, скасовувались; 4) особи, що хотіли поступити до монастиря, мали отримати відповідний дозвіл від місцевого губернського начальства, після чого всі зібрані документи спочатку відправлялись до Колегії, а згодом до Головного Управління духовними справами, яке і виносило остаточне рішення у справі [1.51]. У 1843 році указом МВС 4 пункт рішення Державної Ради поширили і на жінок, які воліли стати черницями [1.73].

У 1842 році вийшло розпорядження про поділ монастирів на штатні і позаштатні. Водночас визначили кількість штатних монастирів в імперії - 50, з яких 26 - чоловічих і 24 - жіночих. У чоловічих 1 класу в штаті знаходиться 22 особи, 2 класу - 16, 3 класу - 13; у жіночих 1 класу - 19, 2 класу - 16, 3 класу - 11. Всього 97 осіб [2.168, арк. 13 зв.]. Відмінність полягала в тому, що штатні монастирі утримувалися за рахунок казни, а позаштатні існували на пожертви. У 1843 році римо-католицькі парафії поділено на 5 класів, а для утримання духовенства розроблено штати [4.392, с. 108]. Згідно до закону, штати мали вступити в силу з 1 травня 1844 року. Суми на утримання католицького кліру виділялися з державного казначейства після того, як до нього перевели капітали РКЦ [1.74, с. 803].

Приходи 1 класу отримували 600 карбованців, 2 класу - 500 карбованців, 3 класу - 400 карбованців, 4 класу - 275 карбованців, 5 класу - 250 карбованців [1.75, с. 317]. Рівень класу залежав від розмірів парафії, кількості вірян і переведених до держави церковних капіталів.

Світською владою наполегливо створювалася система державних органів Управління духовними справами. Перші кроки на цьому шляху зроблено на початку 80-х років XVIII століття. Сенатським указом «Про відкриття в Губерніях Консисторій для іноземних сповідань, які мають знаходитись у справах Римо-Католицького сповідання під апеляцією Могильовської Консисторії» від 28 лютого 1782 року встановлювалися правила відкриття і роботи консисторій, членами яких мали ставати каноніки, що визнавались підданими імперії, а також депутати від цивільних адміністративних органів для контролю за рішеннями консисторії [3.341, с. 29-31].

За часів імператора Павла I, у 1797 році прийнято рішення про відкриття при Юстиц-колегії Ліфляндських, Естляндських і Фінляндських справ Департаменту для римо-католицьких юридичних справ. У відповідному указі йшлося: «...минулого лютого в 26 день повеліти зволіли, для задоволення вірних Вашої Імператорської Величності підданим Римо-Католицького сповідання в Білорусі, а також у новоповернутих від Польщі Губерніях і в інших частинах Імперії Вашої Величності, що проживають та належать до справ духовенства і шлюбних тяжб, заснувати в Санкт-Петербурзі при Юстиц-колегії Ліфляндських, Естляндських і Фінляндських справ під особливим наглядом Президента тієї Колегії, Департаменту для Римо-Католицьких Юстицьких справ...» [3.341, с. 101, 103]. Але в зв'язку із стрімким збільшенням кількості вірян Католицької церкви в межах імперії, а тим більше на територіях, які нещодавно захопило російське самодержавство, втримати ситуацію під контролем шляхом відкриття незначного за кількістю штатних чинів (віце-президент - 1, колезький радник

- 1, надвірний радник - 1, асесор - 1, прокурор - 1, колегії-юнкери - 7) відділу виявилось важко. Наступного року його виокремили зі складу Юстиц-колегії [2.170] та почали поступово збільшувати штат за рахунок духовних і світських осіб і перевели під особливе управління митрополита Сестренцевича [1.15, с. 49].

Реформування органів Управління духовними справами продовжувалось і в XIX столітті. 13 листопада 1801 року вийшов нормативний акт «Про відновлення духовного і церковного Уряду Римо-Католицького закону в Росії». Згідно з документом, управління Римо-католицькою церквою переходило до створеної на заміну Департаменту Юстиц-колегії - Римо-католицькій Духовній колегії, водночас залишались чинними духовні консисторії в єпархіях. Новостворений орган знаходився під контролем Сенату, його мав очолювати архієпископ Могильовський, один з єпископів і один з прелатів - інфулатів. Колегія обирала по два кандидати і представляла їх на розгляд Сенату, після чого кандидатуру затверджував імператор. Капітули кожної з шести дієцезій обирали по одному прелату, які на три роки ставали членами Колегії. Серед членів Колегії знаходились і цивільні службовці, зокрема асесори. До повноважень новоствореного органу входило: нагляд за церковними справами в консисторіях, посередництво між правлячим Сенатом і кліром Католицької церкви, зокрема в питаннях затвердження кандидатів на посади архієреїв і духовенства в цілому, розгляд скарг та апеляцій у духовних справах, управління монастирями та чернечими орденами, нагляд за нерухомим майном церков і монастирів, а також контроль за використанням духовенством грошових фондів [1.20, с. 823-829].

У вересні 1804 року, з метою унормувати склад консисторій і Колегії, Сенат затвердив штатний розклад останніх. Згідно з документом, штат кожної консисторії мав такий вигляд: офіціал або намісник єпископа - 1, віце-вікарій - 1, асесор - 3, секретар - 2, протоколіст - 1, перекладач - 1,

губернський регістратор - 1 та інші канцелярські чиновники, кількість яких залежала від обсягу справ, але не більше 6. Всі вони призначалися терміном на три роки [3.341, с. 275-278]. Фактично консисторії, незважаючи на спроби влади замаскувати ці органи під духовні установи, наповнювались цивільними чиновниками - 2 посади належали безпосередньо католицькому духовенству і більше 8 - світським особам. Канцелярським служителям консисторій навіть дозволялось носити мундири тих губерній, в яких знаходились консисторії. Цей зовнішній атрибут, на перший погляд малозначущий, зайвий раз підкреслював рівень заявленої толерантності російського самодержавства відносно інших конфесій і щирість поваги до релігійних почуттів духовенства і вірян.

Що стосується штату Духовної колегії, відповідно до указу від 26 березня 1839 року, до нього входило 27 осіб, з яких 9 духовних і 18 світських: голова Колегії - митрополит Римо-католицької церкви в Росії - 1, члени від єпископату - 1, члени від прелатів - 1, представники від кожної єпархії - 6, прокурор - 1, секретар - 1, перекладач - 1, езекутор, він же скарбник, 1, столоначальник 10 класу - 2, протоколіст 10 класу - 1, бухгалтер 10 класу - 1, архіваріус 10 класу - 1, канцелярські служителі вищого окладу - 2, канцелярські служителі середнього окладу - 2, канцелярські служителі нижчого окладу - 5 [2.107, арк. 312].

Чергову ініціативу щодо вдосконалення і розширення управлінських органів духовними справами реалізовано 1810 року. 25 липня вийшов маніфест «Про розділ Державних справ на особливі управління, з визначенням напрямів, що належать кожному управлінню» [1.25, с. 278-280], а 17 серпня «Затверджений розподіл Державних справ по Міністерствах» [1.26, с. 323-328]. Нормативні акти з'явилися внаслідок нагальної потреби систематизувати міністерську реформу, розпочату ще 1802 року. В 4 пункті маніфесту йшлося про створення Головного Управління духовних справ іноземних сповідань з міністерськими повноваженнями. Під контроль нового

відомства, вже абсолютно світського, увійшли всі питання, що стосувалися життєдіяльності всіх іноземних конфесій у межах Російської імперії, за виключенням судових справ, які залишалися у віданні Сенату. Іншим документом визначалося більш докладно коло питань, що знаходились у віданні Головного управління: представлення імператору кандидатур на єпископські кафедри, а також цивільних осіб на посади директорів консисторій та генерал-супер-інтендантів; призначення і розподіл бенефіцій (дохідних посад при храмі, що надавалися за певні заслуги); затвердження голів чернечих орденів і семінарій; контроль за нерухомим майном і капіталами церков та монастирів; нагляд за семінаріями, монастирями, консисторіями; розгляд скарг на архієреїв; збір відомостей про духовних осіб і членів консисторій; дозволи на будівництво, ремонт і закриття церков; вирішували питання про шлюби.

Головне Управління духовних справ іноземних сповідань очолив обер-прокурор Святійшого Синоду князь О.М. Голіцин, а директором виконавчого органу Головного управління став О.І. Тургенєв. 6 березня 1817 року Головним управлінням створювалась комісія для нагляду за римо-католицьким духовенством та його майном. Від цього часу всі призначення та звіти з фінансово-господарчої діяльності кліру повинні були проходити через даний орган [6.577, с. 91]. Нагляд за духовенством, контроль фінансово-майнових питань шляхом надання щорічних звітів (візит) церквами встановлювався ще Регламентом 1798 року, але католицький клір не поспішав це виконувати. Намагання влади поставити Католицьку церкву під максимальний контроль цивільних органів влади відбувався всупереч канонам Католицької церкви, що призводило до поступового збільшення напруги у відносинах між конфесією та самодержавством, яке проявлялось в ігноруванні потоку нормативних і розпорядчих актів.

Створене Головне управління проіснувало не довго. 24 жовтня 1817 року за ініціативою кн. О.М. Голіцина проведена ще одна реформа і

створено Міністерство духовних справ і народної освіти шляхом об'єднання Головного Управління духовних справ іноземних сповідань з Міністерством народної освіти. До сфери інтересів нового міністерства входили і справи Синоду. Структура міністерства складалася з Департаменту духовних справ, Департаменту народної освіти, Головного управління училищ. У Департамент духовних справ увійшли обер-прокуратура Синоду і Головне Управління духовних справ іноземних сповідань, яке складалося з 4 відділень. Справами католиків займалося 2 відділення [1.34, с. 814-815]. В ньому знаходилося 3 стола (підрозділи). Перший стіл вирішував питання: устрою епархій; будівництва і закриття церков і монастирів; розподілу фондусів; призначення і звільнення членів Колегії, архієреїв, коад'юторів, суфраганів, інфулатів, абатів та інших представників кліру; відносинами з Римом через Міністерство іноземних справ; відлучками духовних осіб з міст служби; нагородами; розглядом скарг; збором статистичних даних і відомостей для річних звітів. Другий стіл займався: відомостями з дієцезій, що збиралися єпархіальною адміністрацією; описами монастирів, що склалися чернечим начальством; справами чернечих орденів; навчальними закладами, що діяли при монастирях; справами головної, єпархіальних семінарій і приходських училищ; питаннями відкриття і роботи лікарень та інших богоугодних закладів при монастирях і церквах; призначенням і переміщенням священиків. До повноважень чиновників третього стола входило: перепровадження справ про спірну духовну нерухомість із Сенату до міністра для заключного рішення; справи про нерухомість церков і монастирів; справи фінансово-господарського характеру [1.34, с. 816-817]. До штату 2 відділення входили 10 осіб: 1 начальник відділу, 3 начальники столів, 3 старших помічники, 3 молодших помічники [1.44, с. 149].

Міністерство очолив кн. Голіцин, але реально він здійснював лише загальний нагляд за його діяльністю. Фактично управління справами Римокатолицької церкви знаходилось у руках директора Департаменту духовних

справ Тургенєва. Міністерство також проіснувало не довго. Значне невдоволення тим, що справами державної Православної церкви та іноземними релігіями займається один державний орган, висловлювали члени Синоду. Православне суспільство вкрай негативно поставилось до такого симбіозу державних структур управління духовними справами. 15 травня 1824 року Олександр I указом «Про виконання справ Святійшого Синоду в тому ж порядку, в якому вони знаходились до призначення Міністра Духовних справ» фактично ліквідував міністерство: «Призначити особливого Міністра Народної Просвіти. Наказуємо: справам Святійшого Синоду до призначення Міністра Духовних справ мати таке підпорядкування, в якому вони знаходились до відкриття даного Міністерства 24 жовтня 1817 року» [1.41, с. 319]. Тобто названим указом Міністерство духовних справ і народної просвіти розділили на Міністерство народної просвіти і підзвітне йому Головне управління духовними справами іноземних сповідань, з юрисдикції якого вивели справи Синоду [4.389, с. 420-421].

Міністром народної просвіти і головою Управління духовних справ іноземних сповідань призначили О.С. Шишкова. У структурі управління відбулись певні зміни, кількість відділів і чиновників трохи скоротили. Указом від 24 серпня 1827 року затвердили штат Департаменту Головного управління духовними справами. Згідно із документом, воно складалося з 3 відділів [1.47, с. 726]. Справами римо-католиків, греко-уніатів і вірмено-католиків займався вже не другий, а перший відділ. Чисельність відділу становила 7 осіб: начальник відділу, 3 начальники столів, 3 помічники [1.48, с. 193].

У 1828 році головою Управління став граф Д.М. Блудов, якого пізніше, 1832 року, призначили міністром внутрішніх справ. Це призначення і мотивацію реформ свого часу так описував Ф.Ф. Вігель у своїх записках: «Приємним чином здивувало і разом з тим збентежило призначення статс-

секретаря Блудова на посаду головного управителя духовними справами іноземних сповідань, з тим, що його залишили товаришем міністра просвіти. Лівен (від автора - Карл Андрійович Лівен - міністр народної просвіти з 1828 до 1833 рр.) був протестантом, і найстараннішим, але тільки православний міг завідувати справами іновірців, щоб не давати переваг однієї релігії перед іншою. Для цього дана частина, у вигляді особливого міністерства, знов була відокремлена від народної просвіти, як було спочатку за часів Голіцина» [8.615, с. 311-312]. З 1829 до 1840 рр. посаду голови Головного управління, згодом Департаменту, обіймав Ф.Ф. Вігель, якого на цю посаду рекомендував граф Блудов, з метою якнайскорішого насильницького приєднання уніатів до православ'я [8.615, с. 317].

2 лютого 1832 року Головне управління духовними справами реорганізували в Департамент духовних справ і включили до структури Міністерства внутрішніх справ [1.60, с. 53]. Ключовий напрям діяльності Департаменту стосувався прийняття репресивних заходів щодо римо-католицького духовенства, яке брало активну участь у національно-визвольній боротьбі польського та українського народу. За ініціативи чиновників Департаменту 1 липня 1833 року видано Статут Віленської Римо-Католицької Духовної Академії, згідно з яким у ній мали проходити навчання клірики, що претендували на вищі духовні посади в імперії. Заклад знаходився у підзвітності МВС. Ректора та членів правління затверджували шляхом подання кандидатів через Колегію на розгляд до міністерства [1.66, с. 386-395].

Директорами ДДС в подальшому були Д.К. Куніцин (1840 р.), М.Г. Плісов (1840-1841 рр.), П.М. Новосильський (1841-1842 рр.), В.В. Скрипцін (1842-1855 рр.), Д.П. Хрущов (1855-1856 рр.).

Підсумовуючи, слід зазначити - після розділу Польщі і включення частини земель Речі Посполитої до складу Російської імперії розпочато процес по знищенню традиційних основ організаційної структури Римо-

католицької церкви в Україні. Причиною радикальних перетворень в територіально-адміністративному устрої а також створення світських органів управління духовними справами конфесії стала необхідність обмеження, а згодом і ліквідації самостійності Римо-католицької церкви. Конфесія становила серйозну загрозу для самодержавства в плані свого суспільно-політичного впливу. Тісний зв'язок із Римом, традиційна для католицької церкви не підконтрольність світським структурам управління, яскраво виражений національний характер церкви - все це робило з неї небезпечного ворога для встановлених імперських порядків. Наявність в імперії структури, яка могла значно змінити суспільно-політичні настрої передусім в Україні, означало для імперії втрату контролю над стратегічно важливим регіоном, що могло призвести до значних геополітичних зрушень не на користь Російської імперії. Водночас, ліквідація самостійності конфесії шляхом зміни основ територіально-адміністративного устрою і введення Римо-католицької церкви у стан підконтрольної світській владі організації, вважалось ефективним шляхом позбавлення конфесії її впливу на суспільно-політичні процеси в країні.

В контексті інтересів імперії, у визначений час Римо-католицька церква в Україні значно змінила свою територіально-адміністративну структуру. В результаті тривалих трансформацій сформовано Могильовську римо-католицьку єпархію, яка ставала митрополією для всіх римо-католиків України, Білорусі, Прибалтики та Росії. Це потягло за собою реформу всієї організаційної структури Римо-католицької церкви. На території України за новими правилами діяли об'єднана Луцько-Житомирська єпархія і Кам'янецька. Частина ж українських земель входила до складу Могильовського архієпископства. Кордони єпархій привели у відповідність до кордонів губерній. Реформування територіально-адміністративного поділу в більшості випадків відбувалось без врахування інтересів церкви і відповідного узгодження з Папою. Причина подібного ставлення до

проблеми полягала в двох взаємовиключних ідеях. З одного боку, прагненні влади підкреслити відсутність будь-якої ваги Римо-католицької церкви в суспільно-політичному житті. З іншого боку, необхідність ліквідації впливу конфесії на суспільство. Зазнало змін і духовне управління Римо-католицькою церквою. Владу над усіма дієцезіями, а також католицькими монастирями, що відповідно до канонічного права знаходились у безпосередньому управлінні Папи, передавали єдиному католицькому єпископу, згодом митрополиту Станіславу Богушу-Сестренцевичу, якого фактично призначав російський уряд, також всупереч існуючих норм і правил. Внаслідок низки указів Римо-католицька церква в українських землях виводилась з-під прямого контролю Папи. Все листування з папським престолом мало відбуватися тільки через посередництво і контроль світської влади. Встановлювався Регламент для Римо-католицької церкви, який не враховував основ канонічного права. Окрім того, створювалась система державних органів управління духовними справами, зокрема Департамент духовних справ, що був включений до структури Міністерства внутрішніх справ.

Таким чином, кінець XVIII - перша половина XIX століття стали для Римо-католицької церкви в питаннях територіально-адміністративного устрою і системи управління вкрай складними і насиченими. Весь цей час самодержавство намагалося всіма доступними заходами підкорити своїй владі конфесію і максимально вилучити її з-під впливу Риму. Реформи, що проводились у системі управління духовними справами, часто характеризувались певним сумбуром і неузгодженістю, а також яскраво вираженим негативним ставленням до церкви, що маскувалось у форму глибокого занепокоєння з приводу кризового стану Римо-католицької церкви і намаганням надати допомогу у відповідь на прохання вірян і духовенства конфесії.

2.2 Зміни інституційних основ конфесії доби реформ і контрреформ другої половини XIX століття

Протягом 1839-1845 років у відносинах між двома столицями не було прийнято жодного компромісного рішення. Як ніколи ставало актуальним питання розриву дипломатичних відносин. Певною мірою до цього підштовхувало приєднання у 1839 році уніатів до російської Православної церкви. Врешті решт, 22 липня 1842 року, не знайшовши компромісного рішення у відносинах з російським абсолютизмом, який постійно звинувачував Рим у байдужості до потреб Католицької церкви, Папа Григорій XVI змушений виголосити алокуцію «*Haerentem diu*» з доданою до неї запискою, так званою «Білою книгою» [3.368, с. 957]. «Біла книга» містила в собі 90 документів дипломатичного листування між Апостольським Престолом і Росією, виданих протягом 1811-1845 років. Всі вони присвячувались одній проблемі - захисту прав Католицької церкви в межах Російської імперії, які регулярно порушувались.

Незважаючи на аргументовані звинувачення Риму, російський уряд наполягав на їх безпідставності. В той же час, самодержавство не бажало оприлюднення документу з метою його спростування. Навпаки, влада проігнорувала звернення Папи і залишила його без відповіді. В окремих дослідженнях є посилання на алокуцію 1842 року, зокрема Олександр Попов в роботі, присвяченій політиці Папи в Росії, наводить уривки з документу. У вступному слові Папа Григорій XVI наголошував: «Особливо засмутили нас наклепи, які розповсюджуються ворогами церкви, що ми, не дивлячись на свої святі обов'язки, не турбуємось про Католицьку церкву в межах російської держави. Щоб відхилити звинувачення, ми наказали скласти докладний перелік наших старань на користь Католицької церкви і оприлюднити їх, щоб все християнство знало, що ми залишаємось вірними своєму покликанню» [10.728, с. 25]. Отже, протистояння між сторонами

конфлікту посилювалось, що вкрай негативно впливало на положення Римо-католицької церкви в українських землях.

Всупереч небажанню помічати існуючі проблеми і намаганням відсторонитися від них, оприлюднення інформації викликало міжнародний скандал, який не був вигідний Росії. Тому, заради того, щоб мінімізувати негативну реакцію міжнародної спільноти, імператор Микола I виїхав до Риму в 1845 році і зустрівся там з папою Григорієм XVI [9.630, с. 219-220].

Під час зустрічі Папа передав імператору записку, що складалася з 22-х статей і мала стати основою для майбутніх переговорів. Зміст цього документу зводився до переліку найбільш болючих питань щодо положення Римо-католицької церкви в межах імперії. Насамперед, Папа вказував на ті рішення влади, що йшли всупереч канонам католицької церкви. Це постанова про консисторії, прийнята 22 грудня 1842 року, згідно з якою посада єпископа перетворювалась на формальну і повністю залежну від рішень чиновників з консисторії. Також указ від 20 листопада 1843 року про семінарії, який виводив навчальні заклади з підпорядкування єпископа. До переліку наріжних каменів, що накопичилися у відносинах між двома столицями, ще віднесено заборону католицьким священикам хрестити дітей від змішаних шлюбів, навіть якщо батьки цього хочуть; анулювання змішаних шлюбів; конфіскація монастирського майна; скорочення монастирів і переведення їх з під влади генералів і провінціалів чернечих орденів у підпорядкування єпископа; втручання уряду у спілкування Папи з духовенством і паствою та навіть його заборона за відсутності попереднього дозволу від уряду [10.728, с. 37-39].

Після повернення, Микола I направляє посольство до Риму, з метою розглянути всі вимоги папського уряду і по можливості прийти до згоди, не виходячи за рамки інтересів імперії.

В результаті тривалих переговорів між графом Дмитром Миколайовичем Блудовим, послом в Римі Аполлінарієм Петровичем

Бутеневим з одного боку і кардиналом статс-секретарем Луїджі Еммануїле Ніколо Ламбрускіні з іншого, в 1847 році 22 липня (3 серпня) між римським двором і урядом Російської імперії підписано угоду - Конкордат. Цей документ став кроком до порозуміння між ворогуючими сторонами. Конкордат складався з 31 пункту і 12 неузгоджених статей [10.728, с. 44].

До найважливіших статей, з приводу яких точилася запекла боротьба між сторонами, відносились: 1. Чисельність католицьких єпархій, що раніше існували в імперії (Могильовська архієпископія, Віленська, Самогітська, Мінська, Луцька, Кам'янець-Подільська єпископії) збільшувалась за рахунок відкриття нової - Херсонської. Вона створювалась на землях Бессарабії, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, Саратовської, Астраханської губерній і Закавказького краю; 2. Папі надавалось право особовою булою визначити територію і кордони нової єпархії, але відповідно до того, як це визначалось у першій статті договору. Також, кількість і назви приходів кожної єпархії планувалось визначити у виконавчих розпорядженнях, які пізніше мали представляти на затвердження Святому Престолу; 12. Єпископи та суфрагани, як в імперії, так і в Царстві Польському, призначалися за попередньою згодою між імператором і святим престолом, після чого мало відбуватися їх канонічне затвердження Папою в звичному порядку; 17. Члени Консисторії призначались або звільнялись лише за згодою уряду; 21 - 22. Єпископу належало вище управління над духовними освітніми закладами. Він призначав ректорів, інспекторів, професорів, учителів семінарій, але за попередньою згодою з урядом [3.338, с. 193-207].

Перша і друга статті Конкордату входили у певне протиріччя. В першій вказувалось, що кордони нової дієцезії визначені вже під час підписання домовленості між сторонами. В другій статті наголошувалось на праві Папи самостійно визначити кордони нового єпископства. Другий пункт угоди був звичайною маніпуляцією, хоча самодержавство вважало його значною поступкою Риму. Фактично, Папі римському надавалося

«почесне» право затвердити те, що визначили раніше. Тобто, друга стаття являла собою формальний компроміс, який надавав можливість понтифіку відновити видимість своєї влади над Римо-католицькою церквою в імперії. Однак пошук компромісів не вирішив усіх складних питань і в 1866 році, в зв'язку із погіршенням відносин між Римом та Російською імперією, Конкордат взагалі скасували [2.168, арк. 18].

Одразу після підписання угоди виникають труднощі з реалізацією окремих пунктів. Насамперед, це торкалось відкриття і облаштування сьомої єпархії - Херсонської. Спочатку, відповідно до досягнутих домовленостей, єпископська кафедра мала знаходитись в Херсоні. Однак пізніше з'ясувалось, що через відсутність приміщень, небезпечного місцезнаходження Херсону, а також значного протиборства з боку православних ієрархів, в листопаді 1852 року прийнято рішення перемістити кафедру в Тираспіль. Указ римо-католицької Духовної колегії від 15 грудня 1852 року за № 3015 звучав так: «Херсонська Римо-Католицька Єпархія та її Єпископи, а також і Капітул і Консисторія, як тільки-но вони будуть затвержені і відкриті, іменуватись мають вже не Херсонськими, а Тираспільськими» [2.230, арк. 4].

В Тирасполі ситуація виявилась не набагато кращою. В місті не було навіть костьолу, не говорячи вже про приміщення, в яких могли б розміститися єпископ з капітулом. Пошук відповідного місця для єпископської кафедри вівся протягом кількох років. Весь цей час новопризначений єпископ зобов'язаний знаходиться в Санкт-Петербурзі.

Нарешті, в 1855 році місто знайшли. Майбутня єпископська резиденція мала знаходитися в Саратові. Отже, до складу нового єпископства увійшли землі Південної і Східної України, а саме - Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній та Бессарабії.

Єпископами Тираспольської дієцезії стали Фердинанд Гелан Кан (1849 - 1864 рр.), Вікентій Липський (1865 - 1872 рр.), Франциск Ксаверій Алоїзій Цоттманн (1872 - 1889 рр.), Антоній Іоанн Церр (1889 - 1902 рр.) [11.757].

Території Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній залишались в складі Могильовської архидієцезії. Також, станом на середину XIX століття продовжували діяти Луцько-Житомирська і Кам'янецька єпархії.

В 60-х роках XIX століття, в зв'язку із загостренням національно-визвольної боротьби в польських та українських землях, проведено ще одну територіально-адміністративну реформу в устрої Римо-католицької церкви. Відповідно до указу від 5 червня 1865 року Кам'янецьку єпархію ліквідували, єпископа Фіалковського звільнили з посади голови єпархії, а її приходи приєднали до Луцько-Житомирської дієцезії [1.85, с. 636]. В 1883 році колишній Кам'янецький дієцезії надали статус Апостольської адміністрації, тобто церковної територіально-адміністративної одиниці, нижчої за своїм статусом від єпархії.

Щодо внутрішнього поділу єпархій, вони так само, як і в першій половині XIX століття ділились на деканати, кількість яких постійно змінювалась. Станом на 1860 рік, ще існуюча на той час Кам'янецька дієцезія складалася з дев'яти деканатів: Кам'янецького, Зиньковецького, Проскурівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Брацлавського, Балтського, Ямпільського, Могильовського, Ушицького. Кількість приходів в єпархії дорівнювала 99, з яких 2 належало до першого класу, 6 - до другого, 17 - до третього, 33 - до четвертого, 41 - до п'ятого [4.469, с. 448-449].

Після підписання Конкордату 1847 року кордони Луцько-Житомирської дієцезії розширились за рахунок земель Київської губернії. Про це йшлося в 1-ій статті договору, пункті п'ятому: «Єпархія Луцька і Житомирська, що складаються з Київської і Волинської губерній в їх теперішніх кордонах» [3.338, с. 194]. Змінилась і кількість деканатів.

Київський архідияконат, приєднаний до Луцько-Житомирської дієцезії складався з трьох деканатів: Василів-Радомишльського, Липовець-Сквирського, Умань-Звенигородського і близько 50 приходів [4.378, с. 82]. Відповідно, після 1847 року дієцезія включала 15 деканатів, а саме: Старокостянтинівський, Житомирський, Ровенський, Дубенський, Кременецький, Ковельський, Володимирський, Острозький, Луцький, Заславський, Овруцький, Новгород-Волинський і три деканати Київщини. У 1850 році землі Київської губернії розділили на шість деканатів: Києво-Васильківський, Радомишльський, Сквирський, Умансько-Таращанський, Звенигородсько-Черкаський, Липовецько-Махновський [4.378, с. 82-83].

У 1866 році кількість деканатів ще раз виросла за рахунок приєднання до Луцько-Житомирської єпархії території Подільської губернії, на якій раніше існувала Кам'янецька єпархія [9.679, с. 4]. Тобто, за даними М. Симашкевича додалось 9 деканатів [4.469, с. 448-449], згідно з підрахунками Ю. Білоусова - 10 деканатів, 101 приход, 97 костьолів і 1 монастир в Вінниці [4.378, с. 95].

Тираспольська єпархія, станом на 1879 рік складалася з 10 деканатів: Саратовського, Каменського (Саратовська губернія), Катериноштадського (Самарська губернія), Ровненського (Самарська губернія), Катеринославського (Катеринославська губернія), Бердянського (Таврійська губернія), Сімферопольського (Таврійська губернія), Одеського (Херсонська губернія), Ландауського (Херсонська губернія), Бессарабського (Бессарабська губернія) і двох візитаторств - Кавказького і Закавказького (Тіфліська губернія). Землі України включені були до шести з перелічених десяти територіальних одиниць [3.367].

Згідно з картою, складеною Гирштафтом та опублікованою у 1857 році, Луцько-Житомирська дієцезія включала в себе 159 парафій, 36 філіальних костьолів, 362 каплиці, 268 237 вірян; Кам'янецька - 99 парафій, 1 філіальну церкву, 9 каплиць і 219 621 вірян; Тираспольська - 91 парафію,

18 філіальних церков, 16 каплиць і 124 306 вірян; Могильовська архідієцезія - 164 парафії, частина з яких розташовувалась в українських землях, зокрема Ніжинська, Полтавська і Харківська парафіяльні церкви. Територія, на якій розташувалось Луцько-Житомирське єпископство становила 2 236 квадратних миль (3 598 кв.км.), Кам'янецьке - 739 квадратних миль (1 189 кв.км.), Тираспольське - 21 206 квадратних миль (34 120 кв.км.), Могильовська архідієцезія - 293 657 квадратних миль (472 494 кв.км.) [2.167, арк. 1].

Положення Луцько-Житомирської, Кам'янецької та Тираспольської єпархій мали значні відмінності. Насамперед це пов'язано з тим, що Католицька церква на території Правобережної України за кілька століть свого існування стала достатньо впливовою організацією серед широких верств населення. Відповідно до статистичних даних на середину ХІХ століття на території Волинської губернії проживало - 130 773 католиків, Подільської - 236 322, Київської - 79 815, Чернігівської - 9 152, Полтавської - 2 230, Харківської - 2 013, Херсонської - 18 402, Катеринославської - 2 876, Таврійської - 3 447 [4.391, с. 593-594].

На підставі наведених статистичних даних, можна з впевненістю стверджувати, що серед всіх губерній Російської імперії, за кількістю католиків, що проживали в них, виокремлювались Волинська і Подільська. Вони поступались лише західним губерніям - Віленській, Гродненській, Мінській, Вітебській. Коли відбулись зрушення, пов'язані з встановленням нових порядків, Католицька церква для багатьох жителів Південно-Західного краю стала втіленням і носієм національних ідей. Особливо яскраво подібні настрої проявились в період польських повстань 30-60-х років ХІХ століття. Виходячи з ситуації, самодержавство, яке не бажало втратити раніше колонізовані землі та перебувало в стані постійного протиборства з Римом за вплив над католиками імперії, вкрай негативно відносилось до вірян Римокатолицької церкви даного регіону. Тому внутрішні перетворення в системі

територіально-адміністративного устрою єпархій стосувались, насамперед зменшення кількості приходів, шляхом їх поступового закриття. Насамперед це торкнулось Кам'янецької дієцезії, духовенство і віряни якої брали активну участь в подіях польського повстання 1863-1864 років [7.588, с. 10].

Після ліквідації Кам'янецької дієцезії, кількість приходів Луцько-Житомирської єпархії спочатку збільшилось до 258. А у 1874 році, відповідно статистичним даним, зібраним П.П. Чубинським, їх чисельність скоротилась до 244. Таке зменшення влада аргументувала відсутністю необхідності в існуванні такої кількості парафій. Однак, якщо зважити на підрахунки, проведені Павлом Чубинським, в середньому на кожну парафію приходилося по 1 590 чоловік. В той же час, дані офіційної статистики значно відрізнялись від представленого варіанту. Етнограф та історик пояснював це тим, що офіційна статистика базувалась на матеріалах поліцейських звітів, які не відповідали дійсності. Він же проводив підрахунки за приходськими книгами, які набагато точніше віддзеркалювали стан речей в питаннях віросповідання [2.100, арк. 67-70].

На підставі правил управління католицькою церквою в Російській імперії, для відкриття і діяльності парафії необхідно було подати прохання до управлінських структур з документально підтвердженою наявністю на визначеній території «не менше як 100 дворів вірян (враховуючи в кожному дворі по 4 особи)», тобто не менше 400 прихожан католицького сповідання [2.168, арк. 24 зв.].

В Луцько-Житомирській дієцезії кількість прихожан католицького віросповідання значно перевищувала встановлені норми, що ставило під сумнів офіційні пояснення скорочення чисельності приходів в даному регіоні. Однак місцеві урядники продовжували наполягати на необхідності скорочення приходських церков і в подальшому. В звіті подільського губернатора В.М. Глинки повідомлялось: «В містах Кам'янець, Проскурів і частині, що входить до 50-верстної прикордонної полоси, існує на даний

момент 33 парафії, з яких окремі мають лише по кілька сотень осіб вірян. Така значна кількість церков не обґрунтована дійсними потребами вірян і відповідно до пропозицій, зроблених Генерал-губернатору 19 листопада 1890 року, за №5838, чисельність парафій в наведених вище районах може бути скорочено до 16, без особливої незручності для прихожан. Таке ж саме скорочення можливо було б зробити і в інших повітах, а пропозиції з цього приводу будуть в нетривалий час представлені головному начальнику краю» [2.103, арк. 38-39].

По іншому складалась ситуація в Тираспольській дієцезії. В зв'язку з тим, що Російська імперія вважала за необхідне як найшвидше колонізувати край, відповідно уряд всіма засобами заохочував іноземців до переселення у визначений регіон. В цьому процесі Католицька церква на Півдні України відігравала роль стимулюючого фактору. Саме цим можна пояснити відносно прихильне ставлення самодержавства до збільшення кількості католицьких церков на Півдні. На відміну від Правобережної України, де приходи регулярно закривали, на Півдні їх чисельність постійно збільшувалась.

Підставою для відкриття нової парафії слугувало письмове звернення вірян тієї чи іншої колонії до візитатора округу. Після цього готувався рапорт від візитатора до єпископа. Далі документи відправляли до Департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС [11.758; 11.746]. На підставі підготовленого рішення, яке мало документальне підтвердження, що всі фінансові питання по устрою приходу і утриманню священика, в повному обсязі, беруть на себе віряни, імператор підписував указ про відкриття нового католицького приходу.

За такою схемою відкрито один з багатьох приходів Тираспольської дієцезії - Францфельдський. У 1852 році жителі колонії Францфельд Йозефстальського приходу Херсонської губернії звернулися до візитатора К. Лагутовича з клопотанням про відкриття нового приходу. Звернення

підготували на підставі того, що дане поселення знаходилося на значній відстані від приходської церкви. В колонії Францфельд на момент звернення проживало 639 осіб. Відповідно до складеного цією громадою «приговору», колоністи відмовлялися від домагань на частину майна, так звані «пасторські», які ними вносились раніше на розвиток Йозефстальського приходу. «Пасторські» включали в себе: будівлю церкви, господарські споруди, землі, церковний інвентар, архів і книги. Разом з тим віряни зобов'язувались виплачувати призначеному священику платню в розмірі 142 карбованці 85 з половиною копійок сріблом в рік і перераховувати йому таку ж суму щорічно у випадку відсутності присадибної ділянки землі. Також громада брала на себе зобов'язання побудувати священику дім, платити йому за виконання духовних треб, привозити дрова і забезпечувати транспортом для службових відряджень в Одесу. 30 січня 1853 року імператорським указом під №420 оголошувалось відкриття нового приходу в колонії Францфельд [2.293, арк. 1-13]. В архівах збереглась значна кількість справ, в яких мова йшла про створення нових приходів в межах Тираспольської єпархії. Таким чином, друга половина XIX століття для нової єпархії стала етапом активного формування її територіальних структур.

В другій половині XIX століття зміни відбулися не лише в територіально-адміністративному устрої РКЦ. Реформи продовжувались і в системі управління Католицької церкви. У 1857 році опубліковано «Статут духовних справ іноземних сповідань», в якому систематизовано всі попередні розпорядчі документи, що стосувалися устрою РКЦ в імперії. Документ складався з 123 статей, які розподілені між трьома розділами: 1. Про запровадження духовної влади та міст управління, 2. Про управління духовно-учбових закладів, 3. Про управління майном, що належить духовним установам [1.93, с. 7 - 30].

В першому розділі визначено кількість і склад єпархій; ієрархія Римо-католицької церкви; порядок призначення і звільнення ієрархів та світських чиновників з Консисторій і Колегій; права і обов'язки вищого і нижчого кліру, а також депутатів від духовенства, що призначалися в кількості 1-4 особи в кожному повіті для присутності при розгляді цивільних і карних справ, які мають відношення до церкви [1.93, с. 7 - 15].

Також в розділі представлено перелік справ, якими мали займатися в Консисторіях (ст. 60). До них відносились: 1. Справи єпархіального духовенства - дисциплінарні, майнові між духовними особами, скарги на духовенство, про недійсність чернечих обітниць; 2. Справи світських осіб - шлюбні, акти про народження, хрещення, смерть; 3. Справи про накладення покаяння за відповідні вчинки; 4. Справи господарчі - кошторис сум, що призначались на утримання духовенства, перевірка фінансових звітів, ремонт і будівництво костьолів [1.93, с. 15-16]. Остаточне рішення по переліченим справам, після розгляду в Консисторії, мав виносити єпископ (ст. 61). При цьому зазначалось, що Консисторія має лише дорадчий голос. В той же час в іншій статті (ст. 65) зазначалось, що порядок розгляду, винесення рішення і виконання справ в Консисторіях, звітність по справам визначаються загально установленими для цивільної служби правилами та особливою інструкцією МВС [1.93, с. 16-17].

Що стосується повноважень Духовної колегії, до них відносились: 1. Повні відомості про всі римо-католицькі церкви і монастирі, духовенство, учбові заклади, рухоме і нерухоме майно; 2. Нагляд за правильним розглядом справ в Консисторіях, перегляд їх і прийняття заходів, щодо їх виправлення; 3. Розгляд і надання уряду пропозицій від єпархіального начальства; 4. Справи про прийом осіб до чернечих орденів і про перехід з інших іноземних релігій до Католицької церкви; 5. Розпорядження допоміжними і ремонтними капіталами РКЦ та використання з ремонтних

капіталів лише відсотків від сум; 6. Ревізії звітів про капітали РКЦ та контроль за їх використанням [1.93, с. 17 - 18].

Водночас статтями 68-74 визначався порядок розгляду і виконання справ Колегією. В них зазначалось, що справи, які вимагають вищого розгляду передаються з Колегії до МВС. Міністерство виносить по ним свої рішення. Судові ж справи передавались Сенату і Міністерству юстиції (ст. 71). У випадку незгоди Колегії з рішенням МВС, духовне управління надсилало до міністерства свої пропозиції, після чого зобов'язувалось виконувати рішення, прийняті міністром (ст. 72). Прокурор, що знаходився в Колегії, мав передавати до МВС відомості стосовно рішень у справах з урядових питань. Йому ж дозволялось відкривати пакунки з справами, що надходили в міжсесійний час з подальшою їх передачею до канцелярії для розгляду в Колегії (ст. 73). Визначалось, що Колегія повинна відправляти донесення до Сенату, МВС і Міністерства юстиції та отримувати від них накази, розпорядження, пропозиції. Водночас Колегія зобов'язувалась надсилати укази єпископам та Консисторіям і отримувати від них донесення про виконання розпорядчих документів, також підтримувати зв'язок з місцевим губернським начальством шляхом листування (ст. 74) [1.93, с. 18 - 19].

Отже, всі попередні статті про абсолютну владу єпископів і архієпископа у вирішенні духовних справ ставали лише формальністю. Крім того, в примітках до статей вкотре визначалось, що всі питання мають затверджуватися в уряді, а відносини з Папою проходити перевірку і контролюватись МВС в співпраці з Міністерством іноземних справ.

Статутом затверджувалось і управління монастирями, зміни до якого внесені ще наприкінці XVIII століття. Згодом, в 1842 році, з метою посилення влади єпископів, посади провінціалів, що опікувались справами монастирів і становили єдину ланку прямого спілкування між Папою і монастирями, остаточно ліквідували [2.168, арк. 11]. Всі попередні кроки

влади на шляху знищення автономії монастирів, врахували в Статуті. В 80 статті йшлося: «Монастирі чоловічі і жіночі керуються за їх правилами і Статутами, які відповідають загальним Статутом Римо-Католицького духовенства і цивільним постановам». Водночас, в 79 статті вказувалось, що всі монастирі знаходяться під контролем єпископів і архієпископа, відповідно до канонічного права Католицької церкви [1.93, с. 20-21]. Однак, згідно із канонічним правом Католицької церкви, монастирі, якими управляли абати, мали автономію в управлінських і судових справах, визнаючи над собою владу лише генералів чернечих орденів і Папи. В той же час, біле духовенство, тобто єпископи, не мали до цього жодного стосунку. В останній редакції кодексу 1883 року, в каноні 586, зазначено, що: «За кожним інститутом освяченого життя визнається автономія життя, особливо управління...», а в канонах 582-584 йдеться про виключне право Папи об'єднувати, вносити зміни, закривати монастирі [3.349, с. 254]. Таким чином, в Статуті 1857 року в котре влада займалась профанацією існуючих норм права Католицької церкви.

В другому розділі Статуту йшлося про систему управління духовними учбовими закладами (ст. 102-111). В ст. 105 вказувалось, що право вибору ректорів, інспекторів, професорів та вчителів семінарій та академії надавалось єпископам і архієпископу, але після узгодження з урядом. У 108 статті зазначалось, що професори та ад'юнкти богословських наук мають обиратися з числа духовних осіб. Інші вчителі можуть призначатися з числа світських осіб, що сповідують римо-католицьку віру і переважно з тих, що закінчили вищі навчальні заклади імперії [1.93, с. 24 - 26].

Третій розділ Статуту присвячувався системі управління майном Римо-католицьких церков і монастирів (ст. 112-133). Ключові позиції даної частини Статуту стосувались наступних питань: 1. Майно монастирів і церков знаходилося в управлінні настоятелів і місцевого єпархіального начальства, але під контролем уряду (ст. 113); 2. Монастирі не мали права

самовільно отримувати нерухоме майно, або продавати, лише після найвищого дозволу. Церквам надавалось таке право, але на суму не вище п'яти тисяч карбованців і дозвіл на купівлю видавався в МВС. Все, що виявлялось дорожчим за встановлений максимум, потребувало окремого найвищого дозволу. Стосовно продажу нерухомого майна, також встановлювались грошові максимуми - вартість майна до 300 карбованців - дозвіл надає Колегія, до 1000 карбованців - ДДС, до 5000 карбованців - МВС, більше 5000 карбованців - Сенат (ст. 114, 118); 3. Дозвіл на отримання благодійних внесків на суму меншу за десять тисяч видавали в МВС, на більші суми - Сенат, імператор (ст. 115); 4. Використання духовних капіталів перебувало під контролем МВС. Всі грошові капітали церкви передавали на зберігання до державних кредитних установ, в інших випадках, коли настоятель церкви волів передати гроші на зберігання у приватні руки, під більш вигідні відсотки, на це він мав отримати дозвіл від МВС (ст. 120); 5. Відсотки, що набігали в кредитних установах з ремонтного та приватних капіталів РКЦ називалися допоміжним капіталом церкви. З нього, після отримання дозволу від Колегії і МВС можна було витратити суми не більше 1000 карбованців на допомогу. Суми більше від зазначеної, потребували окремого вищого дозволу. У разі використання відсотків для будівництва, або ремонту церкви, дозвіл на суму не більше 10 000 карбованців отримували в МВС. Крім того, всі кредитні документи церков і монастирів зберігались в Колегії (ст. 129-133) [1.93, с. 26 -30].

В зв'язку із регулярними доповненнями в законодавстві, стосовно системи управління Римо-католицькою церквою в імперії, у 1890 році Департамент духовних справ підготував нову редакцію правил управління конфесією в імперії. Згодом, на підставі цієї редакції, внесли зміни до Статуту в третьому зібранні законів 1881-1913 років [1.92, с. 331]. В документі зазначалось, що римо-католицьке населення Російської імперії розподілено між 2 440 парафіями, які входили до складу 12 римо-

католицьких дієцезій, з яких п'ять знаходились в межах імперії: Могильовська (архієпархія), Віленська, Тельшевська, Луцько-Житомирська і Тираспольська. До складу Луцько-Житомирської єпархії входили Київська, Волинська, Подільська губернії. До складу Тираспольської - Саратовська, Самарська, Астраханська, область війська Донського, всі губернії Південної та Східної України, а також губернії Кавказу і Закавказзя. Автори правил відзначали, що склад окремих дієцезій визначено після Конкордату і тому не визнавався Римом. Римська курія продовжувала вважати, окрім перелічених, дійсними ще Мінську, Кам'янецьку і в ЦП - Підляшську дієцезії. Однак, заради пастви, у 1883 році Папа підписав угоду з самодержавством, про те, що передавав управління Мінською єпархією архієпископу Могильовському, а Кам'янецькою - Луцько-Житомирському єпископу [2.168, арк. 25 зв. - 26 зв.].

В новій редакції Статуту більш розлого підійшли до процедури спілкування римо-католицького духовенства імперії з Папою. Насамперед визначили, що спілкування могло відбуватися через російського агента у духовних справах в Римі, а всі були Папи позбавлялися законної сили в межах імперії. Лише після їх затвердження в МВС, розпорядження з Риму набували чинності [2.168, арк. 3-4]. Право призначати настоятелів храмів залишалось за єпископами, але в Мінській губернії, а також в Ніжині Чернігівської губернії священників призначав ДДС. Дане виключення пояснювалось введенням російської мови в римо-католицьке богослужіння [2.168, арк. 8 зв. - 9]. В документі також йшлося про те, що після ліквідації Конкордату у 1866 році, значення Колегії, функції якої на вимоги Римської курії після 1847 року звели до посередницьких між Римом і Росією та залишили майнові справи, повернули. А в результаті переговорів між сторонами у 1875 році, абсолютизм навіть примусив Папу визнати Колегію як установу, що контролювала адміністративно-господарські справи Римо-католицької церкви [2.168, арк. 17 зв. - 18].

В другій половині XIX століття продовжував свою діяльність Департамент духовних справ іноземних сповідань. В цей період його очолювали Е.К. Сиверс (1856-1876 рр.), М.Л. Григор'єв (1876-1877 рр.), О.М. Мосолов (1877 - 1882 і 1894-1903 рр.), М.Р. Кантакузен (1882 - 1894 рр.). У 1880-1881 роках Департамент тимчасово реорганізували в Головне управління духовними справами різних сповідань. Але вже через рік рішення скасували. В 70-х роках XIX століття структура Департаменту остаточно сформувалась. Установа складалась з загального відділу, що займався діловодством, секретарської частини - виконував функції відділу кадрів, рахунковий відділ - вирішували фінансово-розрахункові питання та статистичного обліку, таємний відділ - відав таємною діяльністю агентів як в країні так і за її межами, збирав інформацію, готував таємні операції.

Справами РКЦ займався Католицькій відділ. Наприкінці XIX століття таємним відділом запроваджено нову посаду - агент при російській місії в Римі, з метою спостереження за антиросійською діяльністю Римської курії. Як зазначалось раніше, через цю особу велось спілкування між Папою і католиками імперії. Для кращого розуміння рівня діяльності Департаменту, варто згадати про Івана Федоровича Манасевича-Мануйлова, який мав лише середню освіту і характеризувався як авантюрист. У 1892 році він поступив на службу в ДДС. Періодично його відправляли для роботи в Париж з метою організації масового підкupu французьких газет і шпигунської діяльності, тощо. Він же певний час виконував функції агента в Римі. П. Столипін в своїй доповідній записці написав про Мануйлова: «Час скоротити цього мерзотника» [6.548, с. 307- 309].

Отже доведено - друга половина XIX століття для Римо-католицької церкви України стала періодом продовження радикальних змін, які торкнулися всіх сфер її життєдіяльності, включно з територіально-адміністративним устроєм і системою управління духовними справами. Порозуміння між Римом і Росією з приводу облаштування Католицької

церкви в імперії, знайдене у 1847 році, виявилось нетривалим. Зухвалі рішення уряду, якими порушувались канонічні права Римо-католицької церкви, одночасно розривали відносини між місцевим католицизмом і Папою та невпинно погіршували становище католиків в імперії, обмежуючи їх вплив на суспільно-політичний розвиток.

В 60-х роках XIX століття, в результаті значного загострення національно-визвольної боротьби в Польщі та Україні, самодержавство вкотре намагалося шляхом трансформації територіально-адміністративного устрою Римо-католицької церкви обмежити її вплив на суспільні процеси. Серед всіх губерній Російської імперії, за кількістю католиків, що в них проживали, виділялись ряд західних губерній а також Подільська і Волинська губернії, в яких за офіційною статистикою станом на середину XIX століття проживало 236 322 і 130 773 католиків відповідно. Конфесія за чисельністю вірян в регіоні займала друге місце після православної конфесії. Більша частина прихожан, що концентрувалися на території Подільської і Волинської губерній вбачали в Католицькій церкві символ незалежності та носія національних ідей. В умовах загострення національно-визвольного руху, тенденція виявлялась вкрай небезпечною. З метою запобігання розповсюдженню революційних ідей та максимального скорочення кількості вірян і священників - активних носіїв радикальних поглядів, уряд вдався до чергової територіально-адміністративної реформи - 1865 року ліквідовано Кам'янецьку єпархію а її приходи включено до складу Луцько-Житомирської дієцезії. Після ліквідації Кам'янецької дієцезії, кількість приходів Луцько-Житомирської єпархії становила 258. Вже менше ніж за десять років їх стало 244. В наступні роки тенденція до скорочення приходів нікуди не зникла. Місцеве начальство продовжувало ініціювати відповідні заходи. Даний крок дозволяв поетапно скоротити кількість приходів і зробити процес спілкування вірян із представниками католицького священства вкрай незручним. Тобто, в результаті подібних маніпуляцій

можливості римо-католицьких священиків спілкуватися з вірянами і впливати на їх погляди обмежувались.

У визначений час остаточно сформувалися всі структури духовного і світського управління РКЦ. Ще у 1857 році влада підготувала і випустила «Статут духовних справ іноземних сповідань», в якому частково були систематизовані всі попередні розпорядчі документи, що стосувалися устрою Римо-католицької церкви. У 1890 році Департамент духовних справ підготував нову редакцію правил управління конфесією в імперії. Зібрані в Статуті нормативні акти були відповіддю самодержавства на рівень впливу Римо-католицької церкви в суспільстві. Влада єпископів і архієпископа у вирішенні духовних справ визнавалась лише формально. Всі питання щодо устрою церкви, духовного життя мали вирішуватися і затверджуватися на рівні уряду. Насамперед, Римо-католицьку церкву реформували таким чином, щоб згодом ця конфесія, втративши більшу частину вірян, перетворилась на державну структуру, яка мала б лише зовнішні ознаки церковної організації.

2.3. Тираспольська єпархія - продукт і чинник суспільних змін в Україні 40-90-х років XIX століття

Початок історії розвитку християнських громад в Північному Причорномор'ї відноситься до перших століть нашої ери. До кримських каменоломень засилали перших християн римські імператори. Серед них був сучасник апостолів Петра і Павла 4 понтифік Риму Климентій I (близько 92-99 рр.), якого, як припускають, заслали до Криму, в район сучасного Севастополя. Згодом, близько 101 року, він прийняв мученицьку смерть [6.565, с. 27]. Після появи у другій половині XIII століття на території Криму першої генуезької колонії Кафи (або Феодосії), на півострів починають приїжджати в значній кількості католицькі місіонери, які в основному

представлені членами Францисканського ордену. 5 липня 1333 року, за часів Папи Іоанна ХХІІ, в степах Північного Причорномор'я відкрито першу католицьку кафедру. Її створення проголошено булою «*Quam gaudiosa sit Deo*» [11.754]. Духовним покровителем єпархії став св. Климентій Римський, Папа і мученик - жорстоко вбитий у ІІ ст. на території єпархії [6.569, с. 125]. У ХV столітті, в зв'язку з появою на політичній карті Кримського ханства, яке наприкінці століття перейшло у васальну залежність від Османської імперії, кількість католицьких громад на півострові значно зменшується. Їх залишки концентрувалися в населених пунктах поблизу ханської столиці Бахчисарая. Деякий час в місті навіть діяла єзуїтська місія, а також побудовали костюл. Однак в першій половині ХVІІ століття місію ліквідували. Лише в ХІХ столітті, коли Крим колонізувала Російська імперія, кількість католиків на півострові почала зростати.

Збільшення вірян Римо-католицької церкви в Північному Причорномор'ї наприкінці ХVІІІ-ХІХ століттях мало кілька пояснень. Одним з джерел зростання католицької громади можна вважати російську армію - частина військових, які брали участь у російсько-турецьких війнах і, відповідно займалися колонізацією краю, мали іноземне походження і сповідували католицизм. Друге джерело - колоністи-іноземці з Польщі, Німеччини, Франції, Італії та інших країн, яких Російська імперія зацікавлювала різноманітними пільгами до переїзду на Південь і Схід України. Ще однією з причин, яка підштовхувала іноземців переселятися до Східної та Південної України, можна вважати нестабільну політичну ситуацію, яка склалася в німецьких землях в результаті багаточисельних, безперервних війн. Третє джерело - заслання учасників польських повстань 1830-1831 і 1863-1864 років у віддалені регіони, в тому числі і до Південної та Східної України. Таким чином, римо-католицькі громади Лівобережної, Південної України та Приазов'я поступово збільшувались. Римо-католики,

що з'являються в означених регіонах, активно долучалися до життєдіяльності місцевих громад, значною мірою впливаючи на них.

В 1789 році Станіслав Сестранцевич, перший митрополит Римокатолицької церкви в Російській імперії, писав, що протягом десяти років, з 1778 по 1789 - на причорноморських територіях виникли католицькі приходи в Херсоні, Кизлярі, в Криму, в Яссах, Очакові, а також відкрито значну кількість дзвіниць по невеличким населеним пунктам. Римокатолицька громада Півдня збільшувалась, в результаті чого виникла потреба в створенні нової єпархії. Перший проект, який вирішував цю потребу, створений католицьким комітетом у Санкт-Петербурзі. Пізніше, дана пропозиція увійшла до інструкції, що розробив канцлер Нессельроде, передавши її повноважному представнику для переговорів із Римом графу Блудову [6.569]. Разом з Блудовим до Риму відправили сенатора Губе. За твердженням М. Городецького, він проявив себе як ультра-католик і поляк-патріот, через що і став головним керівником переговорів у Римі [10.711, с. 123].

1 березня 1847 року, на сумісному засіданні представників двох сторін, пропонувалося: «перелік приходських церков майбутньої Херсонської єпархії, організації її кафедрального капітулу (препозит, троє каноніків, троє мансіонарієв), а також створення духової семінарії в Тифлісі для армян-католиків і для католиків латинського обряду в Херсоні... Було узгоджено, що єпископ херсонський отримувати платню від держави, нарівні з єпископом віленським і жмудським, відповідно 4 480 карбованців золотих, а капітул включити до себе два достоїнства (препозита і архідиякона), трьох каноніків (теолога, пенітентиарія і кафедрального настоятеля), а також трьох мансіонарієв. Проектувалося відкриття духовної семінарії на 15-25 семінаристів в Херсоні. Ці домовленості увійшли в Конкордат від 3 серпня 1847 року, а також в булу Папи» [6.569].

В січні 1847 року, як зазначалось раніше, внаслідок підписання Конкордату, запропоновано новий розподіл єпархій, згідно до якого утворювалась нова Херсонська єпархія. Столицею новоствореної єпархії мав стати Херсон [2.222].

Це рішення ґрунтувалося не лише на позиції, що містилась у булі Папи Пія IX «*Universalis Ecclesiae*» - про зручне розташування міста і його особливу красу: «Разом з цим ми вирішили, що місто Херсон, головне місто Херсонської губернії, що розташувалося у Чорного моря, мало бути прикрашене єпископським достоїнством, через зручність свого розташування, родючість ґрунтів, багатолюдність, зручність морської гавані, через велику кількість витончених будівель і по іншим обставинам, через які Херсон долучався до найвідоміших міст, що розташувалися вздовж узбережжя Чорного моря» [10.711, с. 123]. Мало також значення наявність історичних паралелей з першою єпископською кафедрою. З цієї точки зору, створення кафедри в Херсоні отримувало символічний зміст, яким підкреслювалось, що відкриття дієцезії відбувалось не на новому місці. Єпископство мало давнє коріння і в 1847 році лише відновили справедливість. Цей факт, а також те, що на момент створення, «на території майбутньої Херсонської єпархії нараховувалось 52 приходські церкви і 40 філіальних церков, в яких несло службу більше 50 приходських священиків», і стало причиною вибору саме цього міста, в якості центру католицької єпархії [6.570, с. 101].

29 листопада 1848 року цар Микола I поінформував Сенат про створення католицької єпархії в Херсоні. Відповідальним за виконання досягнутих домовленостей призначили ректора Санкт-Петербурзької Духовної Академії, який пізніше став Могильовським митрополитом, Ігнатія Головинського. Він виїхав до Херсону, де консекрировав (висвятив) кафедральний собор, який призначався для єпископської кафедри [6.569; 2.221]. Також, по дорозі Головинський мав провести повну візітацію всіх

парафій нової дієцезії. Свою подорож він почав з колоній Поволжя, зробивши першу зупинку в Саратові. Далі він відвідав Катеринослав, Одесу та інші населені пункти єпархії. Останнім містом подорожі став Херсон.

Після освячення в Херсоні собору в ім'я святих Миколая та Пія V і початку підготовки до облаштування єпископської кафедри в місті, з'ясувалося, що Православна церква не готова до прийняття даного факту. Православну громаду очолював єпископ Херсонсько-Таврійської єпархії Інокентій (І.О. Борисов). Він вважав, що дане рішення не є корисним для місцевої православної пастви. Отримавши місце в 1847 році в Святійшому синоді, Інокентій максимально використав свої можливості для недопущення відкриття католицької кафедри в Херсоні. У 1849 році він звернувся до Святійшого синоду із скаргою на діяльність Головинського і виступив проти відкриття єпископської католицької кафедри в Херсоні. Дана заява стала приводом до значного затягування у часі справи облаштування резиденції єпископа. Врешті решт, уряд вирішив перенести кафедру з Херсону спочатку до Одеси. Призначений у 1850 році на посаду Херсонського католицького єпископа Фердинанд Геланус Кан перші роки існування єпархії змушений був управляти дієцезією з Санкт-Петербургу, куди, до речі, у 1849 році перенесли і резиденцію могильовського архієпископа відповідно до указу Миколи I [6.570, с. 103].

Протягом кількох років тривав пошук іншого місця для облаштування кафедри. Нарешті, у 1852 році вирішено, що резиденція єпископа має розташуватися у Тирасполі. Заради швидкої нормалізації роботи єпархії, її облаштуванню, Папа Пій IX погодився з таким рішенням і у вересні 1852 року видав булу «Ad procurandum christifidelium». Однак з цим містом також не склалось. В зв'язку з тим, що розпочалась чергова Кримська війна (1853-1856 років), загострилась зовнішньополітична ситуація і перебування єпископської кафедри в Тирасполі виявилось небезпечним.

Наступним містом, де могла б розміститися резиденція єпископа, став Саратов. Не останню роль в аргументації подібного вибору мала 4 стаття Конкордату, відповідно до якої: «Суфраган нової Єпархії, Херсонської, призначався в місто Саратов» [3.338, с. 195]. Крім того, місто знаходилося на значній відстані від західних кордонів і неблагонадійних територій. Саратов мав би стати лише тимчасовим притулком для єпископа. Але саме його і проголошено столицею Тираспольської єпархії. Розпочались перемовини щодо оренди будинку за номером 101, який знаходився на вулиці Сергієвській, з саратовським купцем Францом Йосиповичем Шехтелем. У 1856 році Консисторія переїхала до Саратова. 5 листопада 1857 року відбулось урочисте відкриття. Назву дієцезії вирішили залишити - Тираспольська римо-католицька єпархія [2.230, арк. 1-2].

Згідно із картою 1857 року, Тираспольська дієцезія складалася з 91 парафії і займала територію 21 206 квадратних миль (34 120 кв.км.). В межах єпархії працювало 91 парафіяльна церква, 18 філіальних і 16 каплиць, які відвідувало 124 306 вірян [2.167, арк.1]. Станом на 1856 рік єпархія ділилася на 4 деканати (Херсонський, Таврійський, Саратовський, Самарський) і 2 візитаторства (Кавказьке і Закавказьке) [6.570, с. 109].

У 1878 році кількість деканатів збільшилась до 10 - Саратовський, Каменський, Катериненштадський, Ровенський, Катеринославський, Бердянський, Сімферопольський, Одеський, Ландауський, Бессарабський. Два візитаторства залишились без змін. З них 6 деканатів знаходились в межах кордонів сучасної України [3.367, с. 106-112].

Якщо співставити поділ церковний (деканати) і світський (губернії та повіти) в межах кордонів сучасної України, маємо, що Римо-католицька церква Північно-причорноморської частини України (Херсонська і частина Бессарабської губерній) у 1878 році входила до Одеського, Ландауського, Бессарабського деканатів [3.367]. Станом на 1861 рік на визначених територіях продовжував діяти Херсонський деканат [2.239, арк. 64].

Одеський деканат розташовувався на території Херсонського, Тираспільського, Єлисаветградського і частини Одеського повітів. В Одеському повіті знаходилось 6 парафій: Одеська, Мангеймська з двома філіями, Кляйнлібентальська, Йозефстальська з однією філією, Францфельдська, Северинівська з двома філіями. В Херсонському повіті - одна приходська церква в Херсоні з двома філіями в колоніях Клостердорф і Киселівка. В Тираспільському повіті 2 приходи: Зельцьський з двома філіями, Страсбурський з однією каплицею. В Єлисаветградському повіті лише одна філіяльна церква. Ландауський деканат поширювався на частину Одеського, Ананьївський повіт і Миколаївське військово-губернаторство. В частині Одеського повіту, що входила до Ландауського деканату, знаходилось ще 5 парафій: Ландауська, Зульцька з двома філіями, Шпейерська, Катеринентальська і Карлсруєвська. В Ананьївському повіті нараховувалась одна приходська церква і одна філіяльна. В Миколаївському військово-губернаторстві - приходська церква в ім'я св. Йосифа. Частково, на землях сучасної України розташовувався Бессарабський деканат. Отже, українська частина деканату включала 2 повіти Бессарабської губернії: Хотинський з однією парафією і Аккерманський з парафіяльною церквою у селищі Красне та однією каплицею [3.367]. Отже, повертаючись до Херсонської губернії, у 1869 році в ній працювало 14 приходських церков [2.244, арк. 28, 64-65], у 1878 році - 16, у 1890 році вже 19 [2.261, арк. 8-9, 145-146, 156-158, 179].

Півострів Крим входив до Таврійської губернії. На території півострова знаходились два деканати: Сімферопольський і частина Бердянського. Сімферопольський деканат включав в себе Сімферопольський, Євпаторійський і Перекопський повіти. В Сімферопольському повіті знаходилось 3 парафії: Сімферопольська з філіяльною церквою, Розентальська, Карасубазарська з двома каплицями. В Євпаторійському повіті - 1 приходська церква. В Перекопському повіті - 1 філіяльна церква і 2 каплиці. Бердянський деканат охоплював територію

Бердянського, Мелітопольського, Феодосійського повітів і Керч-Єнікальське градоначальство. У Феодосійському повіті - 1 приходська церква у Феодосії, Керч-Єнікальському градоначальстві - 1 приходська церква в Керчі [3.367].

Відповідно до «Списку римо-католицьких церков Тираспольської єпархії по деканатам станом на 01.01.1878 року», територія Східної України входила до 2-х деканатів: Катеринославського і частини Бердянського. Катеринославський деканат складався з Катеринославського, Бахмутського, Маріупольського повітів і Таганрогське градоначальство, землі якого сьогодні перебувають за межами України. В Катеринославському повіті, в місті Катеринославі, розташовувалась церква святого Йосифа без приходу і Ямбургська приходська церква з каплицею на кладовищі. До Ямбургського приходу входили селища Олександрфельд, Іоганнсталь, Фельзенбах, Штейнбах, Розенфельд. У Бахмутському повіті, в місті Бахмут, було розташовано молитовний будинок. В Маріупольському повіті приходська церква в ім'я Пресвятої Трійці знаходилась в місті Маріуполі. Ще три приходські церкви були в колоніях Ейхвальд, Гетланд, Гроссвердер. До Ейхвальдської приходської церкви в ім'я Пресвятої Трійці належали селища Тігенорт, Тіргарт, Нейгоф, Блюменфельд і хутора Шершанка, Фельзенбах, Пухтін, Ясенніков, Маловін. Гетландська приходська церква на ім'я Різдва Пресвятої Діви Марії мала філіальну церкву в ім'я Антонія Падуанського в селищі Кайзердорф. До складу Гроссвердерської парафії, в якій парафіяльну церкву висвятили в ім'я Пресвятої Діви Марії, входили селища Клейнвердер, Ней-Ямбург, Грінфельд, Нейдорф. Частина земель Східної України належала до Бердянського деканату, в межах якого перебували Бердянський, Мелітопольський, Феодосійський повіти та Керч-Єнікальське градоначальство. До території Східної України відносились Бердянський і Мелітопольський повіти. Отже, в Бердянському повіті знаходилась одна приходська церква в ім'я Різдва Пресвятої Діви Марії в місті Бердянськ. В Мелітопольському повіті приходська церква в ім'я Непорочного Зачаття

Божої Матері розташовувалась в колонії Гейдельберг. Їй підпорядковувались кілька філіальних костьолів: в селищі Блюменталь - в ім'я святого Венделина, селищі Гокгейм - в ім'я святого Севастьяна, селищі Вальдорф - в ім'я святого Венделіна. Ще одна приходська церква в ім'я Архангела Михайла знаходилась в колонії Костгейм. Вона мала філіальні церкви в ім'я Святих Апостолів Петра і Павла в селищі Олександргейм, в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії в селищі Лейтергаузен, в ім'я святого Климентія в селищі Маріагейм. Також до Костгеймського приходу належали населені пункти Чехоград, Костянтинівка, Миколаївка, Марієнфельд, Нейкрон і католики, що проживали в Мелітополі та інших містах повіту. Обидва деканати - Бердянський і Катеринославський входили з 1847 року до складу новоутвореної Херсонської (1852 року перейменована у Тираспільську) єпархії [3.367].

З часом, кількість парафій збільшилась. У 1884 році з'явився новий приход в Бердянському деканаті, який виділили з Костгеймського. До новоствореного Константинівського приходу увійшли селища Миколаївка, Константинівка, Ново-Торгай [2.256, арк. 1-56 зв.]. До 1890 року в Катеринославському деканаті з'явився Бергтальський приход. У 1896 році, в цьому ж деканаті, зареєстровано ще один приход - Гейдельбергський. В той же час, частина приходів - Ейхвальдський, Гетландський, Маріупольський, Бахмутський, Гроссвердерський, Бергтальський - перейшла до Бердянського деканату. Отже, у 1896 році в Катеринославському деканаті залишились лише Ямбургський, Гейдельбергський, Костгеймський (переведений з Бердянського деканату), Константинівський приходи [2.261, арк. 153-154, 167 зв.-168; 2.269, арк. 17 зв.-18, 45-45 зв.].

З наведених даних видно, що тенденція до поступового збільшення деканатів і приходів дієцезії особливо чітко простежувалась протягом 70-90-их років XIX століття. Причина змін полягала у непинному зростанні чисельності колоністів-католиків, які потребували значно більшої кількості

приходських церков, ніж це було на початку створення єпархії. Згідно до статистичних даних, станом на 1882 рік, кількість вірян тільки у приходах Тираспольської дієцезії, що розташовані в межах українських земель, становила 104 140 чоловік [2.254, арк. 26-59]. У 1890 році дана цифра збільшилась до 176 017 осіб, значно перевищивши кількість вірян, що проживали в межах всієї єпархії на момент її утворення [2.261, арк. 8-179].

Якщо взяти статистичні звіти по окремим регіонам, то виходить, що у 1856 році, на території Херсонської губернії проживало 25 359 католиків [2.232, арк. 6 об - 7]. В 1869 році - 30 078 вірян [2.244, арк. 28, 64-65]. Станом на 1882 рік прихожан римо-католицького віросповідання нараховувалось вже 46 616 осіб [2.254, арк. 59], а в 1896 році - 79 159 чоловік [2.269, арк. 54-64].

Чисельність римо-католиків у Східній Україні також постійно зростала. Так, наприклад, з кількох сотень на початку століття, у 1880 році кількість вірян у Катеринославському деканаті, що знаходився в межах однойменної губернії, збільшилась до 10 754 осіб. Найбільше католиків проживало в Маріупольському повіті - 5 961 особа, Катеринославському повіті - 2 974, в Бахмутському повіті - 1 819 осіб [2.250, арк. 44-46]. Лише за два роки, чисельність римо-католиків у деканаті, без врахування мешканців Таганрогського округу, збільшилась майже на одну тисячу і становила 11 515 чоловік [2.254, арк. 36]. Згідно із статистичними даними за 1890 рік кількість прихожан в деканаті досягала 15 518 осіб [2.261, арк. 167 зв.-168].

Протягом ХІХ століття не менш активно розвивалась громада вірян Римо-католицької церкви Криму. Згідно із статистичними звітами на території півострова у 1857 році зареєстровано 2 878 католиків. З них у Севастополі проживало 300 чоловік, у Сімферополі - 336, в Ялті і навколо неї - 96, в Керчі - 776, в Феодосії - 370 і Феодосійському повіті - 1000 осіб. В основному це були поляки, німці, французи [2.234, арк. 28-48]. У 1868 році ситуація з кількістю римо-католиків в Криму дещо змінюється. У

Сімферополі зареєстровано 445 осіб, в Сімферопольському повіті - 2 346, в Керчі - 403, у Феодосії - 230 осіб. Загальна кількість католиків на означеній території, без Севастополя і Ялти становила 3 424 особи [2.244, арк. 21]. У 1880 році в Севастополі проживало 379 осіб, у Сімферополі - 595, в однойменному повіті - 447, в Ялті та повіті - 138, в Керчі і навколишній території - 5 000, Феодосії і Феодосійському повіті - 364, в колонії Розенталь - 3 269 (в різні часи відносилась до Феодосійського, Сімферопольського повітів), в Євпаторії та повіті - 23, в Перекопі - 44, в Перекопському повіті - 816 осіб. На вказаний час загальна кількість вірян півострова Крим становила 11 075 осіб [2.250, арк. 3, 37]. У 1890 році в Севастополі проживало 408 осіб, у Сімферополі і в однойменному повіті - 4 125, в Керчі і навколишній території - 3 440, Феодосії і Феодосійському повіті - 624, в колонії Розенталь - 1 740, в Євпаторії та повіті - 50, в Перекопі та Перекопському повіті - 2 392 особи. Всього 12 779 осіб [2.261, арк. 142, 153-154]. Відповідно до наведених статистичних даних, лише за тридцять років кількість прихожан Римо-католицької церкви в Криму збільшилась більше ніж в чотири рази.

На основі статистичних звітів можна з впевненістю стверджувати, що Римо-католицька церква даного регіону стрімко розвивалася, навіть не зважаючи на певні труднощі, пов'язані із змінами у правовому статусі і регулярними репресивними заходами, що проводило російське самодержавство відносно конфесії. Водночас, процеси динамічного росту кількості римо-католиків в південних і східних українських землях пояснювалися двома факторами - колонізаційною політикою російського самодержавства, яке шляхом різних заохочень спонукало до переїзду іноземців у цей регіон, та репресивними заходами, направленими проти римо-католиків Правобережної України, примушуючи останніх переїздити в більш «безпечні» місця Південної та Східної України.

Етнічний склад вірян Тираспольської римо-католицької єпархії відзначався строкатістю. На території дієцезії проживали німці, поляки, французи, італійці, литовці. Найбільш чисельні громади склалися з німців і поляків. Згідно до статистичних даних за 1857 рік в приходах єпархії, що заходились в українських землях, проживало 20 495 німців, 6 928 поляків і 7 036 осіб, які чітко не розподілені між вказаними етнічними групами [2.234, арк. 28-48].

В губерніях, які входили до складу єпархії, розподіл між етнічними групами був приблизно таким самим. Станом на 1857 рік в межах Херсонської губернії зареєстровано 18 402 німця, 1 609 поляків і 5 168 представників інших етносів, що не відокремлювалися в статистичному описі. В Катеринославському повіті однойменної губернії - 2 064 поляків і 1 093 німців. В Таврійській губернії (Сімферопольський і Феодосійський повіти) - 1 000 німців, 263 поляка і 1 112 осіб не визначної етнічної приналежності, з позначкою німці, поляки, французи. В Хотинському повіті - 2 992 поляка [2.234, арк. 28 - 48].

Адміністративне управління єпархією мало здійснюватись єпископом, двома єпископами-суфраганами, Кафедральним Капітулом, Консисторією, та єпископською канцелярією.

Першим єпископом дієцезії призначили Фердинанда Гелануса Кана (1850-1864). Перший єпископ походив з німецької родини, яка проживала в Галіції. Він народився 17 серпня 1788 року. В домініканський орден вступив в Забілах (Білорусія) 24 квітня 1809 року. Духовний сан отримав 13 березня 1815 року. Протягом 1822-1831 років служив настоятелем в парафії Таллінна (Естонія), а потім, до 1849 року, виконував обов'язки пріора в Ризі. 20 травня 1850 року вийшла була Папи Пія IX, що затверджувала Кана на посаді голови Тираспольської дієцезії. Єпископську хіротонію отримав 29 жовтня 1850 року в Санкт-Петербурзі (церква св. Катерини) з рук могильовського архієпископа Казимира Дмоховського [6.569]. На посаді єпископа за рік

отримував 4 480 карбованців. Єпископ Кан нагороджений орденом святого Володимира 3 ступеня, св. Анни 2 ступеня, золотим наперсним хрестом, бронзовим наперсним хрестом і медаллю в пам'ять війни 1853-1856 років [2.239, арк. 56]. Помер Кан 6 жовтня 1864 року в Саратові, похований на саратовському католицькому кладовищі. Відповідно до опису золотих і срібних речей померлого єпископа, у нього, окрім перелічених відзнак, були ще 3 зірки ордену св. Станіслава, 3 ордену св. Володимира, 2 ордену св. Станіслава 1 ступеня [2.240, арк. 1-2]. Після його смерті залишилось майна на суму 4 820 карбованців та 91 і $\frac{3}{4}$ копійки, а також срібні речі, вартістю 256 карбованців. Консисторія звернулась до міністерства з проханням дозволити використати названі суми, в зв'язку з тим, що родичі померлого не знайшлися, для ремонту архієрейського дому і кафедральної церкви. Дозвіл отримали в 1880 році [2.237, арк. 338-339, 412].

Наступним головою єпархії став Вікентій Липський (1864-1872 - управляючий єпархією). Народився 17 березня 1795 року в Могильовській єпархії, Климовичського повіту Лозовитського приходу. З 1806 по 1814 рік отримав виховання в мстиславському училищі. У 1816-1820 роках навчався в Полоцькій академії. 1820 року переведений до Віленської духовної семінарії. Там отримав ступінь кандидата богословських наук, згодом став магістром і в 1831 році захистив дисертацію, отримавши звання доктора богослов'я [2.163, арк. 14-16]. Певний час служив інспектором духовної семінарії в Санкт-Петербурзі. Висвячений у духовний сан 31 травня 1824 року. З 1849 року призначений схоластиком, а 1853 року - архідияконом Віленського капітулу. Служив у Віленській духовній семінарії, з 1842 року - Санкт-Петербурзький. Був ректором останньої у 1855-1857 роках. 16 вересня 1856 року отримав єпископське освячення як перший єпископ-суфраган Тираспольської єпархії. Рукопокладення відбулось 9 січня 1857 року в Санкт-Петербурзі. Процедуру проводив митрополит В'ячеслав Жилинський [11.757]. У 1864 році став генеральним вікарієм і йому доручили управління

дієцезію. Ці функції виконував до серпня 1872 року. Мав ордени св. Анни 2 ступеня, св. Станіслава 2 ступеня, бронзовий наперсний хрест і медаль в пам'ять війни 1853-1856 років [2.239, арк. 56]. В травні 1875 року єпископа частково паралізувало. Стан здоров'я погіршувався, однак Липський продовжував службу і смиренно витримував всі негаразди. Помер єпископ у віці 80 років - 11 грудня 1875 року [9.644, с. 39-47]. Похований в одеському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці. Після смерті залишив заповіт, яким перерахував 10 000 карбованців на будівництво притулку для людей похилого віку при одеській католицькій церкві. Притулок побудували після смерті Липського. Літніх католиків утримували в ньому за рахунок відсотків з залишків капіталу Липського, а також на пожертви від прихожан [9.644, с. 39-47]. Також в заповіті єпископа вказувалось, що частину коштів (2 500 карб.) його розпорядники мали витратити на виготовлення мармурових скульптур св. Апостолів для Римо-католицької церкви Одеси [2.237, арк. 414]. І ще частину коштів єпископ заповів Римо-католицькій церкві в Миколаєві - для побудови нового храму. Сума складала 3 000 карбованців з відсотками і зберігалась у формі квитка Державної комісії погашення боргів за № 165935, в касі Духовної колегії. З метою отримання цих коштів, Тираспольська єпархія у 1881 році зверталася з проханням до Міністерства внутрішніх справ надати відповідний дозвіл на отримання і використання коштів [2.237, арк. 462].

Франциск Ксаверій Алоїзій Цоттманн (1872-1890 рр.) став третім єпископом дієцезії. Народився 15 червня 1826 році в Баварії. Пресвітерське свячення отримав 24 червня 1860 року. Мав ступінь кандидата філософії. З 1860 року служив вікарієм в кафедральному соборі Саратова. 11 квітня призначений інспектором і професором духовної семінарії. 1 вересня присвоєно звання почесного каноніка. 1 лютого 1865 року став ректором духовної семінарії. З 1867 року - кафедральний канонік. В 1872 році зведений у сан єпископа, як ординарій Тираспольської єпархії [11.757]. За

час його перебування на кафедрі, в Саратові побудували новий кафедральний собор і семінарію. 17 квітня 1890 року підписано царський указ за № 1435 про звільнення єпископа Франца Цоттманна з посади за його проханням через важкий стан здоров'я і призначення на його місце єпископа суфрагана Антонія Церра. В документі зазначалось, що після звільнення, Цоттманну: «надавалось право проживати на загальних засадах в місті, що він сам обере і призначалось йому, в зв'язку з тривалою та бездоганною службою на посаді єпископа, пожиттєве утримання по 2 000 карбованців на рік» [2.260, арк. 1]. Останні роки свого життя провів в монастирі Орнбау (Баварія). Помер 12 грудня 1901 року.

18 квітня 1890 року вийшов окремий указ про призначення Антонія Йоганна Церра (1890-1901 рр.) четвертим єпископом Тираспольської дієцезії з виплатою йому 1 000 карбованців для переїзду і облаштуванню відповідно до єпископського сану [2.260, арк. 2]. Народився Антоній Церр 10 березня 1849 року, в німецькій колонії Францфельд. Закінчив Саратовську духовну семінарію. Висвячений у священники 11 лютого 1872 року. Займав посади адміністратора парафії в Прейсі поблизу Саратова, настоятеля приходів в Краснопіллі і Катериноштаті на Волзі. Викладав апологетику, догматику і філософію в Саратовській духовній семінарії. У 1879 році став каноніком Тираспольського капітулу, а також був генеральним вікарієм. 3 березня 1883 року отримав сан єпископа. Тираспольським єпископом призначений 18 грудня 1890 року. В 1901 році з прелатом Крушинським заснував єпархіальний журнал «Клімент». 1902 року зняв з себе повноваження ординарія і переїхав, спочатку до Тифліса, а потім у Феодосію, де підготував книгу з історії церкви в Таврії. Після перенесення єпископської кафедри до Одеси, а семінарії до колонії Карлсрує, починає викладацьку роботу в ній. Помер у 1934 році, по іншим відомостям 1932 або 1933 року [11.757].

На момент створення Тираспольської дієцезії призначено тільки одного суфрагана - Вікентія Липського (1795-1875). Другого суфрагана так

ніколи і не обрали. Єпископ-суфраган був членом Духовної колегії і помічником єпископа.

Капітул єпархії складався з двох частин - великого і малого. До великого капітулу, станом на 1861 рік, входили: 1) прелат, декан Максиміліан Орловський; 2) прелат, архідиякон Георгій Розутович; 3) канонік, схоластик Йосиф Жельвович; 4) канонік, пенітенціарій Антоній Раюнець; 5) канонік, препозит Зенон Іоткевич; 6) канонік Гавриїл Оношко. Малий капітул складався з: 1) монсеньйора, почесного каноніка Вікентія Снарського; 2) монсеньйора, почесного каноніка Іоанна Римши [2.239, арк. 56]. Капітул виконував роль дорадчого органу при єпископі, в разі смерті якого перебирав на себе тимчасово управління єпархією.

До членів Консistorії належали: 1) виконуючий посаду офіціала, канонік Зенон Іоткевич; 2) засідатель, канонік Гавриїл Оношко; 3) засідатель, почесний канонік Вікентій Снарський; 4) секретар, колезький асесор Корнелій Штеллінг; 5) колезький секретар Євстафій Левданський; 6) губернський секретар Сигізмунд Грондковський; 7) регістратор і архіваріус, губернський секретар Едуард Хржановський. Ректором духовної семінарії призначили каноніка Йосифа Жельвовича [2.239, арк. 56]. У повноваження Консistorії входило управління єпархією, ведення всього діловодства, перевірка метричних та касових книг, проведення суду над духовенством. Консistorія виконувала роль суду першої інстанції в питаннях шлюбу, розлучення, злочинів проти церкви та нетяжких карних справах, в яких суб'єктами виступали католики єпархії. Особливістю в роботі консistorії можна вважати обов'язкову наявність з 1842 року руських секретарів православного віросповідання, без підпису яких будь-яке розпорядження єпископа не могло набрати чинності.

Фінансування Тираспольської дієцезії залежало від російського самодержавства. Внаслідок політики секуляризації, що проводив уряд по відношенню до Римо-католицької церкви, ліквідації ануат і переводу їх до

державного фонду, імператорським указом від 1 січня 1842 року та згідно затверджених 17 червня 1842 року штатів римо-католицьких єпархій, абсолютизм брав на себе зобов'язання утримувати єпархіального єпископа та архієрейського дому з фондів повітових казначейств. Про це також йшлося у Конкордаті і безпосередньо стосувалося новоутвореної Тираспольської єпархії. Таким чином, згідно із встановленим штатним розкладом, на утримання єпархіального управління протягом року відводилось 4 480 рублів, на Тираспольський кафедральний собор та капітул - 1 980 рублів, Консисторію - 650 рублів, штатним чиновникам - 1070 рублів, на утримання канцелярії - 780 рублів, оренду будівель - 1 850 рублів, Тираспольську духовну семінарію - 4 750 рублів і на утримання церковної прислуги та інші потреби - 2 140 рублів. Означені суми поділено на частини, які виплачувались тричі на рік [2.241, арк. 3-21].

Діяльність Тираспольської римо-католицької єпархії знаходилась під невсипущим контролем влади. Про це свідчить, насамперед, місія до Саратова дійсного таємного радника, почесного опікуна Віленського учбового округу П.М. Батюшкова. Його мета - вивчення перспектив перебування у місті управлінських структур єпископства. В звіті за 1857 рік, Батюшков повідомляв, що «небезпечним і шкідливим для православ'я є зближення з боку латинян, нав'язливе і вкрай улесливе їх поводження з людьми, пов'язане з хитрим мистецтвом вкратитися у душі тих, з ким вони спілкуються, а з боку православних - російська простодушність та гостинність, які зовсім не переймаються побоюванням тієї шкоди, що може відбутися через зближення з особами іновірного сповідання» [6.570, с. 112].

В записці до міністра внутрішніх справ С.С. Ланського, П. Батюшков аргументував недоречність перебування єпископської кафедри в Саратові ще і тим, що «для самого папізму, якщо він не хоче ставити себе в протиборство з користю Православної церкви і поглядами російського уряду, ніякої не було і немає потреби в існуванні в Саратові кафедри латинського єпископа з

повною адміністрацією і семінарією... Римо-католицький єпископ, який носить титул Тираспольського, знаходячись у віддаленому від римо-католицького населення Саратові, - чи може не обтяжити сам себе і свою адміністрацію в задоволенні духовних потреб значної своєї пастви...? Яка потреба залишити центральні місця своєї єпархії, мати свою резиденцію в Саратові, коли місцева паства його сконцентрована практична вся (до 20 000 осіб) в одному Камишинському повіті, легко могла управлятися кількома ксьондзами?» [10.711, с.126].

Тобто ситуація виглядала наступним чином - представники владних структур наполягали на тому, що, виходячи з інтересів римо-католицьких громад, необхідності в перебуванні єпископської кафедри в настільки віддаленому місті не було. Водночас вони вважали вкрай небезпечним і шкідливим для Православної церкви розміщення столиці дієцезії в Саратові: «Виходячи з того, яке Саратов вже має значення в народному житті і діяльності і особливо буде мати в майбутньому з відкриттям залізної дороги ... він може слугувати для папізму важливим, вкрай зручним, так би мовити, операційним пунктом для розповсюдження і проникнення прихованих мереж латинської пропаганди по розповсюдженню і проникненню папізму туди, де його не було до цього моменту жодного впливу і духу» [10.711, с. 126]. Але, фактично, з того моменту, як підписали Конкордат, кожне чергове місто, в якому планувалося облаштування єпископської кафедри, згодом так само визнавалося абсолютно непридатним і небезпечним для цієї мети.

Цікавим в звіті Батюшкова є наступне, він стверджував, що начебто саме Рим особливо наполягав на Саратові, як кафедральному місті «Вочевидь бажає він (Папа-авт.) відкривати нові для себе центри там, де були до цього часу його кордони... Так, і не інакше, необхідно розуміти приховані наміри і навмисне бажання католиків затвердити центральне управління єпископської влади на кордоні осілості католицького населення,

серед народу, що здавна сповідував греко-російську віру» [10.711, с. 126]. Але в той же час чиновник забував - саме абсолютизм і Православна церква виступали спочатку проти Херсона, як кафедрального міста, а згодом і Тирасполя. Протягом кількох років єпископ не мав кафедри і перебував в Санкт-Петербурзі під наглядом чиновників. Відповідно, заради швидкого вирішення питання та організації повноцінної діяльності дієцезії, Рим влаштувало рішення зробити центром єпархії будь-яке місто - навіть Саратов. В іншому випадку з'являлась небезпека, що самодержавство, яке постійно змінювало рішення і затягувало час, згодом відмовиться від реалізації Конкордату. Що врешті решт і сталося - 4 грудня 1866 року, за наказом Олександра II, як зазначалося раніше, Конкордат скасували.

Загалом, записка П. Батюшкова мала значний успіх в урядових колах. На її підставі С. Ланської підготував доповідь імператору про чергове перенесення столиці єпархії. Знов повернулися до ідеї облаштувати її в Тирасполі. Батюшков в черговій записці, вже до графа Д. Толстого, вніс свої пропозиції: «під приводом розмови з Каном щодо службових питань, викликати його до Петербургу, і звідси вже його не відпускати до Саратова, а відправити до Тирасполя, а з ним і всю його прилатську свиту» [10.711, с. 130-131]. Але планам не судилося бути втіленими. Кошторис проекту кафедрального собору і будівель для капітулу та Консисторії за підрахунками новоросійського генерал-губернатора О.Г. Строгонова, який мав займатися рішенням питання, виявився занадто дорогим - 3 млн. карбованців. Уряд міг виділити тільки 1 млн. карбованців. Отже влада змушена відмовитися від реалізації планів і залишити кафедру в Саратові.

Самодержавство також вкотре не забувало нагадувати про особливості спілкування місцевих католиків із Римом. В 1875 році вийшло окреме роз'яснення з ДДС «Про порядок відносин Тираспольської єпархії з католицьким престолом Папи Пія IX». Визначалось, що це спілкування могло здійснюватись лише через засідателя в Римо-католицькій колегії,

якого туди направляли з дієцезії. Водночас нагадувалось, що будь-яке порушення встановленого порядку тягло за собою сувору відповідальність [2.246, арк. 1-2 зв.].

Упереджене ставлення влади провокувало негативне відношення місцевого начальства та православного духовенства до католиків. Ситуація часто доходила до абсурду. Так, наприклад, у 1857 році колоністи колонії Йозефсталь і Марієнталь скаржились єпископу Фердінанду Кану на утиски, що вони відчували від місцевого світського начальства з приводу дозволу римо-католицького священика пристойно їм веселитися. Під час перевірки скарги вірян, візитатор римо-католицьких церков Південного краю Росії, прелат Розутович з'ясував, що віруючі під час свят збирались і танцювали в своїх будинках. Святкові заходи відбувались без пиятики та зайвого шуму. Але, не зважаючи на це, місцеве начальство побачило в цьому загрозу і навіть оштрафувало одного з колоністів, в домі якого відбувалось свято, на 15 рублів [2.233, арк. 7-12]. Подібні справи, як було вже відмічено, проковувалися насамперед указами імператора та розпорядженнями російського уряду. В 1867 році, наприклад, вийшов указ імператора під №1480 про заборону відкритого носіння римо-католицькими священиками Святих Дарів з використанням ліхтариків та дзвіночків. Про сурове виконання указу в межах Тираспольської дієцезії мав обов'язково звітувати Тираспольський єпископ [2.237, арк. 154-155].

Таким чином, активне заселення територій Південної України іноземцями, значна частина яких сповідувала католицизм, а також вимоги Риму, направлені на захист прав римо-католиків в імперії, спонукало російський уряд переглянути територіально-адміністративний устрій Римо-католицької церкви в межах країни. Саме за таких обставин з'явилась нова, сьома дієцезія в українських землях - Тираспольська. Відкриття нової єпархії не лише показник територіально-адміністративних зрушень у системі Римо-католицької церкви. Тираспольська єпархія стала фактичним доказом того,

що Римо-католицька церква мала відчутний вплив на суспільно-політичне життя країни, зокрема через окремих високопосадовців римо-католицького віросповідання, які активно впроваджували проект створення нової дієцезії в життя. Всупереч існуючої системи взаємовідносин в імперії, самодержавство змушено було іти на певні поступки конфесії і погодитись з необхідністю існування нової дієцезії, яка мала об'єднати навколо себе католиків Південної та Східної України, чисельність яких постійно збільшувалась.

Отже, протягом другої половини XIX століття єпархія пройшла складний етап формування і розвитку, що пов'язано, насамперед, із неоднозначними відносинами, які склалися між самодержавством і Католицькою церквою. Водночас, спираючись на інформацію щодо чисельності деканатів і парафій в єпархії, доходимо висновку, що Тираспольська дієцезія мала певні преференції на відміну від дієцезій Правобережної України, кількість парафій в якій постійно зменшувалась. Станом на 1856 рік Тираспольська дієцезія складалася з 4 деканатів. У 1878 році їх кількість збільшилась до 10, з яких 6 знаходилась в межах кордонів сучасної України. Відповідно, постійно зростала кількість парафій та збільшувалась чисельність вірян. Якщо на момент створення Тираспольської єпархії в ній проживало 124 306 вірян, то у 1882 році, лише в парафіях що знаходились в межах українських земель, зареєстровано 104 140 осіб католицького віросповідання, а в 1890 році - 176 017, що значно перевищувало кількість вірян які проживали в межах всієї єпархії на момент її утворення. Процес динамічного зростання кількості римо-католиків у регіоні пояснювався двома факторами - колонізаційною політикою російського самодержавства, яке шляхом різних заохочень спонукало до переїзду іноземців у цей регіон, та репресивними заходами, направленими проти римо-католиків Правобережної України. Останніх примушували переїздити в більш «безпечні», тобто віддалені місця Південної та Східної України. Внаслідок вказаних трансформацій, Римо-католицька церква

отримала офіційний статус в Південній та Східній Україні, а також можливість до розвитку, а отже і впливу на суспільно-політичне життя. Останнє викликало значне занепокоєння серед представників влади. Однак необхідність реалізації проєктів щодо колонізації, примушувала самодержавство дотримуватися досягнутих домовленостей з Папою стосовно нової дієцезії і більш лояльно ставитися до католиків Південної та Східної України. Тим більше, що останні відчували себе на цих територіях колонізаторами, а не корінними жителями які боролися за свої національні права з окупаційним режимом, як це було на території Правобережної України. А отже і такого впливу на суспільство від них влада не очікувала. Однак, заради не допущення подій 30-60-х років XIX століття, що відбувалися на території Правобережної України, уряд заборонив католикам Тираспольської дієцезії відкривати монастирі, які в Кам'янецькій та Луцько-Житомирській єпархіях стали центрами спротиву владі.

В цілому, процес формування системи органів державного управління духовними справами а також адміністративно-територіальних змін проходив у відповідності до офіційної політики абсолютизму. Її направленість фокусувалася на підкоренні державній владі всіх сфер суспільно-політичного життя країни. Римо-католицька церква, яка безпосередньо підпорядковувалась Папі, за нових умов мала відійти під управління загально адміністративних цивільних установ, таких як Міністерство духовних справ і народної освіти, а згодом Департамент духовних справ іноземних сповідань в складі Міністерства внутрішніх справ. Цим імперська влада підкреслювала загально адміністративний характер управління неправославною церквою.

Протягом визначеного часу самодержавство так і не створило єдиного документу, який би чітко регламентував систему управління конфесією та її територіально-адміністративний устрій. Кожен новий імператор вносив зміни, які залежали від його особистого ставлення до проблеми, виховання,

світогляду, оточення, що в значній мірі впливало на політико-правове положення Римо-католицької церкви в імперії та рівень можливостей конфесії в справі трансформації суспільної свідомості. Водночас Римо-католицька церква продовжувала відстоювати свої права в питаннях внутрішнього устрою конфесії, що яскраво проявилось у справі створення нової Тираспольської єпархії.

РОЗДІЛ 3

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ ПЕРЕД ЗАПИТАМИ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ ХVІІІ-ХІХ СТ.)

3.1. Політико-правові засади суспільного впливу Римо-католицької церкви

Три поділи Польщі, розгром конфедератів російськими військами, певний час змушували царський уряд, з міркувань політичної доцільності, проводити політику подвійних стандартів. В рамках цього, уряд навіть обіцяв не втручатися в справи церкви [4.475]. Така позиція дозволила Римо-католицькій церкві за короткий час «буквально забудувати Брацлавщину та Київщину католицькими та уніатськими монастирями» [4.427, с. 15]. Однак подібна гра тривала не довго. З часом, самодержавство все менше намагалося демонструвати своє лояльне ставлення до церковних справ. В основі змін - багатовікове протистояння між православним і католицьким світом, котре ніколи не зникало, а також прагнення, якомога скоріше, встановити абсолютний контроль над значними територіями.

З листопада 1798 р., за сприянням Павла I та при активній участі Б. Сестриневича, Сенат приймає закони: «Про закриття з'їздів монахів римо-католицького віросповідання на капітули для вибрання чинів в різні монастирські студії», «Про надання архієреям права призначати на посади та оглядати монастирі», а також «Регламент для церков і монастирів римо-католицького віросповідання в Російській імперії». Названі закони значно обмежували права чернечих орденів, зобов'язували їх віддавати частину прибутку на утримання лікарень, богаділень та училищ, всю повноту влади над ними передали єпископам. Крім того, законодавчим актом від 7 березня 1799 р. на офіційному рівні Павло I встановив пряме підпорядкування підвладного римо-католицького духовенства російським законам та

розпорядженням. Відтак, за короткий час свого правління, імператор здійснив ряд заходів у бік посилення контролю діяльності РКЦ, остаточно ліквідував самостійність монастирського життя римо-католицьких орденів, підпорядкувавши їх єпископам, а також вперше на офіційному рівні проголосив, що головою всіх церков в Російській імперії є імператор [11.751].

За висновками О. Ліценбергер, католики в Російській імперії відрізнялися достатньо безконфліктними стосунками у відносинах з суспільством, високою ступеню терпимості до оточуючої їх дійсності і місцевого населення. Водночас, існувало і незадоволення своїм правовим статусом, яке вони переносили у нетерпимість по відношенню до вірян інших конфесій, насамперед православних. В свою чергу православні, спираючись на державну політику, яка ціленаправлено провокувала конфесійні конфлікти розподілом сповідань за ієрархічним принципом і використовувала церкву з політичних мотивів, нерідко проявляли повну відсутність толерантного ставлення до представників інославною релігій, що призводило до відкритої агресії [9.665, с. 9].

Отже, поступово позиції самодержавства в новопридбаних територіях почали зміцнюватись. Закономірно, посилення абсолютизму призвело до збільшення тиску на суспільство. Це, в свою чергу, викликало супротив з боку місцевого населення. Аби не втратити свої позиції, вкрай важливим завданням для влади стає обмеження і навіть ліквідація будь-якого впливу в українських землях Римо-католицької церкви. Остання перетворилася в ХІХ столітті в духовного пастиря народів, що пригнічувались самодержавством. В 30-х роках ХІХ століття розпочинається період протистояння і поступового знищення Римо-католицької церкви в межах імперії, особливо на українській території - регіону вкрай «ненадійному» на думку представників тогочасної влади.

Одним з кроків уряду на шляху знищення Католицької церкви в межах Російської імперії, зокрема в українських землях, стала ліквідація уніатської церкви в Україні. Її розпочато з указів, які зобов'язували православних священників агітувати уніатів до переходу у православну конфесію [2.329]. Тоді уніатська церква втратила біля 200 парафій і більше мільйона вірних. Однак на початок ХІХ століття в уніатській церкві, що складалася з чотирьох єпархій, залишалось ще 1 500 парафій, 80 василіанських монастирів і 1 428 000 вірних [9.688, с. 129-135]. 1827 року розроблено проект переведення уніатів у православ'я, підписаний міністром народної освіти і головою Департаменту інших вірувань. Слідом за цим приймається ряд заходів, направлених на примусове закриття уніатської церкви і переведення її кліру у православ'я. 3 квітня 1834 року вийшла постанова про заборону греко-уніатському духовенству служити в римо-католицьких церквах [4.391, с. 237]. 1 січня 1837 року справи по греко-католицькій церкві передані з Міністерства внутрішніх справ до обер-прокурора Святійшого синоду [4.391, с. 238-239]. Мета указу - поживлення заходів по, так би мовити, поверненню уніатів до їх лона - східної церкви. Уніатські церкви активно забезпечувались книгами московського друку, відновлювались іконостаси, а елементи, запозичені у християнської церкви західного обряду, нещадно викорінювались. Заборонили дзвонити в дзвіночки під час служіння, знищили бокові престоли та органи, як непотрібні і таке інше. Цими рішеннями влада намагалась віддалити уніатів від Римо-католицької церкви, розірвати будь-який зв'язок між конфесіями. Названі дії стали одним з елементів системи узурпації в питаннях релігійної політики. 12 лютого 1839 року греко-католицькі єпископи зібрались у Полоцьку, Вітебської губернії і підписали акт про возз'єднання російської та уніатської церков і ліквідацію унії 1596 року. Підписало документ 1 350 осіб уніатського духовництва [4.391, с. 502].

Повертаючись, безпосередньо, до Католицької церкви в Україні, слід зазначити, що абсолютизм на протязі визначеного періоду регулярно нагадував латинянам про встановлений порядок контактів із Святим Престолом. В лютому 1830 року самодержавство вирішило вкотре повідомити католицькому кліру про заборону вільного спілкування із Римом, прийнявши розпорядження про повторне оголошення ухвал 1782 та 1795 років. Згідно з цими документами, римо-католикам імперії заборонялося приймати будь-які були від Папи, без попереднього їх розгляду урядом [4.391, с. 253]. Вкрай важливим вважалась реалізація цього рішення в зв'язку із тим, що приєднані до Російської імперії протягом XVII-XVIII ст. українські землі, а також західні губернії, досить щільно заселені представниками саме римо-католицького віросповідання: Волинська губернія - 130 773 католиків, Подільська - 236 322, Херсонська - 18 402 прихожан католицької віри [4.391, с. 593-594]. В інших губерніях імперії рахунок представників католицької конфесії йшов на десятки або сотні. Тобто, усі дії самодержавства з обмеження прав римо-католиків стосувалися саме українських і західних губерній та мали єдину мету - перетворити придбані землі разом із населенням, що тут проживало, у колонії, які мали б втратити будь-який зв'язок із зовнішнім світом і забути, навіть, про можливість повернення собі свободи. Руйнація Римо-католицької церкви мала знищити духовний стрижень суспільства, яке не визнавало російське самодержавство законною владою.

Російське законодавство постійно йшло в розріз із канонічними правилами римо-католицької конфесії. В свою чергу, порушення католицьких канонів новою системою законів давало право католикам не підкорятися указам російського імператора. Саме це стало однією з складових ідеологічного обґрунтування польського повстання 1830-1831 років, в якому ключовим питанням став захист католицизму [6.577, с. 91].

Після придушення повстання 1830-1831 років в Російській імперії починається період реакції. Насамперед це стосувалося Західних і Південно-Західних губерній. Репресивні дії влади направлені не лише проти учасників повстання. Самодержавство ототожнює поняття національно-визвольний рух і Римо-католицька церква. Саме ідеологія Римо-католицької церкви в сукупності з національною ідеєю, вплив римо-католицького духовенства на населення був, на думку можновладців, одним з вирішальних факторів під час повстання. Висновок, що зробила влада, призвів до «корінних змін в національній політиці держави, царський уряд проводив жорстокі заходи антипольського і антикатолицького характеру» [6.570, с. 99].

В статті «Российский Конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии» Болеслав Кумор пише, що після кривавого придушення польського повстання, вийшла енцикліка Папи Григорія XVI «Cum primum» із проханням до Миколи I про поблажливе ставлення до Римо-католицької церкви. Однак «Росія з цього року почала широкомасштабну акцію по знищенню Католицької церкви і всього польського на так званих «забраних землях». Царські накази антикатолицького і антипольського характеру посипались як з «рогу достатку» [6.569, с. 124].

Необхідно звернути увагу на те, що реакційні заходи влади проти Римо-католицької церкви набули планомірного характеру, ще до початку повстання. Польський національно-визвольний рух став для самодержавства дуже доречним в справі пояснення цілеспрямованих репресій проти римо-католиків. Ще в липні 1830 року, згідно із положенням Комітету міністрів, прийнято заходи, направлені на заборону самовільних відлучок римо-католицького духівництва із місцевостей, за якими вони закріплені, тобто зі своїх приходів [4.391, с. 249]. В цьому ж році вкотре заборонено католицьким священикам проводити агітацію серед людей православного віросповідання [4.391, с. 253]. Протягом 1830-1836 років вийшла низка

указів, за якими заборонили уніатам і православним працювати в католицьких костьолах і монастирях [2.303, с. 32], самовільно побудовані римо-католицькі церкви не мали права на організацію приходу, навіть якщо католики відповідної місцевості мали в цьому потребу. В костьолах дозволялось проводити богослужіння лише у визначений місцевою владою час [4.391, с. 253-342].

Після початку повстання абсолютизм вважає, що отримав легітимну можливість розправитись з Римо-католицькою церквою, звинувачуючи останню в тісних зв'язках із повсталими. Заходи проти Римо-католицької церкви набувають масованого удару. Вже в грудні 1831 року Комітет у справах Західних губерній затвердив правила конфіскації майна католицьких монастирів. Згідно із цими правилами 19 липня 1832 року з'явився царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів». З метою реалізації документу на території Правобережної України закрито 61 монастир [9.689, с. 32-33]. За 1837 рік закрили ще 19 католицьких храмів. Ліквідація церков, каплиць, монастирів, продовжувалась і в наступні роки [2.183; 2.185; 2.186; 2.188; 2.190; 2.202; 2.203; 2.204]. Указом від 25 липня 1832 року закрито всі католицькі приходські школи на Волині і Поділлі. Від цього часу навчальні заклади переведені в управління Православної церкви. Пізніше, 1843 року закрили всі жіночі пансіони при римо-католицьких монастирях [2.177]. В 1832 році вийшов указ, який анулював усі шлюби між католиками і православними [6.569, с. 125]. Вводилась заборона на проголошення промов світськими особами під час поховання в римо-католицьких церквах у губерніях, повернутих від Польщі. Аргументували її тим, що приватні особи під час поховальних обрядів, які здійснювалися римо-католицькими священиками, дозволяли собі певні зловживання коли оголошували промови на честь померлих [1.69, с. 196-197]. З часом, встановлено порядок проголошення проповідей священиками - всі вони мали проходити обов'язкову цензуру та

заборонялось співати релігійні гімни [4.391, с. 253-342; 2.120; 2.199; 2.208; 2.216]. Крім того, відкривається безліч карних справ з приводу участі римо-католицьких священиків у революційних подіях. Як наслідок, звинувачених священиків відлучали від служби, виселяли у віддалені губернії імперії, або засуджували на різні терміни ув'язнення [2.109; 2.111; 2.112; 2.113; 2.114; 2.116; 2.122; 2.181; 2.189].

Позиція місцевої адміністрації відносно Римо-католицької церкви не обмежувалась лише діями в рамках закону. З метою убезпечити себе від звинувачень, зокрема в бездіяльності, чиновники видавали безліч розпоряджень, що включали в себе заходи по контролю і обмеженню прав римо-католицької конфесії в «неблагонадійних місцевостях».

Київській військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор Василій Васильович Левашов 12 травня 1833 року видає припис №12 «Про нагляд за римо-католицьким і уніатським духовенством». Перед чиновниками та поліцейськими ставилося завдання - з'ясувати, чи немає у проповідях священиків «чогось не законного» [2.108, арк. 1-4]. Волинський громадянський губернатор розсилає «...головам поліції, земським справникам особисто і через надійних і здібних чиновників... мати пильне таємне спостереження при богослужіннях в римо-католицьких і уніатських храмах, чи не проголошуються проповіді, що вміщують у собі підозрілі вислови відносно політичних подій і якщо таке буде помічено, то про всякі такі проповіді доводити до мого відома, таємно доставляти списки з їх (іменами)...» [2.108, арк. 6]. Результатом розпоряджень стали доноси на ксьондзів. Так, на початку червня 1833 року, з Київського учбового округу до Київського генерал-губернатора надійшов лист, в якому повідомлялося, що вчитель Луцької гімназії Філіп Морачевський підготував рапорт з наведенням висловів, що проголошувались ксьондзами Луцького католицького кафедрального собору під час проведення проповідей. В доносі наголошувалось: «проповіді, більшою частиною наповнені

обурливим духом, що хвилює серця поляків проти руського уряду і породжує в них полум'я безглузлого патріотизму, яким просякнута кожна жилка цього легковажного народу. В кожній проповіді можна почути хитрі, темні, але сильно багато значущі вислови, що проголошуються з полум'яним ентузіазмом». Автор наводить приклади «темних висловів». Один з ксьондзів звертався до прихожан із закликом: «переносити з твердістю всі нещастя, які Бог посилає за гріхи. Увірувати, що всі нещастя на землі не вічні, що всі підступи ворогів цього краю, а саме: гоніння віри, спустошення храмів, утиски народу, кров невинних, що проливається руками нечестивців - всі ці біди звернуться на голови гнобителів їх.» [2.108, арк. 8]. Луцько-Житомирському єпископу Михайлу Пивницькому наказано негайно розібратися в ситуації і усмирити непокірних. В іншому випадку, «коли миттєво не будуть припинені такі заворушення» адміністрація погрожувала «приступити до самих суворих мір» покарання. Михайло Пивницький намагався запевнити можновладців в благонадійності і вірності пастви та римо-католицького духовенства російському уряду, а також в тому, що ксьондзи проповіді проголошують відповідно до настанов міністра внутрішніх справ Дмитра Блудова, а саме: «щоб в проповідях не були використані вислови, які не відповідають духу християнському, або неоднозначні, або ті що мають відношення до політики» [2.108, арк. 24-27]. В свою чергу, Кам'янецький єпископ Франциск Мацкевич запропонував Київському військовому губернатору розіслати підвідомчому римо-католицькому духовенству тексти проповідей, які не суперечитимуть інтересам держави. Будь-які відхилення від запропонованих зразків мають суворо каратися. Дана пропозиція знайшла схвалення і в Міністерстві внутрішніх справ. В свою чергу, Київський військовий губернатор вносить ще одну пропозицію - обмежити кількість проповідників, залишити лише тих, що відзначаються найбільшими моральними якостями і знанням святого письма. В міністерстві пропозиції отримали підтвердження. Вже 29 липня

1833 року Київський військовий губернатор, Подільський і Волинський генерал-губернатор видає припис за № 1652 про нагляд за дотриманням римо-католицьким духовенством «точного змісту при проголошенні розданих їм друкованих повчань» і про дозвіл виголошувати проповіді тільки особам, що відзначились. До речі, в цих пропозиціях, втілених у життя, не було нічого нового. У 1832 році Міністерством внутрішніх справ видані правила нагляду місцевої громадянської влади за діями римо-католицького духовенства. В 5 пункті цих правил наголошувалось і на змісті проповідей, і на особах, що їх виголошують [2.108, арк. 28-32]. Пояснити подібний «плагіат» можна прагненням місцевих можновладців скласти з себе відповідальність за ті події, що відбувалися на підзвітній їм території.

Слід зауважити, що, не зважаючи на заборони, тотальний контроль з боку влади і постійну загрозу бути покараними, римо-католицьке духовенство залишалось джерелом віри, натхнення для тієї частини суспільства, яка не хотіла коритися чужорідній владі. Про це свідчать справи священників, які, не зважаючи на заборони, продовжували виконувати свій обов'язок. Проведення траурних панахид за загиблими, проголошення молебнів по особам, що переслідуються владою за політичними мотивами - все це було вкрай важливим для глибоко віруючої католицької частини населення. Серед значної кількості справ, варто виділити кілька, найбільш характерних, показових для цього періоду.

В 1833 році, в червні місяці, священник Летичевського домініканського костьолу Шимон Здзетовицький після проповіді звернувся до прихожан із запрошенням до молитви про двох відомих гнаних осіб. Коли у нього запитали, що це за люди, він відповів - його просили невідомі. Про те що сталося, одразу поінформовано голову поліції, Подільського цивільного губернатора, Київського військового губернатора і міністерство внутрішніх справ. Відкрито справу. В результаті, згідно із розпорядженням міністерства внутрішніх справ, ксьондза Шимона Здзетовицького за виголошену молитву

і відмову назвати імена, відлучено від справ і під конвоєм вислано до Саратова. Там він потрапив під нагляд місцевої поліції. Була пропозиція відправити його в одну з російських губерній, в якій мало, або взагалі немає католиків. Як варіант, пропонували місто Перм. Однак рішення так і не було прийнято. Через рік заслання Шимону Здзетовицькому, в зв'язку з його зразковою поведінкою, дозволено повернутися, але не додому. Його відправлено до Брацлавського повіту, в місто Вороновіцу під нагляд місцевої поліції [2.117]. В справі міститься зауваження, зроблене міністерським чиновником, що «незважаючи на обережність в судженнях, римо-католицькі священники всі неблагонадійні у ставленні до нашого уряду». Цим висновком фактично виправдані будь-які дії влади по відношенню до представників Римо-католицької церкви. Навіть за умови абсолютної законослухняності, влада завжди могла виправдати репресивний тиск, заявивши про приховані наміри духовенства.

Варто звернути увагу на ще одну справу, яка відкрита за доносом радзивілівського поліцейського чиновника, майора Забеліна. Адресовано рапорт Київському військовому губернатору, Подільському і Волинському генерал-губернатору Василю Васильовичу Левашову. В своєму рапорті поліцейський чиновник підкреслює, що, згідно із таємним розпорядженням Волинського цивільного губернатора Аорендика від 26 травня 1833 року за №751, він має обов'язок спостерігати за «думками і діями» особливо римо-католицького духовенства. За його спостереженнями, римо-католицькі ксьондзи «користуються довірою народною, розповсюджують сильний вплив під виглядом релігії на дворянство і простий клас людей польського походження» [2.110, арк. 1-2]. З метою виконання розпорядження, майор Забелін доручив своєму помічнику губернському секретареві Г. Пальміру вести пильне, таємне спостереження при богослужіннях в римо-католицьких та уніатських храмах. Наслідком спостереження став рапорт, в якому губернський секретар Пальмір доповідає, що: «радзивілівський ксьондз,

пробоц Сагатовський, невідомо за якою причиною запросив своїх прихожан в наступний недільний день, 4 липня, відправитись у містечко Крупець, що знаходиться достатньо близько до Радзивілова, в тамошній католицький костьол, де він служитиме месу, під час якої буде проголошена промова...» [2.110, арк. 3]. Даний факт у місцевих чинів викликав підозру. Тому прийнято рішення направити в містечко Крупець з таємною місією губернського секретаря Пальміра, «надійного» чиновника з німецьким прізвищем і знанням польської мови, яке в рапорті не згадується, і самого майора Забеліна. Делегація мала перевдягнутися в партикулярний одяг і під виглядом прихожан вести спостереження. Під час богослужіння, на яке з'їхалося багато прихожан з Радзивілова, Крупеця і місцевих сіл, ксьондзи жодного разу, за спостереженням агентів, не поминули про здоровіє імператора і його родини. Натомість, ксьондз домініканського ордену Яцко виголосив промову на польській мові. Текст промови, який здобуто хитрістю, додано до рапорту. Після спроби самостійно перекласти документ, місцеві поліцейські прийшли до висновку, що промова: «з вкрай підозрілими висловами, які складають одні темності, вказівки на невідомих осіб в різних неблагонадійних висловах» [2.110, арк. 4]. Також Забелін ділиться своїм припущенням, що промова не могла бути написаною місцевими священиками, через їх низький рівень і швидше за все її звідкілясь переслали. Даний рапорт спровокував серйозне тривале розслідування. В справі міститься лист з поясненнями Луцько-Житомирського єпископа М. Пивницького. В документі по-пунктам надані відповіді на всі звинувачення. 1 - проведення мес в костьолах інших міст є традиційним заходом для римо-католиків; 2 - священик домініканського ордену Яцко під час відпустки приїхав на запрошення ксьондза Сагатовського і на його прохання прочитав проповідь спочатку у Радзивілові а потім у Крупці; 3 - промова, про яку йдеться в рапорті, переписана з книги проповідей, що дозволена в 1824 році; 4 - окремі слова проповіді, в зв'язку із змінами

політичної ситуації, необхідно було прибрати, але священник цього не зробив, за що його покарано - заборонено читати проповіді. Також із справи видно, священникам не лише заборонено читати проповіді. Радзивілівського і крупецького ксьондзів віддалено від приходів, вислано в Луцьк і далі. На посаду Сагатовського призначено каноніка Чемеровського. Справа має несподіване завершення. Згідно із розслідуванням, проведеним чиновниками Київського військового губернського управління, з'ясувалось - донос майора Забеліна виявився таким, що не відповідає дійсності, а всі звинувачення проти місцевих ксьондзів безпідставні. За це йому винесено зауваження [2.110, арк. 30-48]. Подальша доля священників не висвітлюється. Подібні справи не поодинокі. Місцеві чини, в своєму бажанні «прислужитися вітчизні», доволі часто видавали бажане за дійсне. І навіть якщо звинувачення не підтверджувались, доля людини була скалічена. Безумовно це наслідок істерії навколо Римо-католицької церкви, яка створювалась і розповсюджувалась владою.

Польське повстання стало черговим приводом до більш прискіпливого ставлення у питаннях хрещення дітей від змішаних шлюбів, переходів з однієї конфесії до іншої [2.157; 2.158; 2.99; 2.127]. Ще указами 1796, 1797, 1799, 1803 років влада забороняла переходити з одного християнського обряду до іншого. У 1831 році внесено уточнення щодо питання - дозволялись переходи з будь-якого християнського віросповідання до іншого, окрім православного. З православного до інших віросповідань перехід вважався незаконним і тим, що переслідується по закону [1.58, с. 346]. Згідно з указом Сенату під суд мали віддавати всіх монахів і священників, що агітували православних до переходу в уніатство або католицизм [2.174]. В доповнення до цього, з католицьких священників збирали письмово завірені клятви, що вони не будуть, під страхом покарання, агітувати осіб інших сповідань до переходу у латинство [2.312]. За наказом Сенату від 4 березня 1798 року, вінчати змішані шлюби

дозволялось лише після узгодження з православним російським священиком. Згідно до десятого пункту трактату між Росією і Річчю Посполитою від 24 лютого 1768 року, змішані шлюби дозволялись, але за умов, що синів подружжя мало виховувати у батьківській вірі, а дочок - у материнській, окрім шлюбів між дворянами. Також зазначалось, що одружувати міг священик тієї віри, яку сповідувала жінка. 30 вересня 1830 року вийшов ще один нормативний акт, який підтверджував норми 1768 і 1798 років, але забороняв православним вірянами укладати договори, за якими дітей виховували в іншому сповіданні [9.640, с. 27]. Між тим, в 1834 році Святійший правлячий синод додатково видає указ із роз'ясненнями: «народжені діти від подружжя, що одружилися з особами православного віросповідання до підписання Височайшого указу від 20 серпня 1832 року можуть бути охрещені на підставі трактату 1768 року». Згідно із цим документом, на який посилалися творці роз'яснень, діти від змішаних шлюбів, якщо не хрестяться в православ'є, мають бути охрещені за такою схемою: дівчинка в віру матері, хлопчик в віру батька. Указ 1832 року скасовував такий порядок. Згідно із новими правилами всі діти від змішаних шлюбів хрестили в православ'є. Незгодних чекали значні неприємності, у вигляді карної відповідальності і позбавлення батьківських прав [2.159; 2.162].

Протягом 1840-1843 років вийшла ще низка указів, направлених на знищення Римо-католицької церкви. Серед них можна виділити указ про передачу нерухомого майна Католицької церкви у державну власність, від 25 грудня 1841 року, за яким всі нерухомі населені маєтності духовенства західних губерній передавались в управління міністерства державного майна, окрім володінь білого приходського духовенства, яке не належало до вищої ієрархії та не мало відношення до складу кафедр [1.72, с. 139]; про відкриття особливої канцелярії при римо-католицькому Митрополиті, до якої входили два канцелярських чиновника і два секретаря, один з яких мав

бути світським [1.71, с. 628]; про призначення спеціальних секретарів до Консисторій з метою контролю за діями єпископів, від 1 січня 1843 року. Також, у 1843 році заборонили будь-які зібрання духовних осіб з метою висвячення священників без відповідного дозволу МВС [2.178].

5 червня 1848 року, згідно із папською булою, Митрополит Римокатолицької церкви Ігнатій Петрович Головінський здійснив подорож по територіям Південно-Східної Росії для особистого ознайомлення із краєм. Результатом шестимісячної подорожі стали складені ним особисто відомості про наявні приходи та монастирі краю [10.728, с. 70]. Рим намагався цим кроком унеможливити їх закриття. Водночас російський уряд сприймав ці спроби як намагання обмежити власне право змінювати в майбутньому як кількість приходських церков, монастирів, так і кордони приходів. Папа Пій IX наполягав на збереженні існуючого числа приходів і монастирів, посилаючись на Конкордат. Однак в тексті документу такої умови не було. Про збереження йшлося в протоколі, який додавався до Конкордату. Причому, протокол погоджувався в приватному порядку через російських уповноважених. Риму обіцяли, що питання отримає позитивне рішення. Однак, реалії відрізнялися від попередніх домовленостей. Складену І. Головінським відомість про кількість приходів і монастирів Міністерство внутрішніх справ заборонило відправляти Пію IX. Водночас, указом від 6 липня 1850 року закрито 21 монастир. Також скорочено кількість приходів і церков. Пояснення - недостатня кількість ченців, відсутність необхідності в їх перебуванні там, де не було католиків [10.728, с. 72]. 10 травня 1851 року митрополиту І. Головінському вдалося таємно переправити до Риму звіт про стан латинської церкви в імперії і перепони в справі реалізації Конкордату з боку Міністерства внутрішніх справ. Але це не мало фактично жодного значення. Серед пояснень, які надавалися урядом Риму, стосовно регулярного закриття монастирів, церков - досить часто використовувалось твердження про зубожіння останніх. Підтвердження - відсутність ремонту

будівель. Однак уряд випускав важливу обставину - ремонт могли проводити тільки після отримання дозволу від Міністерства внутрішніх справ. Водночас подібні документи якщо і видавалися, то тільки після виснажливої багаторічної бюрократичної тяганини. У 1852 році, імператор своїм наказом від 11 жовтня, після особистого звернення до нього Митрополита І. Головінського, частково вирішив цю проблему. Однак не надовго. Вже у 1856 році влада знов закрила ще 35 монастирів [10.728, с. 76].

Варто згадати про ще один механізм тиску на Римо-католицьку церкву - опрацювання. Даний процес в імперії розвився за кількома напрямками. Насамперед, влада намагалась впливати на церкву через молодь. Вважалося, що досягти значних результатів в ослабленні позицій Католицької церкви в суспільстві можна через свідомість юнацтва. Водночас, методи, які використовувались для агітації молоді, ніколи не відрізнялись витонченістю і толерантністю.

У 1843 році в канцелярії попечителя Київського учбового округу відкрито справу за скаргою архідиякона Римо-католицької церкви в Київській губернії на штатного наглядача дворянського училища Златопольського повіту, який силою примушував учнів католицького віросповідання приймати православ'я. Скаргу склали на підставі інформації, яка надійшла від Звенигородського декану, ксьондза Ільницького. Останній доводив до відома архідиякона факти, згідно яких, учнів, що не бажали приймати православіє, наглядач видаляв з навчального закладу. Натомість, в поясненні наглядача, останній наполягав на тому, що учнів римо-католицького сповідання з училища не відраховували і насильницьку агітацію він не здійснював. Водночас, в результаті проведеного слідства, встановили, що штатний наглядач примушував слухати уроки православного Закону Божого римо-католицьких учнів Юстина Липинського, Аполлона Бродзевського і Людовика Коленду. Однак слідство не знайшло в цьому жодних порушень. На думку чиновників, учні, що походили з римо-

католицьких родин і виховувались у душі своєї віри, могли бути охрещені православним священиком без жодних моральних збитків. Також представники слідчої комісії прийшли до висновку, що у випадку вірності скарги, в діях наглядча все одно відсутнім був злий умисел. Результатом тривалого слідства стало звинувачення ксьондза Ільницького у несправедливості, мінливості та неблагонадійності, а також вимога щодо призначення останньому заслуженого покарання [2.136, арк. 1-19]. Певною мірою показником «об'єктивності» проведеного розслідування була відсутність у справі пояснень самих учнів та їх батьків. Певна упередженість проявлялась навіть у термінології. Подібного роду донесення, авторство яких належало представникам Православної церкви, називали «рапортами». В даному випадку використовували термін «донос», автора скарги відповідно називали «доносчиком».

Певний тиск відносно учнів-католиків простежується і в справі канцелярії попечителя Київського учбового округу про студента університету св. Володимира - Барановського. У 1835 році юнак вступив до 1-ї Київської гімназії не надавши метричного свідоцтва. У формулярному реєстрі його родину визначили як римо-католицьку. По закінченню навчання в училищі і поступивши до університету, Барановський надав метричне свідоцтво. В документі зазначалось, що молода особа була хрещена катеринославським православним священиком. Цей факт і став поштовхом до початку розслідування. Барановського, з метою повернення у православ'я, вислали спочатку для настанов і умовлянь до місцевого православного єпархіального начальства, а після цього і до Консисторії. В справі міститься пояснення батька Барановського, який наполягав на тому, що їх родина належала до римсько-католицької конфесії і сина, відповідно, виховували у традиціях рідної віри. Хрещення сина православним священиком батько пояснював тим, що в тій місцевості, де народився син, не було ксьондзів, тому сина хрестили саме так. Не дивлячись на супротив

родини і самого Барановського, йому заборонили відвідувати уроки Закону Божого (латинського) і на протязі всього курсу навчання примушували слухати Закон Божий (православний). Окрім цього, його періодично викликали до Консисторії для вислуховування настанов і умовлянь. Однак ці дії не вплинули на студента. Після закінчення університету у 1846 році йому не видали диплому через відсутність чітко встановленого його віросповідання. Справа дійшла до того, що було поставлено питання - чи можна йому взагалі видавати документи, що свідчили про закінчення ним навчального закладу. В результаті тривалого листування, нескінченних звернень батька Барановського до вищого начальства, у 1848 році Київський генерал-губернатор прийняв рішення дозволити видати випускнику університету диплом [2.137, арк. 1-30].

Процес опрацювання Католицької церкви безпосередньо торкнувся і греко-католиків України. Проект повернення уніатів до лона Православної церкви активно готувався протягом кількох років. Заключним етапом цієї роботи став указ Миколая I від 25 липня 1839 року, згідно з яким Греко-католицьку церкву остаточно ліквідували, а культові споруди і прихожан передавали у відання Православної церкви. 28 листопада 1839 року вийшов ще один указ, який прирівнював спроби уніатів перейти в католицьку віру до зради Православної церкви [6.569, с. 125]. В результаті, між римо-католицькою духовною Колегією і канцелярією обер-прокурора Синоду та іншими урядовими структурами велось тривале листування про складання переліку осіб уніатського сповідання, що визнавали себе католиками і яких терміново необхідно було перевести у православ'я [2.155].

Після знищення Греко-католицької церкви в Україні, для уніатів, незважаючи на ряд заборон, Католицька церква продовжувала залишатись більш близькою і зрозумілою, на відміну від Православної церкви, яка в ті часи не відрізнялась високим рівнем моралі окремих її представників, про що йшлося в указах, звітах, розпорядженнях світської влади [2.327; 2.328;

2.330; 2.331; 2.332; 2.333; 2.334; 2.336]. Тому закономірно, що вони вважали себе католиками. Цього самодержавство дозволити не могло. В квітні 1842 року вийшов указ імператора, відповідно до якого місцева влада і Православна церква зобов'язувались остаточно вирішити питання з переведенням всіх уніатів у православ'є. Реалізація даного рішення частково віддзеркалена в листуванні між острозьким православним єпископом Анатолієм і київським митрополитом Філаретом (Феодосієм). В листах обговорювалось питання про некорінних містян Бердичева, які переїхали, на думку православних ієрархів, до міста, навмисно приховав свою приналежність до Греко-католицької церкви, щоб видавати себе за римокатоликів. Острозький єпископ Анатолій пропонував вирішити цю проблему наступним чином: 1 - витребувати у всіх приїжджих католиків виписки з метричних книг про народження і хрещення, а також інші письмові свідчення, що вказували б на їх законну приналежність до Католицької церкви; 2 - всі перелічені документи мали передаватися на перевірку до православної і католицької Консисторій; 3 - контроль за виконанням даної процедури мали покласти на місцеву поліцію; 4 - при відсутності виписок з метричних книг, поліція повинна була провести ретельне розслідування, докладно допросивши підозрюваних осіб про місце їх народження, хрещення, проживання [2.139, арк. 1-10].

В листі єпископа міститься реєстр католиків Бердичева (22 особи), які викликали у нього особливі підозри. Копія листа була направлена київському цивільному губернатору І.І. Фундуклею. З подібними пропозиціями до губернатора і митрополита звертались місцеві православні протоієреї Петро Максимович, Йоаким Ігнат'єв, Йоаким Орлов та інші. Позиція І.І. Фундуклея за цим питанням виявилась більш витриманою. На думку губернатора, перелічені пропозиції виходили за рамки указа імператора про «миролюбні угоди» між представниками церков. Він також був проти використання поліції в даному питанні і пропонував вирішити

проблему шляхом вмовлянь прихожан і звернення до метричних книг [2.139, арк. 1-10].

З метою опрацювання якомога більшого числа католиків, самодержавство продовжувало активно втручалось в інститут шлюбу. Як зазначалось раніше, у 1798 році вийшов указ Сенату про заборону благословляти шлюби між католиками і православними священикам двох конфесій, з наданням переваги в цьому питанні православної церкви [2.171]. 20 лютого 1829 року прийняті правила шлюбів православних з іновірцями. Відповідно до документу, законними визнавались лише ті шлюби, які освящались православними священиками [6.577, с. 95]. У 1832 році вийшов указ, який анулював всі шлюби між католиками і православними, які укладені католицькими священиками [6.569, с. 124]. В Збірці законів Російської імперії 1857 року видання, а саме в X томі, в якому опубліковано Статут Римо-католицької церкви, мова йшла про заборону укладати шлюбні угоди між католиками і нехристиянами, заборонялися розлучення та інше [7.606, с. 23]. Реалізація даних законодавчих актів самим негативним чином відбивалась на долях людей.

Серед значної кількості справ про незаконні шлюбні угоди між православними і католиками, а також порушення правил ксьондзами, заслуговує на окрему увагу справа про шлюб Романії Смоленської. Приводом до початку розслідування став донос православного священика Льва Демяновського про намір ксьондза Махновського латинського костьолу - Ляховського, обвінчати дівчину Романію Смоленську греко-російського віросповідання з особою римо-католицького віросповідання за католицьким обрядом. Саме це звинувачення мало призвести до відсторонення від справ даного ксьондза і висилку його до монастиря із суворим режимом в одну із віддалених губерній Російської імперії. Київська духовна консисторія, яка займалася даною справою, прийшла саме до таких висновків на підставі проведеного розслідування. Мати дівчини греко-

уніатського віросповідання, батько - римо-католицького. Дівчину хрестили за вірою матері. Після приєднання греко-католиків до Православної церкви, всі вони автоматично ставали православними. Таким чином дівчина є православною і брати шлюб вона має за православним обрядом. Свідчення батьків проте, що насправді дівчину хрестили за римо-католицьким обрядом і виховувалась вона відповідно в римо-католицькій вірі, не брали до уваги. В Київській духовній Консисторії вважали, що це лише вигадка батьків, яка не підтверджується метричними книгами. Також зібрано компромат проти ксьондза Леховського. З'ясовано, що раніше він був уніатом, але після закриття уніатських храмів перейшов в римо-католицтво. Причина - його батьки сповідували цю віру. Додаються до справи доноси, про те, коли і кого він неправильно хрестив або вінчав. Аби дана справа мала більш вагомий резонанс, Київська духовна консисторія наголошує на тому, що в суспільстві досі болючою проблемою залишається насильницьке покатоличення православного і колишнього уніатського населення. І єдиним порятунком від цього лиха є суворе покарання всіх, хто причетний до порушення відповідних законів імперії [2.138, арк. 13-22, 44].

Але в справі, по-перше, немає жодного прикладу насильницького покатоличення православного населення, яке начебто носило в той час масовий характер. По-друге, з'ясовано, що дівчина дійсно охрещена за римо-католицьким обрядом, як і говорили батьки. Метричні книги, що підтверджували даний факт зберігалися в Могильовській римо-католицькій консисторії. По-третє, жоден з доносів на ксьондза не підтвердився. Всі вони виявилися результатом неприязного відношення до ксьондза місцевого православного священика. Однак, незважаючи на факти, по справі прийнято рішення визнати: 1 - дівчина не римо-католицького віросповідання, 2 - вмовити прийняти її православіє, 3 - в разі, якщо не погодиться, звернутися до органів місцевої влади з метою анулювати шлюб Романії Смоленської. Останній не буде вважатися дійсним до тих пір, поки його не проведуть за

православним обрядом. Не обійшли увагою і ксьондза Ляховського. Київська духовна Консисторія звернулась із клопотанням до київського генерал-губернатора про відкриття справи проти Ляховського і висилки його у віддалені губернії. Не зважаючи на значну кількість матеріалів у справі про те, кого Ляховський силоміць примусив прийняти католицьке сповідання, під час розслідування з'ясувалося, що жодна скарга не була підтверджена реальними фактами. Однак, це не завадило винести ксьондзу суворий вирок, а його помічнику, вікарію Липському - попередження, в майбутньому бути обачливим. Остаточне рішення у справі винесли після трьох років розслідування [2.138, арк. 13-22, 44]. Розгляд даної справи є показовим для свого часу. Документи, в яких розглядались подібні питання, в своїй риториці і прийнятих рішеннях були абсолютно подібними до неї [2.127].

Підсумовуючи, варто зазначити - визначений період для Римо-католицької церкви був неоднозначним. Наприкінці XVIII століття, з міркувань політичної доцільності, російський уряд проводив політику подвійних стандартів. В рамках цього влада навіть обіцяла не втручатися у справи церкви. Саме це дало змогу Римо-католицькій церкві значно активізувати свою діяльність, особливо на території Київщини та Брацлавщини. Через значне збільшення римо-католицьких церков, священики мали можливість посилити свій вплив на вірян. Однак, в XIX столітті ситуація поступово починає змінюватися. З 1799 року Павло I встановив пряме підпорядкування римо-католицького духовенства російським законам та розпорядженням. Значно посилено контроль за діяльністю конфесії, ліквідовано самостійність монастирського життя. Посилення тиску не лише на Римо-католицьку церкву, а й на суспільство в цілому, викликало спротив з боку місцевого населення. Аби не втратити контроль над новопридбаними землями, самодержавство вдається до більш жорстких форм контролю над конфесією. Причина - її значний суспільний вплив. В першій половині XIX століття Римо-католицька церква фактично

перетворилась на духовного пастиря пригноблених народів. Росту популярності частково сприяло і те, що конфесія знаходилась наче в опозиції по відношенню до встановлених порядків. Насамперед йдеться про території Правобережної України.

Тиск на Римо-католицьку церкву спонукав Рим до дій направлених на збереження конфесії. Однак, в перші десятиліття XIX століття це не давало бажаних результатів. Стосунки з Римом вибудовувались за складною схемою. Російська імперія одночасно намагалась вирішити два завдання: 1 - ліквідувати будь-які прояви інакомислення в приєднаних землях, в тому числі через руйнацію Римо-католицької церкви; 2 - не втратити свої позиції на міжнародній арені, зокрема, через поетапне обмеження прав і свобод Римо-католицької церкви в імперії. Завдання суперечили одне одному. Однак, саме це протиріччя і пояснювало позицію влади, яка погодилась врешті решт у 1847 році укласти Конкордат, водночас намагаючись всіма законними і не законними методами уникнути реалізації пунктів угоди. Спектр складних, навіть драматичних ситуацій не обмежується переліченими прикладами. Однак, навіть ці факти дають можливість зрозуміти, якими талановитими політиками, дипломатами мали бути ієрархи Римо-католицької церкви, які в цьому не простому протистоянні мали знаходити можливості для збереження конфесії і навіть її розвитку в українських та білоруських землях, які опинились в межах Російської імперії. Основний удар безумовно в даному питанні приймали на себе архієпископ і єпископи Луцько-Житомирської і Кам'янецької єпархій. Компромісні рішення, які приймалися місцевими ієрархами, їх поступливість були проявом насамперед бажання зберегти досягнутий раніше рівень впливу на суспільство.

Щодо подій початку 30-х років XIX століття, слід зауважити, саме в цей період самодержавство повністю ототожнює поняття національно-визвольний рух і Римо-католицька церква. Ідеологія Римо-католицької

церкви, в сукупності з національною ідеєю, вплив римо-католицького духовенства на населення, який добре простежувався через проповіді священиків, був, на думку можновладців, одним з вирішальних факторів під час повстання. Це стало для російського самодержавства законною підставою для переслідування Римо-католицької церкви. Узаконені репресії мали кілька наслідків: 1 - Римо-католицька церква все більше перетворювалась на ідейно-духовне ядро національно патріотичних сил, причому як польських так і українських; 2 - в суспільстві продовжував заглиблюватися розкол за релігійною приналежністю; 3 - свобода віросповідання остаточно перетворюється на порожній звук; 4 - тиск і переслідування представників Римо-католицької церкви провокували в суспільстві викривлене уявлення про порядність, моральність і вірність. Отже, кінець XVIII - перша половина XIX століття для Римо-католицької церкви стали періодом складної, запеклої боротьби за свої права і вплив на суспільство.

3.2. Позиції Римо-католицької церкви щодо загострення суспільно-політичної ситуації в другій половині XIX століття

В другій половині XIX століття політика уряду не змінилась. Законодавство доповнювалось актами, що обмежували діяльність РКЦ. Державні органи управління продовжували діяти в напрямі ліквідації впливу конфесії на суспільство. Дана ситуація викликала зворотню реакцію, яка розвивалась у двох напрямках. Перший напрям проявлявся у протидії Святейшого Престолу. Другий - опір і боротьба за свої права місцевого католицького духовенства, яка виразно проявилась під час повстання 1863-1864 років.

Отже, Рим не погоджувався із даною ситуацією, але відкрито ворогувати із російським урядом не наважувався. Наслідки відкритого

протистояння могли остаточно знищити римську церкву в межах імперії. Однак спроби змінити ситуацію були.

З метою виправлення ситуації, з Риму до російського уряду постійно приїздили легати, які шляхом переговорів хотіли пом'якшити ставлення влади до католицької церкви. Також Папа намагався поставити під свій контроль діяльність католицьких єпископів в імперії. Прикладом може стати візит в імперію кардинала Літті, який після висвячення Сестренцевіча в сан митрополита, залишався в Росії і спробував координувати діяльність новопризначеного ієрарха. Ця місія для Риму стала вкрай важливою, тим більше, що позиція Станіслава Сестренцевіча стосовно управління римською церквою в Росії відрізнялася від ставлення до цього питання Папи. На думку митрополита, латинська ієрархія імперії мала підтримувати залежність від Риму тільки відносно догматів віри. Питання дисципліни та внутрішнього управління єпархіями мало бути виключно прерогативою єпископів, що призначалися імператором з числа його вірнопідданих. Погляди митрополита абсолютно зрозумілі. Його кандидатуру визначив і затвердив російський уряд без узгодження із апостольською столицею. Однак, незважаючи на всі спроби, кардиналу Літті так і не вдалося змінити ситуацію. Крім того, його позиція викликала значне невдоволення в імперії, через що уряд видав наказ про негайну висилку кардинала Літті з Петербургу. Аргументували таке рішення втручанням останнього, так би мовити, у внутрішнє управління імперії [10.728, с. 47].

Виходячи із таких обставин, статті Конкордату 1847 року стали неймовірним успіхом Риму у відстоюванні власних позицій в діалозі із самодержавством. Водночас, кожна сторона по своєму трактувала це надбання колективної творчості. Уряд наполягав на тому, що він пішов на величезні поступки тільки заради спокою і більшої зручності місцевої римської церкви. Папа Пій IX вважав цю угоду результатом довготривалої,

кропіткої праці апостольської столиці в справі захисту прав Католицької церкви Російської імперії [10.728, с. 47].

Одразу після підписання угоди виникли питання щодо реалізації окремих пунктів. 15 листопада 1847 року граф Нессельроде в ноті до папського уряду заявив про незручності, які виникають із втіленням статті 25. Йшлося про викладання в семінаріях і академіях не богословських наук особами обов'язково латинського віросповідання. Граф наполягав на тому, що викладачів відповідного рівня серед католиків немає. Особливо це стосувалося фахівців з російської мови. Він писав: «Ми цілком погоджуємось із вимогами римського двору, щоб науки богословські, філософські та історія церкви викладалися духовними особами; але, що стосується тих дисциплін, викладання яких доручається світським особам, то здається, учені заслуги викладача мають звертати на себе більше уваги, ніж їх віросповідання». 24 січня 1848 року римській дворі відповів на цю заяву наступним чином: «Краще в цьому разі взагалі не викладати, тимчасово, тих дисциплін, з яких неможливо знайти викладачів латинського віросповідання». В 1866 році надходить ще одна записка від папського двору: «Незважаючи на заяви римського престолу, на деякі кафедри призначені професори - схизматики, і молодим клірикам дана була в якості керівництва отруєна історія схизматика Устрялова, в якій ненависть до католиків суперничає з недоброякісним викладом подій і наклепами на Католицьку церкву» [10.728, с. 66-67].

Однак, скарги Риму на утиски з боку влади, закриття монастирів, заборона відкривати духовні братства при них [2.318], знищення семінарій, невиконання статей Конкордату фактично не мали жодного сенсу. В 1856 році за наказом нового імператора Олександра II створено комітет з метою розгляду спірних питань і їх вирішення. Головуючим призначено канцлера графа Нессельроде. До складу комітету увійшли граф Кисельов, граф Блюдов, міністр внутрішніх справ Ланський. Заяви римського двору

поділили на три групи: дозволити, відкласти, відмовити. До першої групи віднесли тільки два питання - дозвіл визначити 7 кандидатів на єпископства в Польщі і не зменшувати більше кількість монастирів. Однак, щодо другого питання, слід відмітити - з моменту підписання Конкордату до початку роботи комітету встигли закрити ще 35 монастирів [10.728, с. 73-78]. Інші запити Риму комітет відхилив. А вже у 1866 році підписано наказ Олександром II яким скасовано силу Конкордату 1847 року. Документ про ліквідацію угоди з'явився «без викладу причин і міркувань що спонукали російський уряд прийняти цю міру...» [10.728, с. 22].

Як зазначалося раніше, у 1857 році влада затвердила новий Статут Римо-католицької церкви. Саме цей документ доволі лаконічно віддзеркалював рівень свободи віросповідання в Російській імперії, на якому постійно наголошували правлячі кола країни: «В кордонах країни одна панівна Православна церква має право переконувати представників інших Християнських сповідань та іновірців до прийняття її вчення про віру. Духовні ж і світські особи інших Християнських сповідань та іновірці найсуворіше зобов'язані не займатися переконанням совісті представників, що не належать до їх релігій; у випадку не виконання заборони, вони будуть піддаватися стягненням за карним законодавством» [1.93, с. 5]. При такій постановці питання, не логічною виглядала нав'язливо розповсюджена інформація про «насильницьке покатоличення», яке в свій час відбувалось в Речі Посполитій. Піддаючи огульній критиці Католицьку церкву в її спробах поширити серед громади своє вчення про віру, самодержавство на законодавчому рівні закріплювало право панівної Православної церкви на насильницьке оправославлення вірян інших конфесій, піддавало карному переслідуванню тих, хто порушував названу норму і наполегливо переконувало, що подібна ситуація є свідченням віротерпимості і свободи віри в Російській імперії.

Складна, неоднозначна ситуація у відносинах між Римом і імперською владою, негативно відбивалась на Римо-католицькій церкві в Україні. Представники місцевих адміністрацій використовували всі можливості, аби довести, що римо-католицьке духовенство представляє серйозну небезпеку. Мета - переконати всіх зацікавлених осіб, що рішення і дії уряду стосовно конфесії є абсолютно виправданими. Серед архівних матеріалів збереглася значна кількість доповідних записок, звітів, в яких автори, через шпигунів, намагалися контролювати не тільки пересування католицьких ксьондзів, зміст проповідей, а навіть їх настрої і думки.

В той же час, політика влади, направлена на дискредитацію Римо-католицької церкви і всього, що з нею пов'язано, не давала бажаного результату. Дії уряду в даному напрямі отримували чимало оцінок з боку сучасників, і не лише позитивних. В записці Чубинського «Нарис ополячення Південно-Західного краю» проведено докладний аналіз ситуації, на основі власних досліджень автора. Також, при характеристиці результатів владної політики, Чубинський спирався на рукопис свого сучасника Вороніна. У висновках автор наголошував, що: «...закриття католицьких монастирів в краї з переведенням їх в православні монастирі та церкви, регулювання фондушевих доходів католицького духівництва і приєднання уніатів до православ'я, що забрало у цього духівництва значну кількість прочан, всі ці заходи... посилили споконвічну релігійну ворожість до всього руського, як схизматичного і зробило ксьондзів запеклими ворогами уряду. Виходячи виключно із шляхетської касти, католицьке духівництво вносило інстинкти його в отруєння релігії, внаслідок чого, в діяльності його, до загального духу католицької нетерпимості, приєдналися елементи національної ворожнечі. Урядові утиски і обмеження щільно зв'язали дворянство і духівництво польське і зробило їх інтереси солідарними... Між іншим, як урядові заходи закріплювали з одного боку, зв'язок католицького духівництва і дворянства, вони в той же час, з іншого боку, роз'єднали з

народом православне духівництво, остаточно зводячи нанівець його моральний вплив. Положення 1842 року про забезпечення православного сільського духівництва, що встановило на його користь панщину від селян, нанесло останній тяжкий удар значенню і впливу православних священників в краї...» [2.100, арк. 16-22]. З такою оцінкою результативності владної політики, тільки в іншій формі, ми зустрічаємося і в звітах губернаторів. В «Огляді положення Південно-Західного краю за 1863-1864 роки», який виходячи із звітів місцевих губернаторів, підготував міністр внутрішніх справ для Олександра II, зазначалось: «про те, щоб думати ліквідувати разом та з коренем увесь польський елемент в краї означало б обманюватися нездійсненою надією». На цьому пункті імператор залишив позначку «Справедливо!» [2.123, арк. 31]. Рішення влади, а також заходи, що проводились по їх реалізації, спроби розірвати зв'язок між місцевою римсько-католицькою конфесією і римським двором, безумовно, негативно впливали на римо-католиків в Україні.

Водночас важливим є те, що, не зважаючи на репресивний тиск з боку адміністрації, обмеження прав, Римо-католицька церква не була зламана. Навпаки, священники і прочани виявляли високий рівень самосвідомості, солідарності та організованості. Римо-католицька церква в українських землях на визначеному етапі виконувала не лише роль духовного лідера. В зв'язку із політичними подіями 60-х років XIX століття вона стала носієм національної ідеї. Причому не тільки для поляків. Три четверти католиків від загальної кількості прочан латинського віросповідання становили українці [2.100, арк. 82]. Безумовно, боротьба українців-католиків пліч-о-пліч з поляками-католиками проходила під польськими гаслами і не трактувалась як служіння українській національній ідеї. Однак це був спільний організований протест проти утисків з боку держави, яка позбавила політичної та духовної свободи обидва народи та забрала можливість вільно будувати своє майбутнє. З бігом часу, в цьому польському, католицькому

колі починає відроджуватися, розвиватися і українська національна ідея. Таким чином, можемо стверджувати, що Римо-католицька церква як духовний лідер протестних настроїв, доклала певних зусиль до зародження української національної ідеї.

Отже, відповідю на посилення репресивного тиску відносно Католицької церкви, стала активна участь представників католицького кліру та вірян у польському повстанні 1863-1864 років. В річницю Листопадового повстання (1830-1831 рр.) - 28 листопада 1860 року у Варшаві пройшла політична маніфестація. Учасники співали патріотичні гімни «Ще не вмерла Польща» і «Боже, що з Польщею». З лютого 1861 року подібні заходи стали регулярними. 13 лютого вказаного року у Варшаві пройшла багатолюдна хода, присвячена Грохівській битві 1831 року (15 листопада 1831 року влада застосовувала війська, що призвело до чисельних людських жертв). У жовтні 1861 року в Королівстві польському запроваджено військовий стан із забороною зібрань і демонстрацій. Конфронтація загострювалась. І вже в січні 1863 року відбувся збройний виступ патріотичних сил Польщі [9.653, с. 157].

Військовий міністр Російської імперії Д.О. Мілютін, у своїх спогадах пише про події початку 60-х років: «Минуло рівно тридцять років з часів польського повстання 1830-1831 років. Воно придушено силою зброї, але крамола польська не була викоренена; вона тільки причаїлась під залізною рукою намісника імператора Миколая... Політична діяльність польської еміграції являла собою рідкісне в історії явище по своїй наполегливості, з якою так довго підтримувалась революційна агітація, при настільки мізерних можливостях успіху, навіть можна сказати, при повній нездійсненності мети. Керманічі користувалися всіма шляхами, аби пропагувати революційні ідеї і готувати повстання... Їх дієвою зброєю стали ксьондзи і жінки... Складно знайти в історії інший приклад подібної систематичної, широкої і витриманої інтриги в переслідуванні політичної фікції. Ворожі до Росії

елементи посилили свій вплив в кінці 1860 року і на початку 1861-го значною кількістю поляків, що повернулися після відбуття покарання з Сибіру, Оренбурзького краю, Кавказу, які заслані в різний час за участь в попередніх змовах і революційних спробах. А ні заслання, а ні зближення з російським суспільством і російськими товаришами не зупинило їх. Вони повернулися на батьківщину такими самими захопленими божевільними, якими були в молоді роки... Польський революційний рух не обмежувався кордонами Королівства Польського, він охопив і західні губернії Імперії, яким поляки надали назву «забраного краю». Все, що відбувалось у Варшаві, мало відголосок у Вільно та Києві» [8.623, с. 47-58].

Активна участь представників Римо-католицької церкви у революційних подіях 60-х років XIX століття пояснюється тим, що «рідна церква - для поляків - костюл польський - була тим оберегом, тим єдиним на весь широкий світ місцем, де можна почуватися як в батьківському домі - спокійно, затишно, в огорнені любові. Адже вітчизна втрачена, батьківська земля сплюндрована варварами-загарбниками, накинута чужі порядки, всюди панують чужинці» [9.653, с. 153].

В описі подій, що передували польському повстанню, Д.О. Мілютін зауважив: «Все, що відбувалось у Варшаві та в інших містах Царства Польського, починається з травня (1861 р.) і в Північно-Західному регіоні - такі самі зухвалі вчинки польських агітаторів: ті самі церковні маніфестації, траур в одязі, польські національні костюми, зібрання на вулицях перед зображенням Богородиці і святих, спів патріотичних гімнів. Сміливість і зухвалість поляків зростала в зв'язку із бездіяльністю місцевої поліції і безсилля місцевої влади» [8.623, с. 111; 2.95].

Згідно із документами, акції протесту з лютого 1861 року починаються в прибалтійських, білоруських та в українських землях - фактично одразу після Варшавських подій, що сталися 15 (27) лютого 1861 року. Згідно з поліцейськими рапортами, 10 березня 1861 року в Житомирському

кафедральному соборі проведено велику поминальну панахиду за загиблими у Варшаві. В храмі зібралося 4 000 чоловік, які вдягнулися у траурний одяг, прикрашений біло-чорними стрічками. Після служби, присутні збирали кошти для родин, що постраждали внаслідок розгону демонстрації у Варшаві [2.119, арк. 31-37]. І це не єдине повідомлення про відповідні заходи, які мали місце в римо-католицьких костьолах на знак солідарності із поляками, що вийшли на протести проти імперського режиму в Царстві Польському. Начальник Ліповецької поліції доповідав про подібні акції в містечках Оратові, Монастирищі, Ілінцях і Дашеві. Ініціаторами проведення траурних панахид і збору пожертв, згідно з рапортом, були ксьондзи Адамовіч, Олещук, Шемет і Кучевський [2.119]. У листопаді - грудні 1861 року пройшли демонстрації та маніфестації протесту у Житомирському повіті. Цього ж року відбулася демонстрація в костьолі м. Рівного, організатором якої став лікар Г. Богуцький, що поширював «шкідливі ідеї» серед учнів Рівненської гімназії [4.385, с. 38-39].

Загалом, майже всі справи цього періоду свідчили про значну підтримку революційних настроїв суспільства з боку Римо-католицької церкви. Восени 1861 року відкрито цілий ряд духовних з'їздів, на яких біле і чорне духовенство намагалося скріпити свій союз із повстанцями. Революційні видання опублікували протест духовенства проти дарованих урядом краю земських установ - губернських, міських Рад. Майбутні повстанці почали збиратися в храмах. Саме там їх приводили до присяги на вірність центральному комітету [6.577, с. 158-159].

Влада відповіла на це низкою документів обмежувального характеру, які дублювалися місцевим начальством. Наприклад, згідно до указу Київського військового губернатора від 30 березня 1860 року, в підконтрольних йому губерніях, католикам заборонили проводити панахиди та інші служби, що мали політичний характер. З наказом, в обов'язковому

порядку, ознайомили маршалків місцевого дворянства і поліцію [2.119, арк. 282].

Однак це не допомогло зупинити рух, що набрав обертів. Навіть не зважаючи на запевнення вищого єпархіального начальства, зокрема Кам'янецького єпископа Антонія Фіалковського про виконання розпоряджень, католицьке духовенство і прихожани продовжували відстоювати своє право на свободу і незалежність від імперського гніту [2.119, арк. 285]. 6 квітня 1861 року в костьолі міста Кам'янець пройшла панахида за загиблими. Місцеве поліцейське управління подає перелік тих, хто був присутнім на цьому заході - всього 45 осіб. Зокрема повітовий маршалок дворянства Федір Язловецький, граф Арсеній Мощинський, князь Любомирський, поміщики Граціан Гуляницький, Яків Русецький та інші особи з родинами. В представленому підполковником Штейном переліку - 36 чоловік належали до вищого стану і 9 осіб - це міщани, в основному чиновники [2.119, арк. 286]. З матеріалів справи, яка складається з 336 аркушів, стає зрозумілим, що подібні акції носили масовий характер.

Як наслідок, значна кількість осіб піддавалась карним переслідуванням [2.114; 2.181; 2.122; 2.189]. Зауважимо, безліч справ, відкритих проти священників і вірян Католицької церкви вказують не лише на наявність репресій в країні. Насамперед, це показник масовості руху, його зв'язку з католицькою церквою, яка стала уособленням мужньої боротьби за права загарбаного народу. Отже, відповідний пласт документів, зібраних в архівах, віддзеркалює високий рівень впливу Римо-католицької церкви на тогочасне суспільно-політичне життя.

Показовою у цьому реєстрі є справа, відкрита проти поміщика барона Павла Гейсмара, який закликав учнів місцевої школи, що походили з католицьких родин, не слухати православних священників і зважати лише на слова ксьондзів. В доносі на поміщика також зазначалось, що барон заявляв про свою готовність не допустити оправавлення і русифікації місцевого

населення, яке уряд проводив шляхом відкриття мережі православних народних училищ. В результаті, Гейсмар потрапив під суворий нагляд місцевої поліції, яка в разі підтвердження антиурядової та антиправославної пропаганди мала його заарештувати [2.122, арк. 1-8].

В іншій справі, відкритій проти черкаського маршалка шляхти Валеріана Фліорковського, останнього звинувачували у зв'язках із таємним католицьким комітетом. В домі шляхтича одразу провели обшук, в результаті якого знайшли переписку на польській мові з представниками Католицької церкви, літографічні портрети п'яťох вбитих поляків у Варшаві під час подій лютого 1861 року, портрет французького підданого Леві, а також лист до таємного католицько-польського комітету. Окрім перелічених документів, у Фліорковського також вилучили книги і деякі речі: «Історія польської революції» на польській мові 1736 року видання, «Історія революції 1848 року» на французькій мові, «Історія російської церкви» 1857 року видання на польській мові, рукопис «Історія Малої Росії та козацтва» у двох книгах, рукопис «Про життя Наполеона» в чотирьох зошитах, рукопис «Історія Геродота» в чотирьох зошитах, рукопис Фліорковського на 514 аркушах, шість карт з історії малоросійського козацтва, картини на яких зображувались польські ополченці, двухствольну рушницю, стару турецьку шаблю, револьвер, два пістолети. Після проведеного слідства, поліцейські чини прийшли висновку, що окрім Фліорковського в антиурядовій та антиправославній пропаганді винним є чигиринський маршалок Катюжинський. Крім того, слідство торкнулось і бердичівського маршалка Казимирського, який начебто писав гнівні листи до настоятеля Бердичівського кармелітського монастиря, звинувачуючи останнього в небажанні провести панахиду за загиблими у Варшаві. Але, як з'ясувалось, панахида була проведена, після чього слідчі почали допитувати вже настоятеля монастиря. В результаті, Фліорковського та інших осіб, що проходили по справі відправлено до Саратова, під нагляд поліції. В місті

заслання допити продовжувались. Через певний час, до справи долучили ще один документ, а саме копію відзиву таємного католицько-польського комітету до митрополита Римо-католицької церкви імперії Жилинського. В ньому члени комітету звертались до ієрарха з проханням підтримати збір підписів під зверненням до Папи Пія IX про моральний вплив його святійштва на російський уряд з метою відміни репресій відносно Католицької церкви і польського етносу. Також знайшлися листи до Валеріана Фліорковського членів житомирського книжкового товариства Карла Кичковського і Олександра Грози. Як з'ясувалося, це товариство закрили, через те, що воно займалось розповсюдженням польської літератури, але його члени продовжували свою діяльність таємно та під прикриттям фірми книготорговця Гусаровського. Отже, до звинувачень Фліорковського додалися ще факти фінансової підтримки таємного товариства. Із звернення дружини Фліорковського до подільського губернатора, яке містило прохання повернути їй родинні документи, історичні акти, рукописи її чоловіка, які були пам'яттю для дітей про їх батька, стає зрозумілим, що Фліорковський не витримав постійного тиску, звинувачень і заслання та помер. На цьому справу завершено [2.121, арк. 26-98].

Незважаючи на широкомасштабні репресії, які проводились проти католицької громади, центральна влада продовжувала вважати, що подібні заходи не були достатніми. Військовий міністр Д. Мілютін звинувачував місцеву владу, а також представників вищих правлячих кіл у Петербурзі в надмірній гуманності та поступливості відносно польсько-католицького руху. Зокрема, на думку Д.О. Мілютіна, занадто м'якими у цьому питанні були новий міністр внутрішніх справ статс-секретар Валуєв, а також шеф жандармів князь В.А. Долгорукий, які проголошували курс на примирення з місцевими консервативними елементами [8.623, с. 112]. З його спогадів, стає зрозумілим, що представники влади не були одностайними щодо методів

боротьби з опозиційно налаштованим населенням «забраного краю». Широкий спектр поглядів на ситуацію, від вкрай радикальних до відносно поміркованих, неузгодженість дій, давав надію повстанцям на повалення імперії і свободу для свого краю.

Не все однозначно було у ставленні до Римо-католицької церкви і на місцевому рівні. Частковим підтвердженням даного висновку є характеристика, яку Д.О. Мілютін дає головному начальнику Південно-Західного краю, військовому губернатору князю Іларіону Іларіоновичу Васильчикову, в контексті його ставлення до польсько-католицького питання, а також справи проти католицьких ксьондзів, що доходили до губернатора. Мілютін писав: «І.І. Васильчиков - людина чесна, шляхетна, але* просякнута панською пихою, майже не входив в подробиці справ і задовольнявся тим зовнішнім спокоєм, який поки зберігався в краї». В рукописі спогадів Мілютіна, під зірочкою було закреслено вислів «доволі обмеженого розуму» [8.623, с. 61]. Негативна оцінка, що дана губернатору військовим міністром - людиною вкрай консервативною і доволі жорсткою, з одного боку, викликає сумнів в об'єктивності Мілютіна, з іншого - примушує замислитися над питанням, чому головний начальник краю потрапив у таку «немилість». Певною мірою світло на це питання проливають рішення, що виносив губернатор у справах проти католиків, яких звинувачували в державній зраді та інших злочинах перед імперією.

В справі про розповсюдження чуток серед населення стосовно приходу польських військ до міста Летичів Подільської губернії, австрійській підданий Зубчевський звинувачує місцевих ксьондзів Онуфрія Маржецького і Матея Андрушкевича в антиурядовій діяльності. Донос адресовано міністру внутрішніх справ Д.Г. Бібікову. Справу передано для з'ясування обставин Київському генерал-губернатору Південно-Західного краю. З 1852 року ним став князь І.І. Васильчиков. Зубчевський пише в записці: «Багато разів я чув від них (ксьондзів) висловлювання проти уряду і православного

віросповідання... радили одній молодій людині, яка заявила, що хоче поступити на військову службу, утриматися від цього наміру, і запевняли, що за два місяці буде польське військо. Ці відомості, які оголошені священиками, мали значний вплив на людей не освічених, і дали можливість їм говорити про значні зміни в державі» [2.117, арк. 2]. Також Зубчевський пригадує про колишнього ксьондза Летичівського костьола Яворського, якого на це місце призначили за розпорядженням колишнього головного начальника Південно-Західного краю Д.Г. Бібікова. Після переходу Дмитра Гавриловича на іншу посаду, єпархіальне начальство, незадоволене Яворським, зробило все, щоб усунути його від цієї посади. А допомогли в цьому М. Андрушкевич і домініканець О. Маржецький. Автор доносу не забув пригадати і той факт, що у 1831 році, за наказом імператора, представники домініканського ордену виведені з Летичіва. В справі міститься кілька доносів Зубчевського, в яких він скаржився губернатору на місцевих чиновників і поліцейських, які допустили витік інформації, в результаті якого він змушений був виносити різні приниження від жителів цього міста. Також він просив покарати всіх винних у цьому і дати йому захист [2.117, арк. 5-10]. В результаті проведеного слідства з'ясовано, що: 1. Яворського переслідували не за політичними мотивами, а через розтрату казенних коштів; 2. Нікодим Зубчевський одружився на сестрі настоятеля Яворського і вів фінансові книги церкви, тобто являв собою особу зацікавлену. Також подається розлога характеристика автору доносів - «по відомостям, людина здатна до всього злого» [2.117, арк. 11], і прохання відіслати його на батьківщину. Матеріали справи по Зубчевському передано до поліції. Під час суду австрійський підданий продовжував писати скарги. Але бажаного результату він так і не досяг. Справу закрито в лютому 1860 року. Можна з впевненістю стверджувати, що при наявності на посаді генерал-губернатора іншої, менш поміркованої і толерантної людини ніж князь І. І. Васильчиков, подібного доносу вистачило б для того, щоб

звинуватити обох ксьондзів в зраді з призначенням їм відповідного покарання.

Розглянута справа не була єдиною [2.120]. У 1852 році написано донос на ксьондза Годлевського [2.297], якого звинуватили у зв'язках із забороненим орденом єзуїтів та антиурядовій пропаганді. В результаті слідства, яке тривало до 1861 року, встановлено: «Не можна не підозрювати дописувача в певному розумовому розладі і тому звинувачення його, ледве можуть бути передані на відкрите офіційне розслідування, хоча по важливості звинувачення, не можуть бути залишені зовсім без уваги, тим більше, що ксьондз Годлевський, наскільки відомо, користується значною довірою в Києві серед осіб, що сповідують римо-католицьку віру і має на них сильний вплив» [2.118, арк. 2-25]. На цьому справу закрито.

Отже, повертаючись до революційних подій початку 60-х років XIX століття, слід зазначити, що саме повстання почалось з 10 на 11 січня 1863 року. Про це сповістили церковними дзвонами в усіх містах і селищах «забраного краю». Приводом став насильницький набір поляків в російську армію.

Фактично одразу для повстанців основним укриттям, притулком стали монастирі. Вони, як і в часи попередньої політичної кризи, продовжували виконувати роль баз концентрації і постачання провіанту, зброї, а також слугували місцем для зосередження друкованих заборонених видань. Саме тому, одним з перших рішень влади щодо ліквідації революційних заворушень, стало прийняття ухвали про чергове закриття значної кількості монастирів. Напередодні винесення рішення, МВС запропонувало: «а) переглянути всі орденські правила та відмінити ті з них, що суперечили загальним цивільним та поліцейським правилам і легко могли використовуватися на зло, особливо в питаннях, коли це торкалось заборони допуску поліцейських чинів для нагляду за ченцями; б) визначити чітко штати для монастирів та обмежити кількість осіб, що до них приймалися; в)

зменшити штатну кількість учнів в семінаріях і чітко визначити чисельність семінаристів, які могли навчатись за власні кошти» [2.123, арк. 32].

В результаті, монастирі кількість ченців в яких становила менше восьми осіб, закривались. Офіційно пояснювалось це тим, що адміністрація не може контролювати всі монастирі через їх розпорошеність і усамітненість. Відкрито значну кількість справ, якими доведено участь монастирів і ченців у повстанні. За даними, що наводить у своїй книзі А.К. Тихонов, 39 монастирям і 674 ченцям висунуті звинувачення в антиурядовій діяльності. Звинувачення висувалися по 11 позиціям: 1 - участь у формуванні банд; 2 - підбурення до повстання шляхом проголошення відповідних молитов і організації панахид за загиблими повстанцями; 3 - підтримка повстанців грошима; 4 - безпосередня участь у виступах; 5 - залучення повстанців до складання революційної присяги; 6 - зберігання революційних документів, прокламацій; 7 - підробка документів; 8 - організація втеч; 9 - виїзд за кордон без відповідного дозволу; 10 - вбивство козаків, жандармів, солдат; 11 - агітація за перехід російських військових до повстанців за гроші [6.577, с. 160-162]. Після винесення вироків, частину священників і ченців, в залежності від встановленого виду покарання, засиляли до Східного та західного Сибіру, в Оренбурзький край, а також на територію Північного Кавказу та Причорномор'я [11.749]. В дослідженні І. Нікуліної наведені кількісні дані репресованих католицьких священників, місця їх розміщення, аналіз діяльності і вплив останніх на духовне життя Західного Сибіру [7.602].

Відносини влади з Римо-католицькою церквою завжди мали антагоністичний характер. Але особливої гостроти питання набуло внаслідок подій 1863-1864 років. Фактично, поняття «повстанці», «антиурядова діяльність» і «Римо-католицька церква» для влади стали словами синонімами. Д.О. Мілютін досить чітко висловив позицію влади в своїх спогадах: «Народ продовжував практично кожного дня збиратися в

костьолах і співати заборонені патріотичні гімни. Сам архієпископ варшавський Фіалковський відмовився від виконання розпоряджень маркіза Велепольського (голова цивільного управління Королівства Польського) відносно припинення такої профанації храмів Господніх. І навіть сила маркіза не могла побороти вперту ворожість духовенства. Ксьондзи і монахи були одними з найбільш дієвих учасників всіх народних демонстрацій, котрим вони надавали релігійного характеру і тим самим збільшували фанатичні настрої натовпу» [8.623, с. 84]. Наведені висновки міністра зайвий раз підкреслюють значний вплив Римо-католицької церкви на суспільно-політичне життя в Україні окресленого періоду.

Після придушення польського повстання уряд провів низку додаткових заходів, направлених проти Римо-католицької церкви в імперії. Так в резолюції Олександра II, відносно звіту щодо польського повстання 1863-1864 років, імператор наголосив: «...останні заворушення очевидно довели, що воно-то (римо-католицьке духовенство) і стоїть на чолі будь-якого революційного руху». І вже 14 липня 1864 року вийшов Височайший указ про римо-католицькі монастирі в Королівстві Польському [8.623, с. 165]. В 1865 році, за наказом імператора, проведено реформування ієрархічної структури польської Католицької церкви. Закрили 80 католицьких монастирів, заборонили будь-які контакти з Римом, провели русифікацію польської школи [6.570, с. 125]. Безумовно всі ці заходи також торкнулись католицьких єпархій в українських землях. Масове закриття церков [2.185; 2.186; 2.188] і монастирів [2.183; 2.190; 2.224; 2.298; 2.299] на території Правобережної України відбувалось щороку і тривало до кінця XIX століття.

Внаслідок посилення репресивного тиску на конфесію, 2 жовтня 1866 року Папа Пій IX засудив жорстоку політику Миколи I відносно Римо-католицької церкви в імперії. Відповіддю став розрив дипломатичних відносин з Ватиканом, а також відкликано російських послів [6.570, с. 125].

Політичні обставини, за яких мала діяти конфесія в українських землях, значно ускладнювалися через те, що «Католицька церква розглядалась російським урядом як заручник польського питання. Це призвело до національної консервації католицизму. З метою боротьби з польським націоналізмом, урядом у 1868 році римсько-католицьким приходом було наказано перейти з польської на російську мову богослужіння. Весь час видавались нормативні акти різного рівня про тотальний контроль проповідей священників» [2.199; 2.208; 2.216; 2.228]. В 1875 році закрита остання - Холмська греко-католицька єпархія, яка підпорядковувалась безпосередньо Риму. «Ліквідація супроводжувалась насиллям і кровопролиттям. В місті Пратуліні на Підлящі військовий загін, відправлений з метою моральної підтримки заходів щодо прилучення іновірців до православ'я, за відмову залишити церкву, розстріляв 13 уніатів під час молитви» [6.559, с. 33-34].

Ще більш болючим стало питання переходу з однієї конфесії до іншої. Згідно з документами, уніати, що не бажали приймати православіє, протягом кількох десятиліть витримували значний тиск з боку Православної церкви, місцевої поліції, православних землевласників. У 1862 році Кам'янець-Подільська католицька Консисторія розглядала справу за скаргою настоятеля Снітківського костьолу ксьондза Кулеши. Документ підготовлено на підставі письмових скарг місцевих селян, які сповідували латинство або в минулому належали до вірян уніатської церкви. Вони скаржились на примусове опрацювання. Із справи виходило, що місцевий православний священник Дрогичинський і землевласник Арсеній Красинський достатньо активно агітували за православну церкву, використовуючи незаконні методи: насильство, побої, обіцянки не вимагати кошти за виконання духовних треб і виконання панщини. Під тиском окремі селяни приймали православіє, однак згодом дані обіцянки не виконували. Ті,

хто залишався в католицькій вірі, відчували постійний тиск, залякування і побиття [2.144, арк. 1-11].

Значно складнішою була ситуація з тими, хто хотів перейти з православ'я в католицизм. В архівах зберігається безліч документальних матеріалів, в яких міститься інформація про масове відкриття карних справ проти осіб, що переходили з православ'я до латинства. Так, наприклад, справа про притягнення до карної відповідальності за перехід в католицьку віру православних жителів містечок Чемеровець, Гусятин, селищ Крикова та Бодіаровки Подільської губернії [2.158]; жителів містечка Уланово, Литинського повіту [2.159]; сел Терешполя, цього ж повіту [2.160] та інших [2.161]. Переважаюча більшість звинувачених раніше належали до уніатської церкви. Відповідно для них більш природнім став перехід у католицизм, а не до православ'я, яке нав'язувалось у примусовому порядку. Тим більше, що на той момент, РПЦ дуже часто дискредитувала себе, в тому числі і не відповідною сану поведінкою священників. Ці факти фіксували навіть в губернських звітах. Місцева влада постійно акцентувала увагу на необхідності підвищення морального рівня православних священників [2.103, арк. 39].

Методи оправославлення католиків України межували з проявами абсолютного неприйняття всього католицького. Широкомасштабна агітація проти Католицької церкви, яка розгорнулася через друк публікацій відповідного змісту у періодичних виданнях [10.709; 10.718; 10.719; 10.732; 10.738], постійне «викриття злочинів» Католицької церкви [4.491; 3.360] - все це робилося з єдиною метою - дискредитувати конфесію і знищити її вплив на суспільство. Іноді справа доходила до абсурду. Наприклад, це проявлялось в забороні святкувати Різдво за григоріанським календарем [2.126], влаштовувати традиційні для католицьких парафій святкові різдвяні вистави, як це було в Одесі у 1857 році - організатори лялькової вистави «Різдво у Віфлеємі» понесли за це суворе покарання [6.570, с. 112], або

забороні проведення «хресної ходи» за межами церковних огорож [2.226]. Як наслідок, в цей час, набувають сталої регулярності скарги католиків на утиски з боку православних, навіть не зважаючи на усвідомлення абсолютної безперспективності подібних звернень [2.229; 2.316; 2.317].

Оправославлення Католицької церкви в Україні нерозривно пов'язано з русифікацією. Ще у 1842 році Консисторіям нав'язані російські секретарі, без письмової згоди яких ставали не дійсними будь-які розпорядження католицьких єпископів. А в 1843 році прийнято рішення про викладання на російській мові в духовних семінаріях [2.320]. Поставлені таким чином під абсолютний контроль і в той же час, знаходячись під адміністративним тиском місцевої влади, ієрархи Римо-католицької церкви знаходились у вкрай невігідному положенні. Так, у 1852 році з Одеси на ім'я Тираспольського єпископа Фердинанда Кана поступив рапорт з пропозицією про обов'язкове введення російської мови в усіх приходських училищах, які працювали в колоніях. З огляду на урядову позицію в даному питанні, а також швидше за все інспірований місцевою владою рапорт, Ф. Кан виносить цю пропозицію на розгляд в МВС. Відповідь з міністерства була наступною: «розповсюдження в колоніях іноземних поселенців знання і викладання російської мови, складає предмет особливої опіки ввіреного йому (графу Киселеву) міністерства» [2.295, арк. 1-6]. Далі з справи виходить, що Консисторія прийняла всі необхідні заходи для реалізації даного рішення. Однак, в процесі листування з візитатором Католицької церкви Південної Росії та Бессарабії, стає зрозумілим, що прийняття необхідних заходів затягувалось в зв'язку з відсутністю достатньої кількості кваліфікованих педагогічних кадрів [2.295, арк. 10-16]. Доречі, саме поспіх влади у питанні русифікації, відсутність фінансування і матеріальної бази для підготовки кадрів, протягом тривалого часу дозволяв католицькій церкві фактично обходити виконання цього розпорядження.

Для розповсюдження свого впливу на колонізованих землях України та усунення вірогідного супротивника в цьому питанні, а саме Католицької церкви, влада потребувала католиків, які б підтримували її. Політика русифікації не могла бути достатньо успішною без такої підтримки. 1871 року у Вільнюсі надруковано катехізіс російською мовою для Римо-католицької церкви «Про послух і відданість престолу та Вітчизні нашій Росії або пояснення 4-й заповіді Господа, що стосується начальства і його влади». Автором книги став мінський декан, ксьондз Фердинанд Сенчиковський. Згоду на видання даної книги дав адміністратор єпархії Петро Жилинський, керуючись тим, що ще 8 жовтня 1865 року указом імператора введено російськомовне вивчення католицького катехізісу. «Катехізіс було витримано в дусі відданості верховній владі в Росії. Стверджувалось, що християнська віра забов'язувала католиків, підданих Росії, любити Всеросійського Імператора, підкорятися Йому і молитися за нього» [6.574, с. 69]. Через короткий проміжок часу ця книга з'явилась в українських землях. Відповідно до циркулярних розпоряджень МНО, даний катехізіс повинні були використовувати в католицьких учбових закладах всіх українських губерній для навчання молодого покоління [2.135].

В 70-90-х роках ХІХ століття русифікація Католицької церкви переходила у все більш агресивні форми - питання вже стояло про примусове запровадження російської мови в богослужіння латинської церкви [2.227]. Безумовно, подібні настрої торкнулись і сфери освіти. В записках Департаменту духовних справ про існуючі правила управління католицькою церквою в Росії за 1890 рік, йшлося про те, що: «нагляд уряду за римо-католицькими семінаріями направлено переважно до посилення викладання в них російської мови і вітчизняної історії» [2.168, арк. 20-20 зв.]. Також особливу увагу приділяли необхідності відкриття шкіл МНО, «в місцевостях, де діяла римо-католицька пропаганда... і не зупинятися перед витратами, необхідними на це коштами з державного казначейства». Саме це

питання стояло першим пунктом в указі Святійшого Синоду від 28 лютого 1894 року [2.322, арк. 15].

Рішення влади про русифікацію католицьких учбових закладів ускладнювалось особливим завзяттям чиновників і православних священиків на місцях. Таке відношення до виконання своїх обов'язків стало наслідком політики, яку проводило російське самодержавство. Саме центральна влада віддала до рук місцевого адміністративного апарату необмежені можливості контролю за Римо-католицькою церквою. В результаті даний факт навіть ускладнив реалізацію проектів щодо русифікації католиків. В листуванні за 1894 рік, між міністром освіти графом Деляновим, київським, подільським і волинським генерал-губернатором Ігнат'євим та адміністратором Луцько-Житомирської дієцезії Любовидзьким про поступове злиття інославно-російських шкіл, через розповсюдження російської мови, мова йшла про те, що дані заходи зустрілися з деякими труднощами. Місцеві чиновники і священики Православної церкви, які контролювали виконання проекту, постійно зловживали своїми повноваженнями, намагаючись прискорити його виконання силовими методами. В зв'язку з цим, міністерство освіти наполегливо рекомендувало, щоб не налякати молодих католиків, не втручатися особливо активно у внутрішні справи католицьких шкіл. Щоб не бути голослівними, чиновники з міністерства наочно проілюстрували свою позицію відносно даного предмету - показово звільнили православного священика Павла Свідерського, який був наглядачем при церковно-приходській школі колонії Єленівка, Рожитської волості, Луцького повіту. Згідно до винесеного рішення, П. Свідерський в грудні 1894 року прибув до названої школи для проведення слідства з метою встановлення на якій мові ведеться викладання. Далі він підготував акт про викладання дисциплін німецькою мовою та конфіскував всі книги, що надруковані не російською мовою [2.106, арк. 1-6]. Слід додати - рішення міністерства про звільнення було викликано не стільки бажанням відновити справедливість, скільки

необхідністю довести розпочату реформу до кінця, наголосивши на своїй начебто толерантності по відношенню до католицької конфесії. Для Російської імперії ціна питання полягала в збереженні цілісності всіх колоніальних загарбань.

Перелічені заходи тиску на католицьку церкву в Україні, як виявляється із звітів чиновників, були недостатніми. Конфесія залишалась на своїх позиціях і наприкінці XIX століття. За словами подільського губернатора: «протягом останнього часу католицизм в прикордонних повітах прийняв форму пропаганди та вербує навіть православних селян. Обшуки та допити, що проведено в м. Городку Кам'янецького повіту та сусідніх населених пунктах підтвердили те, що ксьондзи відновили місіонерську роботу на славу католицизму з новою силою. Не маючи можливості потрапити до Росії для проповідування своїх релігійних переконань, єзуїти влаштовують місіонерські зібрання в найближчих до кордону населених пунктах Галіції. Користуючись вкрай недостатнім наглядом за нашими кордонами, селяни прикордонних повітів переходять через кордон, відвідують населені пункти, в яких знаходяться місії, а потім повертаються тим самим шляхом, з собою вже маючи безцензурну літературу духовного змісту на польській мові та різні речі католицького культу. В цих паломнічествах приймають участь не лише католики, а й православні. Офіційні відомості вказують на те, що вони відкрито переходять на католицизм. Такому віровідступництву значно сприяє відкриття релігійних братств при костьолах. Заражені притаманними католицизму нетерпимістю та фанатизмом, братства не обмежуються лише морально-релігійними цілями. Вони стають у відверто ворожі відносини відносно Православної церкви. Значна роль в цьому (пропаганді) належить жінкам, що роблять змішані шлюби в справі пропаганди більш небезпечними ніж бажаними» [2.104, арк. 17-19].

Через незначний проміжок часу, у 1890 році, в черговому звіті подільській губернатор знов зауважував, що характер впливу католицького духовенства не змінився відчутно за останні роки. Чиновник вважав, що використання лише політичних методів боротьби з католицькою пропагандою (призупинення масового паломництва до Австрії на єзуїтські меси, припинення діяльності існуючих при костьолах католицьких братств, спрощення урочистості храмових свят через зменшення кількості ксьондзів та ліквідацію святкових атрибутів, контроль і заборона з'являтися на храмових святах торговцям та розповсюджувачам літератури) було недостатнім і дозволяло тільки підтримувати досягнуті раніше результати. На підставі цього, ним пропонувалось в найкоротший час обмежити з'їзди католицьких священиків на лекції до місцевих деканів, а також звернути увагу на процедуру підготовки дітей до святого причастя. Щодо останнього, автор звіту вважав - діти, які протягом кількох тижнів відвідували костьоли, готуючись до причастя, могли потрапити під негативний вплив ксьондзів. Отже, за його переконанням подібну практику слід було скасувати, а дітей католиків мали готувати до сповіді та прийняття святих дарів в сільських народних училищах. Окрім зазначених методів боротьби, чиновник вкотре входив з пропозицією про чергове скорочення костьолів, шляхом недопущення капітальних ремонтів, визнання технічної небезпеки будівель церков і не заміщення вакантних посад католицьких священиків. Також ним висловлювалось незадоволення з приводу рівня русифікації Католицької церкви і вносились пропозиції - російську мову використовувати не при додатковому богослужінні, а при обов'язковому [2.103, арк. 35-39].

На підставі вищевикладеного матеріалу, можна зробити висновок, що самодержавство використовувало всі можливі методи для досягнення поставленої мети, а саме, поступового знищення доволі відчутного впливу Римо-католицької церкви в Україні через опрацювання і русифікацію. При цьому реальні наміри влада приховувала під заявами про релігійну

свободу в імперії і захист прав представників всіх конфесій. В той же час, були надані необмежені можливості місцевим адміністраціям і православної церкві, для цілеспрямованого тиску на римо-католицьку конфесію в Україні і реалізацію прийнятих урядом і імператором рішень про обмеження її прав і свобод. Всі ці заходи були викликані усвідомленням факту значного суспільно-політичного впливу Римо-католицької церкви. В другій половині XIX століття насамперед це проявилось через активну участь представників конфесії у подіях 60-х років, коли розпочалась друга хвиля національно-визвольної боротьби поневолених народів. Римо-католицькі священики не лише ідейно підтримували повстанців через проповіді, панахиди за загиблими у повстанні, збір коштів на потреби революціонерів, з'їзди духовенства з метою скріплення союзу між повстанцями та духовенством і проведення маніфестацій, вони приймали безпосередню участь в революційних подіях, перетворивши монастирі і церкви у притулки і бази постачання для незгодних із існуючим режимом.

В підрозділі визначено тісний зв'язок між опозиційно налаштованим дворянством і Католицькою церквою, яка стала символом свободи і збереження національної ідентичності не тільки для поляків, а й для українців, які склали три чверті прочан від загальної кількості католиків в Україні. Отже, антагонізм, який існував у відносинах між владою і Римо-католицькою церквою значно посилювався внаслідок політичних подій періоду. Однак не слід випускати з виду те, що навіть у владній верхівки не було однозначного ставлення до вирішення цього болючого питання. Варто зауважити, що рівень обмеження прав католиків, певною мірою, залежав від місцевої влади, а вірніше від морального рівня окремих її представників, а також тісних зв'язків, які вони мали з представниками конфесії. Відчутна частина місцевого чиновництва були вірянами Римо-католицької церкви або просто симпатизували конфесії. Карні справи, відкриті проти священиків і чиновників, які приймали активну участь в національно-визвольному русі є

прямим доказом цього. Певною мірою даний факт також є показником впливу Римо-католицької церкви на суспільство. І врешті-решт, аналіз джерел дозволяє говорити, що всупереч застосованого арсеналу різноманітних методів боротьби з Католицькою церквою, останній не лише вдалося встояти, але й зберегти свої позиції в суспільстві. Навіть наприкінці XIX століття, після низки вжитих репресивних заходів, представники влади продовжували відмічати значний вплив Римо-католицької церкви на суспільство, який на погляд місцевої адміністрації значно перевищував вплив Православної церкви, окремих представників якої звинувачували у надмірному зловживанні своїм становищем і невідповідній моральним нормам поведінці.

3.3. Господарське життя Римо-католицької церкви як економічне підґрунтя її впливовості

Економічний стан Римо-католицької церкви України в XIX столітті повністю залежав від примх російської адміністрації. Поліцейський контроль, репресивний тиск, переслідування поставили конфесію у вкрай скрутне становище. Водночас і всупереч політичному, правовому та економічному тиску, Римо-католицька церква використовувала всі свої фінансові можливості, які реалізовувались шляхом ведення господарської діяльності, не лише для підтримання відносно нормальної життєдіяльності церкви, але й у благодійній справі. Насамперед - відкриття та утримання сиротинців і богаділень. Цей аспект відіграв важливу роль у формуванні позитивного образу конфесії та підтримував її вплив на суспільне життя.

Існує пряма залежність між утисками з боку влади та загрозою для відповідного політичного режиму, яка може надходити від тих чи інших суспільних інститутів. Рівень загрози в свою чергу безпосередньо залежить

від впливовості конкретного об'єднання. В нашому випадку таким суспільним інститутом є Римо-католицька церква. А індикатором її впливовості виступає наступна залежність - чим більшим був її вплив тим суворішими ставали умови функціонування церкви, зокрема в господарській сфері. Тобто, реакція влади є прямим фактичним підтвердженням суспільного авторитету Римо-католицької церкви.

Отже, в другій половині XVIII століття самодержавство активізувало процес остаточного підпорядкування Православної церкви своїм інтересам. Але, вже на початку XVIII століття церква в Російській імперії втратила свою самостійність і перетворилась на специфічну державну установу, яка обслуговувала інтереси держави. В другій половині XVIII століття феодалне церковне землеволодіння в Росії остаточно секуляризоване. Указами імператриці Катерини II від 26 червня 1764 року вилучались в казенне управління маєтки духовництва в російських губерніях, а від 10 квітня 1786 року і 25 квітня 1788 року - на Лівобережній та Слобідській Україні. Секуляризація церковних маєтків необхідна була владі для посилення політичної залежності церкви від російського царизму. За висновками науковця І. Шостак, абсолютно логічною стала політика царизму відносно Римо-католицької церкви, передусім, через перетворення її з поодиноких віруючих на могутню суспільно-політичну силу [9.703].

Перші кроки щодо конфіскації церковного землеволодіння зроблені ще у 60-80-х роках XVIII століття. В іменному указі від 8 грудня 1792 року «Про порядок управління новими територіями» зазначалося, що маєтки залишалися лише за тими із духовенства, хто присягнув на вірність імперії, інші влада конфіскувала. Водночас заборонялося заповідати маєтки на користь монастирів та церков. Землі, відібрані у духовенства, роздавали дворянству у вічне і спадкове володіння. У цьому полягає важлива особливість початкового етапу секуляризації в західних губерніях імперії.

Царизм використав вилучення маєтків у конфесії для посилення позицій російського дворянства, а отже, і власних позицій в регіоні [7.613, с. 163].

У травні 1795 року з'явився імператорський указ, яким визначалися правила секвестру маєтків польських поміщиків, що брали участь у повстанні 1794 року. Ці правила поширювались і на «поєзуїтські» маєтки. На Правобережній Україні вони продавались приватним особам з торгів. Указом від 1 серпня 1797 року імператор Павло I забов'язував відсотки з поєзуїтських маєтків направляти на утримання закладів освіти [9.632, с. 87]. Водночас, слід зазначити, що рішення імператора лише підтверджувало раніше прийняту постанову польського Сейму від 1775 року, яка вийшла після ліквідації ордену єзуїтів у 1773 році. Відповідно до рішення, все рухоме майно ордену виставлялося на публічні торги, а отриманні від продажу суми разом з наявним капіталом єзуїтів роздавались землевласникам під заставу маєтків, з виплатою п'яти відсотків на рік для утримання училищ. В січні 1803 року російський Сенат збільшив відсотки до шести [1.67, с. 5-7]. Після ліквідації ордену єзуїтів в Російській імперії, 3 квітня 1822 року вийшов указ, згідно з яким всі єзуїтські маєтності переходили до казни, а на місці єзуїтських училищ влаштовувались губернські школи, тобто поєзуїтські капітали значно збільшувались [1.38, с. 5-9; 1.39, с. 146]. У грудні 1831 року міністр народної освіти князь Лівен, в зв'язку з відмовами землевласників від займів, запропонував капітали, що вийшли з обороту і не давали відсотків переводити у квитки Комісії погашення боргів. Відповідну постанову прийняли 22 квітня 1832 року. На підставі нового закону, поєзуїтські капітали на суму 240 000 крб. сріблом, що знаходились в Казених палатах, були переведені у квитки третього, четвертого і п'ятого займів - всього 480, кожний коштував 500 крб. Едукаційні фондушеві маєтки та капітали, а також капітали погаліційські (ті що залишились після відходу в Галіцію духовенства), на підставі закону від 21 квітня 1834 року передавались з МНО до відомства міністерства фінансів

та перетворювались в загальну суму казенних коштів. В заміні цих сум, на утримання училищ в західних губерніях виділялися кошти з Державного казначейства. Законом від 4 січня 1836 року прийнято рішення, у випадку, якщо ситуація з поезуїтським капіталами не зміниться і власники відмовляться брати займи під шість відсотків, почати видавати суми під п'ять відсотків [1.67, с. 5-7].

Загалом, рішення, що приймала влада відносно капіталів і маєтностей Католицької церкви, мали серйозні наслідки для подальшої долі конфесії, яка стала активним суб'єктом економічних відносин. Господарська діяльність духовенства реалізовувалася у фільварках, які виконували роль центрів сільськогосподарського виробництва. Число фільварків у церковних маєтках визначалося кількістю населених пунктів, що їх мав той чи інший духовний власник і їх віддаленістю один від одного [9.704].

Римо-католицька церква, зокрема на території Правобережної України, була одним з найпотужніших землевласників, відповідно рільництво вважалось одним з головних джерел її прибутків. Окрім того, у володіннях конфесії перебувала велика кількість озер і ставків. Лише в Купечівському деканаті Володимирської єпископії в 1793 році налічувалось 11 озер. Часто духовенство здавало ставки в оренду. У Фастівському ключі, який наприкінці XVIII ст. належав єпископу Цецішовському, а на початку XIX ст. - його наступникові Пивницькому, ставки здавалися в оренду на 10 років. Плата становила 120 крб. сріблом на рік. Не менш прибутковим для церковного господарства було бджільництво. У селах Ксьондзовці та Голинчинцях, що належали Мурафському домініканському монастирю, у фруктових садах розміщувалось чотири пасіки, у яких налічувалось 301 вулик. Також активно розвивалось садівництво. Наприклад, фруктовий сад Ярмолинецького бернардинського монастиря у Проскурівському повіті на Поділлі займав площу 1 дес. 1 659 сажнів, на якій плодоносило 1 392 дерева і куща. Значні прибутки приносили млинарство і гуральництво. Наприкінці

XVIII століття поширюється вже добре розвинуте залізорудне виробництво та ковальство. Також в церковних господарствах виробляли поташ, який використовували для виготовлення селітри й пороху. Меншого розвитку набули у володіннях Римо-католицької церкви цегляні заводи, оскільки в той час для будівництва церков і плебаній, в основному використовували деревину [9.636, с. 90-93].

Виробництво сільськогосподарської і ремісничої продукції з надлишком втягувало Римо-католицьку церкву у торгово-грошові відносини регіону. На Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. інтенсивно розвився загальнодоступний внутрішній ринок. В регіоні сформувалася густа мережа ярмарків і базарів, найбільші з них діяли у Бердичеві, Фастові, Білій Церкві, Павлоччі, Житомирі, Овручі, Кам'янці-Подільському, Гусятині, Хмільнику та інших містах. Церковні маєтки торгували з тими регіонами, куди зручніше було доставляти товар і де можна було продати його з найбільшою вигодою для себе. Також, монастирі Правобережної України враховували конфесійну та національну спорідненість. Найбільший попит на ринку був на зернові культури, також цінувалась деревина, худоба, овочі та фрукти, продукти бджільництва, гуральництва, що виготовлялися у фільваркових церковних господарствах [10.721, с. 42-44].

Традиційним прибутком конфесії залишалась десятина, яку можна було відчужувати, принаймні здавати в оренду. Особливо часто віддавалися в оренду млини, як правило, разом з корчмами. Джерела часто згадують випадки віддачі церковними власниками в оренду разом з млинами, корчмами, руднями і т. ін. орних полів, сінокосів, робочої худоби [7.613, с. 162].

Серед власників маєтків виступали різні церковні інститути: єпископські кафедри, капітули, кафедральні собори, церковні навчальні заклади (семінарії, колегії), монастирі, притулки, парафіяльні костьоли й церкви. Господарський уклад церковних маєтків був однотипним. На

характер церковних господарств істотно впливала їх забезпеченість робочою силою. Агротехніка відповідала сільськогосподарському реманенту [7.613, с. 161-162].

Слід зазначити, що внаслідок вагомого суспільно-політичного та економічного впливу Католицької церкви на життєдіяльність українських земель, влада мусила періодично послаблювати тиск, використовуючи принцип «батога і пряника». Тим більше, що земельні угіддя Римо-католицької церкви на території Правобережної України з кінця XVIII і до 40-х років XIX століття залишались досить значними. Наприклад, у Подільській губернії католицькій конфесії, за підрахунками Е. Зваричука у 1793 році належало 8 555, 2 десятин землі, на них працювало 7 442 українських селян-кріпаків. Станом на 1840 рік у розпорядженні Католицької церкви регіону нараховувалось 10 626,1 десятин землі з 12 489 кріпаками, з яких отримувався сукупний дохід до 290 770 крб. на рік [7.588, с. 13].

Саме тому, у 1798 році Павло I своїм указом підтвердив права власності духовенства на населені маєтки. Проте в документі містились і обмеження - церква зберігала за собою населені маєтки, але не могла набувати нових володінь. Маєтки, що були в її руках, розглядалися як державні, передані духовенству у користування на правах корпоративної власності з обмеженням прав розпоряджатися ними [7.613, с. 161].

Загалом, статус маєтків римо-католицького духовенства відображав «Регламент для церков і монастирів католицького віросповідання в Російській імперії» 1798 року. Згідно до документу «села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера й інші угіддя заборонено монастирям продавати, дарувати і вимінювати, і від них відбирати без особливого монаршого дозволу» [9.632, с. 88]. Також окремою ухвалою від 31 травня 1822 року римо-католицькому духовенству заборонили робити займи за

рахунок церковного майна, без особливого на те імператорського дозволу [1.40, с. 219-222].

У першій третині XIX століття католицька конфесія, зважаючи на ліберальну політику імператора Олександра I, почала вимагати від уряду повернення конфіскованих маєтків. В результаті, царським указом від 4 грудня 1802 року кам'янецько-городецьким францисканцям повернули всі їхні володіння. Також дозволено у 1805 році римо-католицьким монастирям, а у 1819 році білому духовенству купувати незаселені землі, або орендувати їх. Почали повертати маєтки єпископам. В першій третині XIX століття навіть спостерігається зростання церковного землеволодіння. Визначену тенденцію добре віддзеркалює ситуація з Кам'янецькою дієцезією. Єпископ Мацкевич, який очолив катедру у 1809 році, одразу порушив питання про повернення єпископських маєтків. Указом Олександра I від 2 січня 1820 року Мацкевичу подарували Мукарівське староство для задоволення єпархіальних потреб [9.632, с. 88-90].

Після польського повстання 1830-1831 років і участі в ньому римсько-католицького духовенства, самодержавство вирішило максимально обмежити фінансову самостійність римсько-Католицької церкви. Насамперед це стосувалось монастирів, які мали земельні володіння, а відповідно і грошові та продовольчі ресурси. Монастирі в роки повстання стали базами постачання і пунктами збору повсталих. Серед них виділялись Дубровицький піарський монастир, домініканський і василіанський монастирі у місті Овруч, Почаївський монастир у Кременецькому повіті. За офіційними даними, більш як півсотні монастирів Правобережної України так чи інакше брали участь у повстанні [9.675, с. 141].

В 1831 році затверджено правила конфіскації майна католицьких монастирів. Питанням займався правонаступник Особливого комітету, очолюваного О.М. Голіциним - Комітет у справах Західних губерній, створений за «усною вказівкою» Миколи I у 1831 р. Установа проіснувала до

1848 року. Метою створення комітету насамперед стало проведення «інтеграційних заходів» на приєднаних західних землях. Його очолив князь В.П. Кочубей, який також очолював Державну раду та Комітет міністрів. Першими членами комітету були: міністр фінансів Е.Ф. Канкрин, попечитель Віленського учбового округу, член Державної ради М.М. Новосильцев, міністр внутрішніх справ А.А. Закревський, голова ДДС Д.М. Блудов, голова міністерства юстиції Д.В. Дашков [9.662, с. 118-119].

Новостворений урядовий орган планував закрити 191 і залишити діючими 113 католицьких монастирів [9.675, с. 42]. Визначено три категорії орденів, майно яких держава конфісковувала. Це «1 - релігійні ордени, які взяли участь у повстанні; 2 - ордени, які мали кріпаків-некатоликів; 3 - ордени, монастирі яких не мали мінімальної, встановленої канонічними правилами, кількості ченців». На основі правил 19 липня 1832 року вийшов царський указ «Про ліквідацію деяких римо-католицьких монастирів». Згідно з цим указом на Правобережжі закрито 61 монастир [9.689]. Серед них на Волині закрито 35 монастирів, на Поділлі - 19 і Київщині - 7 [9.675, с. 142]. В той же час, у документі про капітали закритих у 1832 році монастирів мова йде про 299 монастирів, що ліквідовані в межах Луцько-Житомирської єпархії [2.201, арк. 2-3]. Обґрунтуванням для закриття монастирів, стало посилення на буллу Бенедикта XIV від 1744 року, про некомплектні монастирі, тобто про монастирі, в яких знаходилось менше восьми ченців - їх передбачалося скоротити. Крім того, необхідність закриття обґрунтовувалася невідповідністю числа монастирів кількості віруючих католиків. Указ істотно обмежував економічні позиції католицького духовенства, помітно скорочував число монастирів, що були важливими вузловими точками впливу католицизму в західних губерніях [7.613, с. 163-164; 2.287, арк. 67-71 зв.].

За наказом Міністерства внутрішніх справ складено відомості про нерухоме майно римо-католицького духовенства, яке залишилося після

кількох етапів секуляризації. Документ підготовлено на підставі ревізій, що проведені протягом 1839-1840 років. Встановлено, що річний прибуток з маєтностей римо-католицького духовенства Волинської губернії становив 10 449 крб. сріблом, в Київській губернії - 4 612 крб. сріблом [2.115].

Після проведених статистичних звірок, прийнято рішення про необхідність продовження конфіскації нерухомого майна католицької конфесії. Регулярна секуляризація тривала протягом кількох десятиліть [2.223]. В грудні 1841 року підписано наказ імператора про передачу земельних володінь православної і Римо-католицької церкви Західних губерній під управління Міністерства державного майна. Прибуток з конфіскованих маєтностей мав надходити до державної скарбниці. Звідти, згідно із штатним розкладом, кошти виділялися на утримання священників. В цій справі можна легко простежити прояв традиційної для російського самодержавства, політики подвійних стандартів. З одного боку влада деспотично обмежувала у правах католицьку конфесію, в тому числі і фінансових, з іншого - проявляла нечувану доброзичливість. Спочатку римо-католицькому духовництву призначалась матеріальна допомога, через зубожіння священників та їх приходів [4.391, с. 253], а згодом прийнято рішення про складання штатів для єпархіального управління, учбових закладів, монастирів, і загалом духовництва римо-католицької конфесії в приєднаних західних губерніях. Оклади і утримання церкви мали бути рівними між римо-католицькою і православною конфесіями [4.391, с. 650-651, 728-730]. Це рішення давало можливість маніпулювати свідомістю суспільства - трактувались ці дії як благочинний крок на користь зубожілому католицькому священству. В той же час духовництво цієї конфесії перетворювалось на абсолютно залежну від милості бюрократичного апарату групу населення.

За 1841 рік в Київській, Волинській, Подільській губерніях прийнято і переведено до відома Міністерства державного майна 54 маєтки римо-

католицького духовенства разом із селянами, кількістю 9 492 особи. Не секуляризованими залишились ще 94 маєтки, в яких проживало 8 419 селян [2.98]. Зокрема, на Поділлі в цей час, внаслідок секуляризаційних реформ, Подільській римо-католицькій єпархії залишено всього 23 247 десятини орної землі, 350 десятин під сіножаті, 120 десятин під хуторами та 6 766 кріпаків, що значно обмежило економічні можливості місцевої конфесії [7.588, с. 13]. В разі, якщо встановлювався факт невідповідності економічного стану населеного пункту з прибутком від нього, приймалося рішення щодо примусової сплати селянами цих земель боргу, який виник перед державною казною [2.132, арк. 513]. Таким чином, реформа торкалась не лише інтересів римо-католицького духовенства. Страждали від неї і селяни, в тому числі православні. Загалом, секуляризація земель Римо-католицької церкви, мала насамперед політичний характер.

Після передачі в казенне відомство маєтків вищого духовенства, певний час залишилися недоторканими церковні маєтки парафіяльного духовенства. Зберігши права нижчого ешелону духовенства, уряд розраховував відділити його від духовенства вищого й монастирського, ослабивши тим самим опозиційність католицького кліру [7.613, с. 164]. Однак, вже 10 травня 1843 року вийшов законодавчий акт, згідно з яким конфіскувалося майно і приходського духовенства [2.200, арк. 2].

Загалом, згідно до висновків І. Шостак, секуляризація церковного землеволодіння в західних губерніях, у зв'язку із особливостями політичного статусу регіону, проводилася не одночасно. Церковну власність наприкінці XVIII - в першій половині XIX століття вилучали поетапно: перший етап охоплював період з 70-х років XVIII ст. до 20-х років XIX ст., наступний - 20-30 роки XIX ст., і третій етап проходив на початку 40-х років XIX століття [7.613, с. 162-163].

Своєрідним, так би мовити пряником, стало рішення Комітету про духовні маєтки від 1842 року, згідно до якого вводилося штатне утримання

для римо-католицького єпископату, єпархіальних консисторій і монастирів. Згідно із документом, римо-католицькі дієцезії поділялися на три класи за кількістю віруючих. До першого класу відносилася Могильовська єпархія як митрополіча, до другого - Віленська й Тельшевська, до третього - Луцька, Кам'янецька і Мінська. Римо-католицькі консисторії також поділили на три розряди. До третього віднесли Луцько-Житомирську, Кам'янецьку й Мінську консисторії [7.613].

У визначений період, встановили суми з відсотків відібраних церковних маєтностей, які виділялись на утримання в західних губерніях католицьких церков і монастирів - 359 971 крб. Указом від 15 грудня 1843 року затверджено «нормальні штати» на утримання 909 церковних приходів в західних губерніях. Згідно із документом, на єпархіальне управління і монастирі в західних губерніях виділялось 359 971 крб., на утримання римо-католицького приходського духовенства - 218 820 крб., і ще 38 928 крб. на утримання церкви виділялось з конфіскованих монастирських капіталів. Загальна сума складала 617 719 крб. У 1866 році 38 928 крб.. припинили видавати, відповідно суму скоротили до 578 791 крб. В наступні роки, початкові асигнування значно зменшили, головним чином внаслідок перерозподілу вказаних сум на витрати, які не мали відношення до утримання духовенства. Частину коштів із вже скорочених сум почали виділяти на утримання ДДС - 15 002 крб. і 8 280 крб., на духовенство з внутрішніх губерній, яке не мало стосунку до конфіскованих маєтностей - 80 000 крб., а також на виплату пенсій особам, що служили в ДДС. Сума, що залишалась, переводилась на рахунок МВС, яке і вирішувало куди її витрачати. Водночас, відсотки з капіталів, що набігали протягом року передавались у відання римо-католицької Духовної колегії [2.200, арк. 2-3; 2.307]. Окрім того, влада дуже прискіпливо слідкувала за обсягами майнових і грошових ануат, що виділялись католицькому духівництву. У випадку їх

перевитрати, заборонялися будь-які виплати, до моменту ліквідації боргу [2.302].

26 серпня 1843 року Указом його імператорської величності вкотре встановлювалась заборона збору пожертвувань на користь закордонних монастирів та церков [2.323, арк. 19]. Подібні рішення приймалися і раніше [2.335]. Під назвою «закордонні монастирі і церкви» прихована приналежність цих установ, насамперед, Римо-католицькій церкві. Цей указ мав на меті не тільки зупинити витік коштів за межі країни. По-перше, фінансова допомога, яку надавали приватні особи з Південно-Західних губерній закордонним римо-католицьким церковним організаціям, підтримувала багатовікового супротивника імперії, по-друге - встановлювались більш тісні контакти із римо-католиками закордоння, чому всіляко противилось російське самодержавство, намагаючись звести їх нанівець. В цій справі діставалось навіть представникам пануючої церкви. Духовні особи православної конфесії, що потурали збирачам коштів, підлягали різного роду покаранням. Так, у 1846 році суворо попереджено і оштрафовано на 3 крб., сріблом протоієрея Херсонської єпархії Демаденко, який, всупереч указу Святійшого Урядового Синоду, дозволив іноземцю проводити протизаконні збори на користь церкви [2.324, арк. 20]. Сума штрафу для священників такого рангу, була відчутною. Названа сума зазвичай витрачалася протягом місяця. Для порівняння - в 1843 році чверть пшениці, це біля 58 кг., коштувала 2 крб. 57 копійок на одеському ринку (вартість рубля 1846 року за цінами 2011 року дорівнювала 935 гривням).

Не обійшла стороною влада і питання оренди. За розпорядженнями владних структур різних рівнів, у Римо-католицької церкви почали вилучати навіть орендовані угіддя. Так, місцевими чиновниками виявлено, що єпископ Михайло Пивницький орендував кілька населених пунктів у волинського землевласника Мацея Плавницького, на що вказували договори оренди. Не

зважаючи на протести і звернення єпископа до вищих інстанцій, ці землі відібрано і передано до Палати державного майна [2.132].

В той же час, католицькі священники, не зважаючи на обмеження, встановлені Регламентом, залишалися активними учасниками орендних відносин. Як зазначає дослідник О. Буравський, справи щодо оренди церковних земельних угідь були не поодинокими. Так, в Подільській губернії, у м. Кодим, ксьондз Шимбарський, здавав в оренду 30 десятин орної землі. Після того, як його дії стали відомі місцевій адміністрації, Шимбарський передав право на користування землею місцевим поміщикам Хоментовським. Чиновники з'ясували обставини справи. За їх клопотанням священника усунули на півроку від виконання своїх обов'язків, через переведення його до одного з капуцинських монастирів Волинської губернії. Також здавали в оренду селянам 2 десятини 1 730 сажнів орної землі настоятелі Замеховецького костьолу. Яспільський костьол передав в оренду церковну землю поміщику Бібловському, Гранівський костьол здавав в оренду 60 десятин орної землі та щорічно отримував від цього 120 крб. [10.707, с. 220].

Міністр внутрішніх справ П. Валуєв навіть запропонував повернути Римо-католицькій церкві частину господарств. На його думку, це рішення дало б можливість римо-католицькому духовенству зайнятися вирішенням економічних питань і відійти від політики. Губернська адміністрація на Правобережжі, врахувала пропозиції міністра і почала позитивно реагувати на прохання священників стосовно передачі їм казенних земельних ділянок в оренду [9.636].

У 1860 році Римо-католицька колегія своїм указом вкотре нагадувала про правила оренди церковного нерухомого майна, яка могла відбуватися лише з дозволу МВС. Визначалось, що архієрейське, монастирське і парафіяльне нерухоме майно могло передаватися в оренду не більше як на 12 років. Будівлі, які могли споруджувати орендатори, після завершення

терміну оренди, переходили у власність церкви з грошовим відшкодуванням. Водночас заборонялося передавати в оренду внутрішні монастирські і церковні споруди [2.249, арк. 2-3].

Секуляризація церковного майна продовжувалась і в наступні роки, але основна частина володінь конфіскована в першій половині XIX століття. 20 квітня 1860 року видано указ, відповідно до якого МВС, при підтримці губернського начальства, наказувало провести додатковий перепис церков, монастирів і майна, що за ними залишалось. Влада посилялася на те, що реєстр церков, який до того складався на основі рубрицеллів, містив багато помилок. Зокрема, частина костьолів і каплиць, що були в губернських звітах, залишилися не врахованими МВС, а це не давало можливості чітко встановити скільки майна залишилось не секуляризованим [2.239, арк. 4-5]. У 1861 році знов виходить указ, з якого стає зрозумілим, що частина майнових ануат залишалася не капіталізованою та потребувала негайного переведення до казни [2.237, арк. 91-92]. У 1876 році уряд розпорядився зібрати відомості про те, які римо-католицькі церкви і монастирі продовжують отримувати десятину зерном, або грошима, в якій кількості та з яких маєтностей. У випадку, якщо такі церкви знайдуться, встановлені десятини мали перевести на рахунок допоміжного капіталу римо-католицького духовенства, яке фінансувалося з казни [2.237, арк. 247].

Для подальшого зменшення польсько-католицького впливу, 27 грудня 1884 року урядовий Сенат прийняв закон, яким забороняв віддавати під заставу маєтки, що належали католицькому населенню правобережних губерній. Всі рішення, що приймалися урядовими установами відносно майна Католицької церкви і громади, мали єдину мету - максимально обмежити права католицьких священиків і перетворити їх на звичайних державних службовців [9.636].

В 1893 році скасовано закон, за яким четверта частина рухомого майна померлого ксьондза мала передаватися костьолу, в разі, якщо він не залишав

заповіту. Влада аргументувала це рішення наступним чином - після ліквідації церковних бенефіцій і прийняття на утримання держави римо-католицького духовенства, священик припиняв бути бенефіціаром. Четверта частина його майна, незначного за розміром, не виправдовувала складного листування з цього приводу між адміністрацією, церквою, родичами померлого, а тим більш ведення судових процесів, які стали дуже частими з 70-х років XIX століття. Таким чином сенс закону втрачався. На підставі даних висновків Міністерство юстиції запропонувало відмінити закон. Після консультацій із представниками регіональних адміністрацій, рішення ухвалили [2.125]. Запропоновані пояснення містять одразу кілька протиріч. Коли проходила конфіскація земельних наділів, що належали Римо-католицькій церкві і їх передача до палати державного майна, влада пояснювала цей крок піклуванням про інтереси священиків, які тепер знаходились на утриманні держави і були позбавлені свого жалюгідного існування. В результаті реформи, економічний стан римо-католицьких священиків, які фінансувалися з державного бюджету, за логікою документів, мав значно покращитися після ліквідації бенефіцій. Однак чиновники зауважують, розміри майна ксьондзів настільки мізерні, що не варті зусиль, які пов'язані із судовою тяганиною. Одночасно в справі є відомості, згідно з якими, від кінця 70-х років тривають постійні судові розгляди з питань приналежності майна померлих ксьондзів. Адміністрація відверто не могла визначитися в питанні, яким же є насправді економічний стан римо-католицьких священиків.

Фінансова діяльність Римо-католицької церкви завжди викликала жвавий інтерес з боку влади. Під сумнів ставилися будь-які дії, навіть приватна ініціатива прихожан, які за власним бажанням, воліли передати на потреби церкви певну суму. В 1894 році прихожанка Велєдницької Римо-католицької церкви Овруцького повіту Емілія Заленська в своєму заповіті передавала 500 рублів місцевій церкві. Ситуація зрозуміла, але чиновникам

здавалося, що це рішення є протизаконним. Римо-католицька Духовна Консисторія вимушена звернутися до генерал-губернатора Київського, Подільського і Волинського та міністерства внутрішніх справ із проханням про дозвіл отримати дану суму. Справу вивчали протягом двох років. Нарешті, місцевому уряднику наказано зібрати відомості про Веледницьку церкву, стан будівлі і з'ясувати, чи справді церква потребує ремонту, про який йдеться у зверненні Консисторії. Чиновники, які досліджували стан будівлі, прийшли висновку, що церква дійсно в поганому стані, дерев'яна, потребує внутрішнього і зовнішнього ремонту, без бокового олтаря для відспівування небіжчиків. Прийнято рішення дозволити одержати заповідану суму церкві. Також, міністерство внутрішніх справ вимагало через канцелярію генерал-губернатора, надати докладний звіт про використання переданих церкві коштів [2.128].

Питання ремонту католицьких церков стало особливо болісно вирішуватися, після того, як Римо-католицька церква в Україні втратила свою фінансову незалежність. Обмеження, встановлені на утримання і ремонт храмових споруд, насамперед мали на меті довести костьоли до такого стану зубожіння, при якому ремонт вже був не потрібен. Після цього влада вказувала на те, що приходська церква є не потрібною і має бути закритою. У 1896 році управління Луцько-Житомирської римо-католицької єпархії звертається до Подільського губернатора з проханням дозволити ремонт в римо-католицьких церквах даного регіону за рахунок відсотків від ремонтного капіталу за 1895 рік. В листі подається перелік церков, що потребують негайного ремонту з докладним переліком робіт. Єпископ Кирилл Любодидзький у своєму листі до губерньської адміністрації звертав увагу на той факт, що призначена кожному костьолу, з ремонтних відсотків сума, не відповідає реальним витратам, і складає лише незначну їх частку. Фактично ремонт можна проводити лише за умов наявності пожертвувань. Але одержати їх було доволі складно. Бюрократична машина пильно

контролювала даний процес. Церковні збори, на які раніше могла розраховувати римсько-Католицька церква, мали надходити до скарбниці. Через півроку єпископ Кирилл Любодидзький отримав дозвіл на проведення ремонту в костьолах, які були занесені до переліку. Водночас, в листі повідомлялось єпископу про заборону змінювати під час ремонту плани і фасади будівель і «окрім зазначених в законі джерел жодних зборів на полагодження костьолів, не встановленого порядку не допускати». Суми, виділені на ремонтні роботи, коливались від 150 до 400 карбованців [2.130].

В 90-х роках XIX століття ставлення до Римо-католицької церкви в певній мірі набуває більш толерантного характеру. Однак, слід зазначити, пом'якшення клімату має в значній мірі зовнішній характер. Відмінено окремі обмежувальні нормативні акти відносно Римо-католицької церкви, але при цьому залишались актуальними інструкції для внутрішнього користування. Саме ці інструкції подібні зміни перетворювали на звичайний фарс. Так, з першого січня 1897 року, за поданням міністерства внутрішніх справ, змінено порядок видачі римо-католицькому духовенству грошового утримання, яке складало від 280 до 400 крб. на рік [9.689]. Раніше, згідно із установленими правилами за підписом статс-секретаря І. Дурново, виплати священикам проходили по закінченню третини року, тобто кожні чотири місяці. Після внесених змін, священики стали отримувати кошти кожного місяця [2.129].

Продовженням реформ, які мали пом'якшити конфесійне питання, насамперед пов'язане із статусом Римо-католицької церкви, стала відміна закону від 10.12.1865 року - про отримання дозволу від імператора особами римо-католицького віросповідання на купівлю землі в південно-західному регіоні [2.131]. На практиці цей документ унеможлиблював подібну купівлю. Отримання дозволу нагадувало утопію. Таким чином, поставлено під контроль питання зростання чисельності неблагонадійного населення римо-католицького віросповідання в неблагонадійних південно-західних

територіях імперії і зроблено ще один крок щодо зменшення впливу Римо-католицької церкви на суспільство. Саме через прихожан, чисельність яких в краї обмежена цим законом, ксьондзи мали можливість впливати на іншу частину суспільства, яка через своє незадоволення існуючою владою могла в будь-яку мить підтримати ідеї, що розповсюджувала Римо-католицька церква - такого розвитку подій боялася влада. Закон виконував функції «страхового полісу» для самодержавства. Указом від 4.03.1899 року це обмеження на придбання земель римо-католиками в південно-західних територіях скасовують. Однак чинною залишається умова, згідно з якою, особа не могла придбати більше 60 десятин землі. До них входила уся сукупність маєтностей, якими володів римо-католик. Таким чином, закон, що скорочував права окремої групи населення - ліквідовано, але його реалізація викликала запитання. Генерал-ад'ютант В. Троцький, який був виразником поглядів певної частини владних кіл, висловлював сумнів з приводу необхідності реалізації таких рішень. На його думку: «...якщо селяни католики, з давніх часів займалися землеробством... ніколи не ототожнювали розширення своїх земельних володінь з проявами національної ідентичності, із здійсненням своїх протиурядових настроїв, цього не можна говорити по відношенню осіб польського походження: збіднілих дворян, шляхтичів, міщан. Останні, як нащадки польських родів, залишаються неблагонадійними особами польського походження...» [2.131, арк. 7].

Київський, Волинський, Подільській генерал-губернатор доручив зібрати відомості про стан виконання нового закону. Згідно із зібраними даними, по трьом губерніям подано запитів на придбання землі - 207 (6 650 десятин землі), задовольнили - 68 (1 308 десятин землі), відмовили - 43 (1 995 десятин землі), в стані розгляду - 96 (3 347 десятин землі). На підставі даної інформації, генерал-губернатор впевнено заявляє, що цей закон, абсолютно не загрожує існуванню російської влади в регіоні. Він також

пише: «...що стосується виказаного Генерал-ад'ютантом Троцьким занепокоєння відносно широкого виконання в майбутньому закону від 4 березня 1899 року, то я не можу не відмітити, що даний закон сам по собі не дає ще права на придбання особами польського походження земельної власності, для цього ще потрібно особливе розпорядження і що нагляд за процесом реалізації (закону) перебуває у віданні Генерал-Губернатора...» [2.131, арк. 7].

З вище наведеного матеріалу, як бачимо, російська адміністрація, задля втілення плану по обмеженню впливу Римо-католицької церкви, мала бути достатньо винахідливою. Протягом століття влада постійно зменшувала кількість «зайвих» римо-католицьких костьолів і монастирів, проводила секуляризацію майна, контролювала і обмежувала прибутки церкви. Названі заходи в першу чергу стосувались монастирів, які за офіційними даними на території Правобережної України в більшості своїй приймали безпосередню участь у революційних подіях 30-60-х років XIX століття. Тиск на собі відчувала не лише Римо-католицька церква та її служителі. Заходи влади не обходили стороною і прихожан-католиків. Наприклад закон від 10 грудня 1865 року забороняв купівлю землі в Південно-Західному краї особам польського походження. А маєтки, що були секвестровані, господарі мали продати протягом двох років особам російського походження православного або протестантського віросповідання. Таким чином, було поставлено під контроль питання чисельності неблагонадійного населення не просто польського походження, а саме римо-католицького віросповідання через обмеження його маєтностей. Скорочення чисельності прихожан Римо-католицької церкви позбавляло можливість священиків впливати на них і сприяти об'єднанню вірян навколо ідейного ядра незадоволених режимом. Отже названі заходи мали зменшити вплив Римо-католицької церкви на суспільство в регіоні. Існування в законі понять етнічної та конфесійної приналежності, вказувало на те, що самодержавство ототожнювало поляків-

націоналістів, що прагнули здобути свободу для своєї країни з римо-католиками. В звітах чиновників навіть використовувався термін «латино-польська група», до якої зараховували всіх римо-католиків. Але згідно із статистичними даними, складеними Чубинським у 1874 році, кількість поляків-католиків в Київській, Подільській, Волинській губерніях становила 25%, інші 75% становили українці-католики. Відомості, зібрані з приходських книг, на думку Чубинського були більш достовірними, ніж ті, що склалися на підставі поліцейських звітів. Таким чином, репресії проти поляків-католиків, як учасників повстань, або тих, що співчували і підтримували ідею незалежності Польщі, в більшій мірі обмежували права корінного українського населення.

Отже, за переконанням чиновників, економічно залежна Римо-католицька церква мала стати більш покірною. Таким чином, економічний тиск на конфесію здійснювався в рамках загальноімперської політики направленої на ліквідацію суспільно-політичного впливу Римо-католицької церкви. Навіть наприкінці XIX століття, коли окремі закони, що обмежували права Римо-католицької церкви, скасовано, або внесені поправки, які мали покращувати її положення – конфесія так і не повернула собі фінансову незалежність, яка в минулому слугувала значною опорою в справі розповсюдження свого впливу на суспільство.

Водночас Римо-католицька церква на протязі визначеного періоду не полишала справу, пов'язану із відкриттям і підтримкою сиротинців та богаділень. Саме цей аспект надавав господарській діяльності церкви особливого значення в плані її впливовості на суспільні процеси. Доброчинні внески що збирались спільними зусиллями духовенства та вірян на утримання та допомогу нужденним, зміцнювали авторитет конфесії. Окремо та більш докладно про цей аспект діяльності церкви мова піде в п'ятому розділі роботи.

Таким чином, Римо-католицька церква, маючи значний вплив на суспільно-політичні процеси, в XIX столітті відчула на собі усю сукупність обмежувальних заходів з боку російського самодержавства, політика якого була направлена на поступове знищення конфесії, шляхом репресій, опрацювання, русифікації та економічного тиску. Критичного рівня ситуація дійшла в 30-60-х роках XIX століття. Після придушення польських повстань Католицька церква в українських землях, що підтримувала польських революціонерів, для влади перетворилась на ворога. В імперії за цей період видано десятки указів антикатолицького спрямування, що забороняли, ліквідували та обмежували права Католицької церкви і входили у протиріччя з канонічними нормами Римо-католицької церкви. Більшість з них стосувалась католиків України. В останні роки XIX століття ситуація дещо почала змінюватись - скасовані, або доопрацьовані окремі закони, які мали репресивно-обмежувальний характер. Однак їх реалізація наштовхнулася на ряд труднощів, що не дозволило відчутно змінити положення конфесії. Водночас репресивний тиск так і не зміг остаточно зневілювати вплив Римо-католицької церкви на суспільство.

Підсумовуючи, варто ще раз наголосити на основних позиціях, що вказують на достатньо високий рівень впливовості Римо-католицької церкви в суспільстві: 1) активна участь представників конфесії у революційних подіях 30-60-х років XIX століття, направлена на відстоювання своїх позицій в суспільстві, а також духовно-ідеологічне обґрунтування боротьби поневолених народів; 2) практична реалізація своєї впливовості через ведення господарської діяльності, результати якої втілювались, зокрема, у благодійній справі; 3) значний рівень утисків з боку влади, який проявлявся шляхом прийняття відповідних політичних рішень та економічних обмежень і був би абсолютно нелогічним у випадку, коли б Римо-католицька церква не мала відповідного рівня впливовості, що міг би загрожувати існуючій системі.

РОЗДІЛ 4

СУСПІЛЬНА РОЛЬ ПАРАФІЙ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

4.1. Розгортання діяльності римо-католицьких парафій в землях Північного Причорномор'я

Плановане і систематичне заселення території, на якій розташовані сучасні Херсонська, Миколаївська та Одеська області, почалося на рубежі XVIII-XIX століть. Значна кількість переселенців, що освоювали цей край, були іноземного походження: німці, поляки, італійці, французи. Більшість з них сповідували католицизм або належали до прихильників протестантських віровчень. Поява в регіоні колоністів-іноземців католицького віросповідання спонукала до поширення латинської церкви на території Північного Причорномор'я.

В кінці XVIII - на початку XIX століття прийнято ряд заходів, направлених на покращення умов проживання іноземців, зокрема щодо безперешкодної реалізації релігійних потреб останніх. Для керівництва подальшою колонізацією створювались спеціальні органи управління до компетенції яких входило вирішення окремих питань релігійного характеру. Так, маніфестом від 22 липня 1763 року, створено «Канцелярію опікунства іноземних» [9.690, с. 17]. У 1764 році затвердили «План про заселення Новоросійського краю», згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній окремими масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії - 52 тис. десятин, Херсонській - 263 тис., Таврійській - 214 [9.638, с. 38]. Указом від 6-го квітня 1800 року прийняті відповідні заходи по нормалізації життя колоністів краю і відкрито Контору опіки Новоросійських іноземних поселенців, головою якої став радник географічного департаменту Контеніус [3.365, с. 277]. Наслідком цих та

інших рішень влади стало активне возведення католицьких храмів на Півдні України.

Латинська церква Херсону в ХІХ столітті пройшла кілька етапів в своєму розвитку. Перший етап - це офіційне визнання римо-католицької громади міста у 1787 році і побудова першого кам'яного храму. П'ятого вересня 1787 року зареєстровано новонародженого - саме ця дата і стала першим записом, зробленим у метричній книзі римо-католицької общини міста [2.275, арк. 41-42]. В цьому ж році зведено муровану церкву. Хоча в звіті священика Йосифа Барановського за 1890 рік будівництво першого костьолу взагалі датовано 1767 роком [2.261, арк. 157-158]. Але це викликає певний сумнів. Протягом 1768-1774 років регіон був доволі небезпечним через російсько-турецьку війну. Лише за Кучук-Кайнарджийським договором землі між Дніпром і Південним Бугом закріплені за Росією. Офіційною датою заснування міста вважається 1778 рік. Хоча укріплення російської армії на даному місці і побудовано ще в 1737 році, але малоймовірно, що в даному укріпленні могли збудувати католицький костьол, ще і в роки тривалого військового протистояння. Можна припустити, що цей рік є звичайною опискою укладача звіту.

Зведену церкву освячено в ім'я святих Миколая та Пія V. Костьол кладений на глині з двома престолами, дзвіницею, хором і різницею. Навколо церкви встановлена кам'яна огорожа з дерев'яним палісадом. Ділянка відведена під будівництво храму була 60 на 30 метрів. Крім цього залишався ще клаптик вільної незабудованої землі розміром 51 на 32 метри. Першим ксьондзом церкви вочевидь був член ордену єзуїтів Єлизеуш Шиць [2.253, арк. 9] (Єлізум Шац за В. Б. Пивоваровичем) [5.509].

Другий етап варто пов'язати з 1811 роком. Згідно до візит (звітів) римо-католицьких церков, кам'яний католицький храм збудували заново саме у цьому році [2.253, арк. 1]. Організацією будівництва займався той самий священик - Єлизеуш Шиць [2.275, арк. 41-42]. В.Б. Пивоварович у

своїй книзі «Вулицями старого Херсону» стверджує, що: «кам'яна церква на цьому місці була зведена в 1820-х роках і висвячена в ім'я святих Пія та Миколая, а в 1840-х роках був надбудований шпиль. Але і ця церква була перебудована, тому що на плані 1855 року називалась вже церквою св. Антонія» [5.509, с. 69]. Однак у візитах 1831-1839 років зафіксовано - побудована у 1811 році кам'яна церква вже носила ім'я святого Антонія [2.275, арк. 41-42]. Тобто, новий костюл з'явився на місці старого, під новим титулом святого Антонія, набагато раніше зазначених у книзі дат.

Будівля церкви на той час, висотою більше 5 метрів, завдовжки була трохи більше 22 метрів, завширшки - майже 9 метрів. Покрівля вкрита пофарбованим залізом. Костюл також мав двоповерхову дзвіницю, що побудована з каменю у 1822 році і вкрита залізом. Площа ділянки, на якій розташовано костюл становила 278 кв. метрів. Довкола церкви стояла кам'яна огорожа. В церкві встановлено дубові двері і 14 вікон. На стіні церкви, ззовні, розташовано фреску - ікону Ісуса. Що стосується внутрішнього оформлення, храм мав два престоли: Розп'яття і Божої Матері. Біля великого престолу, з лівого боку - ікона святої Ганни, а з правого - ікона Ісуса. Зверху різниці, що розташовувалась за престолом, з ліва - ікона святого Казимира царевича польського, а з права - ікона Хрещення Ісуса. З лівої сторони знаходилась проповідниця, а за нею 8 лавок. На стінах церкви ікони: зліва - св. Клари, св. Йосифа, св. Іоанна Євангеліста і св. Луки; з права - св. Антонія, св. Христини, св. Терези, св. Петра Апостола, св. Марка і св. Магдалени. Поряд з церквою знаходилось дві будівлі: дерев'яна на три кімнати і кам'яна на п'ять кімнат [2.275, арк. 41-42].

Настоятелем херсонської церкви у 1820 році призначено Стефана Антонія (19.11.1784 - рік народження). Він походив з родини дворян з міста Слонім Гродненської губернії. З 1798 по 1803 рік навчався в Слонімському повітовому училищі. Протягом 1803-1810 років вивчав Святе Письмо, історію церкви, канонічне право, церковні обряди, богослов'я. Першого

серпня 1803 року вступив у духовне звання ордену каноніків Латеранських у Вільно. Через рік він перебуває вже у монастирі апостолів Петра і Павла. В березні 1810 року єпископом абатом Коссаковським в соборній церкві міста Вільно його висвячено у священники. Коли Стефану Антонію виповнилося 36 років, його направлено до херсонського костьолу, в якому він прослужив майже 20 років [2.277, арк. 44].

У травні 1840 року настоятелем церкви став Антоній Шиманський, 1783 року народження. Він походив з родини польських дворян із колишнього Литовського князівства. З 1796 по 1803 рік навчався в приходському училищі. У 1803 році вступив у духовне чернече звання ордену св. Франциска. 17 січня 1804 року його висвячено у священники. Був проповідником, вікарним священником, викладав в приходській церкві, пізніше його призначили куратом. В 1836 році направили служити до Одеської приходської церкви, після чого перевели до Херсонського костьолу [2.277, арк. 46].

Третій етап історії становлення костьолу пов'язаний з періодом реконструкції. Згідно з указом Могильовської консисторії від 21.12.1843 року за № 13611 дозволено збирати добровільні пожертвування на відбудову храму не лише в Херсоні, а й по всіх римо-католицьким громадам імперії. В січні 1844 року курат костьолу отримав письмове підтвердження від консисторії про відповідний дозвіл і шнурову книгу для занесення сум, отриманих від прихожан. Однак, з документів стає зрозумілим, що збір коштів в Херсоні розпочато набагато раніше зазначеної дати указу. Ініціював цю акцію місцевий синдик Квасневський. Збір коштів тривав до 1868 року. Ось окремі суми, що жертвували на костьол: від графа Потоцького - 74 крб. 28 коп., від московського віце-декана ксьондза Гржегоржевського - 108 крб. 49 коп., від Кам'янецької єпархії - 142 крб. 71 коп., від штабу 2-го піхотного корпусу - 297 крб. 40 коп. [2.283, арк. 10-272], від полковника Туркула - 200 крб. [2.179]. Загальна сума пожертвувань становила станом на 1862 рік

11 130 крб. сріблом. Гроші переведені на банківській рахунок, про що свідчив Державний Безперервно-Доходний білет під № 21828. Кожні півроку у терміни - з 1.05 по 1.06, а також з 1.11. по 1.12, церква мала можливість знімати з рахунку по 222 крб. 60 коп [2.283, арк. 10-272].

Дана добродійна справа була покликана відновити костюл Херсону, який на момент початку збору коштів, перебував у вкрай скрутному становищі. Однак, нажаль, ситуація вийшла з під контролю і викликала серйозний конфлікт. Документально зафіксовано, що протистояння розпочалося з рапорту візитатора римо-католицьких церков в Південній Росії і Бессарабії Г. Разутовича до Херсонського єпископа Фердинанда Кана від 30 жовтня 1852 року. В тексті звернення йшлося про фінансові зловживання синдика Квасневського. В 1853 році від Г. Разутовича надійшло ще декілька рапортів, в яких він звинувачував синдика Квасневського в тому, що останній погано виконує свої обов'язки і його наявність в церкві лише формальність. На думку візитатора при церкві вистачало одного священика, яким на той час був Рудович [2.296, арк. 1-19].

Однак, незважаючи на думку К. Разутовича, в березні 1853 року римо-католицька громада Херсону вкотре подає на розгляд вищого духовного керівництва список синдиків, серед яких є прізвище губернського секретаря Стефана Квасневського. На думку частини прихожан, що підписали цей документ, Квасневський відмінно справлявся зі своїми обов'язками, привів храм у добрий стан, а також зібрав капіталу в розмірі 10 909 крб. 10 коп. і передав їх на зберігання під відсотки до Херсонського приказу громадської опіки [2.296, арк. 11-12]. На той момент в провінціях імперії це були єдині кредитні установи, що офіційно здійснювали банківські операції [9.645, с. 68].

В травні 1853 року прихожани церкви направили письмове прохання до візитатора Г. Разутовича, в якому просили його розібратися в ситуації з обвинуваченням Квасневського. На думку вірян, всі вони були

безпідставними і обурливими. Саме з метою пролити світло на цю справу віряни і вирішили звернутися до візитатора. В листі йшлося про те, що до 1834 року херсонська Римо-католицька церква переживала часи занепаду. Підтвердженням цього факту є рішення візитатора Мусницького, що займав посаду перед Розутовичем - або терміново зібрати кошти на ремонт будівлі, або опечатати храм через ймовірність обвалу крівлі, яка протікала по всій площі храму. Громадою прийнято рішення збирати кошти. За ініціативи Мусницького обрано кількох синдиків, серед яких в документах зустрічаються прізвища Квасневського і купця Мерлаху. З цього моменту, Квасневський розпочав активну роботу по відновленню храму. Однак роботи, через незначну кількість прихожан в місті - 436 осіб станом на 1842 рік [2.276, арк. 36], просувалися доволі повільно - добродійні пожертвування виявлялись вкрай обмеженими. Квасневський двічі звертався до імператора, а також до інших сановників, з проханнями про надання допомоги для відновлення стін і зводів костюлу. Врешті-решт питання зрушило з мертвої крапки: стіни, покрівля, під'їзд до церкви та огорожа навколо неї - все відбудовано і мало пристойний вигляд. Також в церкві встановили два престоли і орган. Поряд із костюлом збудували новий будинок для священика. Крім того, як зазначалося вже раніше, суму пожертвувань в розмірі 10 909 крб. 10 коп. сріблом перевели у капітал церкви, з відсотків якого можна було регулярно проводити необхідні ремонтні роботи, а також частину виділяти на утримання священика. Цей лист підписало 47 вірян, головним чином представники вищих соціальних груп міста [2.296, арк. 23-27].

Однак на цьому інцидент не завершився. В справі міститься ще один лист від прихожан, направлений у вересні 1853 року до Тираспільського єпископа. Він, певною мірою, вторить листу самого Квасневського до митрополита Римо-католицької церкви Росії Ігнатія Головінського. Збігаються ці документи в тому, що автори наполягають на упередженості К.

Разутовича і неякісному виконанню ним службових обов'язків. Зокрема, вказувалось, що каноніки, які прибувають до Херсону, майже одразу переводяться до інших міст, а нові призначаються невчасно, через що церква часто залишається без священників і віряни не можуть відвідувати богослужіння. Так, колишній настоятель церкви Ярмаркевич, який за наказом Консисторії мав навчати молодь римо-католицького віросповідання закону Божому, незабаром переведений до іншого приходу. На його місце у 1845 році призначено ксьондза Рудовича, який почав вести заняття, але згодом залишив цю справу. У 1848 році йому на допомогу призначено вікарного ксьондза Петра Контоновича. Останній дуже відповідально підійшов до справи навчання місцевої молоді. Однак у 1849 році його відізвано до Одеси. З цього моменту і до лютого 1853 року заняття в приходській школі священником Рудовичем не проводились, незважаючи на припис Тираспільського єпископа. У 1853 році на посаду вікарія призначено ксьондза Лавриновича, який з «апостольським терпінням і ретельністю» відновив заняття в приходській школі. Але це тривало недовго - Лавриновича переведено у Керч. Також вказувалось на те, що священник Рудович знімав проценти з капіталу за цілий рік наперед у розмірі 428 крб. і протягом трьох років розкривав церковну гуртку без присутності синдиків [2.296, арк. 29-35 зв.].

В справі відсутні документи, які б вказували на проведене розслідування по означеним питанням. В той же час міститься рапорт Тираспільського єпископа, з висновком про те, що звинувачення проти Квасневського відповідають дійсності, а листи від прихожан писалися під його тиском. Наприкінці листопада 1853 року імператорським указом затвержені нові синдикі, на чолі із надвірним радником Глембокським. В наступному році священник Рудович повідомляє Консисторію про те, що він придбав новий орган за 900 крб., з яких 300 - пожертвування прихожан і 600 - добродійний внесок купця Г. Кляцова. Також священник повідомив про те,

що він прийняв від Квасневського білет Херсонського приказу на суму 10 909 крб. [2.296, арк. 40-48]. Незважаючи на однозначний висновок, який зробила Консисторія у цій справі, він нажаль не дозволяє абсолютно об'єктивно визначити хто в цій справі дійсно правий. Багато суперечностей і сумнівів викликають заяви обох сторін. Але, не зважаючи на це, якщо абстрагуватися від міжособистісного конфлікту, варто зазначити, що Римо-католицька церква Херсону, в означений час, була відремонтована саме завдяки старанням синдика Квасневського і священника Рудовича.

Згідно з іншими відомостями про церкви і церковних служителів, які збиралися Тираспільською єпархією, зокрема рубріцеллом (духовним календарем) за 1896 рік, імовірно за все, це була не просто реконструкція, а радикальна перебудова храму. Саме за цими документами новий римо-католицький костюл в Херсоні побудовано у 1867 році на тому ж самому місці. Організацією будівництва займався священник Ілля Шац [2.269, арк. 58-61]. Це є третьою перебудовою херсонської Католицької церкви. Також змінено титул костюлу. Наприкінці XIX століття Римо-католицька церква Херсону носила ім'я святих Іллі та Миколая [2.261, арк. 157-158].

У 1887 році віряни Херсону звернулися до місцевої управи з проханням зайняти під сквер незабудовану територію, що належала храму. Відповідний дозвіл вдалось отримати, після чого внесли зміни до плану міста. Колись овальної форми, ділянка землі перетворилася на трикутник, що розташовувався між вулицями Католицькою, Ерделевською і Грязною. В будинку, що знаходився при костюлі, розташували приходську школу і товариство допомоги бідним католикам. Членами товариства стали міський архітектор І.К. Квінто, вчений і засновник Природно-історичного музею Херсонського губернського земства Г.К. Пачосський та інші жителі міста [5.509, с. 69].

Кількість прихожан при Херсонському костюлі в перші десятиліття його існування, згідно до матеріалів ревізій, була невеликою. У 1842 році в

місті зареєстровано 396 осіб, з них 229 чоловіків і 167 жінок [2.276, арк. 36]. Через 16 років, кількість вірян збільшилась майже вдвічі - 688 осіб [2.232, арк. 6зв.-7]. У 1868 році при Херсонському костьолі зареєстровано 1283 чоловіки і 870 жінок, всього 2153 особи [2.244, арк. 28]. До кінця XIX століття чисельність вірян продовжує зростати, але повільніше. Станом на 1896 рік в місті зареєстровано 2924 особи римо-католицького віросповідання [2.269, арк. 58-61].

Отже, Херсонський католицький приход від моменту своєї появи і протягом всього XIX століття динамічно розвивався. Значну роль в цьому відіграли місцеві священики, синдики, а також прихожани і не лише місцеві. Активну підтримку серед католиків всієї імперії отримав заклик до збору добродійних пожертвувань на відновлення храму в 40-60-х роках XIX століття. Це пов'язано з двома факторами. Перший вказував на згуртованість католиків імперії, їх відданість своїй церкві. Другий фактор пов'язаний із відкриттям нової римо-католицької єпархії, центр якої мав знаходитися саме в Херсоні.

Під час заснування іншого південного міста - Миколаєва, одразу постало питання про відкриття в ньому католицького храму. Насамперед, ця необхідність викликана особливим статусом міста - безпосередньою його приналежністю до військово-морської сфери Російської імперії, в якій на той час служило багато осіб римо-католицького віросповідання. Згідно з інформацією адрес-календарів, Католицька церква в місті заснована у 1794 році - на розі вулиць Католицької і Молдаванської [3.357, с. 44; 6.557, с. 5]. Відповідно до візитних описів, костьол в Миколаєві побудували 1797 році за кошти благодійників. Тоді ж церкву і освятили. Будівництво і висвячення храму відбувалось за священика Серафима Банкалярі [2.151, арк. 25-27].

Вулиці, на розі яких побудували костьол, кілька разів змінювали назви. Католицьку в 20-х роках XX ст. перейменовано на Мархлевського, в 40-х р. - на Музейну і знову - Мархлевського. Молдаванську вулицю в 1882 році

перейменовано у Глазенаповську, в 1919 році - у вулицю Декабристів, в 40-х роках - знов в Глазенаповську і згодом повернуто назву Декабристів. Сьогодні, відповідно, це вулиці Адмірала Макарова і Декабристів. Таким чином, Католицька церква, що стоїть сьогодні на розі вулиць Адмірала Макарова і Декабристів, жодного разу не змінювала свого місцезнаходження більше двох століть і є однією з найдавніших будівель міста Миколаєва, що збереглася до нашого часу, не зважаючи на складні історичні умови, які склалися протягом минулого століття.

Повертаючись до історії Миколаївського костюлу варто зазначити, що храм при висвяченні отримав титул святого Йосифа, Обручника Пресвятої Діви Марії - людини, яка походила з царського роду Давида і увійшла в історію церкви як чоловік Блаженної Приснодіви Марії, що захищав і опікав її та свого прийомного сина Ісуса. В 1870 році Папа Пій IX оголосив святого Йосифа покровителем Вселенської церкви.

У матеріалах ревізій римо-католицьких церков йдеться про те, що в 1822 році стараннями священника-капуцина Пасифіка Недельського в Миколаєві побудовано костюл під титлом святого Йосифа, який освячено в 1840 році [2.277, арк. 25-30]. До того часу костюл знаходився в одному з державних будинків, який передано римо-католицькій общині в 1794 році. Його переобладнали і в 1796 році 20 травня храм вперше освятили. Як було зазначено раніше, будівля знаходилась на тому ж місті, де і сьогодні стоїть Римо-католицька церква святого Йосифа [11.756]. Католицька община міста зареєстрована ще раніше - у 1792 році, а в 1793 році заведено першу метричну книгу [2.290, арк. 2]. За іншими відомостями перші метричні книги з'явилися у тому ж таки 1792 році [2.280, арк. 86].

Протягом ХІХ століття костюл, завдяки неабияким зусиллям його куратів, регулярно ремонтували, добудовували нові приміщення і навіть перебудовували. В 30-40-х роках ХІХ століття храм, так би мовити, модернізують. Особливо відзначилися в цій справі священники Мартін

Подгурський, Ювеналіс Кутасевич, Августин Скорульський. Зокрема, в 1834 році за ініціативою священика Ювеналіса Кутасевича почалося будівництво органу в 9 октав (великий орган). У 1842 році орган, будівництво якого ще не було завершено, вже грав на 7 октав. Стараннями курата костьолу, священика - капуцина Мартіна Подгурського, поряд із церквою, в 1824 році розпочато будівництво церковного дому, на кошти осіб, що побажали залишитися невідомими [2.277, арк. 25-30]. Продовжив цю справу в 1830 році священик Ювеналіс Кутасевич. Значну допомогу йому надав директор канцелярії головного морського штабу, генерал Василь Олексійович Перовський (1794-1857), онук українського гетьмана Кирила Розумовського [2.290, арк. 2]. Будівля призначалася для розміщення в ній квартири для священиків, господарських приміщень. Довжина двоповерхової новобудови становила 19 метрів, ширина - 12 метрів. На першому поверсі розташовано 5 кімнат і кухня, на другому - сім кімнат різної площі. В 1840 році, за ініціативи Августина Скорульського, вирішено питання з крівлею церкви і будинку при ній. Половина церковної кривлі вкрита залізом за 811 крб., а також перекладено черепичну кривлю при церковній будівлі за 153 крб. [2.277, арк. 25-30]. В 1846 році при кураті церкви Зеноні Пашкевичу будівництво господарчих будівель остаточно завершено [2.290, арк. 2]. Добудовано флігель для людей, площею 5 на 8,5 метрів, сарай і в ньому льох. Всі будівлі знаходились на одній лінії і під однією крівлею [2.277, арк. 25-30].

В 1860-1861 роках куратом Августином Люткевичем храм відремонтовано всередині і ззовні. Під час ремонтних робіт біля сімдесяти картин, що розташовані були на стінах храму, настоятелем церкви знято через ветхість, або неприйнятний вигляд [2.238, арк. 2]. Як з'ясувалося, більшість цих картин, разом з іншим церковним майном, передані до миколаївського костьолу з Севастополя, в зв'язку з осадю міста, що стала наслідком Кримської війни (1853-1856 років). Після закінчення військових

дій, Римо-католицьку церкву в місті так і не відкрили. Не зважаючи на прохання до уряду і спроби самотужки відновити богослужіння стараннями місцевої римо-католицької громади Севастополя, місто протягом тривалого часу (лише в 1900 році дозволено будівництво і відкриття в місті Римо-католицької церкви [2.272, арк. 5-14]) залишалось без церкви і священника [2.242, арк. 206-208]. За наказом Тираспольської консисторії частину картин, що не належали севастопольській Римо-католицькій церкві, через відсутність відповідних умов зберігання, курат мав продати прихожанам, з оцінкою їх вартості та згідно з описом і відомостями - коли і з дозволу кого саме продані ці картини. Що стосується картин, переданих з севастопольської церкви, їх наказано зберігати до того моменту, поки їх не вимагатимуть назад [2.238, арк. 2].

В 1874 році настоятелем храму святого Йосифа стає Никодим Черняхович - людина талановита, скромна, інтелігентна і невтомна в своєму прагненні служити людям. Він доклав значних зусиль, підтримуючи римо-католицьку громаду Миколаєва, організував при церкві Приходську Чоловіколюбну громаду. За його ініціативи перебудовано костьол, зовнішній вигляд якого зберігся і дійшов майже без змін до нашого часу. План побудови нового костьолу на місті старого у Черняховича виник одразу, як він став настоятелем. Підтвердженням цього є лист, що прийшов священнику Черняховичу з Консисторії від єпископа Франциска Ксаверія Цоттманна (1826-1901 рр.) в лютому 1875 року. «Мені дуже приємно було довідатися, з рапорту Вашого преподобія від 20 січня цього року за № 8 про дозвіл планової побудови в місті Миколаєві нової церкви, що справа ця не зупинилася, а просувається вперед» [2.242, арк. 213]. Автором проекту нового костьолу став одеський архітектор Володислав Олександрович Домбровський [5.510, с. 71].

При підтримці виконуючого обов'язки Миколаївського військового губернатора контр-адмірала Павла Петровича Тиртова (1838-1903 рр.)

Черняховичу в березні 1891 року вдалося отримати дозвіл від імператора на збір добродійних пожертвувань для остаточної відбудови Римо-католицької церкви. Кошти дозволялося збирати протягом 5 років, на суму - не більше 20 000 крб., в межах Тираспольської і Могильовської єпархій [2.263, арк. 1]. Що стосується останньої, за наказом міністра внутрішніх справ, в Могильовській єпархії збір коштів можна було проводити в усіх губерніях, окрім Могильовської, Мінської і Вітебської. В результаті залишилось 39 приходів, в які розіслано книги на збір добродійних пожертвувань для остаточної відбудови миколаївського костьолу. Згідно з розпорядженням Тираспольської консисторії всі настоятелі та курати зібрані кошти, по закінченню кожного року, на початку січня, мали відсилати безпосередньо Ландауському декану і одночасно курату миколаївського костьолу святого Йосифа, почесному каноніку Никодиму Черняховичу. Що стосується книг звітності, всі вони із закінченням терміну збирання коштів мали передаватися до Тираспольської консисторії [2.262, арк. 4]. В 1897 році, через 6 років від початку цієї добродійної акції, приходи, що перебували в межах названих єпархій, звітували перед Тираспольською консисторією про результати проведеної роботи із поданням суворої звітності [2.270, арк. 1-12]. Загалом, варто зазначити, що добродійні пожертви, за рахунок яких утримувався костьол, надходили до церковної казни від самого початку появи громади міста. Наприклад, в 60-х роках поміщик Пржездецький за заповітом передав свій маєток в якості аннуати до миколаївської церкви [2.187], у 1896 році, згідно з духовним заповітом представника дворянського роду Гернерів з Латвії, які в свій час переселились до Миколаєва, на рахунок церкви передавалось все рухоме і нерухоме майно власника [2.192], та інші.

Незважаючи на те, що історія миколаївського костьолу починається майже від моменту заснування Миколаєва, і в місті проживало багато родин, що сповідували католицизм, церква майже до кінця XIX століття не мала будівлі для приходської школи. Лише в 90-х роках питання вирішено як

фактично так і юридично. Через відсутність відповідних коштів, курат церкви Никодим Черняхович, звертається з пропозицією до генерал-майора Петра Петровича Шаверновського - побудувати за власний кошт на ділянці землі, що належить церкві, цегляний двоповерховий будинок за планом, який затвердила Міська Дума ще в квітні 1883 року. Будинок мав бути площею 16 на 12,8 метрів. На першому поверсі будинку Петро Шаверновський, за умовами контракту, відводив дві кімнати з передпокоєм для школи безкоштовно, на весь час, яким він збирався користуватися цією будівлею. За угодою, частиною вистроєної будівлі генерал-майор міг користуватися протягом 12 років. По закінченню цього терміну, правління миколаївського римо-католицького костьолу, в разі, якщо виявить бажання залишити цей будинок у своїй власності, має виплатити Петру Шаверновському 4 000 крб., або дозволити йому користуватися частиною будівлі ще протягом 10 років. Після закінчення цього терміну, весь будинок переходив у повну власність римо-католицького костьолу [2.262, арк. 8-9]. Згодом умови контракту дещо змінені. В 1894 році Петро Шаверновський з Миколаєва переїхав до Петербургу. Через це генерал-майор звернувся до єпископа Антона Іоганна Церра (1849-1934 рр.), з проханням отримати дозвіл на передачу всіх своїх прав на будівлю настоятелю Никодиму Черняховичу, що і зроблено в 1894 році [2.262, арк. 54-56]. За архівними матеріалами стає зрозумілим, що будинок вистроїли ще у 1885 році. Однак, за погоджувальними документами на будівництво і дозволом на підписання контракту з генерал-майором, курат Черняхович звернувся до Консисторії лише через шість років. Поясненням цього є значні бюрократичні зволікання, виконуючи які, можна було втратити час, так і не реалізувавши проект.

Завідуючим школи став церковний староста Олександр Михайлович Филиппович. Старшою вчителькою обрано Елеонору Едуардівну Бачинську, молодшою - Михайлину Михайлівну Зальськую. Станом на 1.10.1901 року в

школі нараховували 80 учнів. Плата за навчання складала 50 копійок на місяць і безкоштовно для дітей з бідних родин. У 1900 році відкрито другу приходську школу, за адресою Котельна 21. Кількість учнів в ній станом на 1.10.1901 року становило 36 осіб [3.337, с. 102].

Окремо хотілося б звернути увагу на особу Петра Шаверновського, як представника римо-католицької громади міста, який допоміг реалізувати план Никодима Черняховича по відкриттю в місті першої приходської школи. Петро Петрович Шаверновський - представник відомої в Російській імперії і Польщі династії інженерів. В свій час родина Шаверновських переселилась з Польщі до Російської імперії. Петро Петрович став генерал-майором інженерної служби. Довгий час працював і жив в Миколаєві. Після закінчення його сином Володимиром реального училища в місті, змушений переїхати до Петербургу, для продовження його навчання. Володимир Петрович, після закінчення Інституту цивільних інженерів в Петербурзі, тривалий час працював в Кронштадті, ставши автором багатьох успішних проектів, які увійшли в історію Росію. Після революції переїхав до Польщі. Там до Другої світової війни очолював відділ Морської служби в Гдині. Його син Петро Володимирович, став професором Морського інституту в Гданську.

Настоятель миколаївського костьолу також планував організувати при церкві притулок для людей похилого віку. В 1894 році його план почав здійснюватися. Особа, яка побажала залишитися невідомою, пожертвувала 10 000 карбованців на будівництво у дворі костьолу притулку. Щодо обладнання будівлі, закупівлі меблів - на це, за словами Никодима Черняховича, жертводавець мав перерахувати окремі кошти. В листі до єпископа Антонія Церра, курат костьолу писав, «жертводавець надіслав мені копію свого духовного заповіту, з якого стає зрозумілим, що він на утримання вищезгаданого притулку заповів все своє рухоме та нерухоме майно (будинок в Одесі), яке залишиться після його смерті» [2.262, арк. 60].

Цінність заповіданого майна становила від 20 000 до 25 000 карбованців. По бажанню жертводавця, притулок мав прихистити всіх осіб похилого віку, незалежно від соціального стану, а також національної приналежності. Обов'язковим було лише римо-католицьке віросповідання. З того ж листа стає зрозумілим, що особа, яка побажала залишитися невідомою, проживала в місті Одесі [2.262, арк. 60]. З іншої справи, що зберігається у Російському історичному архіві, яку відкрили з приводу смерті жертводавця і через необхідність узаконити передачу будинку в Одесі на користь миколаївського костьолу, стає зрозумілим, що даною особою був дворянин Павло Торчинський [2.193]. Після того, як громада отримала кошти, Черняхович створив комісію з 11 прихожан. До неї входили: лікар, статський радник К. Хомицький, вчитель гімназії, статський радник А. Пелчевський, інженер-технолог Г. Теодорович, нотаріус І. Бартошинський, ветеринарний лікар А. Розанович, провізор І. Менкіні, італійський купець і промисловець Луїджі Аляуді, купець В. Валешинський, токарний майстер С. Вишневський, меблевий майстер Ф. Фрейштадт, домовласник В. Русинковський. Комісія, під керівництвом Никодима Черняховича, 9 жовтня 1894 року провела перше засідання. На ньому розроблено і прийнято план робіт: замовити архітектору план будівлі; скласти кошторис, виходячи із суми 10 000 крб.; заготовити під час зими 1894-1895 років будівельні матеріали; виготовити вікна, двері, підлогу і т.д.; на початку весни 1895 року розпочати будівництво притулку і закінчити його в липні того ж року. Повідомляючи про хід робіт в справі будівництва та організації притулку, курат миколаївського костьолу звернувся до єпископа Антонія Церра з проханням - приїхати до Миколаєва влітку 1895 року і освятити одночасно новозбудовану церкву, будівництво якої планували закінчити до кінця липня - початку серпня 1895 року, а також притулок для людей похилого віку. На це він отримав благословення від єпископа [2.262, арк. 60-61]. 15 вересня

1896 року відбулася процедура урочистого освячення нового римо-католицького костьолу [2.195].

Історія миколаївського костьолу безпосередньо пов'язана із усіма священиками, які служили в ньому. Тому повна картина може скластися тільки у випадку, коли ми зможемо відновити їх історії життя. Однак, через брак документів, нажаль не вдалося встановити біографії всіх настоятелів храму. Документальні відомості залишилися лише про окремих куратів церкви. Серед них можна виділити священика, який не є першим настоятелем церкви, але про нього першого збереглися відомості - Антоній Скорульський - народився у 1814 році в родині дворян Катерини і Антонія Скорульських у Білостоцькій області. В 6 років вступив до церковно-приходського училища в місті Білостоці, яке закінчив у 1828 році. Вільно володів польською, латинською, французькою, німецькою, руською мовами. В духовне звання поступив у 1829 році. В 1835 році єпископ Венедикт висвятив його у сан священика. Протягом 6 років займався науками в ордені капучинів. Пізніше два роки викладав історію в Забельській гімназії. Після цього вивчав богослов'я у Віленському університеті, де через три роки почав служити куратом в місцевому костьолі [2.277, арк. 27].

Окремо варто звернути увагу на ще одного курата миколаївського костьолу - Зенона Калиновського. Народився у 1806 році в родині дворянина Георгія Калиновського (Білостоцький повіт). Навчався в приходському училищі м. Тикоцин, потім закінчив курс наук в Білостоцькій гімназії. Володів 5 мовами: польською, латинською, німецькою, французькою, руською. Вступив у духовне звання в 1826 році. Обітницю склав в 1827 році у Порицькому монастирі, що знаходився в місті Порицьк (Волинська область, місто вціл зруйновано в роки другої світової війни). В 1834 році посвячений єпископом Матвієм Липським у сан священика. Протягом 10 років вивчав філософію і богослов'я в Забільському монастирі. Отримав ступінь доктора богослов'я. Шість років служив куратом в колонії

Розенталь. Після цього направлений до костьолу міста Миколаєва [2.280, арк. 87].

Неординарною особистістю, безумовно, був Никодим Черняхович, який, як видно з вищенаведеного матеріалу, багато зробив для миколаївського приходу. Народився він у 1839 році. Освіту отримав в Тираспольській семінарії. В 1869 році його посвячено у священники. У 1874 році став куратом миколаївського костьолу, а згодом і деканом Ландауського деканату Херсонської губернії. За свою непересічну діяльність почесний канонік Никодим Черняхович отримав ордени святої Анни 3 ступеня та святого Станіслава 3 ступеня, імператорський наперсний хрест і знак Червоного Хреста [2.269, арк. 56].

Римо-католицька громада міста Миколаєва пройшла, так би мовити, кілька етапів в своєму розвитку. З кількох сотень католиків, які проживали в місті від моменту його заснування, лише за одне століття вона перетворилась у добре організовану, свідому і багаточисельну частину миколаївської громади. Кількість прихожан римо-католицького віросповідання в Миколаєві постійно змінювалась. Священники у звітах писали, що реєстр осіб, які сповідують римо-католицизм, скласти не можливо. Пояснювалось це особливим положенням міста, а саме приналежністю його до військово-морського відомства і, відповідно, регулярними міграціями військових. В звіті за 1851 рік вказувалось, що військових, які належать до капелана Чорноморського флоту в Миколаєві нараховується 2 300 осіб. Також 800 осіб з Новоросійського військового поселення і 5 - Легкої Кавалерійської дивізії [2.290, арк. 2]. Однак, в матеріалах ревізій вказували лише цивільних осіб римо-католицького віросповідання. Згідно із цими документами, в першій половині XIX століття чисельність католиків в місті постійно коливалась: 1831 р. - 653, [2.277, арк. 33] 1842 р. - 692 [2.276, арк. 28], 1851 р. - 150 душ [2.290, арк. 2]. Поясненням таких коливань чисельності є постійний рух колоністів, які і стали основною частиною прихожан римо-

католицьких церков Південної України. В другій половині XIX століття кількість віруючих поступово зростала. Станом на 1861 рік в Миколаєві налічувалось вже 1 800 вірян [2.239, арк. 66]. Згідно з статистичними відомостями про церкви і училища Тираспольської єпархії за 1882 рік в місті проживало 2 014 осіб римо-католицького віросповідання, з них - 1 125 чоловіків і 889 жінок [2.254, арк. 59]. У 1890 році кількість прихожан становила 4 075 осіб, з яких 2 250 чоловіків, 1 825 жінок [2.261, арк. 8-9]. Етнічний склад прихожан в основному складався з поляків, німців, італійців, вірменів [2.234, арк. 28-48].

Таким чином, римо-католицький костюл святого Йосифа в місті Миколаєві протягом всього XIX століття пережив кілька етапів будівництва. XIX століття для миколаївської римо-католицької громади, що стрімко розвивалася, було насиченим на події, наслідком яких стала поява непересічної архітектурно-історичної пам'ятки для Півдня України у вигляді костюлу святого Йосифа. Передовсім заслуга в цьому належить священикам миколаївського костюлу, а також прихожанам Миколаєва, особливо окремим представникам, що своєю добродійною діяльністю весь час допомагали вдосконалювати діяльність приходу, який мав відповідати потребам часу.

У 1794 році, після виходу указу Катерини II про будівництво військової і купецької гавані і міста Хаджибей, починається історія Одеси. Початковий етап становлення і розвитку міста пов'язаний з діяльністю видатних особистостей тих часів - адміралом Хосе Паскалем Домініком де Рібасом (Йосипом Михайловичем Дерібасом - русифікований варіант) та Арманом Еммануїлом Софія-Септимані де Він'єро дю Плессі, графом де Шіноном, 5-м герцогом Рішельє (Еммануїлом Йосиповичем де Рішельє - русифікований варіант). Саме ці дві особи, своєю завзятістю, відданістю справі сприяли значному прогресу міста. В перші десятиліття історії Одеси в ній з'явилася чимала кількість іноземців. Причому їх появі сприяли, окрім

урядових привілеїв, насамперед діяльність родоначальників міста. «За словами Сікара, Рішельє сам стояв на чолі всього і управляв усім більше своєю особистістю, чим наданою йому владою... Він не лише відновив даровані Катериною II привілеї місту, але й добився нових, набагато більших за попередні» [4.374, с. 55-56]. Більшість колоністів були вірянами Римокатолицької церкви. Це одразу спонукало до організації католиків міста в єдину громаду для вирішення актуальних питань і будівництва костьолу.

Перший Одеський костьол побудовано у 1805 році стараннями кам'янецького каноніка - ксьондза Лазаря Тарасевича та одеської католицької громади [11.755]. Освячено церкву на ім'я Успіня Пресвятої Богородиці в тому ж таки 1805 році [4.451, с. 180]. У 1830 році храм ще раз освятив кам'янецький єпископ Францішек II Боргіаш Лукаш Мацкевич. Будівля церкви мала хрестоподібний вигляд - довжиною 21 метр, завширшки 8,5 і висотою 12 метрів. Вкрита залізом. З фасаду мала дві башти з хрестами, п'ять дзвонів. Ганок перед церквою мав дві ступені. Двері до церкви були великі, подвійні. Підлога в храмі зроблена з білого мармуру. З правого боку, в стіні костьолу розташовано пам'ятник (меморіальний знак) графу Олександровичу Ланжерону, який помер у 1831 році і похований у цьому храмі. В костьолі знаходилось чотири визолочених олтаря і чотири сповідальниці, а також великий орган [2.277, арк. 1-2; 4.451, с. 180].

Одеська Католицька церква мала достатньо значний фондуш [2.325]. Землю, на якій розташовано костьол, за проханням де Рішельє, подаровано у 1796 році імператрицею Катериною II католицькій громаді міста. Розмір ділянки становив 3 600 квадратних сажнів (2 560 квадратних метрів) - це був окремий квартал. 31 червня 1811 року Одеський комітет, у відповідь на звернення синдиків костьолу документально встановити право власності на землю, видав довідку католицькій церкві на володіння 2 925 квадратними сажнями (2 080 квадратних метрів). У 1819 році придбано додатково будівлю з ділянкою землі розміром 225 квадратних сажнів (160 квадратних

метрів). Таким чином, в самій Одесі Римо-католицька церква мала 3 150 квадратних сажнів (6 721 квадратний метр) землі [2.277, арк. 9 зв.].

Крім цього, Одеський комітет виділив церкві місце на Старому базарі, для облаштування лавки, яка приносила дохід у розмірі 600 карбованців на рік. Однак, з часом, через нерегулярність грошових надходжень, лавка була втрачена. Також римо-католицькому духовництву у 1819 році Консисторія виділила ділянку землі, на якій побудовано Російським селянським банком кам'яний будинок довжиною 27 і шириною 12 аршин (19 на 8,5 метрів). У 1833 році синдики, за поданням вищого єпархіального начальства, змушені продати будинок з усіма відведеними угіддями купцю Рейтеру в рахунок сплати боргу церкви [2.277, арк. 10].

Водночас одеська Римо-католицька церква мала свій духовний та навчальний капітал. Згідно із відомостями за 1858 рік, він складав 16 645 крб., що зберігалися в комерційному банку, а також 2 857 крб. навчального капіталу. Остання сума зберігалася в Імператорському виховному будинку виконавчого закладу вдовиної, судної і збереженої скарбниці, на користь всього товариства [2.235, арк. 6].

Капітал церкви поповнювався за рахунок пожертв прихожан. Серед жертводавців можна виділити насамперед дворянина Михайла Микуліча, який у 1875 році заповів 87 000 карбованців сріблом, що зберігались на відсотковому внеску в Одеському комерційному банку, 50 квитків внутрішнього виграшного займу, а також рухоме майно, «що складалося із золотого ланцюжка з ключиком із аметистами, столового срібла на шість персон, срібної цукорниці, різного одягу, білизни, меблів, килимів, дзеркал, мармурових столів, бібліотеки, екіпажів та інших речей, докладно перелічених в особливій, із шнуром та печаткою, книзі, яка зберігалася в квартирі у комоді», - на будівництво при Римо-католицькій церкві будинку для бідних дітей, що навчалися при духовному училищі і їх подальшого утримання. Будівництвом, згідно до заповіту, мали займатися виконавчі

духівниці: купець 2 гільдії Костянтин Неліпович, дворянин Володимир Подлевський, колезький радник Володислав Шеміат. В заповіті також чітко окреслено кількість приміщень, поверхів і їх призначення. «Будинок має бути побудований на 2 поверхи з третім підвальним на склепіннях. У підвальному поверсі має розташуватися кухня, пральня, дві кімнати для прислуги, їдальня для дітей, а також льох та комора; на першому поверсі мають бути дві чи три кімнати для дітей жіночого полу та дві кімнати для квартири одруженого наглядача за дітьми; нарешті на верхньому поверсі три кімнати для дітей чоловічого полу і одна велика кімната для фортепіано та класу музики і співу» [2.245, арк. 5]. Після будівництва, виконувачі духівниці мали зайнятися повним облаштуванням будинку, а кошти, що залишились після цього, розділити на 12 частин для щомісячних виплат на утримання будинку. Кількість дітей, що мали проживати у будинку, залежала від суми, яка залишилась після будівництва, із розрахунку - по 130 крб. на рік для утримання однієї особи. Визначено в заповіті і вік дітей, які б навчалися в римо-католицькому приходському училищі - не молодше 9 років, а термін навчання - не більше 5 років. В документі також встановлені суми, які мали надходити на утримання вчителів та обслуговуючого персоналу. Жалування вчителів становило по 400 крб. на рік, наглядач за дітьми утримував 310 крб. на рік і до того ж повний пансіон, на ремонтні роботи і прислугу щорічно виділялося 450 крб. і 100 крб. на щорічну панахиду у день смерті Михайла Микулича. Священик щорічно зобов'язувався складати звіт за витрачені кошти перед зборами прихожан та комісією з 2-3 чоловік, яка мала перевіряти відповідні документи з фінансової діяльності [2.245, арк. 2-7]. Значні суми одеська Римо-католицька церква отримувала і від інших прихожан: дружини поміщика Мавро, яка у 1856 році перерахувала значні суми на користь костюлу і приходського училища [2.182, арк. 2]; поміщика Конарського, що передав у 1875 році на користь Одеського духовного училища 1 000 крб. [2.237, арк. 201], а також

2 000 крб. на утримання приходського училища при церкві [2.248, арк. 1-15]; графині Ланжерон, що у 1876 році заповіла на користь Римо-католицької церкви 1 650 крб. [2.237, арк. 243]; дружини полковника Підгородецького, яка перерахувала у 1890 році на потреби одеського костьолю 4 200 крб. [2.191, арк. 1-15] та інших жертводавців. Слід відзначити, що священники також своє майно заповідали на користь тієї чи іншої церкви. Так, за заповітом єпископа Липського, вся готівка, а також гроші, що мали виручити від продажу його особистого майна, поступали у розпорядження Одеської Римо-католицької церкви для виготовлення мармурових статуй святих апостолів [2.237, арк. 414].

Окремо вирішувалось питання з фінансуванням священників приходу. Спочатку особа, що заступала на посаду візитатора і настоятеля церкви, отримувала 2 000 крб. на прогонні і 600 крб. жалування. Згідно із наказом Могильовської консисторії від 20.02.1829 року за № 1027, до означеного жалування почали додавати 1 400 крб., які відпускалися з Херсонської казенної палати, а пізніше, - з Одеського повітового казначейства. Також, за пропозицією міністра фінансів від 10.11.1820 року за № 1522, Херсонській казенній палаті наказано відпускати гроші на утримання чотирьох вікаріїв: польського, французького, німецького, італійського - по 1000 крб. на кожного. У 1829 році, згідно із постановою, що прийняли найвпливовіші прихожани церкви і синдики, на утримання священника почали щорічно виділяти додатково 1 600 крб., які виплачувалися з церковної каси [2.277, арк. 10 зв.].

Настоятелями Римо-католицької церкви міста Одеси стали в різний час: Ліндель, Люцинський, Георгій Разутович. Каноніками: Рафаїл Мусніцький. Вікарними: Аюзельмо Бернучі (02.02.1781 р.н., італієць, походив з дворян. З 1781 по 1792 рік отримував освіту в навчальному закладі ордену капуцинів. У 1799 році одержав ступінь доктора філософії. У 1804 році призначено вікарієм при Римо-католицькій церкві в Одесі); Вікентій де

Урбаніч (02.06.1796 р.н. француз, походив з дворян); Рох Галицький (26.05.1802 р.н., поляк, походив з дворян. У 1810 - 1816 роках закінчив Тихоцьке училище. Володів мовами: польською, німецькою, руською, латиною. У 1818 році став членом Домініканського ордену. У 1819 році його висвячено у м.Вільно в сан священника. З 1822 по 1825 рік - професор у Новгородському повітовому училищі. З 1825 по 1827 рік - проповідник при церкві в місті Вільно. З 1827 по 1842 рік - вікарний священник в місті Одесі.); Іоан Гартц (30.08.1800 р.н., німець, походив з дворян. Народився в місті Інзель. З 1808 по 1816 рік навчався в Інзельському повітовому училищі, потім у Ризькій гімназії, Дерптському (Тартуському) університеті. В 1821 році вступив у духовне звання ордену Бернардинців Цитовянського монастиря Ковенської губернії. Працював викладачем в приходських училищах. 1832 рік - єпископом, князем Гедройцем висвячений у священники. Служив два роки при Таганрогській католицькій церкві куратом. 1839 рік - указом Могильовської римо-католицької консисторії переведений до Одеси на посаду вікарія) [2.277, арк. 13-24]; Юліан Серіє (1848 року висвячений у священники, 1858 року вступив на посаду вікарного); Вікентій Шелеховський (у 1849 році висвячений у священники, у 1861 році вступив на посаду вікарного); Йосип Канумов (у 1854 році висвячений у священники, 1855 року вступив на посаду вікарного); Гриневич Діонісій (у 1858 році висвячений у священники, 1860 року вступив на посаду вікарного) [2.239, арк. 64], та інші.

Активна розбудова міста, збільшення кількості прихожан в Одесі, наростаюча ворожнеча між представниками різних національностей, зокрема поляками і німцями, спонукали римо-католицьку громаду до побудови ще однієї церкви. Наказом Міністерства внутрішніх справ за № 6090, від 13.12.1895 року, дозволено будівництво другої Римо-католицької церкви на Молдаванській вулиці в XIV кварталі під № 4, за гроші прихожан. На підставі наказу Консисторії за № 1153, від 8.06.1897 року, в місті розпочато

збір коштів [2.266, арк. 1-3]. Однак, з часом з'ясувалося, що ділянка землі, виділена міською владою для будівництва нової церкви, «виявилась непридатною, маючи під собою розм'якшений пласт повзучої властивості» [2.266, арк. 6]. Церковне правління на своєму засіданні 9 квітня 1898 року прийняло рішення придбати в тій же місцевості ділянку під № 27 по вулиці Розумовського. Через виконуючого обов'язки міського голови графа Шувалова, святий отець Рудольф Церр, від імені католицької громади міста, ще раз звернувся до МВС з проханням дозволити будувати церкву на новопридбаній ділянці, а також, в зв'язку із тривалим будівництвом, до його закінчення відкрити тимчасовий молитовний будинок в приміщенні, що знаходилось на вказаній ділянці. 10 червня 1898 року граф Шувалов повідомив Рудольфу Церру про позитивне рішення питання. 4 жовтня 1898 року декан Одеського деканату, почесний канонік Рудольф Рейхерт освятив тимчасовий молитовний будинок в ім'я святого Миколая [2.266, арк. 10]. Будівництво храму потребувало значних капіталовкладень. В зв'язку з цим, одеські римо-католики звертаються з проханням до Тираспольського єпископа Антонія Церра - дозволити провести збір добровільних пожертвувань по трьом губерніям: Херсонській, Бессарабській, Подільській [2.266, арк. 7]. Обґрунтуванням даного звернення слугувала та обставина, що поміщики і взагалі всі жителі римо-католицького віросповідання перелічених губерній, незалежно від соціального статусу, мали зв'язки з Одеським приходом. Насамперед це проявлялося у прагненні більшості виховувати своїх дітей в Одеських навчальних закладах, а згодом влаштовувати їх на роботу у місті. Будівництво храму завершилось у 1912 році, освячено костюл наступного року єпископом Йозефом Кесслером під титулом святого Климентія.

Національний склад прихожан Римо-католицької церкви визначався неоднорідністю. Здебільшого римо-католики міста мали польське, німецьке, французьке, італійське походження. Відносно кількісних показників,

необхідно зауважити, що одеська громада була однією з найчисельніших серед інших південноукраїнських громад. Одеський приход, станом на 1841 рік, налічував 4 022 особи, з них 2 238 чоловіків і 1 784 жінок [2.277, арк. 13]. Кількість прихожан постійно зростала. Станом на 1883 рік в місті вже налічувалось 10 368 вірян Римо-католицької церкви - 5 360 чоловіків і 5 008 жінок [2.254, арк. 59]. У 1890 році прихожан в Одесі проживало 13 232 особи католицького віросповідання [2.261, арк. 156-158].

Значна кількість католиків міста були впливовими і достатньо заможними людьми [2.326]. Всі вони приймали активну участь у розвитку Одеси. Таким чином, від динамічного розвитку одеської римо-католицької громади, певною мірою, залежав розвиток міста. Влада це розуміла і надавала всі можливості для реалізації духовних потреб місцевих католиків. В свою чергу віряни і священники Римо-католицької церкви Одеси доклали максимальних зусиль для розвитку Римо-католицької церкви у південному регіоні і посиленню її впливу на суспільство.

Активно проходив процес формування мережі римо-католицьких приходів і за межами міст.

Серед масиву документів, в яких йдеться про процедуру відкриття нових приходів [2.180; 2.257], хотілося б зупинитися на кількох. У 1880 році сільська громада німецької Колонії Мюнхен Раштадтської волості Ананьївського повіту звернулася із клопотанням до світської влади про відкриття окремого приходу, в зв'язку із неможливістю відправляти духовні треби в приходській церкві через весняні паводки. Всі фінансові витрати, пов'язані із вирішенням даного питання громада брала на себе. Після того, як губернатор Херсону підтвердив наявність у поселенні костюлу і відсутність заперечень з боку інших жителів Мюнхена, а Тираспольський єпископ Франциск Цотманн визнав достатнім фінансове утримання священника, запропоноване вірянами, у 1881 році вийшов наказ імператора, яким дозволялося заснувати новий приход [2.252, арк. 2-3 зв.]. У 1896 році

Херсонське губернське правління повідомило Одеського повітового справника, що громада села Кандель Одеського повіту, яка раніше входила до Зельцьського приходу, відповідно до розпорядження міністра МВС і на підставі правил, доданих до «Статуту церковних справ іноземних сповідань», отримувала право на свій власний Кандельській приход [2.268, арк. 6].

Окрему увагу хотілося б звернути на історію ще кількох парафій, початок розвитку яких нерозривно пов'язаний із будівництвом костьолів. Насамперед це найстаріший приходський Северинівський костьол, побудований у 1800 році на кошти графа Потоцького. Консекрація храму проведена у 1801 році кам'янець-подільським єпископом, графом Романом Сераковським [2.277, арк. 164]. Побудовано церкву на вході до кладовища. В довжину кам'яна будівля мала 5 сажнів (10,7 м.), завширшки 3 сажня (6,4 м.), у висоту 4 сажня (8,5 м.). Попокрівля з кількома куполами була вкрита залізом [2.253, арк. 20].

У 1821 році дійсним таємним радником, сенатором, піклувальником Харківського навчального округу, графом Северином Осиповичем Потоцьким підписано фундуш Северинівської Римо-католицької церкви. Згідно із документом, Потоцький передавав на потреби церкви певну суму грошей і майно, зокрема: 1- на утримання священика і вікарного щорічно мало відпускатися 360 крб. сріблом, або в пропорції по одеському курсу державними асигнаціями; 2 - будинок поблизу церкви, що побудував граф і визначене ним місце під сад і город передавалися у постійне користування церкві для потреб настоятеля та учительства; 3 - за містечком Северинівка відводилась ділянка землі розміром 180 десятин (196, 65 га.), на якій настоятелю дозволялося завести пасіку без сплати десятини, будуватися, займатися хліборобством, заселяти її селянами за умови відсутності корчми, заїжджих дворів і заборони продажу спиртних напоїв; 4 - будь-який ремонт церкви мав відбуватися за рахунок графа і його нащадків. В документі також

зазначалось, що: 1 - настоятель мав викладати духовні треби, проводити у відповідному порядку богослужіння, піклуватися про збереження церкви і утримання церковних служителів, не вимагати від прихожан пожертв, зберігати в цілісності отриманий фондуш; 2 - спадкоємці Потоцького і майбутні власники містечка Северинівка не повинні були порушувати, а тим більше зменшувати призначений фондуш; 3 - на підставі того, що церква в Северинівці побудована графом і ним же виділено фондуш, він і його спадкоємці мали право схвалювати особу настоятеля; 4 - настоятель церкви зобов'язувався у довільно визначений день здійснювати літургію за упокій душі родичів графа і його самого, а також раз на рік, після 2 листопада (свята всіх Святих), служити протягом 8 днів панахиду [2.242, арк. 5-6 зв.].

У 1811 році побудовано за кошти вірян кам'яний костюль приходу у Зельцьській колонії. Освячено церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Ця велична будівля мала значні розміри. Довжина храму становила 20 сажнів (42,7 м.), ширина - 6 сажнів (12,8 м.), висота - 5 сажнів (10,6 м.) [2.151, арк. 12-15]. Згідно до візиту даної церкви, при вході був ганок на три щаблі з білого каменю, над яким зведено башту з залізним куполом і хрестом, в якій розмістили два дзвони. Перший мав вагу 5 пудів (81,9 кг.), а другий - 12 пудів (196,6 кг.). У 1838 році в церкві побудовано орган у 12 регістрів. Костюль мав свій фондуш, що становив 120 десятин (131 га.) землі та щорічного доходу - 300 рублів сріблом [2.253, арк. 37]. Сьогодні це один з найбільших і красивіших костюлів Півдня України, що зберігся. Але, нажаль, будівля перебуває в жалюгідному стані і потребує термінового реставрування.

Внаслідок русько-турецької війни 1806-1812 років до складу Російської імперії переходить східна частина Молдовського князівства, яка згодом отримала статус Бессарабської області. Частина цих земель з часом увійшла до складу Одеської області, в тому числі місто Ізмаїл. Регіон одразу почали заселяти німецькими колоністами та болгарськими і гагаузькими

біженцями. Постало питання про будівництво церкви. Але під час військової кампанії Ізмаїл повністю зруйнували, розібрали навіть кам'яні огорожі в пошуках скарбів. За таких обставин поблизу Ізмаїла виникло нове невеличке місто, засноване генерал-лейтенантом Сергієм Олексійовичем Тучковим. Згодом вийшла спеціальна постанова Сенату, згідно з якою місто стали називати Тучков. З середини XIX століття поселення приєднали до Ізмаїлу. Саме в Тучкові колоністи виявили бажання побудувати Католицьку церкву. У 1822 році, на зборах громади прийнято рішення звернутися до головного піклувальника і представника Піклувального Комітету про іноземних колоністів Південного краю Росії та повноважного намісника Бессарабської області генерал-лейтенанта Івана Микитовича Інзова з проханням дозволити збір коштів на будівництво костьолу. У зборі пожертвувань приймали участь генерал Тучков, надвірний радник Міловський і член ізмаїльської портової митниці Бельський [2.274, арк. 6, 16-17]. У 1826 році, на кошти жертводавців, в місті побудовано кам'яний костьол під титулом Пресвятої Богородиці. Однак, в зв'язку із черговою Кримською війною (1853-1856 рр.) і підписанням Паризького мирного договору, місто, а відповідно і храм, опинилися в межах Османської імперії. Тільки після 1878 року (Берлінський трактат) і повернення Росії придунайських ділянок Бессарабії, ізмаїльська Римо-католицька церква знов опинилася в межах імперії. Згідно до наказу міністра внутрішніх справ від 29 серпня 1883 року за № 4123 Тираспільському єпископу повідомлялося, що приєднана Римо-католицька церква має бути повернута до порядку, що існував до 1856 року і увійти у підпорядкування єпископа [2.255, арк. 1-4].

У 1863 році, на кошти прихожан, споруджено приходський кам'яний костьол в готичному стилі у німецькій колонії Страсбург. За розмірами він не поступався Зельцьському приходському костьолу. Церква в довжину сягала 20 сажнів (42,7 м.), в ширину - 9 (19,2 м.), у висоту - 4 (8,5 м.) і висота башти складала 18 сажнів (38,4 м.). Башта мала два дзвони. Дах церкви

вкритий залізом. Було три входи. Підлогу в костьолі вкрили мальтійським каменем. В середині знаходилось три вітваря і орган [2.253, арк. 33]. Схожі будівлі мали приходські церкви в колоніях Мангейм, Францфельд, Іозефсталь, Кляйнлібенталь.

Одним з небагатьох костьолів, що побудували за рахунок державної скарбниці (відсоток з конфіскованих маєтностей Католицької церкви, що перевели у допоміжний капітал) був храм у колонії Мангейм. Будівництво кам'яної церкви, на місці старого молитовного будинку, закінчилося у 1850 році. В цьому ж році візитатором Південного краю Росії та Бессарабії, настоятелем Одеської римо-католицької приходської церкви, ксьондзом Георгієм Разутовичем костьол освячено, а в 1861 році консекровано вже суфраганом, Тираспільським єпископом Вікентієм Липським. Будівля мала чотирикутну форму, довжиною - 13 сажнів (27,7 м.), завширшки - 10 (21,3 м.) і у висоту - 7 сажнів (14,9 м.). До церкви було два входи. Головний вхід мав ганок з 5 щаблями. В середині костьолу знаходилися по 4 колони з обох боків, 16 стрілочастих вікон, один головний вітвар, орган. Біля церкви знаходилась дзвіниця з двома дзвонами. Також церква мала фундуш у розмірі 120 десятин (131 га.) [2.253, арк. 47]. Через будівництво храмів, колоністи намагалися зберегти свої національні ознаки і основи віросповідання. Саме тому, іноземці не шкодували коштів і намагалися зробити свої костьоли максимально схожими до тих, що знаходились в містах, які їм довелося покинути.

Необхідно зауважити, що римо-католицькі храми Півдня переживали і скрутні часи. Пов'язано це із обмежувальними заходами влади, направленими на недопущення ремонтних робіт в костьолах і доведення їх до стану зубожіння з подальшим закриттям, яке обґрунтовувалось аварійним станом будівель. 5 листопада 1852 року за № 3499 вийшов один з таких указів імператора, спрямований на реалізацію урядової програми по знищенню Римо-католицької церкви в Україні. Згідно із документом

встановлювались правила: «1 - дозволяти ремонтувати церкви тільки в затверджених урядом приходах...; 2 - не дозволяти ремонтувати, а ще менше будувати церкви, не затвержені приходськими властями без дозволу уряду; 3 - ніяких храмів не будувати, де б це не було... без дозволу уряду; 4 - це ж стосується каплиць» [2.294, арк. 1]. Незважаючи на те, що ці дії в більшості своїй торкалися костьолів Правобережної України, однак відлуння такої політики доходило і до південних храмів. Наприклад, у 1832 році, за наказом вищого світського начальства, Ландауська приходська церква під титлом Різдва Пресвятої Богородиці була розібрана. Для богослужінь залишили тільки різницю, до якої пізніше колоністи добудували будинок (25 на 13 метрів) під комишевим дахом. Поряд колоністи розташували дзвіницю з трьома дзвонами. Протягом 19 років багаточисельна місцева громада (4 872 особи), зверталась до губернських посадовців, колоніальних властей з проханням виділити на будівництво кошти, що знаходились у них на відсотковому утриманні і призначалися спеціально для облаштування римо-католицьких церков. Всі звернення залишалися без відповіді [2.289, арк. 1-3]. Кам'яну церкву під титлом святого Рафаїла Архангела в колонії Ландау побудовано тільки в 1863 році коштом прихожан [2.261, арк. 145-146].

За етнічною приналежністю більша частина колоністів Півдня України були німцями. Згідно із дослідженнями їх конфесійної приналежності виходить наступне: в Катеринославській губернії, станом на 1897 рік, проживало 32 154 німців-католиків, 39 530 німців-лютеран, 23 922 німців-менонітів; в містах Катеринославської губернії - 5 388 німців-католиків, 2 085 німців-лютеран, 208 німців-менонітів; Таврійській губернії - 29 393 німців-католиків, 42 654 німців-лютеран, 25 508 німців-менонітів; в містах Таврійської губернії - 9 355 німців-католиків, 3 885 німців-лютеран, 294 німців-менонітів; Херсонській губернії - 95 227 німців-католиків, 56 557 німців-лютеран, 5386 німців-менонітів; в містах Херсонської губернії - 32 842 німців-католиків, 11 353 німців-лютеран, 36 німців-менонітів; разом -

204 359 німців-католиків, 156 064 німців-лютеран, 55 354 німців-менонітів [9.673, с. 400]. Отже, більший відсоток колоністів належав саме до римо-католицької конфесії, яка мала достатньо потужний потенціал в регіоні.

За висновком Я.С. Макушенко, кожна конфесійна група Півдня, зокрема римо-католицька, змушена шукати шляхи адаптації до нових реалій. У переселенців теоретично була альтернатива: обрати шлях боротьби або ж навчитися толерантності. Перший варіант, з огляду на досить дієві засоби влади, зокрема й каральні, навряд чи себе виправдовував. Тож за власним бажанням, або під впливом обставин, переселенці змушені були пристосовуватися [9.668, с. 46-47].

В результаті проведеного узагальнення, доходимо висновку, що Римо-католицька церква в ХІХ столітті на території Північного Причорномор'я стрімко розвивалась, незважаючи на певні труднощі. Підтвердженням цього є статистичні дані, які свідчать про збільшення кількості вірян, приходів, церков. Фактором, який сприяв цьому, частково можна вважати зацікавленість влади в динамічному розвитку новоутворених колоній, що в основному склалися з іноземців католицького віросповідання. Саме це спонукало самодержавство формувати відносно помірковане ставлення до потреб Римо-католицької церкви в регіоні і не вживати крайнє радикальних заходів, як в Правобережній Україні. Однак дане твердження зовсім не означає, що Римо-католицька церква визначеного регіону перебувала у вкрай сприятливих умовах, організованих владою. Певні утиски, які торкалися питань фінансового та соціально-правового характеру, Католицька церква краю відчувала і на собі. Іншим фактором, що сприяв розвитку Римо-католицької церкви на території Північного Причорномор'я, безумовно була активна, небайдужа позиція громади. Саме завдяки значній фінансовій допомозі місцевих римо-католиків, церква отримала можливість не лише утримувати у відповідному стані костьоли, але й будувати нові, відкривати приходські школи, займатися благодійністю. Отже, процес формування

римо-католицьких громад наприкінці XVIII - на початку XIX століття, який характеризувався насамперед згуртуванням вірян, що на матеріальному рівні проявлялося у будівництві храмів, згодом призвів до появи на Півдні України добре організованої групи суспільства, яка мала значний вплив на розвиток регіону. Згідно метричних книг, переважаюча частина вірян конфесії була шляхетного походження. В основній масі це військові чини, особи які обіймали певні посади в місцевих органах управління, представники промислової еліти, діячі культури та освіти. Всі вони не лише регулярно відвідували храми і робили значні пожертви на їх утримання та ремонт, насамперед ця частина суспільства, в тому числі через названі дії, пропагувала або популяризувала Римо-католицьку церкву в землях Північного Причорномор'я. Отже рівень впливу конфесії на суспільні процеси в названому регіоні поступово зростав. Цифровим показником цього є значна різниця кількості вірян на початку та наприкінці XIX століття. Одним з джерел поповнення парафіян конфесії в регіоні, всупереч заборонам, був перехід з інших віросповідань у римо-католицизм. До такого кроку віруючих спонукав привабливий образ церкви, створений католицькими вірянами та священиками. Останні завжди були в курсі справ всіх своїх парафіян, надавали за потреби необхідну підтримку, притримувались принципів моралі. За висновками чиновників, саме це приваблювало до Римо-католицької церкви віруючих. Таким чином, розвиток і подальша діяльність конфесії сприяли поступовому поширенню впливу Римо-католицької церкви в Північному Причорномор'ї.

4.2. Зміцнення суспільних позицій осередків Римо-католицької церкви на півострові Крим, Східній Україні, Приазов'ї та Нижньому Придніпров'ї

В зв'язку із особливостями територіально-адміністративного поділу, а також утвореної системи деканатів, логічним виявляється встановлений розподіл матеріалу. На території Північного Причорномор'я діяли Одеський і Ландауський деканати, які перебували в межах Херсонської губернії. В свою чергу Сімферопольський деканат, до якого входили католицькі парафії півострова Крим і Бердянський деканат, який включав католицькі громади частини земель Східної України, входили до Таврійської губернії. Отже, розвиток мережі католицьких парафій півострова Крим, на нашу думку, закономірно розглядати в сукупності із процесом становлення римо-католицьких громад Східної України.

Після підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору у 1774 році, в Криму починає збільшуватися кількість колоністів. Частина з них переїжджала з Польщі, Німеччини, Франції, Італії та інших країн. Більшість були вірянами Римо-католицької церкви. Незважаючи на гостру потребу римо-католиків у відкритті римо-католицьких костьолів, тривалий час проблема залишалася не вирішеною. Частково це пов'язано із постійною загрозою відновлення військового протистояння Російської імперії з Османською Портою в даному регіоні і звідси - небезпекою існування. Інша причина - політичні інтереси окремих сторін, зацікавлених у встановленні своїх впливів в межах даного регіону.

Тривалий час віряни Капелли Чорноморського флоту позбавлені можливості справляти свої духовні потреби через відсутність відповідного приміщення і навіть священиків [2.176]. У 1837 році світська влада затверджує план міста Севастополя, на якому визначена ділянка для розташування майбутньої Католицької церкви. В результаті, у 1846 році до

будівничого департаменту передали 5 креслень костьолю на 900 осіб і кошторисом на возведення храму і будинку для священика - 76 218 крб. [9.686, с. 115].

Водночас, згідно до візитних описів, у 1839 році в Севастополі тимчасово відвели казенну будівлю для проведення богослужіння місцевим римо-католикам. Це звичайний будинок розміром 20 на 12 аршин і висотою 4 аршини. В будинку облаштували престол, зверху якого висіла ікона, що зображувала страждання Ісуса Христа. Приміщення поділено на дві частини. У великій залі відправлялася літургія, менша перетворена на предел. В іншій казенній будівлі відведено приміщення для священика, на обігрів якої відпускалося з казни 36 сажнів дров. Також призначено платню ксьондзу у розмірі 1000 крб. на рік за виконання духовних треб у сухопутному госпіталі, і 200 крб. за проведення служби у місті. Окремо виділялись кошти на свічі і вино - ще 200 крб. [2.275, арк. 70-71].

Однак, в результаті Кримської війни 1853-1856 років і осади Севастополя, церкву закрито, а майно передано до Миколаївського костьолю святого Йосифа на зберігання [2.238, арк. 2]. Після закінчення військових дій відновлення богослужінь у місті так і не відбулося.

Місцеві жителі не хотіли миритися з такою ситуацією. У 1871 році вони облаштували каплицю, названу на честь непорочного зачаття Божої Матері і квартиру для священика у власному будинку відставного унтер офіцера Петра Кухарського, що знаходився в артилерійській слободі, поблизу 5 бастіону. Освятив її римо-католицький митрополит Фіалковський, коли був проїздом у Севастополі. Все майно, а також орган придбано за рахунок добродійних пожертвувань. При каплиці організовано братство з двома старостами - унтер офіцером Кухарським і чиновником з місцевої поштової контори Недзельським. Постійного священика при каплиці не було. Більше року богослужіння правив ієромонах Вінницького Капуцинського монастиря Кобрик, який приїхав до Севастополя на

лікування. Також неодноразово приїжджав з Сімферополя ксьондз Корницький для проведення служби. У жовтні 1874 році на лікування до Севастополя прибув з Миколаєва ксьондз Олександр Жилевич. Тривалий час Жилевич знаходився у засланні в Оренбурзькій губернії. Після відбуття покарання його звільнили від поліцейського надзору і дозволили жити повсюди окрім столиці, столичних губерній, Царства Польського і Західного краю. Приїхавши у місто, Жилевич приймав участь у месгах, хоча йому і заборонили священнодіяти ще у 1871 році. Саме цей факт викликав особливе занепокоєння з боку влади [2.242, арк. 203-205 зв.].

Інформація про каплицю у Севастополі, а також неблагонадійних осіб, до міністерства внутрішніх справ надійшла у 1874 році. Розпочато слідство. Міністерство вимагало від Тираспільського єпископа Франца Цоттманна пояснень - коли, ким та згідно з якими намірами дозволено відкрити каплицю, затвердити братства, а також вести богослужіння ксьондзу Жилевичу.

У своїй відповіді МВС єпископ Ф. Цоттманн вказував на те, що римо-католики Севастополя ще у 1870 році зверталися до його попередника, єпископа Вікентія Липського, з проханням дозволити відкрити у місті Римо-католицьку церкву, яка існувала у Севастополі до осади міста і розташована була у будинку священника Каперського. В. Липський порадив прихожанам звернутися за відповідним дозволом до «начальника Південного краю Росії» [2.242, арк. 206-208]. Але, чи зверталися віряни до колишнього Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернатора Павла Євстаф'євича Коцебу, єпископ Франц Цоттманн не знав. В той же час він наполягав на тому, що відкриття каплиці і заснування братств не могло відбутися без відповідної санкції з боку уряду. Інформацією по іншим питанням єпископ не володів. Подібна відповідь викликала незадоволення у міністерстві.

За розпорядженням міністра внутрішніх справ, від 20 листопада 1874 року за № 3696, римо-католицьку каплицю закрито. Аргументували таке

рішення чиновники тим, що її відкриття в місті Севастополі відбулося без дозволу уряду і всупереч 2 пункту 125 статті XI тому 1 частини збірки законів Російської імперії, 1857 року видання. Після закриття каплиці конфісковані приходська книга витрат і відібрано гроші - всього 53 крб. Після закриття каплиці до Консistorії звернулась дружина унтер офіцера Петра Кухарського із заявою про те, що в результаті закриття установи, виконавці конфіскували також її особисте майно, зокрема 80 крб.. сріблом. Останні призначалися для виплати жалування священику Жилевичу. Консistorія на запит про повернення майна відповіла відмовою. Пояснювали тим, що священик, запрошений до Севастополя, не був офіційно направлений духовною Консistorією до служіння у даній каплиці. В квітні 1875 року єпископ Франц Цоттманн повідомляв римо-католиків міста, що міністерство, нарешті, дало дозвіл на повернення грошей вірянам, згідно з книгою витрат. Майно каплиці передавали до Сімферопольської Римо-католицької церкви. Згодом з'ясовано, що більшість конфіскованих речей з каплиці належало родині унтер офіцера Петра Кухарського. Однак встановлений факт не допоміг їх повернути. В результаті тривалої тяганини, вирішено повернути лише конфісковані кошти, яких через значні поштові витрати з 80 рублів залишилось всього 50 [2.247, арк. 1-9].

Римо-католицька громада міста постійно зростала. Станом на 1896 рік римо-католиків нараховувалось 4 606 чоловік [2.269, арк. 31-32]. Потреба в церкві відчувалася все гостріше. Урядовим наказом від 1896 року священика Одеського військового округу Франца Козловського приписали до 13 пішої дивізії, з місцем проживання у Севастополі [9.686, с. 116]. У 1898 році, з дозволу чиновників, Юліан Камінський передав на користь майбутньої Римо-католицької церкви порожню ділянку землі [2.196]. І, нарешті, у 1900 році МВС, у відповідь на регулярні звернення вірян міста, видало указ під № 4091, за яким дозволялося побудувати в Севастополі церкву за рахунок

доброчинних пожертвувань [2.272, арк. 14]. Будівництво костьолу завершено у 1911 році. Храм названо в ім'я святого Климентія.

Не кращою виявлялась ситуація з костьолом у Сімферополі. Церкву побудовано 1816 року і названо в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії. Першим настоятелем церкви став француз Лаврентій Мільє [2.261, арк. 142]. Однак у 1818 році будівля вже розвалилася. За кілька років до цього місцеві римо-католики побудували два флігеля, в яких розташовано сім маленьких кімнат. Біля флігелів розмістили сарай з двох половин. У 1836 році один з флігелів і сарай переробили на оратореум, або іншими словами будинок для молебнів. В іншому флігелі розмістили курата церкви, яким на той час був Кирил Бенгліан [2.278, арк. 7]. Побудували костьол тільки у 1842 році під титулом святої Богородиці за старанням священика Альфонса Пржеменецького [2.277, арк. 104-112].

Тривалий час не могли вирішити питання із будівництвом церкви римо-католики Ялти. З рапорту Сімферопольського декана Сапарова до Консисторії, резиденція якого знаходилась у Феодосії, стає відомим, що ялтинські католики у 1896 році звернулись до нього із проханням видати їм книги для запису добродійних пожертв. Насамперед, кошти збиралися для купівлі ділянки землі і побудови на ній храму. На той момент в Ялті був лише невеличкий молитовний будинок, який розташовано у казенній будівлі, не пристосованій для даних цілей. Дозвіл від Тираспольської духовної консисторії не було отримано в зв'язку із тим, що місцеві жителі не мали відповідного дозволу від уряду [2.267, арк. 3-3зв.]. В той же час, в документах є інформація про те, що у 1895 році міністерство внутрішніх справ затвердило план молитовного будинку [2.194]. Але дозволу на збір коштів і купівлю будинку вочевидь не надало. На цьому ялтинці не зупинилися. Зібравшись, вони прийняли рішення вибрати повноважного представника громади, який мав займатися пошуком і купівлею ділянки землі під будівництво костьолу. Таким повноважним став Малиновський.

Пізніше католики міста знов звернулися до Тираспільського єпископа Антонія Церра з проханням затвердити рішення громади і дозволити продовжувати роботу у даному напрямі. Відповідь Консисторії знов виявилася негативною: посилалися на відсутність оформлених відповідним чином документів, з яких не зрозуміло наскільки дане звернення відповідало закону. Насамперед малися не увазі статті 96 і 97 правил приложених до II статті XI тому 1 частини «Статуту Духовних Справ Іноземних сповідань». В 1897 році Сімферопольський декан знов звертається до Консисторії. В своєму рапорті він повідомляє, що справа рушила з місця. Протокол засідання римо-католицької громади Ялти про вибори комітету для завідування справою будівництва нарешті затверджений керуючим Тираспольською римо-католицькою єпархією, генеральним вікарієм прелатом Бачевським. Що стосується добродійних пожертвувань - сума, станом на 1897 рік, складала 12 000 крб. Однак кошти, які зберігались у благонадійних осіб, не пускають в дію, очікуючи на рішення влади. Існує лише попередня усна домовленість з мешканкою міста - Надією Іванівною Масловською про купівлю у неї землі за 9 750 крб. В листопаді 1897 року вийшов Указ імператора, який дозволяв нарешті придбати ділянку, розміром 471,5 квадратних сажнів під будівництво молитовного будинку. В результаті тривалого очікування дозволів, ціни на землю зросли і господарка землі почала вимагати від комітету не 20 крб. за сажень, а 24 крб. Після того як Консисторія дозволила купувати землю за новою ціною, громада нарешті вирішила питання із місцем, де планувалося встановити новий молитовний будинок. У жовтні 1898 року комітет приступив до закладки храму. Наступного року прийшов дозвіл від МВС на збір добродійних пожертвувань в межах Тираспольської і Могильовської єпархій для будівництва молитовного будинку в Ялті. Справою займалися особисто Сімферопольській декан Сапаров і уповноважений від комітету римо-католиків Ялти - Малиновський [2.267, арк. 9-28; 2.213]. Будівництво храму

виявилось не простою справою. Кілька разів комітет звертався до Колегії з проханням про виділення грошової допомоги на добудову і дозвіл на збір додаткових добродчинних пожертвувань. Пояснювалось це значним подорожчанням матеріалів для будівництва. На початку 1902 року стіни храму виведені лише до вікон. На завершення будівництва не вистачало 7 000 крб. Наступного року з Могильовської консисторії, від прихожан Ярославського костьолу, для Ялтинського храму передано у Тираспольську консисторію 6 000 крб. добродчинних пожертвувань. До кінця 1902 року стіни вдалося вивести під крівлю. Через відсутність коштів, комітет ще раз звертається до Колегії з проханням про виділення потрібної суми - 15 000 крб. В 1903 році зібранням добродчинних пожертвувань займаються вже вікарний візитатор Ялтинської Римо-католицької церкви Рафаїл Шефер і той же самий Малиновський. За документами, будівництво храму ще раз призупинилося у 1905 році, по тій самій причині - відсутність потрібної суми. Протягом 1900-1903 років комітет для будівництва костьолу користується місцевою деревиною, яку брав під розписку у харківського купця Мовши Вульфовича Файнберга. Через відсутність потрібної суми, комітет заборгував йому 1 840 крб. з відсотками. Справу вирішували протягом кількох років. На момент судового розгляду справи, майже всі члени комітету роз'їхалися. У 1908 році помер уповноважений комітету Малиновський. З метою залагодити конфлікт, а також неможливість стягнути кошти в судовому порядку з членів комітету по будівництву, Тираспольська консисторія списала борг на священика церкви міста Ялта - Іоана Сциславського. Але невдовзі він теж помер. Лише в 1910 році до Консисторії прийшло повідомлення від синдиків костьолу, в якому йшлося, що борг виплачено в розмірі 11 446 крб. Матеріали у справі будівництва Ялтинського костьолу охоплюють період з 1896 по 1910 рік. Жодної згадки про те, що в цей час будівництво церкви остаточно завершено не має [2.267, арк. 33-124]. Єдине, що відомо - у 1906 році в недобудованій церкві

розпочато богослужіння. І тільки в 1914 році храм остаточно добудували. Освятили його в ім'я Пресвятої Богородиці.

Статистичні звіти XIX століття зафіксували значні зрушення серед римо-католицьких громад півострова. Менше ніж за тридцять років кількість прихожан Римо-католицької церкви в Керчі збільшилась більше ніж в п'ять разів.

Католики даного міста приймали безпосередню участь у розбудові храму, навчальних установ, благодійних організацій. Вже у 1829 році віряни, що проживали в Керчі, через місцеве начальство, звернулись до імператора з проханням дозволити їм побудувати, відповідно до раніше затвердженого плану, церкву. Після отримання дозволу, громада звернулася до колишнього начальника Керченської митниці та одного з перших археологів-дослідників Боспорського царства, Поля Дюбрюкса (Павла Дебрюкса) [11.764], Сардинського віце-консула Антона Гарібальді (рідного дяді Джузеппе Гарібальді) [2.279] та купця Луки Кулисича [2.285] з проханням стати донаторами майбутнього костюлу, тобто особами, що профінансують будівництво храму, отримавши після цього певні майнові права. Після їхньої згоди, римо-католики міста обрали вказаних осіб також синдиками. У 1831 році їм надали право розпочати збір добровільних пожертвувань на будівництво і утримання храму. Зібраних грошей вистачило на закладку фундаменту і виведення цоколю. Донатори, при підтримці місцевого начальства, звернулися із проханням про пожертвування до російського і австрійського імператорів, сардинського короля, графа Воронцова і його дружини Єлизавети Ксаверіївни, графині Софії Артуровій та інших. Це дало змогу продовжити будівництво костюлу і вже 13 травня 1841 року освятити церкву. Храм, виконаний в античному стилі, знаходився біля парадних Мітрідатських сходів [9.687, с. 346]. Зведення храму виявилось дуже складною і затратною справою. З метою прискорення будівництва, синдики частину матеріалів брали в борг у місцевих купців. В результаті борг церкви

різним приватним особам, на момент її відкриття, складав 960 тисяч 43 крб. У 1844 році, після ревізорської перевірки, виявлено, що синдики не за формою вели книги приходу та розходу грошей - книга була не встановленого зразку і велася то італійською, то французькою мовами, «але не по злому умислу, а по не знанню» [2.292, арк. 10-11 зв.]. Після цього синдики звернулися до громади скласти з них повноваження і обрати нових, провести сумісну перевірку їх діяльності і надіслати інструкції для ведення правильного діловодства. Однак, через чотири роки після цього, знов в документах з'являється інформація, згідно з якою громада вкотре звертається з проханням до відповідних структур, які висували звинувачення у невідповідності звітів встановленим формам діловодства, надіслати їм шнурові книги встановленого зразку для ведення правильної звітності добровільних пожертвувань вірян [2.292, арк. 10-11зв., 14]. Донатори і прихожани Римо-католицької церкви в Керчі проявили неабияку наполегливість у справі будівництва костьолу, а також чистоту намірів і порядність у веденні справ. Дані якості притаманні і наступним синдикам церкви. Водночас, чиновники від світської влади, вкотре доводили своє небажання щось змінювати у стилі роботи - тяганина у справах була їх візитівкою.

Керченська Римо-католицька церква, відповідно до матеріалів ревізії за 1850 рік, побудована з пиляного каменю, вкрита черепицею, всередині поштукатурена вапном, ззовні тільки побілена. Завдовжки костьол мав 11,5 сажнів (24,5 метрів), завширшки - 5,5 (11,7 метрів), в висоті - 6 (12,8 метрів), а разом з кривлею - 7 сажнів (14,9 метрів). Зі сторони фасаду розташовано чотири кам'яні колони, з боків вісім великих вікон і шість малих, напівкруглих. Всередині знаходилось 3 олтаря, оздоблені білим мармуром, один дерев'яний хор на шести кам'яних колонах, орган і один конфесіонал (від лат. *confessio* - сповідувати, приміщення для сповіді). Підлога в храмі вкрита мальтійським каменем, а в різницях дерев'яна. У 1847 році до церкви

добудовано ще одну різницю. Площа церковного двору становила 52 кв. сажні (110,9 кв. метрів). Будинок для священика побудовано у 1842 році. При костьолі, на момент проведення ревізії, відсутня каплиця, приходське училище і фондуш. В той же час, з'ясувалося, що будівля храму потребує ремонту, особливо це стосувалося дерев'яного зводу, що утримував покрівлю [2.261, арк. 1-4].

В січні 1852 року візитатор Римо-католицької церкви Південного краю Георгій Разутович, після неодноразових звернень з боку римо-католиків Керчі, надсилає листа до Херсонського єпископа Фердинанда Кана з проханням розглянути кошторис витрат на ремонт костьолу у Керчі. В документі також містилось ще одне прохання - виклопотати від уряду потрібні для ремонту гроші. В кошторисі, що додавався до листа, йшлося про переробку крівлі - черепицю мали замінити залізом, зробити перетирання і штукатурку зводу, який постійно затікав від дощів і в будь-яку мить міг обвалитися. Фінансування від уряду громада не отримала. Але Римо-католицька церква міста Керчі одержала дозвіл на прийняття до фондушу третьої частини будівлі, яку заповів місцевий дворянин Скугара [2.292, арк. 1-13]. Заповідану нерухомість продали і за виручені кошти в церкві провели частковий ремонт. Даним питанням займалися синдики церкви - купець першої гільдії Іван Семенович Томазіні і титулярний радник Ігнатій Романович Отмар-Штейн. Коли у 1853 році до міста прибув новий настоятель К. Лавринович, і за відповідними правилами приймав справи у названих синдиків, він зазначав, що церковне майно і каса знаходились у відмінному порядку [2.292, арк. 41]. Також варто підкреслити, що Іван Томазіні та Ігнатій Отмар-Штейн були не лише високопорядними людьми. Попередній настоятель церкви, Лаврентій Подольщиць у своїх звітах за 1853 рік писав: «церква і священик перебувають у жалюгідному стані. І те, що будівля знаходиться у відносному порядку, це заслуга синдиків, котрі якимось чином контролюють цей процес» [2.292, арк. 66-68]. Тобто, не

зважаючи на певні фінансові труднощі, синдики знаходили можливість підтримувати костюл на відповідному рівні.

Наскільки важкою була їх місія, стає зрозумілим з характеристики римо-католицької громади міста. Станом на 1850 рік в Керчі зареєстровано 221 чоловіків і 95 жінок римо-католицького сповідання. Більшість з них належали до воїнських чинів, а також були іноземцями, які перебували в місті лише тимчасово [2.261, арк. 1-4]. Зрозуміло, що відсутність постійно проживаючих вірян значно ускладнювало питання із фінансуванням костюлу - доброчинні пожертвування були не регулярними і доволі обмеженими за цілком об'єктивних причин.

Проблема виникала навіть з утриманням настоятеля церкви, який не отримував платні з казни. В тому ж таки 1850 році його заробітна плата з пожертвувань становила 50 - 70 крб. на рік. До неї додавалось щорічно 150 крб. карантинних, які відпускалися за виконання духовних треб по карантину, та 28 крб. 57 коп. виділялося з Єнікальського госпіталю. Загальна сума становила близько 250 крб. на рік. Однак карантинні гроші виплачувались не постійно і виплати залежали від волі вищого начальства [2.261, арк. 4]. В 1853 році ситуація з фінансуванням настоятеля стає ще більш проблематичною. З'ясовується, що ксьондз місцевої церкви духовні треби воїнським чинам виконує абсолютно безоплатно і таким чином він мусить жити за суму доброчинних пожертвувань, які за рік складають не більше 70 крб. (середня заробітна плата в цей час становила 276 крб. на рік). Через скруту, настоятель церкви Лаврентій Подольщиць в березні 1853 року звертається до окружного генерала 8-го округу внутрішньої стражі з проханням знімати гроші за виконання духовних треб для нижчих чинів. Подібне прохання є і в листі синдиків, в якому вони наголошували, що в інших церквах плата за виконання духовних треб складала 200 крб. сріблом за рік. Відповідь виявилася негативною. Військовий чин аргументував це тим, що в його підрозділі не так багато католиків, всього дев'ята частина від

загальної кількості військових. На підставі цього, він пропонував звернутися до інших відомств, наприклад морського, де за його інформацією служило набагато більше вірян Римо-католицької церкви [2.292, арк. 56-67, 66-68].

Однак поступово ситуація змінювалась. Кількість прихожан зростала. В 1890 році в місті налічувалось 3 440 вірян Римо-католицької церкви. Неабиякими стараннями настоятелів церкви, зокрема Іоанна Аразова, синдиків і римо-католицької громади у 1883 році в Керчі побудували новий кам'яний храм, який охрестили на ім'я Успіня Пресвятої Діви Марії. Значну фінансову допомогу при будівництві церкви громада одержала від європейських держав і турецького султана Абдул-Хаміда II [2.261, арк. 153-154].

Не менш активну позицію в справі розвитку своєї конфесії в межах півострова займали католики Перекопа. Серед городян в цій справі відзначилися, насамперед, Ксаверій (Савелій) Амвросійович Офрейн. Саме Офрейн не просто людина, що ініціювала будівництво храму - він фактично його побудував. Ксаверій Офрейн народився в родині відставного штаб-офіцера, колезького асесора, депутата від дворянства Сімферопольського повіту, поміщика Амвросія Івановича Офрейна, який походив з австрійських дворян. Мати Ксаверія Амвросійовича була французенкою і, за спогадами сучасників, відрізнялась освіченістю, розумом і вихованням. Відомо, що родина Ксаверія мала особисте знайомство з О.С. Пушкіним, під час його перебування в Криму [9.626, с. 81]. В такому середовищі формувалася особистість майбутнього фундатора Католицької церкви Перекопа. Надвірний радник Ксаверій Офрейн в березні 1850 року звернувся до митрополита Ігнатія Головінського з проханням дозволити йому за власний кошт, на його землі, побудувати молитовний будинок, або церкву. Робилось це для більшої зручності місцевих католиків і священика, який приїжджав з Сімферополя для відправлення служб і постійно стикався з проблемою відсутності приміщення для проведення богослужінь. В звітах за 1857-1858

роки настоятель Сімферопольської Римо-католицької церкви повідомляв, що в 1854 році молитовний будинок добудували і на початку 1855 року його освятили. А у 1857 році спорудили костьол [2.286, арк. 7-11]. Згідно з документами за 1911 рік стає зрозумілим, що Офрейн побудував костьол, але певний час, в зв'язку з відсутністю дозволів, будівля визнавалася молитовним будинком. Після смерті Офрейна, якого поховали на території костьолу, храм, з добудованими до нього приміщеннями, передано, за заповітом, у повну власність Римо-католицької церкви [2.279, арк. 51]. В 1892 році, на кошти вдови колезького асесора, поміщиці Софії Богданівни Фальц-Фейн та Олександра і Софії Вассаль костьол і будинки для ксьондза та інших служителів церкви відновили [2.269, арк. 31-32].

Отже, римо-католицькі громади Криму входили до Таврійського деканату, який згодом перейменовано у Сімферопольський і Бердянський. У 1861 році на півострові офіційно зареєстровано 8 приходських церков і 11 каплиць [2.239, арк. 62-69]. В зв'язку із значним збільшенням кількості вірян, у 1880 році, на прохання віруючих створено ще один приход. Відповідно до імператорського указу від 24 листопада 1880 року за № 2615: «дозволено з селищ, що входять до складу Сімферопольського римо-католицького приходу, Григоріївки, Новокиєвки, Павловки, Преображенки, Олександровки, Олексіївки, Новомихайлівки та Дагмаровки Дніпровського повіту Таврійської губернії, створити окремий приход з перейменуванням римо-католицької філіальної церкви, що знаходиться в місті Перекопі, у приходську, з тим, щоб утримання церкви та причта було віднесено на рахунок парафіян на загальних підставах і відповідно до їх пропозиції» [2.251, арк. 2-3].

Таким чином, римо-католицькі громади і церкви XIX століття, які знаходились в Криму, переживали складний етап становлення і розвитку. Російська імперія, зацікавлена в колонізації краю, змушена йти на поступки переселенцям, що сповідували римо-католицьку віру. Водночас, це не

відміняло упередженого ставлення і обмежувальних заходів, запроваджених у визначений час.

Розвиток мережі парафій Римо-католицької церкви в Східній Україні, Приазов'ї та Придніпров'ї пов'язаний з ідентичними процесами, що відбувались в Південній Україні та Криму. Серед німецьких колоністів, які наприкінці XVIII-XIX століттях активно переселялися на землі Східної України, засновуючи в регіоні велику кількість населених пунктів, так само, було багато католиків. Всі вони потребували реалізації права на сповідання своєї віри. В результаті, в колоніях і містах Східної України починають будуватися католицькі храми. Одними серед перших костьолів, що з'явилися в цих землях стали Ямбургська та Єйхвальдська римо-католицьки церкви.

Колонія Ямбург (сьогодні село Дніпрове, Дніпропетровської області) заснована відповідно до наказу Катерини II у 1793 році. За інформацією В.Ф. Дізендорфа, перша Католицька церква в поселенні побудована у 1798 році [6.563, с. 460]. В архівних документах Могильовської архідієцезії збереглась інша дата. Дерев'яний храм, побудований у 1794 році за державний кошт [2.277, арк. 47]. Виділена сума дорівнювала 1 631 крб. Підряд на спорудження передали купцю Борисенко [9.705, с. 84]. Після завершення будівничих робіт, костьол освятив перший курат церкви Томас Маєвський у 1795 році, в ім'я Успіня Пресвятої Богородиці. Розміри церкви становили 27 на 21,5 аршин (19 на 15 метрів), висота - 5 аршин (3,5 метра). На крівлі, вкритою дранкою, знаходилось два хреста: один над дзвіницею, інший - над головним вівтарем. Всередині будівлі розмістили два вівтаря: з правого боку - Пресвятої Богородиці Марії, з лівого боку - Спасителя Ісуса Христа. Дзвіниця мала три дзвони [2.277, арк. 47]. Через кілька років з'ясувалось, що деревина, з якої будували церкву, була неякісною. Вже 1803 році двом ямбургським колоністам видали паспорт для пересування по регіону з метою збору коштів на ремонт. Серед благодійників, які жертвували гроші на церкву, були лікар Роде, губернський керівник

дворянства Струков, митрополит Сестрецевич, директор митниці Скодовський, а також Контеніус, Шостак, Дерібас та інші [9.705, с. 85].

Куратами Ямбургської церкви в ХІХ столітті були, вже згаданий Томас (Фома) Маєвський, Валентій Петрашевський, Домінік Єгоров, Іона Гарті, Валентин Гофтенден, Валентин Гартманн та інші. В архівах збереглися короткі відомості про окремих ксьондзів приходу. Так, священник Домінік Єгоров народився в родині вчителів 6 жовтня 1776 року в місті Дерпт (сьогодні місто Тарту, Естонія). З 1783 по 1793 рік вивчав в місцевому колегіумі латинь, російську та німецькі мови, а також арифметику, географію, математику, фізику, піїтику. З 1799 року почав вивчати богослов'я, риторику, катехізис. У 1822 році вступив в домініканський орден. Викладав німецьку мову до 1824 року, поки не був висвячений у сан священника Могильовським єпископом - суфраганом (вікарний єпископ) Валеріаном Генріхом Каміонко. З 1824 по 1828 рік служив куратом в колоніях Бессарабської області. У 1828 році переведений до колонії Ямбург в якості настоятеля місцевої церкви [2.275, арк. 47].

В колонії Ямбург проживало, станом на 1832 рік, 578 католиків. Для дітей колоністів при костьолі відкрили школу в спеціально побудованому для цього приміщенні. У тому ж таки 1832 році школу відвідувало 107 учнів. Також для навчання в Ямбург приїздили діти з сусідніх населених пунктів, де не було своїх навчальних закладів. Учні в школі вчилися читанню, писанню, арифметиці, співу, катехізису. Для утримання церкви і школи з казни виділили фондуш розміром 50 десятин землі (54,5 гектари) та 500 крб.. асигнаціями. Також, за приписом місцевого колоніального начальства, від 31 серпня 1826 року, всі господарі, що мали землі, зобов'язувались допомагати священнику обробляти землю, використовуючи волів, або коней. Ті, хто не мав землі, повинні раз на рік просто працювати при церковному господарстві. Крім того, колоністи мали забезпечувати церкву пальним [2.275, арк. 47 зв.].

Колонія Ейхвальд (сьогодні село Урицьке, Запорізька область) також представляла собою населений пункт з переважаючою кількістю німців-католиків. Згідно з виданням В.Ф. Дізендорфа, католицький приход в колонії з'явився у 1826 році, а костьол у 1871 [6.563, с. 456]. Однак, відповідно до візитних описань католицьких церков, костьол в колонії побудовано у 1827 році. Храм звели з цегли за рахунок пожертвувань місцевих колоністів. Освятили костьол у 1836 році в ім'я Пресвятої Трійці місцевим священиком Домініком Зіббіні. Певний час церква і будинок священика знаходились під однією крівлею. Але у 1839 році віряни побудували окреме приміщення для ксьондза. Костьол був невеличким за розмірами - 17 на 10 аршин (12 на 7 метрів) і в висоту - 4,5 аршин (3 метра) [2.275, арк. 48].

Куратами церкви в різний час служили Домінік Зіббіні, Дідак Самбор, Купріян Гінтілло, Ян Зелінгерт, Йосиф Ретер та інші. Відомо, що ієромонах бернардинського ордену Дідак Самбор народився 28 серпня 1798 року в родині дворян, які проживали у Шавельському повіті Віленської губернії. З 1809 по 1814 рік навчався у Піддубцинському повітовому училищі. Вільно володів латиною, німецькою та російською мовами. У 1821 році вступив у духовне звання в місцевому бернардинському монастирі. В 1828 році в домініканському монастирі рукопокладений у сан священика. Певний час виконував обов'язки вчителя математики, фізики, загальної історії і Божого Закону в повітових училищах. Служив вікарієм та куратом при костьолах західних і південних губерній. 1838 року направлений куратом до Ейхвальдського приходу [2.277, арк. 58-70].

Ейхвальдський приход утримував школу для дітей католиків. Вчителів до школи призначали з членів громади, а нагляд за навчальним закладом здійснював курат місцевої церкви. Станом на 1839 рік громада колонії Ейхвальд складалася з 195 родин, в яких налічувалося 1 749 осіб, в 1842 році колоністів було вже 2 149 [2.276, арк. 49]. У 1858 році в приході налічувалось 3577 католиків [2.232, арк. 6-7]. Наведені кількісні дані

вказують не лише на значний демографічний приріст населення, що сповідувало латинство, а й пришвидшення темпів економічного і культурно-освітнього росту регіону. Більшість переселенців були фахівцями в різних галузях життєдіяльності суспільства і намагались максимально використовувати свої вміння і знання. Тим самим вони сприяли активному розвитку соціально-економічної і духовної сфери, що давало їм самим можливість досягти стабільного рівня життя.

В 1843 році портовий начальник Бердянська в рапорті до Губернського правління повідомив про бажання місцевих вірян, а також іноземців (сицилійського віце-консула та іноземця Якова Тольяферро), що проживали в місті, побудувати невеличку кам'яну церкву. Під будівництво виділили трикутну ділянку землі. Кошти на справу пожертвували королі Неаполітанський та Сицилійський, а також Папа Пій IX. Обрали синдиків, що мали займатися організацією робіт: купця 1 гільдії Якова Мерлака, іноземного гостя Матвія Луци, сардинського підданого Анджея Резоальді. 2 липня 1849 року Колегія видала дозвіл на будівництво храму. Того ж року збудували стіни. Завершити роботи не вдалося - закінчились кошти. На продовження будівництва необхідно було зібрати ще 5 000 крб. У 1853 році портовий начальник Бердянська, в черговому рапорті повідомляв, що роботи призупинилися, а стіни, що стояли з 1849 року почали руйнуватися. Виходячи з ситуації, що складалася, він пропонував з весни 1853 року розпочати роботи по завершенню будівництва [2.281, арк. 1-2, 19, 39-42]. В 1857 року храм добудували і освятили в ім'я Пресвятої Діви Марії [2.261, арк. 153-154]. Громада вірян Католицької церкви Бердянська ніколи не відзначалася кількістю - станом на 1890 рік в місті проживало всього 530 католиків, але це не завадило їм, у відносно короткий час реалізувати запланований проект.

Римо-католицька община Харкова, початок формування якої пов'язаний з подіями, що відбувалися в ХІХ столітті, відіграла значну роль у

розвитку міста, його культури, освіти, промисловості. Першими ректорами та опікунами Харківського університету стали члени римо-католицького товариства міста. Значна кількість професорів навчального закладу, що заклали якісну модель освіти в системі університетського навчання, також були римо-католиками. Відданість своїй вірі спонукала членів римо-католицької громади активно діяти в справі заснування і розвитку харківського костюлу та благодійних організацій при ньому.

Римо-католицька громада Харкова починає формуватися на початку XIX століття. Насамперед це пов'язано з відкриттям у 1805 році університету. Іноземні викладачі-католики та інші мешканці міста за відсутності костюлу, богослужіння мали можливість слухати спочатку в стінах 1-ї Харківської гімназії. У 1823 році ректор університету, дійсний статський радник, лікар Василь Яковлевич Джунковський дозволив приїжджим католицьким священикам проводити богослужіння в стінах університету [11.750]. В 1829 році у Харкові створено римо-католицьке товариство, до якого входило близько 60 викладачів і студентів Харківського університету. Головою обрали ректора університету Андрія Івановича Дудровича. Як керівник товариства, А. Дудрович клопотав перед МНО про дозвіл тимчасово відновити богослужіння в університетській залі. Проте піклувальник університету В. Філат'єв відмовив у цьому проханні, вказавши, що непристойно «мати в університеті Католицьку церкву» [9.656, с. 46].

Реакція чиновника пояснювалась низкою подій, що сталися перед цим. Основною стратегічною лінією російського самодержавства було підкорення Католицької церкви владі імператора всіма можливими методами. Однією з причин формування даного політичного курсу став значний вплив Католицької церкви на суспільну свідомість. Форми реалізації плану влади в значній мірі залежали від особистостей, що перебували на політичному олімпі. Так, з 1815 року значну роль в цій справі починає відігравати князь

Олександр Миколайович Голіцин, якого особисто торкнулось питання, пов'язане із впливом Католицької церкви в суспільстві. Племінник князя - Олександр Федорович Голіцин, який підтримував відносини з орденом єзуїтів, перейшов з православ'я у католицизм. Подія викликала бурхливу реакцію у вищих правлячих колах. З цього приводу видано низку указів. Зокрема, у 1817 році князь О.М. Голіцин, що з 1816 року обіймав посаду міністра народної освіти, провів реформу, об'єднавши Міністерство народної освіти з Відомством духовних справ. Таким чином, утворювалась єдина структура - Міністерство духовних справ і народної освіти. Мета реформи - опрацювати освітні заклади, які на думку урядовців знаходились під впливом Католицької церкви, поставивши їх під суворий контроль. Дана подія безпосередньо вплинула на Харківський університет, так як частина викладачів і студентів учбового закладу сповідували саме католицизм.

Граф Северин Осипович Потоцький (католик), який з 1803 року був піклувальником Харківського учбового округу і приймав безпосередню участь у відкритті Харківського університету та формуванні професорсько-викладацького складу, в 1817 році усунений з цієї посади. На його місце князь О.М. Голіцин призначив Захарія Яковича Карнеєва (православного), який з 1815 року, за пропозицією того ж Голіцина, став віце-президентом російського біблійного товариства. Головною метою організації вважалося опрацювання освіти в імперії - православне Святе Письмо в російськомовному перекладі мало стати основою для викладання всіх наук. В боротьбі із католицизмом урядові кола абсолютно забували про саму освіту і науку, потреби яких не брались до уваги. В опалу в той час потрапляли всі, хто сповідував католицизм і відкрито відстоював свої погляди, мав відмінну від циркулярних вказівок думку. В 1816 році, за наказом того ж таки Голіцина, вислано з Росії видатного філософа,

професора Харківського університету Іоганна Баптиста Шада, який отримав освіту в єзуїтському колегіумі [10.724].

Талановитого математика, професора Тимофія Федоровича Осиповського, який став на захист опального Шада, навіть не будучи католиком, одразу звільнили з посади ординарного професора і ректора університету за поданням Карнєєва. Перебуваючи під тиском реакції, інші представники католицької общини змушені пристосовуватися до встановлених правил, заради можливості зберегти своє право працювати, жити і при цьому залишатись вірянами латинської церкви. Голова католицької общини Харкова, професор університету А.І. Дудрович, повинен був приймати участь в створенні студентського біблійного товариства, сформованого на зразок російського біблійного товариства, а також відвідувати православну церкву. За спогадами одного з студентів університету, «кожного недільного дня і свята його можна було зустріти в нашій православній церкві, де з початку і до кінця церковної служби не припинялася й нічим не розважалася його побожна молитва» [9.656, с. 44-45].

Виходячи з ситуації, що склалася при університеті і більше не маючи можливості повноцінно реалізовувати свої духовні потреби в його стінах, католицька община Харкова потребувала негайного вирішення питання із будівництвом храму в місті.

В 1830 році в Харків, на прохання місцевої католицької общини, вперше призначено постійного ксьондза - францисканця Гемініана Чаплинського. Призначення підписано Могильовським архієпископом, митрополитом римо-католицьких церков Росії і президентом римо-католицької Колегії в Санкт-Петербурзі Гаспаром Казимиром Колумна-Цедишовським (1827 - 1831 рр.).

За клопотанням ксьондза Гемініана Чаплинського і на гроші, зібрані римо-католицькою громадою міста, 18 лютого 1831 року придбано ділянку

землі на вулиці Мало-Сумській (Кокошкінський, нині вул. Гоголя), площею 48 на 21,5 сажнів (102,5 на 45,8 метрів). Даний факт зафіксовано договором, що внесений був в актову книгу Слобідсько-Української палати цивільного суду за №12/35, від 18 лютого 1831 року. На цьому місці побудовано кам'яний костюл з комплексом господарчих будівель. Перша Католицька церква мала площу 12 на 4 сажні і 1 аршин (25,6 на 9 метрів). Висота будівлі становила 4 сажні (8,5 метрів). Дах вкрито залізом. Як ззовні так і в середині, костюл поштукатурено і пофарбовано в білий колір під мрамур. Підлога була дерев'яною. Церква мала 29 вікон з подвійними рамами, на 11 з яких встановили залізні ґрати. В маленьких прибудовах до церкви розмістили дві залізні пічки для обігріву [2.225]. У 1894 році будівля передана в оренду Харківському гімнастичному товариству за 600 крб. на рік. У 1887 році, на підставі дозволу цивільної і духовної влади, на вказаному дворовому місці, біля старого костюлу, за рахунок пожертвувань городян міста, закладено перший камінь нової Римо-католицької церкви [2.210, арк. 1-1зв.].

Дозвіл, за № 773, на освячення місця під церкву й закладення першого каменю ксьондзом Петром Кисаржевським, який служив при Харківському костюлі з 1867 по 1900 рік, отримано від Могильовського архієпископа Олександра Казимира Дзевалтовського-Гинтовта 31 березня 1887 року. Будівництвом нового костюлу, під титлом Успіня Пречистої Діви Марії, спорудженого в готичному стилі, займався відомий харківський архітектор польського походження, член харківської громади католиків, Болеслав Михайловський. Ще на першому засіданні ради товариства римо-католиків міста, архітектор Болеслав Михайловський висловив бажання керувати спорудженням церкви безоплатно, що із вдячністю прийняте общиною. Лише пізніше, згідно з бажанням парафіян, Болеславу Георгійовичу компенсували 500 крб. за поїздки й відволікання його від інших справ [9.660, с. 119].

З біографії архітектора стає зрозумілим, що це була людина активної життєвої позиції, відданості обраній справі, високого професіоналізму і до того ж вкрай скромна і невибаглива. Михайловський (Михаловський) Болеслав Георгійович народився в 1830 році у Вільно, в родині польських дворян. У 1849 році закінчив Петербурзьке будівельне училище з відзнакою, після чого їде працювати до Твері, потім Полтави, і пізніше - Володимира. В 1873 році переселився до Харкова, де розпочав службу в правлінні товариства Харківсько - Миколаївської залізниці. Вже в наступному році Болеслава Георгійовича запрошено на посаду міського інженера. Водночас архітектор викладав геодезію та будівельне мистецтво в Першому реальному училищі. Працюючи в стилях неоренесанс, неоготика, необароко, Болеслав Михайловський прикладав багато зусиль до благоустрою міста. За проектами архітектора та під його керівництвом в Харкові побудовано вісім мостів, проводились меліоративні роботи, мощення вулиць, устрій тротуарів, розбивка скверів, прокладення кінної залізниці, проведення міського водогону тощо [9.660, с. 118-119].

Згідно до візитного описання, зробленого у 1899 році, костюл побудували з червоної цегли. Довжина будівлі, що мала хрестоподібний вигляд, становила ззовні 46,5 аршин (33 метра), ширина - 20 аршин (14 метрів), висота до кривлі - 14,5 аршин (10 метрів). Покрівля вкрита залізом і пофарбована в сірий колір. З фронту будинку розташували башту у вигляді прямокутника висотою від землі до верхнього карнизу 31,5 аршин (22 метра). Зверху встановили дерев'яний восьмикутний шпиль, висотою 14 аршин (10 метрів), вкритий листовим залізом. На шпилі встановили ажурний хрест, навколо якого знаходилось 8 кам'яних башт в два яруси. Зовнішні стіни церкви прикрашені десятьма пілястрами, над якими, вище кривлі розташували кам'яні башти з пірамідальними шпильями. З обох боків будівлі знаходилися бокові виступи, призначені для олтарів, з баштами по кутах. В головній башті розмістили три дзвони. Один вагою 13 пудів (213 кг), інші

два - 3 (49 кг) і 2 (33кг) пуда [2.152, арк. 1зв.-3]. В костьолі було вісім дубових дверей і при головному вході чавунна. Стеля виконана у вигляді склепінь з шестигранних гончар (спеціально виготовлені гончарні пустотілі вироби, які закладалися в стелю для збереження тепла та досягнення відповідної акустики). У фасадній частині будівлі церкви влаштували хори на залізних кронштейнах. Для входу на верхній поверх дзвіниці, зробили 62 дубові сходи. Всередині стіни оштукатурили і розписали альфрейними клейовими фарбами. Під церквою встановили систему обігріву - амосовську піч з усіма відповідними приладами - революційний винахід, який з'явився у 1835 році, завдяки генералу Миколі Олексійовичу Амосову. Крім того, в різниці та каплиці, знаходилось ще дві кахельні печі. В церкві для вірян встановили 32 лави і 12 стільців. Всі вони поліровані і виготовлені з дубу та ясеня. З правого боку від входу в стіні розташували мармурову дошку з вирізаним і позолоченим написом латинською мовою, про те, що 26 липня 1892 року церква і олтар висвячені були Могильовським єпископом - суфраганом Симоном. Костьол мав чотири престоли. Головний, на ім'я Богородиці, виконаний в готичному стилі з деревини, знаходився на кам'яному фундаменті. В ньому розміщено велику ікону Пресвятої Богородиці та циборій з сірого мармуру (чаша для святих дарів). Другий престол, в ім'я святого Йосифа з немовлям Ісусом, знаходився з правого боку від головного. З лівої сторони розмістили третій престол, в ім'я святого Антонія. Четвертий престол, на честь Пресвятої Богородиці, розташували в каплиці. Всі престоли мали канонічні таблиці, вкриті склом. В храмі, станом на 1899 рік, вже установлений орган на п'ять регістрів [2.152, арк. 1зв.-3].

Ще у 1852 році при Харківській Римо-католицькій церкві побудували дерев'яний флігель, обкладений цеглою і кам'яний 1,5 поверховий будинок на 5 кімнат в жилу поверсі, площею 7 на 3,5 сажнів (15 на 7 метрів) для місцевого курата та його помічників - вікарних священників. Під флігелем розмістили кам'яний льох. Поряд побудували дерев'яний сарай під залізною

крівлею і під ним льошник. В середині церковного двору облаштували сад. Територію, на якій знаходились костюол і господарські приміщення, обнесли з трьох боків дерев'яним парканом, а з боку вулиці Кокошкінської - кам'яною огорожею з залізною решіткою. Римо-католицькій церкві належало кладовище, відведене в свій час харківською міською управою. Ділянка землі, розміром 83 на 48 сажнів (177 на 102 метра), знаходилась наприкінці Німецької (з 1899 Пушкінської) вулиці, поряд з лютеранським кладовищем [2.152, арк. 16-16зв.].

Харківська римо-католицька громада, до якої входило багато осіб, що належали до впливових, заможних прошарків суспільства - викладачі Харківського університету, лікарі, архітектори, інженери, військові, чиновники, промисловці - не шкодувала коштів на благодійну діяльність. Окрім добровільних пожертвувань в казну Римо-католицької церкви, городяни католицького віросповідання передавали у власність костюолу об'єкти нерухомості. Так, у 1895 році, відставний рядовий Іван Михайлович Блюм заповів римо-католицькому храму дворове місце розміром 10 на 30 сажнів (21 на 64 метра) з будівлями, що знаходилось в 1-ій частині 2-гої ділянки по Молчановському провулку під № 19 [2.152, арк. 20зв.].

В 1878 році, стараннями ради римо-католицької общини Харкова і ксьондза Петра Кисаржевського, відкрито богадільню для іноземців на 20 чоловік в будинку, що збудували за рахунок пожертвувань місцевих вірян [11.750]. Почесним піклувальником богадільні був губернатор Харківської губернії князь Дмитро Миколайович Кропоткін. Будинок мав 1,5 поверхи. На верхньому поверсі знаходилось 7 кімнат для чоловіків, на нижньому - 5 кімнат для жінок. В окремих кімнатах розташовано кухню і приймальню. Люди, які потрапляли до богадільні, безкоштовно користувались житлом, обігрівом, світлом, водою. Їжею їх не забезпечували. Ті, що абсолютно не мали грошей, отримували допомогу з добровільних пожертвувань [11.753]. В 1882 році, за ініціативи курата П. Кисаржевського та прихожан, створено

ще одне благодійне товариство при Харківській Римо-католицькій церкві, яке також ставило собі за мету допомагати бідним вірянам [2.215, арк. 2-15]. В 1896 році відкрито комітет піклування про бідних католицького віросповідання [2.210]. В обов'язки організації входило забезпечення для нужденних щомісячної матеріальної допомоги, роботою безробітних і робота по відкриттю шкіл для дітей з бідних родин. Фінансування комітет отримував з членських внесків, пожертвувань в костьолі і святкових заходів, що влаштовувались з благодійною метою. Комітет очолили забезпеченні і впливові католики міста. Почесним головою обрали харківського губернатора Германа Тобізена. Також при місцевому костьолі відкрито Товариство опіки притулку для бідних хлопчиків імені К.С. Вагнера [11.763].

Таким чином, Римо-католицька церква Харкова, не зважаючи на певні труднощі, стрімко розвивалась. Динаміка процесу становлення і розвитку церкви повністю визначалася рівнем активності місцевої римо-католицької громади. Завдяки старанням місцевих католиків, серед яких було багато викладачів Харківського університету, військових, промисловців - Римо-католицька церква міста отримала можливість не лише будувати, ремонтувати, перебудовувати храм і господарські будівлі, а й утримувати кілька благодійних організацій. Значне місце в розвитку римо-католицької общини міста, її формуванні, організації належить місцевим ксьондзам Чаплинському, Лавкісу, Кисаржевському, а також вікарним священикам Войцеховському, Захарчику, Томашевському, Осмольському та іншим.

В інших містах визначеного регіону також з'являлися римо-католицькі громади. Однак, активний процес оформлення католицьких парафій і будівництва костьолів, саме в містах, розпочався з середини XIX століття і тривав протягом другої половини XIX - початку XX століття. В Маріуполі, наприклад, кам'яну церкву побудували у 1860 році і освятили в ім'я Пресвятої Діви Марії [2.261, арк. 167 зв.-167], в Катеринославі

(Дніпропетровськ) - 1877 року. Хоча процес підготовки до будівництва було розпочато ще 1842 року, коли ямбурзький курат Домінік Зіббіні звернувся до візитатора римо-католицьких церков Південного краю ксьондза Разутовича з проханням про будівництво церкви в Катеринославі.

Візитатор направив відповідне клопотання до катеринославського губернатора, який розпочав листування з МВС. Офіційної відповіді на прохання католиків не надійшло. 15 липня 1842 року Домінік Зіббіні надіслав рапорт до Могильовської духовної консисторії, в якому писав, що римо-католицьке товариство Катеринослава висловило бажання побудувати кам'яну церкву і найближчим часом він очікував відповідь, яка мала надійти стосовно підготовленого і відправленого запиту. Крім того, курат просив митрополита дати дозвіл на освячення ділянки землі, яку виділили під будівництво майбутньої церкви. 18 жовтня 1843 року священник направив до Могильовського архієпископа повторний запит, в якому писав про те, що йому стало відомо - дозвільні документи на будівництво церкви з планом і кошторисом готові і начебто знаходяться в канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. Федорова. Однак офіційних розпоряджень з цього приводу він так і не дочекався, тому взяв на себе сміливість просити у митрополита довідатись у генерал-губернатора про їх долю. Відповіддю з Консисторії стала догана винесена Д. Зіббіні за порушення субординації. Водночас, з'ясувати ситуацію з дозволом на будівництво храму в Катеринославі доручили візитатору Херсонського деканату Георгію Разутовичу. У квітні 1844 року він направив запит до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора про наслідки листування з МВС і через місяць отримав відповідь, що між відомствами триває листування з приводу будівництва католицького храму в Катеринославі, але дозволу поки немає, про що повідомили курата місцевого приходу. Лише через десять років, після відкриття Тираспольської духовної консисторії у Саратові, яка отримала у спадок всю колишню документацію,

відновилася справа про будівництво костьолу в Катеринославі. В липні 1854 року це питання розглядалося на засіданні Тираспольської духовної консисторії, яка постановила прийняти звернення до губернатора щодо означеного питання. 4 вересня 1859 року до Тираспольського єпископа Фердинанда Кана нарешті надійшла відповідь від генерал-губернатора з висновком Департаменту духовних справ іноземних сповідань про будівництво Римо-католицької церкви в Катеринославі, яку отримали в канцелярії губернатора ще 11 травня 1844 року. Зі смертю священника Домініка Зіббіні спорудження цього храму припинилося, в 1865 р. відремонтовано існуючу дерев'яну церкву, в якій і відправлялися богослужіння. Будівництво костьолу в Катеринославі розпочато 17 червня 1872 року і завершено у 1877 році. 7 травня наступного року церкву освятили не на честь Святої Трійці, а в ім'я святого Йосифа [2.261, арк. 157-158; 11.747; 4.384, с. 20; 5.512].

В Луганську перший молитовний будинок облаштовувати почали тільки у 1899 році [2.197]. В Єлисаветграді (Кировограді) роботи щодо будівництва приходського римо-католицького костьолу проходили в 70-х роках ХІХ століття. Хоча дозвіл на возведення церкви і збір добродійних пожертв представникам громади видали ще у 1859 році [2.236, арк. 4 зв.-5]. В 1874 році в лютому місяці Єлисаветградська міська дума затвердила рішення про передачу ділянки землі римо-католицькій громаді під забудову. Площа відведеного місця становила 400 кв. сажнів землі (853,44 кв. метрів). Організацією справи займався ксьондз Л. Качинський. Збудовану церкву освятили 2 жовтня 1877 року на ім'я Різдва Пресвятої Богородиці. Кам'яна будівля костьолу мала площу 12 на 6 сажнів (25,6 на 12,8 метрів). Дах складався з п'яти куполів, критих залізом [2.253, арк. 15]. Будівництво храму відбувалося за кошти громади, а також вагомого внеску полковниці Теклі (Фекли) Підгородецької [2.261, арк. 157-158].

Проведений аналіз матеріалу, дає підстави зробити наступні висновки. Становлення і розвиток римо-католицьких церков Криму, Східної України, Придніпров'я і Приазов'я, прихожанами яких, в більшості своїй, стали колоністи краю, мало тенденцію до стабільного розвитку. Основна заслуга в цьому належала місцевим громадам вірян, які за свій власний рахунок будували костьоли, утримували їх в належному стані, а також значну кількість грошей від пожертвувань направляли на розвиток шкіл при церквах та відкриття і функціонування благодійних товариств. В одному Харкові таких благодійних організацій в ХІХ столітті засновано щонайменше чотири. Відданістю своїй справі відзначались служителі Римо-католицької церкви регіону. Незважаючи на значні відстані між селищами одного приходу, відсутність нормальних доріг, нестачу відповідної кількості ксьондзів, священники з максимальною віддачею підходили до виконання своїх обов'язків. Це в значній мірі сприяло поширенню впливу Римо-католицької церкви в регіоні. Окрім того римо-католицькі священники відзначались поміркованістю, розсудливістю та толерантним ставленням до представників інших релігійних громад. Попередній досвід невдалої національно-визвольної боротьби на території Південно-Західного краю, в якій активну участь приймало римо-католицьке духовенство, репресії, та, скоріше за все, розуміння того факту, що вони не є корінними жителями регіону, а складають лише окрему групу колоністів, підштовхнуло Римо-католицьку церкву до відмови від шляху боротьби. В умовах адаптації до нових реалій життя та пошуку способів впливу на суспільство, Римо-католицька церква обрала толерантність. Саме цей шлях надавав можливість Римо-католицькій церкві не лише закріпитися на нових землях, а й привернути на свій бік частину населення. Водночас, політична лінія, яка проводилась самодержавством відносно Римо-католицької церкви, торкалась громад і цього регіону, навіть не зважаючи на їх статус колоністів. Інколи ситуація в суспільстві доводилась відповідними заявами місцевих

чиновників і представників Православної церкви до істерії. Відповідно це в значній мірі шкодило репутації Римо-католицької церкви, однак в цілому конфесія продовжувала впливати на суспільно-політичне життя регіону навіть шляхом створення позитивного образу церкви.

4.3. Посилення впливу релігійних громад Римо-католицької церкви Правобережної України на суспільно-політичне життя регіону

Положення парафій Римо-католицької церкви Правобережної України в кінці XVIII-XIX століттях дещо відрізнялось від попередньо охарактеризованих. Насамперед, це пов'язано з історичними обставинами розвитку регіону, а також особливостями імперської політики, аналіз якої проведено у попередніх розділах. Що стосується статистичних даних, то відповідно до підрахунків Ю. Білоусова, на межі XVIII-XIX століть в кордонах Луцько-Житомирської єпархії налічувалось 83 парафії, 146 костьолів, 60 чоловічих і 3 жіночих монастиря в яких було 214 священиків, 498 (550) ченців, 51 монахиня, 166 000 вірних [7.592, с. 69]. Згідно із висновками, зробленими Ю. Білоусовим та І. Шостак в перші роки XIX століття, коли політика русифікації ще не набула особливо великого розмаху, на території Правобережної України спостерігався ріст католиків, що вимагало збільшення чисельності храмів. Протягом 1798-1827 років у Луцько-Житомирській єпархії побудували 29 нових католицьких церков [7.613, с. 120; 4.378, с. 54]. Загалом же, на території Правобережної України на рубежі XVIII-XIX століть діяло близько 300 костьолів, половина з яких знаходилась на Волині [5.503, с. 96].

Висвітлення приходського життя, положення і розвитку церков регіону варто розпочати з Бердичівської парафії, яка від моменту свого створення визнавалася як одна з найпотужніших, багатших парафій Луцько-Житомирської дієцезії. Пояснювалось це тим, що до кінця XVIII століття

вона знаходилась під патронатом князів Радзівілів. Згідно з візитними описами, час будівництва першого костьолу в місті не відомий. Водночас визначено час будівництва каплиці, освяченої в пам'ять коронування чудодійної ікони Божої Матері - 1754 рік. Відомо, що 24 липня 1759 року княгиня Варвара, з роду Радзівілів, склала ерекційні документи з визначенням в них фондушу для будівництва нової церкви. Папери передали до Київської римо-католицької Консисторії 9 січня 1793 року. В них зазначалось, що новий костьол святої Варвари возвели з деревини і він знаходився на утриманні княгині. Існував цей храм до 1826 року [2.321, арк. 2].

За описом, що представлений в дослідженні Ганни Путової, дерев'яний храм, будівництво якого завершили 1782 року, мав одну наву, притвор, захристію. Наву розмістили вітварем на південь. Завдовжки з презбітеріумом вона сягала 30,5 ліктів; завширшки - 12 ліктів (26,5 на 10,4 метри). Головний вітвар костьолу був різьблений, заснований коштом князів Радзівілів. У центрі його містилася фігура Христа Розіп'ятого, пожертвована шляхтичами Вещинськими. Другий вітвар містився по ліву сторону від входу до костьолу. У ньому знаходився образ Пресвятої Діви Марії, написаний на полотні. По правому боці від входу знаходився вітвар з образом св. Варвари. При головних стінах по обидва боки стояв орган, куплений у Житомирі в колишньому єзуїтському костьолі. На покрівлі костьолу знаходився невеличкий купол, під яким висіла маленька сигнатурка, на куполі - залізний хрест. Другий хрест містився на фасаді костьолу. У 15 кроках від усипальниці розмістили дзвіницю на чотирьох стовпах з трьома дзвонами, покрівлю котрої також вкрили гонтом. При храмі знаходився цвинтар, на якому нікого не ховали від 1790 року. Біля входу на цвинтар - кам'яна капличка Пресвятої Діви Марії. На території плебанії знаходився шпиталь для старих, збудований 1787 року і парафіяльна школа. На кінець ХУІІІ ст. парафії св. Варвари підпорядковувались одна публічна -

у с. Полісинцях і три приватних каплиці. Останні знаходилися у селах П'ятигірці (збудована 1798 р.); Гарнишівці та Бураках (належала Констанції Бухаровій, у дівоцтві - Печанівській, дружині Житомирського земського судді) [9.681, с. 37-38].

На початку XIX століття громада вирішила побудувати кам'яну церкву. На зібрані пожертви, у 1808 році розпочалися роботи щодо втілення плану. [2.321, арк. 2]. Новий храм розмістили поряд із старим, з східного боку Будівництво кам'яного костюлу завершили 1826 року. Храм освятив кафедральний канонік Хуцевич, згідно із дозволом єпископа Каспера Цецішовського [9.681, с. 38]. 1841 року Луцько-Житомирський єпископ Півницький консекрвав костюл [2.321, арк. 2].

Відповідно до опису, площа костюлу становила 36 на 24 аршини (25,5 на 17 метрів), висота - 24,5 аршини (17,4 метра). Фасадна частина костюлу розташована на південь. Над дверима знаходилось велике подвійне вікно. З обох боків від входу - дві кам'яні статуї святих Апостолів Петра і Павла. На верхньому поверсі, у 1901 році на пожертви вірянина Пфейфера, доставили ще статуї - Спасителя та Пресвятої Богородиці. Посередині кривлі, критої залізом, знаходився невеликий дерев'яний купол. З середини костюлу, над великими дерев'яними дверима, був балкон для хору. У 1898 році за кошти прихожан і пожертви І. Сливинського зі Львова (2 500 крб.), в церкві встановили орган на 14 голосів. Також храм мав три престоли. В головному розміщувалось зображення розп'яття Ісуса Христа, з лівої сторони знаходився вівтар Пресвятої Богородиці, з правої - вівтар святого Антонія [2.321, арк. 3].

Перед костюлом, на відстані 20 аршин (14 метрів), розташована двоповерхова, кам'яна дзвіниця з чотирма невеликими дзвонами, яку побудували у 1878 році, за ініціативи ксьондза Беріатовича. На першому поверсі будівлі, з фасадної сторони розмістили статую Спасителя. Посередині костюльного двору, з лівої сторони від входу до церкви,

поставили статую Пресвятої Богородиці, в пам'ять існування великого престолу в старому костьолі і огородили її чавунною огорожею. Подвір'я храму, розміром 812 сажнів (576,5 метрів), мало огорожу: з фасадної сторони чавунну на кам'яному фундаменті, зі стовпами, а з інших сторін - дерев'яну [2.321, арк. 3]. В історію цей костьол увійшов як місце, в якому 2 березня 1850 року відбулося вінчання графині Евеліни-Констанції Вікторії Ганської з Оноре де Бальзаком. Вінчання проводив прелат Олицької колегії Віктор Ожаровський. Метрична книга, в якій зроблено відповідний запис, сьогодні зберігається в Житомирському обласному архіві.

Парафії Луцько-Житомирської дієцезії, два десятка з яких репрезентує у своїй книзі «Найвидатніші храми України» Андрій Івченко [4.411], на відміну від приходів Тираспольського єпископства, мали набагато довшу історію. Більшість костьолів, що знаходились на території Правобережної України, засновані задовго від XIX століття і спочатку, в основній своїй масі, були дерев'яними. Серед значної мережі парафіяльних церков, які мали більше ніж столітню історію на кінець XVIII - початок XIX століть, можна виділити кілька, зокрема це: Рівненський, Острозький, Володимирський, Затуржецький, Кисилінський, Свойчевський, Селецький, Горохівський костьоли. В описах, звітах, візитах цих храмів збереглася цінна інформація з їх історії. Лише її короткий огляд дає можливість зрозуміти, який вплив мала Римо-католицька церква на регіон, наскільки заможними були парафії навіть за межами єпископських столиць до початку реформ, що проводила Російська імперія.

Так, відомо, що перший костьол міста Рівного діяв ще в XVI столітті. Традиційно, як і більшість інших костьолів регіону, він був дерев'яним. В 1570 році, під час татарської навали, храм згорів. Понад 30 років місто залишалось без церкви. У 1606 році, стараннями княжни Анни Острозької, святиню відбудовано, знов з деревини і освячено в ім'я Вознесіння Діви Марії. Куратом костьолу став Якуб Слупецький. Тоді ж княжна підтвердила

всі попередні майнові права костьолю, надані ще 1548 року. Коли Рівне перейшло у володіння родини Замоївських, княжна Катерина підтвердила усі права костьолю на фондуш, значно розширивши їх. В 1703 році, наступний власник Ян Олександр Конєцпольський подарував церкві палац, що знаходився між пробутом і дільницею, яка належала власнику Єловицькому. Найбільшого розквіту рівненський костюл набув за Любомирських, які розширили церковні володіння та регулярно фінансували всі ремонтні та реставраційні роботи. Однак, це не врятувало храм від руйнування [9.657, с. 29-30].

У 1773 році ксьондз Юзеф Пасіковський розпочав спорудження нового кам'яного костьолю. На будівництво церкви Любомирські передали 40 000 злотих, ще 8 022 злотих були зібрані силами містян. Остаточо будівництво завершили 1813 року. Однак, через нестійкість ґрунтів, будівля опинилась в аварійному стані. В результаті громада прийняла рішення, при підтримці князя Казимира Любомирського, в 1858 році побудувати інший кам'яний костюл. Через опір влади і постійні обмежувальні та репресивні заходи, новий костюл в місті з'явився лише у 1899 році. Архітектором храму став К. Войцеховський. Будівля костьолю тринефна зального типу - хрестоподібна в плані з однефним вівтарем. Під нефом та вівтарною частиною будівлі знаходились підвальні приміщення. Костюл є зразком стилю «надвіслянсько-балтійської неоготики» [9.657, с. 29-30].

До Рівненської парафії належали населені пункти: Рівне, Бармаки, Басів Кут, колонії Боярка, Цегельня, Вокзал, Галлерувка, Ядвіполь, Ясенінічі, Каролув, Карпилівка, Колоденка, Кринебель, Сосенки, Ставки, Тютьковичі, Тинне, Вандопіль, Верхівка, Золотіїв [9.657, с. 29-30].

Найбільшими коштовностями костьолю у Рівному були реліквії святих. Окрім того, в храмі зберігались дерево із Святого Хреста, частки із сукні Матері Божої, з плаща Св. Йосипа з Назарету, реліквії усіх апостолів і багато

інших пам'яток. В склепах під костьолом знаходились родинні поховання князів Любомирських з написами на трунах [9.657, с. 29-30].

Першим католицьким храмом Острогу вважається Успенський парафіяльний костьол, заснований князем Федором Васильовичем Острозьким у 1442 році для домініканського ордену. У 1582 році костьол передали світським ксьондзам, після чого він отримав статус парафіяльного. Успенський костьол двічі докорінно перебудовували наприкінці ХІХ століття. 1887 року старий бароковий костьол, після відновлювальних робіт, набув рис псевдоготичного стилю. Після пожежі 1889 року перед громадою знов постало питання про збір коштів на реставраційні роботи зруйнованої будівлі. Проект нової споруди виконав архітектор Віктор Піотровський. Цього разу храм набув рис неокласицизму. Крім того в місті існував єзуїтський монастир з костьолом і колегіумом. Комплекс заклали ще 1624 року. Авторами проекту названого комплексу були відомі архітектори Бенедикт Моллі та Джакомо Бріано. Після припинення діяльності єзуїтського ордену 1773 року, монастир певний час не мав господаря. У 1776 році в приміщенні монастиря трапилась пожежа, що значно пошкодила будівлю. 1777 року будівлю передали ордену василіан. Пізніше, за наказом російської влади, костьол став власністю Православної церкви, а врешті приміщень розмістили православному Консисто́рію і духовну семіна́рію. Також в Острозі діяв монастир капуцинів, будівництво якого розпочалось у 1750 році при підтримці острозького ордината Януша Сангушко. Автором проекту став архітектор Павло Антоні Фонтана. В 1832 році капуцинський монастир припинив своє існування, потрапивши під кампанію масового закриття католицьких монастирів і костьолів на Волині [9.683].

Володимирський костьол, освячений в ім'я святих Йоакима та Ганни, що знаходився в повітовому місті Володимирі-Волинському, вперше побудували з деревини у 1554 році за сприянням княгині Ганни Збараської. У 1751 році костьол передали ордену капуцинів. Після пожежі, у 1752 році

єпископом Адамом Война-Оранським, який був Кам'янецьким суфраганом і настоятелем Володимирського приходу, храм відновлено, але вже з цегли і в стилі пізнього бароко. Протягом XIX століття церква переживала нелегкі часи, кілька разів горіла, але знову відновлювалась стараннями місцевих вірян і каноніків [2.300, арк. 1].

Першу Затуржецьку приходську церкву спорудили у 1620 році на кошти волинського каштеляна Іоанна Лагодовського, з деревини. 1642 року її вже перебудували на кам'яну. Сприяв цьому мечник волинський Валер'ян Поороржинський. В цьому ж році, стараннями Луцького єпископа і ксьондза Андрія Ганбицького, за храмом закріпили приход. До 1832 року костьол належав ордену августинців-єремітів. Після закриття ордену, церкву передали білому духовенству. У 1846 році храм консекровано Луцьким єпископом в ім'я святої Трійці і святої Марії Магдалини [2.300, арк. 14].

Інший храм - Кисилінський, вперше побудовано 1646 року власником містечка Кисилін Миколаєм Міселем для аріан. У 1646 році маєток продали, а будівлю, стараннями Луцького єпископа Петра Гембицького, передали католицькій церкві. Після чергового нападу татар, будівля церкви у 1653 році перетворилася на згарище. У 1658 році, новий власник маєтку Станіслав Ковалевський, відбудував церкву, зробивши її знов з дерева. 1661 року маєток, разом з церквою перейшов у власність луцькому судді Андрію Липевському, який передав церкву ордену кармелітів. У 1690 році нові власники Абрахам і Марія Липевські-Голуховські побудували вже втретє дерев'яний костьол. 1720 року, за ініціативи власників костьола кармелітам, будівлю ще раз перебудували. Відтепер це був кам'яний костьол, який 1746 року Луцько-Брестський єпископ освятив в ім'я Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Станом на 1888 рік, землі, на яких він стояв, увійшли до маєтку графів Еміля та Вікторини Олизарів. І саме ця родина підтримувала Кисилінську парафіяльну церкву [2.300, арк. 38].

Не менш давня історія у Свойчевського костьолу. Перші відомості про споруду відносяться до 1607 року. У цьому році волинський каштелян Іван Лагодовський побудував дерев'яний костьол в селищі Свойчеве. У 1787 році Коронний підचाший Щенсний (Фелікс) Чацький (батько Тадеуша Чацького - видатного вченого, історика, просвітителя, педагога, бібліографа, громадського діяча) [9.706], побудував новий кам'яний костьол, який освятили в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці [2.300, арк. 58].

Селецький приходський костьол зведено 1668 року у вигляді хреста, стараннями княгині Олени Розалії (Ельжбети) Сапеги, уродженою Прусиновською, що була вдовою віленського каштеляна Миколая Пія Сапеги, якого вважали дуже набожним. 7 травня 1779 року костьол освячено єпископом Луцьким Павлом Турським. В ХІХ столітті, станом на 1888 рік, костьол перебував в землях, що входили до вотчинних володінь графині Францішки Александрової-Потулицької, уродженої Бадені, яка власним коштом підтримувала церковне життя в парафії [2.300, арк. 58].

Горохівський приходський костьол побудували 1619 року за ініціативи князя Адама Олександра Сангушко-Кошерського. 1626 року консекрований єпископом Станіславом Лубенським. В зв'язку з тим, що будівля зводилась з деревини, через певний час вона потребувала серйозного ремонту. Цим зайнялася Іоанна (Йоанна) Вельгорська-Потоцька у 1718 році. Після реставраційних робіт, костьол консекрував майбутній Київський єпископ Самуель Іоанн (Ян) Ожгі в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. 24 травня 1802 року в церкві сталася пожежа. На місці згорілого костьолу за ініціативи каноніка Андрія Любвинського і при підтримці власника містечка Горохів графа Валеріана (Валерія) Стройновського побудовано новий, кам'яний храм в готичному стилі. На його будівництво і облаштування Стройновський пожертвував 10 000 злотих. 9 лютого 1808 року його освятив Луцький єпископ Ієронім Стройновський в ім'я Вознесіння Господнє [2.300, арк. 9].

Також хотілося б згадати ще про Клеванський і Опалинський костьоли. Наприкінці XVI століття, з ініціативи луцького старости Юрія Чарторийського, з'явився перший Клеванський католицький храм, освячений в ім'я святих Юрія і святої Ганни. У другій половині XVIII століття в Клевані сталася пожежа, яка пошкодила костьол. Княжна Ізабелла Чарторийська відновила храм, а єпископ Каспер Цецішовський його освятив повторно. Під кінець XIX століття костьол почав занепадати, але у 1901 році в храмі провели реставраційні роботи, що надали другого дихання і церкві і римо-католицькій громаді містечка [9.658]. Інший, Опалинський костьол, побудували з каменю в першій половині XVII століття, стараннями власника міста Лукаша Опалинського з Бніна. Церкву освятили в ім'я святої Катерини. Під час національно-визвольної боротьби церква горіла, але згодом її відбудували. Однак, після приходу російської влади, парафія переживала не кращі часи. 1868 року костьол в Опаліні, за наказом російського уряду, конфіскували і зруйнували до фундаменту [9.674].

Процес посилення репресивного тиску російської влади на Католицьку церкву, який швидко почав набирати обертів з 30-х років XIX століття, призвів, як зазначалося раніше, до закриття значної кількості костьолів, монастирів, каплиць і передачі їх, як наприклад, Луцького бернардинського костьолу, у власність Православної церкви з облаштуванням там православних соборів [2.184]. Однак були і ті, яким пощастило пройти цей шлях і залишитися діючими. Насамперед, це стосується францисканського монастиря у Заславлі, який заснував волинський князь Януш Заславський. Після прийняття ним католицизму, на знак вдячності, в новій частині свого міста він спорудив у 1599 році парафіяльний костьол, а в старій частині у 1602 році надав землю францисканцям під монастир. Костьол святого Миколая та монастир будували до 1630 року. Протягом 1631-1648 років місто стало другим за значенням релігійним центром після Львівського в Руській провінції цього Ордену. В роки національно-визвольної боротьби

будівлі знищено. У 1727 році, силами князя Сангушко, почали відновлювати костьол і монастир. Весь комплекс відновлених релігійних споруд виконали в стилі бароко. У 1744 році костьол консекував Луцький єпископ Антоній Кобельський. В 1832 році монастир не потрапив під репресії російського уряду, не зважаючи на те, що дехто з ченців приймав участь у польському повстанні. У 1897 році в монастирі мешкало 4 монахи. Самодержавство ставилося до монастиря, як місця заслання старих, або покараних священиків, що потрапляли до Заславля після закриття інших монастирів та парафій. У 1899 році помер останній монах, і монастир перейшов під опіку Луцько-Житомирської єпархії. Аби виправити становище, єпископ Недзялковський у 1907 році змушений запросити з Дедеркал ченця-реформатора Граціана Богуша, аби той зайнявся справами монастиря [4.378, с. 67-68].

На території Київської губернії, згідно до статистичних описів, наприкінці XIX століття (1891 рік) нараховувалось 49 парафіяльних та філіяльних церков, а також 73 каплиці [2.301, арк. 2-40 зв.]. Частина з них виникла ще в XVII столітті. Наприклад, Володарський костьол, під титулом святого Архістратиґа Михайла, споруджено у 1640 році на кошти князя Єремія Вишневецького. В ті часи він називався Розволовським костьолом. У 1760 році, після того як старий костьол згорів, на його місці звели новий храм, також дерев'яний, за кошти Катерини Замойської. Будівлю церкви передали ордену єзуїтів. У 1824 році її розібрали і на тому ж самому місці, за кошти вірян, побудували новий мурований костьол. Висвятив його Таращанський декан Іоанн Фіолінський. Парафія складалася з 30 населених пунктів [2.150, арк. 198-221].

Водночас, згідно до візитних описів, частина церков в цьому регіоні почала з'являтися в другій половині XVIII - на початку XIX століття. Так, Борщагівський костьол спорудили з дерева у 1756 році і освятили 1786 року в ім'я Зачаття святої Ганни. За ним закріпили філіяльну церкву в селі

Рудомиль, побудовану 1827 року і каплицю в селищі Бистрицькому [2.150, арк. 2-21]. Ходорковська Католицька церква, що належала капуцинському монастирю, зведена 1788 року, за ініціативи ксьондза Росцишевського. Висвятили костьол у 1797 і 1824 роках. В приході налічувалось у 1798 році 53 селища, у 1824 році - 25 [2.150, арк. 34-49; 2.147; 2.149]. Дідовщизницька католицька церква з'явилася у 1817 році при підтримці штатської радниці Катерини Хаєцької-Маршаківної і в тому ж році освячена Київським деканом Йосифом Годлевським. За наказом архідиякона Грабовського костьол у 1818 році отримав статус приходського. 1833 року адміністратор Могильовської архієпархії єпископ В. Каміонко підтвердив це рішення та ввів обмеження на кількість поселень, що до нього входили до 20 [2.150, арк. 76-90]. Новоселицький костьол споруджено 1821 року за кошти колишнього судді Сквирського повіту Білінського. Освячено церкву 1823 року віце-архієпископом Павлом Піотровським в ім'я святого Великомученика Георгія. Приход налічував 23 населені пункти [2.150, арк. 94-113]. Ружинська Католицька церква побудована 1815 року за кошти графа Йосифа Калиновського і його дружини Емілії. Церкву спорудили з цегли. Освятив її у 1817 році віце-архієпископ Павло Піотровський в ім'я Пресвятого Тіла і Крові Ісуса Христа. Церква мала значний фондуш, що залишили їй графи Потоцькі і Калиновські - 33 десятини 1 800 сажнів землі, також річне утримання з доходів Ружинських в розмірі 225 крб. та щорічне отримання деревини з лісів, що належали родині. За храмом закріплено філіальний костьол, 3 каплиці та 15 селищ [2.150, арк. 138-169]. Топоровська приходська кам'яна церква з титулом Пресвятої Трійці зведена 1800 року за кошти дворянина Антонія Банавентури і освячена 1803 року архідияконом Казимиром Жізновським. До парафії входило 13 селищ [2.150, арк. 172-197].

Серед костьолів Київщини, побудованих на рубежі XVIII-XIX століть, безумовно виділяється прокафедральний храм святого Олександра у Києві. 1798 року католики Києва звернулись до влади із проханням дозволити їм

побудувати костьол. Отримавши погоджувальні документи, громада і київський архідекан Станіслав Стецьків вже через рік на Печерську в районі Нового Торгу возвели дерев'яний костьол, освячений в ім'я Благовіщення Пресвятої Діви Марії. Першими священиками в храмі стали домініканці, які прибули до Києва з Фастова, сподіваючись заснувати у Києві свій монастир [4.452, с. 51]. Дерев'яний костьол, згорів у 1823 році (за даними Т. Палладіної у 1817 році). Але ще раніше, громада розуміла, що церква не відповідає потребам часу, крім того, знаходилася в аварійному стані. 11 березня 1814 року до імператора листом звернувся київський предводитель дворянства граф Потоцький з проханням дозволити побудувати в місті новий храм. Дозвіл отримано у 1815 році. Наріжний камінь церкви з урочистостями заклали 31 серпня 1817 року, але саме будівництво розпочалося тільки у 1820 році, неподалік від Михайлівської гори і тривало понад 25 років. Перший проект костьолу розробив домініканський зодчий В. Пілер [4.398, с. 95]. Труднощі із будівництвом, насамперед, виникли через нестачу коштів. Частина благодійних внесків використовувалась на потреби парафії. Окрім того, дехто з заможних благодійників католицького віросповідання, за рядом обставин, відмовлялися допомагати громаді. Однак, у 1835 році поміщик Київської губернії А. Савицький вирішив пожертвувати необхідну суму для завершення робіт. В процесі будівництва кілька разів змінювались архітектори костьолу. Після В. Пілера питаннями архітектурного вигляду будівлі займалися спочатку Станзані, потім П. Вісконті, Ф. Мехович. Будівництво завершили у 1842 році. 30 серпня того ж року костьол освятив київський архідиякон Юстиніан Стейгвілло, який і став настоятелем нової церкви [4.398, с. 95-97].

В період реакції, кількість храмів, в зв'язку з їх систематичним закриттям, значно зменшилась. Але наприкінці XIX століття, ситуація змінилась. Знов влада почала надавати дозволи на будівництво і відкриття

нових римо-католицьких храмів. Саме в цей час в Києві спорудили новий католицький костюл в ім'я святого Миколая. Станом на 1896 рік в місті проживало 33 771 католик, наступного року їх було вже 41 025 осіб. Відповідно, старий храм святого Олександра не міг вмістити всіх вірян. Місцева громада з 1895 року починає звертатися із клопотаннями до різних представників влади про надання їм дозволу на відкриття нової церкви. 8 грудня 1896 року під клопотанням до київського генерал-губернатора О.П. Ігнат'єва поставило підписи 864 особи, до яких пізніше приєдналися ще 314 вірян Києва [4.434, с. 19-22; 4.398, с. 100-108]. За рішенням Київської Міської Думи від 23-24 січня 1897 року громаді виділили ділянку землі, що знаходилась на Великій Васильківській вулиці, під забудову нової церкви. Але дозвіл на будівництво затримували через відсутність статистичних даних, що мав підготувати київський поліцмейстер для генерал-губернатора. Після вирішення низки питань бюрократичного характеру, 30 березня 1898 року міністр внутрішніх справ І.Л. Горемікін надав офіційний дозвіл римо-католикам міста побудувати ще один католицький храм [4.434, с. 25-29]. Головою Комітету, що займався будівництвом, обрали почесного мирового суддю Леонарда Михайловича Янковського. Проект костюлу належав студенту інституту цивільних інженерів С. Воловському, а робоче проектування, керівництво та нагляд за будівництвом доручили В. Городецькому, який надав храму рис «взірцевої готики» [4.434, с. 31, 37-38]. 8 серпня 1899 року відбулась урочиста закладка наріжного каменю святого Миколая і скриньки з актом закладки церкви і зразками срібних і золотих монет 1899 року чеканки костюлу. За 10 років будівництва благодійні внески склали 50 000 крб. На кінець 1909 року основні будівельні роботи завершено і 6 грудня 1909 року храм освятив єпископ-суфраган Антоній Карас [4.434, с. 38-40, 48, 49]. Новозбудований костюл мав розміри 55 на 24 м, а його загальна висота становила 22 м. (склепіння всередині сягали 12 м.). Будівля могла вмістити за різними даними від 1 800 до 2 300 вірян. В церкві

встановили три дзвони, що виготовили у Варшаві. Все оздоблення в костьолі виготовлялось з дубу в готичному стилі і мало пишній вигляд [4.434, с. 55-59].

Не менш давню історію мали костьоли Поділля. Водночас, частину з них звели, або відновили, перебудували в кінці XVIII століття. Зокрема, це костьол для капуцинів заснований 1773 року в Куне Захарієм Ярошинським, в тому ж році споруджено церкву в м. Яришеві на кошти подільського каштеляна Домініка Колоковського, у 1774 році з'явилися приходські костьоли у Сніткові і Пикові. В останньому містечку кошти на будівництво виділив князь Антоній Любомирський. Наступного року звели кам'яний костьол в Китайгороді, на місці старого, дерев'яного. У 1786 році спорудили парафіяльну церкву у Ворошиловці, за кошти власника міста Бонковського. Протягом 1785-1786 років в Брацлавському воєводстві з'явилося ще три нових костьоли, збудованих на місці старих: в Мясткові (1785 рік), Чечельнику (1786 р.), Рашкові (1786 р.). 1788 року побудували новий костьол у Новому Костянтинові [4.469, с. 370-371]. В цілому, з початку XIX століття на території Подільської губернії діяло 101 костьол і 41 каплиця, у 1833 році їх нараховували 92 і 69 відповідно. Не зважаючи на репресивний тиск, Римо-католицька церква продовжувала зберігати свою єдність і впливати на духовне і культурне життя регіону. Її основою на протязі всього XIX століття продовжували залишатися костьоли і каплиці, яких наприкінці століття трохи побільшало - 96 і 103 відповідно [7.592, с. 35].

Серед костьолів Поділля, насамперед хотілося б звернути увагу на Кам'янецький кафедральний собор святих Петра і Павла. Перші відомості про появу дерев'яного костьолу в місті, що зафіксовані в візитних описах, відносять до 1375 року. В часи перебування міста під османським пануванням, біля входу до костьолу, турки спорудили мінарет, висотою 27 метрів. В середині XVIII століття, за наказом єпископа Дембовського, на його верхівці встановили статую Матері Божої, висотою 1 метр [4.468, с. 73].

З початку ХІХ століття в храмі розпочався тривалий період реконструкцій. Реставрація собору розпочинається за часів єпископа Мацкевича, в 1816 році за його розпорядженням добудували канонічну різницю, а над нею поверх, для розташування архіву [11.752]. В червні 1820 року блискавка вцілила у п'єдестал статуї Божої Матері і спричинила пожежу на нижньому поверсі, що значно пошкодило внутрішнє облаштування мінарету. У 1823 році, під час бурі, пошкоджена статуя нахилилася в бік костьолу і спричинила аварійну ситуацію. В результаті чого єпископ навіть змушений закрити костьол і проводити богослужіння в домініканському костьолі. Ситуацію вдалося виправити, завдяки старанням місцевого архітектора Симсону Учту, який в тому ж році закріпив статую відповідним чином [4.468, с. 74].

В 40-х роках костьол знов занепадає. Це пов'язано з напруженими відносинами між урядом і католицькою церквою. Після смерті єпископа Мацкевича, у 1842 році, кафедра тривалий час залишається без адміністратора. Тільки 1853 року новим єпископом уряд призначає Миколу Гурського. Після входження на посаду, новий єпископ відновлює роботу по реставрації собору, що розпочалася за Міцкевича. Насамперед, за час його перебування на кафедрі, а також Антонія Фіалковського, зроблено нову мідну кривлю над каплицею Пресвятих Тайн. Склепіння храму розписані готичними розетами і орнаментом. В нефах і каплицях відновили підлогу, вкривши її шліфованим піщаником, а в пресвітерії - з мармуру. Також оновили головний олтар барочного стилю. Оновлені і позолочені крісла каноніків та трон єпископа. Крім того зробили єпископську сповідальню та дубовий бар'єр різьбленої ажурної роботи. Під пам'ятником єпископу Мацкевичу встановили сповідальню у барочному стилі, ідентичну до тієї, що стояла біля протилежної стіни, під урною єпископа Дембовського. Напроти, в боковому нефі святої Трійці, встановлені дві сповідальні у псевдоготичному стилі. Крім того, стіни костьолу прикрасили картинами, бюстами і панорамами. Також замінили старий орган на новий у 20 голосів, що виписали з Відня [11.752].

В ніч з 29 на 30 червня 1862 року в місті сталася пожежа, яка пошкодила церкву, а саме крівлю, яка повністю згоріла [4.468, с. 74]. Також знищено значну частину архіву і бібліотеки, яка знаходилась над різницею каноніків. Однак, лихо підштовхнуло вірян до активних дій. За короткий час зібрано необхідну суму пожертв на відновлення собору (400 000 злотих) і в тому ж 1862 році, 7 грудня єпископ Фіалковський провів урочисте богослужіння у відремонтованому храмі [11.752].

Частина храмів Поділля закривалась, або передавалась у власність Православної церкви. Так сталося і з Вінницьким домініканським костьолом. Вперше його побудували близько 1624 року. Будівля була дерев'яною і двічі горіла - у 1648 і 1700 роках. Через застарілий стан його розібрали і на тому ж місці, у 1750 році, на кошти родини брацлавського земського судді Міхала та Ганни Грохольських, спорудили нову кам'яну церкву з монастирем для домініканців, двома вежами, боковими каплицями, захристією і скарбницею. У 1758 році храм повністю обладнали і консекрвали у 1761 році. Крипта костьола стала родовою усипальницею графів Грохольських. У 1839 році, за вищим розпорядженням, костьол і монастир закрили, а будівлі передали православній громаді. В них розмістився православний Спасо-Преображенський кафедральний собор [4.484, с. 66-67]. Пізніше, у 1888 році, схожа ситуація склалася з Вінницьким капуцинським костьолом, який за наказом імператора закрили, а будівлю передали під казарми [4.378, с. 67].

Складним і тривалим був процес зведення костюлу в Умані. Будівництво церкви в місті почалось 1780 року на території старого польського кладовища. Однак, через брак коштів, громада змогла спорудити лише фундамент. Після цього, на тривалий час роботи призупинилися. На початку 1820 року роботи відновлено і через шість років в Умані з'явився римо-католицький костьол, який освятили 15 липня 1826 року в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Костьол збудували у стилі пізнього провінційного класицизму. Однією з основних прикрас храму були дві невеликі прямокутні башти, увінчані хрестами. Над широкими кованими дверима на висоті двох

сажнів зобразили «Непорочне око». Ліворуч від входу знаходилась трибанна каплиця. На другому поверсі церкви розмістили органну кімнату. Костьол оздобили цінними картинами на релігійну тематику. В середині будівлі, праворуч від входу, знаходилась скульптурна група роботи відомого польського скульптора Ципріяна Годабського [9.639, с. 74-83, 80-81].

До костьолів Поділля відноситься і Хотинська Римо-католицька церква. Після того, як частина Молдовського князівства у вигляді Бессарабської області (пізніше Бессарабської губернії), в результаті російсько-турецьких війн остаточно перейшла під владу Російської імперії (1812 рік) за умовами Бухарестського трактату, римо-католицьку громаду міста спочатку підпорядкували Могильовському архієпископу, який у 1814 році передав її у відання Кам'янець-Подільського єпископа. 20 лютого 1819 року, указом імператора, Кам'янецькому єпископу доручався контроль над вірянами латинського обряду даної області. Згодом, католиків Бессарабії включили до складу Тираспольської єпархії.

Згідно до матеріалів ревізій, у 1806 році, коли Хотинська фортеця тимчасово перейшла під владу Російської імперії, в місті знаходилась дерев'яна церква у повному занепаді. У власності костьолу, в районі старого ринку, перебувало дві лавки з двома невеличкими будинками. Фондушу церква не мала. За наказом єпископа, у 1828 році церкву розібрали, через її аварійний стан. А в 1832 році розпочали будівництво нового кам'яного храму [2.291, арк. 1]. Під будівлю община передала 33 десятини землі. Проект нового костьолу профінансували віряни та уряд, який виділив громаді 4 000 крб. сріблом. Того ж року будівництво призупинилося, через те що будівельники відступили від затвердженого плану. Стіни встигли вивести тільки до вікон. Передані урядом кошти, громада повернула до казни. Питання з відновленням будівництва на тривалий час зависло у повітрі. Богослужіння місцеві священики змушені були проводити у своєму будинку. В той же час, згідно із документами, станом на 1851 рік в місті зареєстрували 2 770 осіб римо-католицького сповідання. В більшості своїй

це були чоловіки - тимчасово розквартировані військовослужбовці та австрійські піддані [2.291, арк. 1]. Таке ставлення до потреб місцевої громади у відправленні духовних треб, пояснювалось вкрай ворожими відносинами, що склалися між самодержавством і католиками цього регіону. Революційні події минулих років та антиурядові настрої, що згодом вилилися у повстання 1863-1864 років, призвели до посилення репресивного тиску. В антиурядових настроях, в тому числі, звинувачено настоятеля Хотинської церкви Гуляницького, після чого йому заборонили проводити службу і відправили для відбуття покарання до монастиря [2.181].

До питання відновлення будівництва костьолу повернулися лише в 60-х роках. 27 червня 1861 року влада офіційно затвердила проект нової церкви. Організацією будівництва займався священник Лозинський. Достатньо швидко в місті з'явився новий храм. Але в 1863 році, після звинувачення священника в антиурядовій діяльності і заслання його у Пензенську губернію, костьол закрили. Відновили богослужіння з 18 травня 1866 року, коли до міста приїхав інший ксьондз [2.243, арк. 1, 10, 101].

Новий курат Хотинської церкви ксьондз Ходоровський, який до прийняття сану служив у російському війську на Кавказі, від моменту свого прибуття до Хотина почав звертатися із рапортами до управителя Тираспольської єпархії Липського. Він скаржився на поганий матеріальний стан костьолу, відсутність органу і необхідного церковного обладдя. За словами священника, протягом трьох років, коли храм стояв зачиненим, він занепав і вимагав негайного ремонту. Місцеві віряни, в основній масі: «злиденні та залякані і не бажають давати кошти навіть на утримання церкви, будинку настоятеля та ремонтні роботи. Віряни вмивають руки від всього цього і навіть бояться слова «католик» [2.243, арк. 4, 129-131].

Виходячи з ситуації, курат церкви пропонував Консисторії вихід з положення - у власності костьолу знаходилося дві лавки, три будиночка, що перебували у занедбаному стані, через що їх тривалий час ніхто не хотів орендувати і ділянка землі при церкві, розміром 20 на 25 сажнів (42,7 на 53

метри). Її в будь-яку мить міг забрати справник Хотинського повіту, через те, що протягом двох років місце залишалось не забудованим. На думку курата продаж цього майна міг допомогти церкві вирішити матеріальні проблеми. Тим більше, що за землю йому пропонували 1 000 крб., і за інше майно - 100 крб. Листування з Консисто́рією тривала протягом кількох років. Дозвіл на продаж землі мала надати Колегія, але вирішення питання затягували. Здавати в оренду нерухоме майно також не дозволялось без відповідних погоджувальних документів. Прохання надати згоду на вибори синдиків, Консисто́рія відхилила, через відсутність тих самих погоджувальних документів з МВС. Крім того, курат регулярно повідомляв, що від моменту його приїзду до Хотина, йому не виплачували жалювання. Нарешті у 1869 році, Ходоровському дозволили продати місце біля церкви за 1 000 крб. [2.243, арк. 11-82].

Але на цьому проблеми приходу не закінчилися. Продаж землі, на думку вірян церкви, відбувся за заниженою ціною. В результаті чого судова тяганина з новими власниками тривала до 1892 року. Священника Ходоровського відсторонили від справ, згодом помилували, але з обмеженням проживати в великих містах. Новим ксьондзом призначили Антонія Радзишевського. Виходячи з документів справи, стає зрозумілим, що психологічний клімат в приході був вкрай гнітючим - занадто часто в рапортах і звітах місцевих чиновників зустрічалися звинувачення в крамолі, антиурядових настроях та діях місцевих католиків, а також в прихильності до фанатичних націоналістичних ідей [2.243, арк. 101-131].

Таким чином, римо-католицькі церкви і монастирі Правобережної України, значна частина з яких вели свою історію від XV-XVI століть, до кінця XVIII століття перебували в межах країни, що сповідувала католицизм. Відповідно їх статус, правове і матеріальне положення знаходилось на відповідному рівні. Після розділу Речі Посполитої, католицькі церкви Правобережжя опинились в православній країні, яка не відрізнялась толерантним ставленням до інших конфесій, не зважаючи на офіційно

задекларовані принципи в питаннях релігійної політики. Безумовно, були періоди певного покращення ситуації, але це залежало від суб'єктивних обставин внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації та особистих мотивів самодержців. Так, наприкінці XVIII століття, коли репресивний тиск державного апарату не набув ще системних ознак, Римо-католицька церква регіону продовжує нарощувати свій вплив в регіоні. Свідченням цього є значне збільшення чисельності вірян а також суттєве розширення мережі католицьких храмів. На рубежі XVIII-XIX століть на території Правобережної України діяло близько 300 костьолів. Протягом перших десятиліть XIX століття лише в межах Луцько-Житомирської дієцезії побудовано до 30 нових католицьких храмів, а частина старих перебудована або відремонтована. Збільшення кількості церков, а відповідно священиків і вірян, потужний економічний потенціал парафій - все це давало можливість конфесії посилювати свій вплив на суспільний розвиток краю. Частина парафіян, які мали достатньо високий соціальний статус, не лише фінансово підтримували Римо-католицьку церкву, яка ставала все більш незалежною від зовнішніх обставин, насамперед вони надавали їй можливість поширювати притаманну Римо-католицькій церкві ідеологію. Однак, згодом, посиливши свої позиції в регіоні, царська адміністрація розпочинає запеклу боротьбу з впливом церкви на суспільство регіону. Найбільш складний час для парафій Римо-католицької церкви Правобережжя настав в 30-60-х роках XIX століття. В цей період розпочато процес направлений на значне скорочення церков, каплиць і монастирів та передачу їх у власність Православної церкви. Подібні дії мали в значній мірі обмежити можливості спілкування католицьких священиків із парафіянами, а отже і зменшити популярність та вплив Католицької церкви в регіоні. Ситуація не покращувалась фактично до кінця XIX століття. Лише наприкінці століття, після періоду тривалої реакції, католицькі громади відчули поступове скорочення утисків. Політичні зміни викликали поживлення активності римо-католиків регіону, яке вони направили на відбудову і реставрацію

вцілілих католицьких храмів. Також конфесія активно проводила роботу щодо формування у суспільстві позитивного образу церкви, який значно було спотворено російською пропагандою, шляхом активізації благодійно-культурницької діяльності.

Отже, суспільна роль парафій Римо-католицької церкви в Україні значною мірою залежала від певного регіону та особливостей розвитку окремих суспільно-політичних етапів, про що йшлося в попередніх розділах. Діяльність парафій в землях Північного Причорномор'я, півострові Крим, Східній Україні, Приазов'ї та Нижньому Придніпров'ї направлена на посилення позицій Римо-католицької церкви в означених регіонах мала значні позитивні наслідки. Останні проявлялись у розширенні мережі парафій, збільшенні кількості приходських шкіл, активній благодійній діяльності. Цьому сприяли різні фактори. З одного боку - активність переселенців католицького віросповідання, які потребували відповідного рівня реалізації своїх духовних потреб. З іншого - зацікавленості влади у динамічному розвитку новоутворених колоній, рушійною силою яких були, в тому числі колоністи іноземного походження, що сповідували католицизм. Релігійні громади Правобережної України, що мали багатовікову історію та сталі традиції, опинившись в межах православної країни, зіткнулися з антагонізмом влади, яка задіяла всі наявні в арсеналі методи боротьби з суспільною групою, що вибивалась з загальноімперського контексту. Отже, перебуваючи в інших умовах, католицькі громади регіону змушені були, насамперед, постійно боротися за право існування. Водночас вони не полишали справ, направлених на підтримку представників нужденних верств населення, що посилювало їх суспільну роль.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVIII-XIX СТОЛІТТЯ

5.1. Діяльність Товариства Ісуса та його вплив на суспільну думку в Україні кінця XVIII - початку XIX століття

Розвиток сучасної системи освіти потребує детального вивчення досвіду формування освітньої галузі в Україні в минулі роки, що в значній мірі актуалізує обраний напрям дослідження. В зв'язку з особливостями історичного розвитку українських земель, католицька освіта мала значний вплив не тільки на формування світоглядних позицій молодого покоління. Освітні заклади, система навчання і виховання римо-католиків, залишили значний відбиток у формуванні вітчизняної системи освіти. Період кінця XVIII-XIX століття є багато в чому показовим для характеристики католицьких освітніх закладів. Саме в цей час школи, колегіуми, що раніше перебували в межах Речі Посполитої, опинились в Російській імперії. Але, як це не парадоксально, католицька освіта в перші десятиліття XIX ст. переживала період значного піднесення в Україні. В той же час даний етап став останнім в історії розвитку системи католицьких освітніх закладів на території України. В наступні роки Католицька церква лише опосередковано могла впливати на стан освіти в українських землях.

Основою католицької освіти в українських землях були єзуїтські колегіуми. Система освіти, розроблена єзуїтськими педагогами, виявилася не просто якісною, а високоефективною. Тому дані навчальні заклади користувалися значним попитом не лише серед молоді католицького віросповідання, але й серед представників православного табору.

Отже, історія ордену єзуїтів починається з 1534 року, коли сім чоловік, на чолі з Ігнатієм Лойолою, в паризькому костьолі на Монмартрі принесли

обітницю цноти і бідності. Вже в 1540 році буллою Папи Римського Павла III офіційно визнано існування Товариства Христа та затверджено Статут ордену.

Перші місії Товариства Ісуса (Товариство Ігнатія Лойоли, або орден єзуїтів) в Україні з'являються в 70-х роках XVI століття. Діяльність ордену на даному етапі була направлена на розширення впливу Католицької церкви в руських землях через прийняття унійної угоди про об'єднання православної і католицької церков. Після м. Ярослава, куди отці-єзуїти прибули у 1574 році, єзуїтські місії відкриваються в Перемишлі, Львові, Станіславі, Кам'янці, Житомирі та інших містах. Діяльність ордену в усі часи викликала неоднозначну оцінку у суспільстві. Все залежало від того, до якого табору належала особа. Позитивні відгуки про орден, закономірно, належали католикам. Негативна оцінка стала традиційною для православних. Яскравим прикладом є листи Ю. Самаріна до єзуїта Мартинова [4.465]. Про причини певної догматичності у сприйнятті ролі єзуїтів в історії поговоримо пізніше. Неоднозначність у підходах до висвітлення історії ордену єзуїтів, зокрема в Україні, певна заангажованість, а також багато в чому поверховий підхід у висвітленні даної проблематики - це основні характеризуючі ознаки історіографії даного питання.

Орден єзуїтів в свідомості українського православного суспільства нерозривно пов'язаний з уявленнями про насильницьке покатоличення православних. Але варто зазначити, що чітко сформований підхід до подій тих часів, став лише наслідком набагато раніше сформованої і глибшої неприязні в православному суспільстві до всього католицького. Дана позиція має певну закономірність - чим тіснішими ставали зв'язки українського суспільства з Московським князівством, потім Російською імперією, тим сильнішими ставали почуття із знаком мінус до всього католицького. Пояснити витоки подібних настроїв в православному руському суспільстві спробували Сергій Філатов та Людмила Воронцова: «В посланні Івана

Грозного Андрію Курбському є цікаві слова, що розкривають зміст фобокатолицьких настроїв російської влади. Пояснюючи свою ненависть до католиків, російський самодержець пише: «Там у них царі своїми царствами не володіють, а як їм вкажуть їх піддані, так вони і управляють. Руські ж самодержці насамперед самі володіють своєю державою, а не їх бояри та вельможі!»». Автори дослідження дійшли висновку, що погроза, яка надходила від Ватикану, в свідомості руського суспільства становила небезпеку не лише для збереження чистоти віри, а й для абсолютної влади самодержця [10.737]. Ідея Третього Риму, яка мала значну популярність в російському суспільстві і проявлялася через неосяжну тенденцію до розширення російських кордонів за рахунок сусідніх народів, могла зазнати фіаско через значний вплив в українських землях католицизму. Саме тому для російського абсолютизму одним з першочергових завдань стало продовження активної роботи над створенням образу ворога з Католицької церкви і всього, що з нею пов'язано.

Водночас, слід зазначити, що історія відносин ордену з світською владою різних країн, в усі часи, була неоднозначною. 21 липня 1773 року, під тиском вимог часу і володарів частини європейських країн, Папа Климент XIV підписав булу про закриття ордену. Однак документ залишався не опублікованим. Тільки після проведення наради конгрегації, що тривала з 9 по 15 серпня 1773 року, прийнято рішення офіційно оголосити булу. 16 серпня широкому загалу стало відомо - орден за рішенням Папи Римського ліквідовано [4.443, с. 19-21].

Незважаючи на булу Папи Климента XIV, в межах Російської імперії Товариство Ісуса залишалося легітимним. Катерина II, яка ще 1772 року видала розпорядження губернаторам захоплених територій зробити окремий перепис всіх єзуїтських монастирів, шкіл та училищ і наказала особливо пильно слідкувати за єзуїтами, яких вважала найбільш підступними серед всіх інших католицьких орденів, через короткий час змінила свою думку. За

висновками М. Морошкіна, і вже дослідниці наших часів Т. Блінової, подібна зміна настроїв викликана була низкою обставин. Вже 3 жовтня 1772 року в Полоцькому єзуїтському костьолі оголошено «Проповідь в річницю щасливої коронації ясновельможної Катерини II монархині всій Росії». В ній вказувалось, що цей день став святом для всієї імперії, в якому єзуїти із задоволенням вперше приймають участь. Також вказувалось на необхідність підкорятися новій владі, тому що короновані голови треба поважати та бути їм вірними. Отже, орден першим виразив свою абсолютну покірність новій владі, тим самим закликав вірян слідувати його прикладу. Крім того, єзуїти влаштували пишні святкові заходи з нагоди дня народження самодержиці. Це дало очікуваний результат - 8 жовтня 1772 року імператриця заборонила католицьким єпископам втручатися в справи ордену. А коли вийшла відповідна була Папи про закриття ордену, Катерина II заборонила її оголошення в межах імперії, чим підкреслила свій намір управляти державою самостійно, без втручання намісника Бога на землі [6.550, с. 121-122; 4.443, с. 68-69].

Науковець В. Лушпай в своєму дослідженні наполягає - Катерини II відповідним рішенням кидала виклик не лише Риму, а й всій Західній Європі, одноголосність якої в питанні стала вирішальним фактором, який і призвів до ліквідації ордену. Всі зусилля європейської дипломатії переконати руську владу в зміні ставлення до ліквідованого ордену не мали жодних результатів. Катерина II надавала всіляку підтримку єзуїтам, посилаючись на їх викладацькі здібності, а Павло I енергійно сприяв розширенню впливу Товариства в імперії, маючи переконання, що орден є опорою уряду в питаннях устрою суспільства [7.596, с. 17].

Товариство Ісуса також в цей час заручилось підтримкою таких впливових вельмож як генерал-фельдмаршала Захарія Чернишова, князя Олександра Безбородько, генерал-фельдмаршала Григорія Потьомкіна. Що стосується Потьомкіна, на думку Морошкіна він взагалі мав відносно єзуїтів

свої плани і фактично ніколи з ними не розлучався: «Він постійно оточує себе єзуїтами, возить їх в одному з собою екіпажі в Крим або викликає їх туди з Полоцька, проводить інколи цілі вечори в бесідах з ними; на шляху своєму з Петербургу до Криму і назад він завжди відвідував єзуїтські колегії в Вітебську, Орші, Могильові, слухав там латинські речі, служив молебні за перемогу над ворогами, врешті решт замовив дорогу різницю для Оршанського єзуїтського колегіуму» [4.443, с. 207]. Знаходячись у фаворі, орден отримав ряд преференцій. Зокрема:

- 1774 року вийшов наказ про заборону збирати з селян, що працювали при єзуїтських монастирях, поголовну та винну подать. Мета - сприяти розвитку єзуїтської освіти в білоруських губерніях, які залишалися основним пристанищем для ордену-вигнанця [1.8, с. 892];

-1777 року при активному сприянні полоцького єзуїтського провінціала Черневича, в Білорусії дозволили відкрити новіціат [1.10, с. 500], а вже 1800 року ордену дозволили розширювати свою мережу по іншим містам, в яких знаходились віряни латинської віри та відкривати новіціати з поверненням Товариству поезуїтських володінь, які конфісковані були в межах Речі Посполитої після ліквідації ордену [1.18, с. 339]. Наступного року вийшов указ, в якому зазначалось, що єзуїти можуть відкривати новіціати тільки в Полоцьку, в інших містах - лише після відповідного розпорядження світської влади, а що стосується попереднього дозволу про повернення конфіскованих єзуїтських володінь - виявляється у 1801 році цього вже робити не можна було [1.19, с. 619].

- 1782 року вийшов іменний наказ про дозвіл Товариству Ісуса в Росії обирати із своєї середі генерального вікарія та, незважаючи на підзвітність ордену Могильовському архієпископу, останній мав спостерігати за повним збереженням і виконанням всіх правил даного ордену [1.12, с. 610; 2.165].

Також, Товариство стало піклувальником Віленської академії, а пізніше і Полоцької, якій надали відповідний статус у 1812 році [1.29, с. 10].

В Петербурзі, при церкві св. Катерини, силами ордену відкрито колегіум, де навчались діти російських вельмож. 1803 року єзуїтам знов повернули можливість проводити місійну діяльність в усіх регіонах імперії [5.501, с. 16].

Діяльність ордену єзуїтів визначалась певними правилами, які фактично склали ідеологічну основу Товариства Ісуса. Насамперед це «так звані екзерциції» - твори самого засновника ордену, які склалися на підставі його особистих випробувань, а правила діяльності єзуїтів містяться в «Конституціях», які за нотатками Ігнатія Лойоли, оброблені його дипломатичним спадкоємцем Іаковом Лайнезом. Перші складають духовну сутність, а останні, так би мовити, тіло Товариства Ісуса. Метою ордену стало і залишається - не тільки за допомогою божої благодаті працювати над порядком і вдосконаленням осіб, що складають суспільство, але й з їх допомогою з усіх сил прагнути до порятунку і вдосконаленню ближнього. Для досягнення цієї мети члени товариства складають три обітниць: бідності, цноти, слухняності» [10.722, с. 455].

Члени Товариства ділилися на чотири групи. 1. Послушники, які зазвичай проводили два роки у випробуваннях їх віри та послуху. 2. Схоласти, що склали обітниць та приймали на себе зобов'язання вступити до ордену, вивчати науки та проходити випробування. 3. Кoad'ютори могли бути як світськими так і духовними. Світські особи служили ордену, виконуючи функції кухарів, садівників, лікарів та ін. Духовні особи присвячували себе вихованню молоді. 4. Професи (єзуїти вищого рівня) мали в якості коад'юторів приймати священство і скласти четверту обітницю про безумовну вірність Папі і готовність виконувати будь-які доручення ордену. Окрім цих груп, були ще приєднані єзуїти, тобто ті, що не приймали чернечих обітниць, але працювали заради інтересів Товариства. Їх називали «єзуїтами в короткій сукні». Очолював орден генерал, який мав безумовну владу і обирався на генеральній конгрегації ордену, що

складалася з представників вищого кліру. Управління орденем генерал здійснював через своїх асистентів, кількість яких коливалась від чотирьох до шести. За кожним асистентом закріплювався відповідний регіон, який поділявся на провінції. Ними, відповідно, управляли провінціали. Кожна провінція складалася з общин на чолі яких стояли суперіори. З метою контролю управління провінціями, генерал направляв туди візитатора. Звітністю ордену займалися прокуратори, а цензурою - ревізори [10.722, с. 456-457].

Реалізація мети ордену відбувалась через активну місіонерську діяльність в усіх куточках світу. Україна, яка знаходилась на межі різних світових культур і релігій, завжди цікавила єзуїтів. Місії ордену знаходились в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Луцьку, Острозі, Одесі та інших містах.

Активно діяв орден єзуїтів і на території Південної України. Їх поява в цьому регіоні пов'язана з колонізаційними процесами, які розпочинаються після оголошення маніфесту 1783 року. Цим документом Катерина II запрошувала іноземців до переселення на південні території. З 1803 року іноземці, в основному німці-католики і поляки-католики, починають активно переїжджати до південних губерній імперії. Але виникає проблема. В регіонах, куди переїжджають колоністи, особливо це стосується німців, не вистачає ксьондзів, які б могли вести богослужіння німецькою мовою. Скарги колоністів довели до відома імператора і 12 грудня 1802 року Олександр I підписав наказ, за яким єпископ Богуш-Сестренцевич мав вислати в усі області, де оселилися німці-колоністи, отців єзуїтів, що розмовляли німецькою мовою [6.570, с. 74].

В лютому 1804 року Олександр I ввів нові правила існування іноземних колоністів в імперії. «Відповідно до цих правил духовенство, що переїжджало до південних колоній, отримувало земельні ділянки і десятилітнє утримання від уряду. Всі німецькі поселення поділені на округи.

Так, у 1808-1809 рр. католики утворили Куручуганську колоністську округу в Одеському повіті Херсонської губернії, що налічувала шість католицьких поселень, в яких у 1811 році проживало біля 2000 католиків. Загальна ж кількість католиків, що оселилися на півдні, становила біля 50 000 чоловік. Вони і стали паствою для місії Товариства Ісуса, що відкрилась у 1804 році з центром в Одесі» [6.566, с. 182-183].

З моменту відкриття місій в регіоні, як свідчили сучасники, ситуація значно змінилася. Місіонери вкрай відповідально ставилися до своїх обов'язків. «Єзуїти вели довготривалі меси, посилили контроль за церковними школами і викладанням в них Закону Божого... Після приїзду місіонерів ситуація в сфері освіти і виховання підростаючого покоління значно змінилася на краще. Поряд із духовною підтримкою німецькі католицькі колонії в ці роки отримували від ордену ікони, богослужбове та інше церковне начиння. За допомогою місіонерів будувались церкви і молебні дома. Єзуїти допомагали лікувати хворих, збирати врожай...» [6.570, с. 75-76].

Відчутну підтримку орден отримував від губернатора Армана Емманюеля дю Плессі герцога де Рішельє. Він запросив отців-єзуїтів до свого маєтку в селищі Северинівці, щоб відкрити там школу та розгорнути місіонерську діяльність. Для реалізації мети до маєтку приїхали Ян Даргевич, Домініко Вентурі та Георг Ліб. Однак першим на нову місію в колонії Йозефсталь відправився Алоїз Леффлер. Місію в Севериновці розвинути не вдалось і її закрили одразу після відкриття. Певний час єзуїти працювали в колонії Йозефсталь. Але реально розпочати роботу місія змогла лише у 1811 році в місті Одесі. На той момент до регіону прибуло 12 місіонерів. Вони працювали не лише в Одесі. Отці-єзуїти Юзеф Пшисецький, Матіо Молінарі, Андрій Пірлінг, Антон Янн, та інші працювали в колоніях Йозефсталь (Йосипівка), Ландау (Широколанівка), Раштадте (Поріччя) і Зельц (Лиманське). Одеську місію очолювали Роберт

д'Еверланж-Вітрі (1811-1815 рр.), Джузуппе Кафассо (1815-1819 рр.) і Андрій Пірлінг (1819-1820 рр.). В 1814 році місії вже з'явилися в Херсоні. Товариство припинило свою діяльність в регіоні у 1820 році. Останній єпископ Тираспольської католицької єпархії Йозеф-Алоїзій Кесслер (1862-1933 рр.) вважав, що «причини висилки єзуїтів пов'язані з ненавистю до них вищого православного духовенства і боязні впливу Риму і католицизму на російське суспільство» [6.566, с. 182-184].

Діяльність ордену єзуїтів включала в себе кілька етапів. Перший етап - відкриття місії. Другий - організація парафій, зокрема в церковні братства. Третій - відкриття навчальних закладів. Останній етап вважався найбільш дієвим і важливим заходом в боротьбі за вплив над віруючими.

Освіту, яку надавали в єзуїтських школах можна охарактеризувати як гуманістичну. Гуманістичні освітні заклади, що відкривали єзуїти, започаткували одну з найбільших революцій в дидактиці Європи. Її вплив відчувався аж до ХХ століття у навчальних програмах середніх освітніх закладів, у центрі яких залишались найкращі твори грецьких і римських класиків [9.669, с. 205].

Ключова ідея єзуїтської шкільної системи освіти побудована на особистісно орієнтованому навчанні. Основа освітньої моделі мала умовно кілька важливих складових:

1 - *Принципи виховання*. Згідно з основними правилами ордену процес виховання мав будуватися на м'якості і доброті педагогів, а також визнанні авторитету учня, прояву пошани до нього, як до особистості із своїми достоїнствами. Покарання розглядалося як крайній, виключний захід. Стосунки між учнем і педагогом мали ґрунтуватися лише на доброзичливості і любові. Особливу увагу приділяли ролі побожного життя вчителя в якості прикладу для наслідування.

2 - *Мотивація*. В якості стимулу для навчання єзуїтами використано принцип змагальності в найрізноманітніших формах.

3 - *Процес навчання.* Колегіуми спеціалізувалися, насамперед, на гуманітарній освіті, в якій акцент робили на вивченні латинської мови. Рівень вивчення мови мав надавати можливість учню вільно і красиво висловлювати свої думки. Риторика, а також вивчення творів грецьких і римських класиків - ще один з основних елементів шкільної єзуїтської освіти. Значно менше єзуїти приділяли уваги вивченню богословської літератури, зокрема освоєнню закону Божого відводилась лише одна година на тиждень. Набожність учнів вони виховували через емоційну сферу, залучаючи їх до театралізованих вистав, церковних процесій, роботи церковних братств.

4 - *Індивідуальний підхід.* Характерною рисою єзуїтської системи освіти стало вміння знаходити таланти, працювати з ними, постійно підтримуючи і розвиваючи. З цією метою при школах створювали щось на зразок сучасних наукових гуртків [9.669, с. 205-207]. Індивідуальна, позаурочна робота з учнями стала одним з основних елементів даної системи освіти. Це є свідченням якісної педагогічної моделі, а також високого рівня освіченості її викладачів.

«Ratio Studiorum» (Уклад студії Товариства Ісусового) є програмним документом ордену, в якому викладено всі основні підходи та правила щодо організації процесу навчання. Товариство особливо прискіпливо ставилось до освітнього і морального рівня викладачів колегіумів. Всі вони готувались в закладах ордену, забезпечуючи в подальшому виконання як завдань єзуїтської освіти та виховання, так і мети ордену. В Укладі, наприклад, зазначалося:

[11] 5. Наставник для вивчення Святого Письма. Нехай він якнайстаранніше сприяє вивченню священних писань; а досягне він цього, дібравши мужів, не лише досвідчених у мовах (це найвища необхідність), а й обізнаних зі схоластичним богослов'ям та іншими науками й з історією, та й в (усьому) іншому ерудованих, і по змозі - вправних у красномовстві...

[13] 7. Яким бути професорові єврейської мови. Єврейської мови по змозі хай навчає професор Святого Письма або принаймні якийсь богослов; бажано, щоб він був обізнаний у мовах - не лише в грецькій, задля Нового Завіту і перекладу Сімдесятьох, а й в арамейській та сирійській, адже багато чого з цих мов то тут, то там трапляється в канонічних книгах...

[22] 16. Якими бути професорам філософії. Професорам філософії годиться не лише мати завершений курс богослов'я, а й пройти його дворічне повторення (хіба що якнайповажніша причина вимагала б чогось іншого), - щоб їхнє вчення стало надійнішим і краще прислужилось богослов'ю, а хто буде схильним до новацій чи надто вільнодумним, того поза сумнівом, треба усувати від навчальних обов'язків [3.359, с. 41, 44-45].

Важливою складовою успіху системи єзуїтської освіти була увага Товариства до матеріального рівня навчальних закладів. Фінансове забезпечення колегіумів складалось з кількох елементів: нерухомої власності ордену, що приносила регулярний прибуток; пожертвувань вірян; економічної діяльності ордену; привілеїв влади [7.603, с. 12].

Матеріальна складова впливала на можливості навчальних закладів в питаннях створення бібліотечних фондів. В єзуїтських освітніх закладах особливу увагу приділяли забезпеченню учнів навчальною літературою. Так, наприклад, Кременецький єзуїтський колегіум, який діяв з 1712 до 1773 року, мав досить значні бібліотечні фонди. Його засновниками вважаються князі Вишневецькі. Колегіум мав тільки нижчі, граматичні класи навчання. При ньому діяло два конвікти: один для незаможної шляхетської молоді, інший - для дітей неофітів. Упродовж свого існування навчальний заклад перебував під опікою Острозького єзуїтського колегіуму. Згідно до адміністративно-територіального устрою Товариства Ісуса, навчальний заклад входив до Малопольської провінції. Після ліквідації ордену єзуїтів у 1773 році та переведенню його майна разом з освітніми закладами у розпорядження Едукаційної комісії, на території колишнього єзуїтського

колегіуму почала діяти повітова школа, в якій викладали частково викладачі Краківської академії, частково - колишні викладачі колегіуму, тобто єзуїти. У 1805 році на території єзуїтського колегіуму відкрили вищу Волинську гімназію, пізніше перейменовану у Волинський ліцей. До бібліотеки нового навчального закладу перейшла вся єзуїтська книгозбірня, яка налічувала 694 одиниці зберігання. Під час діяльності Волинського ліцею 75 книг з «Кременецької колекції» передали до бібліотеки Гельсінгфорського університету у Фінляндії, який, за наказом Миколи I, одержав назву імператорського Олександрівського університету 21 жовтня 1827 року. З метою поповнення фондів університетської бібліотеки із бібліотек різних навчальних закладів передавались дублетні примірники. Після передачі книжок до бібліотеки Гельсінгфорського університету в колекції залишилося 619 книг. В 1832-1833 роках у складі бібліотечного фонду Волинського ліцею книги переїхали до Києва, ставши складовою бібліотеки Київського університету св. Володимира. У кінці 20-х років ХХ століття, у складі бібліотеки університету передані до Всенародної бібліотеки України, тепер Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [9.692, с. 104-105].

В межах України, що потрапила до складу Російської імперії, єзуїтські колегіуми працювали в Кам'янці-Подільському, Києві, Кременці, Луцьку, Острозі, Овручі, Житомирі. Гожальчинський, автор статті «Иезуитские школы в юго-западной России» писав: «...виховання молоді в межах південно-західної Росії повністю перебувало в руках єзуїтів, - і це існувало не лише тому, що інші школи були дуже малочисельні, але й тому, що єзуїтський метод був прийнятий в інших школах, котрі не знаходились під їх управлінням» [10.710, с. 101-109].

Окремо увагу варто звернути на історію Кам'янець-Подільського єзуїтського колегіуму, будівля якого в наш час стала частиною історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Освітній заклад в місті для дітей шляхти місіонери відкрили ще в

1610 році. Він складався з двох частин - школи і колегіуму. При колегіумі організували власну бібліотеку, театр, окрему залу для декламування. Колегіум перетворився в освітній центр для молоді Поділля, який займав кілька будівель, що з'явилися протягом XVII-XVIII століть. Бібліотека закладу містила значну кількість цінних книг з теології, філософії, історії церкви, права, географії, математики, фізики, медицини, астрономії, військового мистецтва. Однак, після рішення Папи скасувати орден, все майно єзуїтів, в тому числі і будівлі колегіуму, перейшли до рук едукативної комісії. Школа опинилась в управлінні монахів-театинців. Але вже через два роки, в 1778 році монахи залишили школу, поїхавши з міста. З 1783 по 1793 роки колегія підпорядковувалась Віленській єзуїтській академії. Однак, після приєднання земель до Російської імперії, школу закрито. Відновлено її роботу лише в 1797 році, після підпорядкування Краківській академії. На той момент це була шестикласна школа. Викладали в ній колишні вчителі-єзуїти. Також запрошувались професори з Краківської академії. У 1803 році школа знов перепідпорядкована Віленському університету. В 1814 році колишній єзуїтський навчальний заклад перетворено в чотирикласну повітову школу, яку закрили з усіма іншими польськими католицькими навчальними закладами в 1831 році [9.648, с. 338-344].

Серед південних міст України, в яких діяли єзуїтські колегії, можна виділити Одесу. Саме в цьому місті діяльність ордену виявилась найбільш успішною, порівняно з іншими населеними пунктами регіону. В 1802 році єзуїти заснували в місті приходську школу при Римо-католицькій церкві. Наприкінці 1804 року Рішельє, в доповіді до міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея, писав про відсутність в Одесі учбового закладу, необхідного для іноземців та місцевих жителів. За його переконанням пансіон варто приєднати до комерційної гімназії, яку відкрито 1804 року. Наступного року задум здійснено [10.727, с. 112].

У 1805 році Товариство Ісуса, при підтримці Рішельє, відкрило чоловічий та жіночий пансіони. Чоловічий пансіон отримав назву Одеський шляхетний інститут. Програма навчання в закладі була набагато ширшою ніж в інших гімназіях і колегіумах. На старших курсах додатково викладали філософію, юриспруденцію, комерцію. В ньому юнаки, окрім вивчення дисциплін за програмою, проходили також військову підготовку [11.761].

12 березня 1808 року інституту даровані привілеї, які мали лише аристократичні учбові заклади імперії. Зокрема, при працевлаштуванні випускників інституту на військову службу приймали без додаткових іспитів і через три місяці їм надавали звання офіцерів. У 1812 році кількість учнів в Одеському шляхетному інституті складала 113 осіб, в інституті шляхетних панянок - 67 [10.727, с. 111-112].

Першим директором Шляхетного інституту став французький емігрант Вольсей, який заснував в місті приватний пансіон, а також очолював комерційну гімназію. Однак з часом з'ясувалось, що кандидатура першого директора інституту виявилась невдалою. Користолюбний Вольсей, за словами ад'ютанта Рішельє графа Рошешуара, став нестерпним. Даний факт герцог мусив визнати у листі: «Його доля вирішена. Ця людина байдужа настільки, що, набив дукатами кишені, бажає не тільки поїхати, але й розорити заклад, який міг його прославити» [10.727, с. 112-114].

1811 року, за клопотанням Рішельє перед князем Голіциним, візитатором католицьких церков південного регіону призначили Домініка-Шарля Ніколя, який з 1814 року, за дорученням Рішельє, почав працювати над розробкою загального плану освіти в місті [10.727, с. 114-115]. В тому ж році надруковано книгу «Накреслення правил Виховного Шляхетного Одеського Інституту», що являла собою справжній зразок статуту Рішельєвського Ліцею [9.678, арк. 1-4].

У 1817 році, за планом абата Ніколя, Одеський шляхетський інститут об'єднано з Одеською комерційною гімназією і 7 січня 1818 року перетворено в Рішельєвський ліцей [9.699, с. 3].

Абат Домінік-Шарль Ніколь, уродженець Нормандії, переїхав з Франції разом із родиною дипломата графа Шуазель-Гуффьє до Санкт-Петербургу в якості вихователя його дітей. В столиці імперії він відкрив навчальний заклад для дітей з шляхетних родин [9.671, с. 96]. Через цей пансіон абат Ніколь зажив собі значної слави. В ньому одержали освіту діти багатьох впливових родин того часу: Новосільцових, Несельроде, Кочубеїв, Бенкендорфів та ін. [9.678, арк. 1].

Згодом, як зазначалось, він переїхав до Одеси на запрошення свого давнього знайомого і товариша герцога Рішельє в якості візитатора. Його ініціатива відносно об'єднання двох навчальних закладів і створення Рішельєвського ліцею отримала підтримку навіть з боку імператора. 2 травня 1817 року Олександр I затверди Статут ліцею, «першого вищого учбового закладу на Півдні України, і першим директором його призначено абата Ніколя». Членами правління цього навчального закладу були такі впливові особи, як Херсонський генерал-губернатор граф Ланжерон та одеський комендант генерал-майор Кобле [9.642, с. 177].

Поет К.Н. Батюшков, який на той час перебував в Одесі, в листі до О.І. Тургенева так описував свої враження від ліцею - «Скажу вам по совісті: ліцей є найкращою прикрасою Одеси, точно так як Одеса - найкраще місто після столиці..., а Ніколь - людина, що посивіла в добрі та праці... Я розмовляв з родичами дітей: всі вони освічені і добрі люди, які говорять про нього з вдячністю... Я бачив кілька родичів в Москві... Всі вони хвалили ліцей і дякували за нього...» [9.671, с. 96]. В 1865 році на базі Рішельєвського ліцею відкрили Новоросійський університет.

Діяльність Товариства Ісуса в Україні не завжди мала лише позитивні наслідки для суспільства. Поряд із значним внеском, що зробили єзуїти в

розвиток освіти і культури регіону, вони зуміли налаштувати проти себе багатьох сучасників, і не тільки з табору православних. Занадто прискіпливе ставлення до виконання своїх обов'язків, яке проявлялось у проведенні додаткових служб в костьолах, контролі за відвідуванням мес, постійним наглядом місіонерів за моральним рівнем своїх прихожан, все це в сукупності викликало у колоністів неоднозначне відношення до ордену [6.570, с. 76-77].

Ставлення до ордену більшої частини православного населення і, ще в більшій мірі, православного духовенства, визначалося як однозначно негативне. Активна діяльність ордену і його значний вплив на суспільство, викликала серйозну занепокоєність у представників урядових кіл. На ситуацію впливали і відносини між Російською імперією та Австро-Угорщиною - основним конкурентом самодержавства на міжнародній арені. Саме в цей період Австрія мала значний вплив на політику, яку проводив Папа Римський.

Отже, невдовзі ситуація почала змінюватись. Указом від 20 грудня 1815 року, після переходу на католицтво племінника О.Ф. Голіцина [6.577, с. 84], видано наказ «Про висилку всіх єзуїтського ордену монахів з Санкт-Петербургу» [1.30, с. 408-409]. Цього ж дня підписано ще три укази: про призначення до Санкт-Петербурзької Католицької церкви, яка належала єзуїтам, ченців з інших орденів; про закриття єзуїтського училища в місті; про переведення майна єзуїтів в Санкт-Петербурзі у відомство міністерства поліції [1.31, с. 409; 1.32, с. 410].

Через п'ять років, 13 березня 1820 року питання вирішили остаточно - імператор Олександр I, на підставі доповіді міністра духовних справ і народної освіти О.М. Голіцина, підписав наказ «Про висилку з Росії єзуїтів та про ліквідацію Полоцької єзуїтської академії та підконтрольних їй училищ»: «1. Єзуїтські академії закривалися; 2. Все рухоме і нерухоме майно описувалось; 3. Губернаторів призначали відповідальними за прийом майна і висилку єзуїтів; 4. Єзуїти - уродженці губерній, що приєднані були до Росії,

у випадку їхнього бажання вийти з ордену, могли залишитися; 5. Залишитися в Росії могли також єзуїти, що отримали від Риму дозвіл на перехід до іншого ордену, або до білого духовенства. Вони мали письмово повідомити про це рішення уряд, який сам вступав в контакт з Римом за означеним питанням» [6.577, с. 85; 1.36, с. 113-119]. 13 квітня 1822 року вийшов ще один указ, за яким все описане та ще не описане майно єзуїтського ордену переводилось в управління до державних відомств. Духовенство при церквах і монастирях, а також училищах, що залишилися після єзуїтів - їм призначалось державне утримання [1.39, с. 146].

Причинами ліквідації Товариства Ісуса в межах імперії стали звинувачення в прозелітизмі і неконтрольованій фінансовій діяльності, а також особливості тогочасної зовнішньої політики.

Однак орден єзуїтів продовжував свою роботу в українських землях, що знаходились в межах Австро-Угорської імперії. Незважаючи на те, що в 1773 році, в результаті реформ Марії-Терези та Йосифа II, орден в імперії заборонили, через деякий час Товариство Ісуса відновило свою діяльність в Австро-Угорщині. Пов'язано це із зміною влади в країні. Імператорський престол посіли реакційно налаштовані Леопольд II, а згодом Франц. Отже, попередні реформи зведено нанівець. Також у 1814 році Папа Пій VII відновив діяльність ордену.

Таким чином, Товариство Ісуса, що з'являється в українських землях з другої половини XVI століття і діє протягом кількох століть, мало значний вплив на суспільні процеси. Причому, цей вплив ніколи не був однозначним. В час коли орден ліквідовано в країнах Західної Європи, російська влада в образі Катерини II, Павла I та інших можновладців навпаки всіляко підтримує діяльність цієї організації, посилаючись на те що, орден є опорою уряду в питаннях устрою суспільства а також на високий рівень викладацьких якостей єзуїтів, що мало позитивним чином вплинути на суспільно-політичний розвиток. І справді, поряд із специфічними методами розповсюдження ідей Католицької церкви в традиційно православному

регіоні, які не завжди сприймалися навіть місцевими католиками, єзуїти дали поштовх суспільству для значного піднесення культурного та освітнього рівня. Наприклад, єзуїтські місії які почали з'являтися в південних та східних українських землях на думку сучасників значно покращили рівень суспільного розвитку регіону. Меси, які проводились єзуїтами, контроль за школами, благодійна діяльність - все це мало відчутний позитивний вплив на культурний та освітній розвиток регіону. Розроблена орденом система освіти виявилася не просто якісною, а високоефективною. Саме тому єзуїтські навчальні заклади, такого рівня як наприклад Кам'янець-Подільський єзуїтський колегіум, користувалися значним попитом не лише серед молоді католицького віросповідання, але й серед представників православного табору. Саме завдяки єзуїтам, зокрема абату Домініку-Шарлю Ніколя та при активному сприянні Рішельє, в Одесі створено Рішельєвський ліцей, перший вищий учбовий заклад Півдня України, на базі якого пізніше розпочав свою роботу Новоросійський університет. Відкриття колегій, шкіл в регіонах, які згодом перетворилися в центри освіти і науки, не тільки підвищували потяг молоді до отримання якісної освіти. Фактично система освіти, принесена в українські землі єзуїтськими педагогами, частково стала основою для побудови своєї власної, вітчизняної освіти. Отже вплив Товариства Ісуса на суспільний розвиток українських земель відчувався навіть після ліквідації ордену. Що стосується політики влади відносно даної організації, слід відзначити, що вона залежала від особистих уподобань імператора та його оточення, також від особливостей внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації. Тобто, орден, як і вся церква для російського самодержавства, виконував роль інструмента, за допомогою якого реалізовувались певні цілі та завдання в великій грі інтересів. Щодо ордену в цьому контексті, єзуїти добре розумілися на ситуації і всіляко намагалися її використати в реалізації своєї мети - поширення впливу Римо-католицької церкви на суспільно-політичне життя.

5.2. Внесок римо-католицьких освітніх закладів у соціально-культурний розвиток України

Після закриття ордену єзуїтів Папою Климентом XIV, ще за часів Речі Посполитої, створено Едукаційну комісію, або Комісію Народної освіти. Метою органу було провести інвентаризацію майна ліквідованого ордену і передати його на потреби народної освіти. Також в плані роботи новоствореного державного органу окремо відводилось місце реформі освіти. Результатом стала поява нової системи навчальних закладів, які відкривалися на основі колишніх єзуїтських колегіумів, в монастирях і маєтках, що належали ордену. В роки діяльності Комісії (1773-1793 рр.) на Волині, наприклад, діяли академічні школи у Луцьку, Кременці, Житомирі; базиліанські - в Овручі, Олеську, Володимирі; піарські - у Межиріччі, Дубровиці. Станом на 1792 рік навчалось в: академічних - 942 учні, базиліанських - 991, піарських - 590, в інших - 79, всього - 2 602 особи [4.422, с. 14].

Наслідком діяльності комісії в 70-90-х роках XVIII ст. став поділ території держави на учбові округи. Кожен округ представляв головний заклад. Також округи, в свою чергу, ділилися на підокруги. Система освітніх закладів складалася з шестикласних шкіл з 7-річним курсом навчання, під окружних шкіл з трьома класами і 6 річним курсом навчання. Крім того, в кожній парафії працювали парафіяльні школи: вищі - в містечках, нижчі - в селах [4.422, с. 14].

З остаточною ліквідацією Речі Посполитої у 1795 році, припинила свою діяльність Едукаційна комісія, не довівши справу реформування освіти до кінця. В результаті, на початку XIX століття з дванадцяти волинських повітів тільки в п'яти діяли середні школи, а в Київській губернії взагалі одна. У 1803 році співвідношення загальної чисельності учнів і жителів становило: у Волинській губернії - 1 до 235, у Подільській - 1 до 292, у

Київській - 1 до 999. Освіта серед нижчих верств населення практично завмерла [10.712, с. 55].

Отже, самодержавство змушене було вдатися до певних заходів щодо поліпшення стану освіти в південно-західному краї. Водночас, слід відзначити - на рубежі XVIII-XIX століть імперська влада не проводила радикальних змін в сфері освіти, направлених на ліквідацію існуючих католицьких навчальних закладів і притримувалась більш-менш традиційних форм управління галуззю.

У 1797 році, на підставі раніше розробленого проекту [2.169], вийшов указ, яким дозволялась діяльність, при церквах різних сповідань, училищ або семінарій за умови виключення з числа викладачів іноземців, або осіб, що виїхали з імперії. Нагляд за духовними учбовими закладами доручався Римо-католицькій Духовній колегії [1.14, с. 852].

В 1802 році Олександр I, з метою покращення ситуації в освіті та впорядкування управління і переведення його під контроль світської влади, підписав наказ про створення окремого відомчого органу, який би займався виключно справами виховання і навчання молоді - міністерства народної освіти [1.21, с. 246]. Першим міністром став вихованець Києво-Могилянської Академії П. Завадовський. Віце міністром призначили попечителя Московського університету М. Муравйова. При міністерстві створено комісію у складі А. Чарторийського, С. Потоцького, Ф. Клінгера, С. Румовського, М. Озерецьковського, М. Фуса, М. Новосильцева, П. Строганова, Т. Янковича де Мірієво. Канцелярію очолив Б. Кразін. Всі члени комісії умовно поділялись на групи: 1 - довірені особи Олександра I (Чарторийський, Строганов, Новосильцев, Муравйов); 2 - спеціалісти в галузі освіти (Клінгер, Румовський, Озерецьковський); 3 - представники старого режиму (Завадовський, Янкович де Мірієво) [4.422, с. 16-17].

Указом від 24 січня 1803 року, навчальні заклади імперії всіх рівнів і типів поділені між шістьма навчальними округами. Кожен округ мав свого

попечителя. Освітні установи України входили у два округи. До округу Віленського університету належали навчальні заклади Віленської, Гродненської, Вітебської, Могильовської, Мінської, Волинської, Київської та Подільської губерній. Попечителем округу призначено таємного радника, товариша міністра іноземних справ, князя Чарторийського. До округу Харківського університету відносились Слобідсько-Українська, Орловська, Воронежська, Курська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії та землі Донських і Чорноморських козаків. Попечитель - таємний радник граф Потоцький [1.22, с. 442].

Важливим документом для римо-католицьких закладів став указ від 18 липня 1803 року «Про відкриття при Віленському університеті Головної семінарії для духовенства римо-католицького віросповідання» [2.319]. Згідно із документом визначалось, що головна семінарія відкривалась для священників Могильовської, Віленської, Луцької, Самогицької, Кам'янець-Подільської та Мінської єпархій. Духовна колегія мала визначати кількість кліриків від кожної єпархії, які відправлялись до головної семінарії для отримання духовного звання. На утримання закладу щорічно відпускалось 15 000 крб. сріблом з відсотків, що мали сплачувати всі монастирі з свого нерухомого майна і капіталів. Виключенням ставали монастирі єзуїтського ордену, піарів, місіонерів ордену св. Вікентія, братів милосердя, візиток і сестер милосердя, а також ті, що утримували духовні училища, або відпускали кошти на потреби навчального округу. Водночас визначалось, що всі духовні семінарії, які існували в різних католицьких єпархіях, мали залишатися, єпископи зобов'язувались підтримувати їх в належному стані та слідкувати за відповідністю навчальних планів головної семінарії [1.22, с. 782-783]. 6 вересня 1806 року затверджено Статут для головної семінарії для римо-католицького духовенства при Віленському університеті, а також штат працівників навчального закладу [1.23, с. 711-715].

З метою підпорядкування духовних освітніх закладів загальній системі управління в імперії, 31 серпня 1807 року вийшов Статут приходських училищ в губерніях Волинській, Київській та Подільській. Він складався з 16 розділів. В документі насамперед йшлося про необхідність збільшення кількості приходських училищ. Визначався устрій та особи, які мали отримувати освіту в парафіяльних школах: діти дворян, що не навчались в повітових училищах, ремісників і селян. Повітові дворянські маршалки мали сприяти відповідному рівню фінансування освітніх закладів і контролювати рівень дотримання училищним начальством відповідних нормативних актів та Статуту. Після відкриття парафіяльної школи, її засновник зобов'язувався звертатися до повітового начальства для оформлення відповідних документів і передачі її в управління повітової училищної влади. Вчителі, яких готували за рахунок державних і громадських коштів, мали відпрацювати в училищі не менше 10 років. Після закінчення терміну, вони звільнялись від будь-яких обов'язків. Заради обмеження постійних переміщень вчителів, визначалось, що особа яка відпрацювала безперервно на одному місці 25 років, отримувала пансіон в розмірі не меншим за половину свого жалування. Звільнення вчителя відбувалось за трьох причин: через конфліктність особи, втручання у справи, що не відносились до навчання, торгівля напоями. Вимоги до особи вчителя, окрім відповідного рівня знань і дотримання морально-духовних принципів, стосувались віку - не менше 18 років, а також наявності свідоцтва про перенесену віспу та відсутність хронічних захворювань. Рівень оплати праці залежав від типу навчального закладу - в повітовому училищі утримання вдвічі перевищувало фінансування приходських вчителів в містах. Водночас, в міських школах, в залежності від їх рівня, заробітна плата для вчителів чоловіків складала 300 і 250 крб., для жінок - 150 крб. В сільських школах для чоловіків відповідно - 250 і 200 крб., для жінок - 130 крб. [1.24, с. 1250-1259].

Римо-католицькі освітні заклади ділилися на початкові і середні. Початкові школи були двох типів: міські та сільські. В свою чергу вони ділилися на чоловічі та жіночі. Чоловічі приходські училища мали два розряди (великі) з двома учителями та один розряд (малі) з одним учителем. У великих парафіяльних училищах на першому рівні викладались читання, граматики, математика, мораль та катехізис. На другому рівні продовжували вивчати граматику та математику, а також додавалась механіка, місцевий землеопис, природна історія, яка торкалась домашніх тварин та важливих для господарства комах. Окрім названих дисциплін дітей навчали основам безпеки життєдіяльності, зокрема тушінню пожеж і наданню першої медичної допомоги, а також співу. В жіночих училищах викладали читання, писання, математику, мораль, катехізис, рукоділля, спів. Названі науки вивчали протягом чотирьох років - по два роки на кожен курс [3.341, с. 328-329]. Мовою навчання стали польська, французька і німецька.

Отже, всі учні в парафіяльних школах здобували освіту за рахунок вивчення предметів релігієзнавчого змісту та загальноосвітніх дисциплін, які мали елементи релігійного спрямування. Батьки зобов'язувались відправляти своїх дітей, яким виповнилось 6-8 років, на навчання. У випадку не виконання умови, родина мала заплатити штраф житом. Звільнити від штрафу могла лише одна обставина - навчальний заклад знаходився на далекій відстані від місця проживання родини. В міських школах навчання розпочиналось з 15 вересня і завершувалось 20 липня, в сільських - з 15 вересня до 15 квітня [9.700, с. 165].

Для успішного навчання вчителі забезпечували словесні, наочні, практичні методи. В парафіяльних школах переважно використовувалась класно-урочна система та пояснювальний метод навчання, що вказував на вищій рівень організації навчальної діяльності в порівнянні з православними парафіяльними закладами [7.591, с. 9-10].

До середніх духовних навчальних закладів відносились також семінарії. Забезпечення навчальної діяльності семінарій здійснювалось шляхом використання індивідуально-групової та класно-урочної форм. Також при викладанні матеріалу використовувались різні підходи - від догматичного до пояснювального, методи і засоби виховання. При навчанні семінаристів переважали методи формування суспільної свідомості та суспільної думки. На території Волинської губернії в першій половині XIX століття діяло три римо-католицькі семінарії: в Житомирі, Луцьку, Олиці [7.591, с. 11-12]. Наприкінці XIX століття в межах імперії діяло по одній семінарії в кожній єпархії. Також, при Тираспольській єпархії, в Саратові, діяла мала (підготовча) семінарія, яку відкрили в 50-х роках XIX століття. Крім того, два училища в Санкт-Петербурзі та одне в Мінську. За обоюсторонньою згодою російського уряду та римської курії, у 1883 році кожна дієцезія мала видати Статут для підвідомчої семінарії. Станом на 1890 рік такі Статути мали Тельшевська і Віленська (користувались Статутом 1843 року), Санкт-Петербурзька (1879 рік), Луцько-Житомирська (1880 рік), Тираспольська (1880 рік) семінарії [2.168, арк. 20-21].

Розгалужена мережа католицьких закладів освіти на території України [2.308; 2.311; 2.314], що входила до складу Російської імперії, потребувала фінансування. Лише на території Поділля, станом на 1795 рік, парафіяльні школи діяли майже при кожному костьолі і монастирі - на 106 костьолів і 28 монастирів приходилось 80 парафіяльних шкіл [7.588, с. 15]. Питання вирішувалось за рахунок створення едукативних фондів - маєтків, які приватні особи з благочинною метою передавали на утримання навчального закладу. Такий вид добродійної діяльності формувався протягом кількох століть і зрештою став традиційним проявом шляхетської честі та гідності. Дана система спочатку була характерна для південно-західних губерній Російської імперії. Але згодом ця практика почала діяти і в інших регіонах України, що перебували в складі імперії.

Значного успіху в справі фінансування навчальних закладів досяг Тадеуш Чацький, який з 1803 року став візитатором шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. У листі до одного з організаторів польської Комісії Народної освіти Г. Коллонтая, Тадеуш Чацький писав, що імператор хоче розповсюдження загальної освіти в усій імперії [11.759].

Отже, Чацький мав на меті заснувати якомога більше парафіяльних шкіл, збільшити кількість повітових училищ, знайти здібних вчителів, оновити систему викладання, забезпечити гідні умови проживання наставникам, полегшити умови навчання для дітей з незаможних родин та заснувати вищій навчальний заклад в краї на рівні з Віленським університетом [10.712, с. 56]. Заради реалізації плану, Тадеуш Чацький запропонував подушний едукативний збір по 1 рублю з кожної ревільської душі. Це нововведення дозволило місцевим жителям Києва заснувати гімназію, в Вінниці - утримувати гімназію і училища Поділля. Також нащадку волинського аристократичного роду, який більшу частину свого майна і доходів передавав на потреби освіти, вдалося домовитися з волинським католицьким духовенством, про утримання при кожному костьолі в губернії школи коштами церкви [11.759, с. 3-5].

Все почалося із звернення Т. Чацького і князя А. Чарторийського до представників Католицької церкви з проханням про допомогу. Крім прохання про допомогу, після отримання повноважень попечителя учбового округу, князь Адам Чарторийський запропонував громаді створити єдину систему навчальних закладів: у губернських містах відкривалось 5 гімназій з чотирирічним терміном навчання, у повітових містах - 11 училищ з дворічним терміном, та при кожному костьолі нижчі церковно-приходські школи [9.633, с. 207]. Для реалізації озвученого плану необхідні були гроші.

Відповіддю на звернення стали загальні збори всього духовенства Луцько-Житомирської єпархії, які відбулися 20 грудня 1803 року в Луцьку. Головне питання, що стояло на порядку денному - відкриття і утримання

училищ в Волинській, Подільській та Київській губерніях. Неабияку роль в мобілізації духовенства зіграв єпископ К. Цецішовський, який завжди особливу увагу приділяв розвитку парафіяльного шкільництва [9.701, с. 188]. Результатом зборів стала постанова, згідно до якої всі духовні общини та особи мали матеріально підтримувати існуючі училища та сприяти відкриттю нових навчальних закладів при кожній парафіяльній церкві і монастирю. Духовенство Кам'янець-Подільської єпархії, окрім зазначених рішень, чітко визначило суму, яка мала йти на підтримку приходської освіти - десяту частину від всіх доходів приходських священиків [3.341, с. 326]. Після цього, наприклад, орден тринітаріїв передав на справу освіти в трьох губерніях 96 тис. польських злотих і 20 тис. на утримання Луцької духовної семінарії. Кармеліти босі пожертвували 2 500 злотих в Бердичівське училище. Францисканці взяли на себе утримання нового училища в Заславлі та фінансування інших навчальних закладів [4.378, с. 52-53]. Саме завдяки такій ініціативі в Волинській губернії відкрито 85 приходських шкіл, в Подільській - 26 і в Київській - 15 [11.759, с. 3-5]. З часом, кількість училищ значно збільшилась. Наприклад, згідно до постанови духовенства Кам'янецької єпархії, від 10 липня 1817 року, в дієцезії працювала 41 парафіяльна школа на утримання яких відводилось з доходів духовенства 1 845 крб. сріблом [9.633, с. 207-208].

По іншому складалась ситуація в Харківському учбовому окрузі, в якому не було такої всеохоплюючої підтримки Католицької церкви, насамперед через малочисельність місцевої громади. З метою реалізації указу і налагодженню системи освітніх закладів, С. Потоцький звернувся до місцевого дворянства із закликом входити до ради по устрою та управлінню освітніми справами з подальшим регулярним виділенням внесків на потреби навчальних закладів. Однак, місцеве дворянство відмовилось від такої пропозиції. Єдиними помічниками С. Потоцького у справах округу та упорядкуванні Харківського університету були професор Ілля Федорович

Тимковський, який став також візитатором Харківського навчального округу та колезький радник Іван Михайлович Шишкін. Саме стараннями І. Тимковського в окрузі з'явилась розгалужена мережа училищ. Порівнюючи Тимковського з Чацьким, сучасники визнавали, що його діяльність не була настільки успішною, але це пояснювалось насамперед тим, що він не був заможним і впливовим, як Чацький з широким колом знайомих серед польської шляхти і католицького духовенства, котре активно підтримувало ініціативи візитатора Київської, Волинської та Подільської губерній. Однак, не зважаючи на несприятливі умови, Тимковському вдалося реалізувати переважаючу більшість проектів в освітній сфері краю [10.742, с. 376-377, 404-405].

Пом'якшення політичного клімату в державі, увага з боку урядовців до потреб освітньої галузі, а також кризова ситуація в ній, пов'язана з інкорпорацією земель - спонукали католицьку частину суспільства до рішучих дій, направлених на відновлення мережі освітніх закладів.

Окрім єзуїтських навчальних закладів, в Україні діяли школи францисканців, базиліан (василіан), піарів, тринітаріїв, маріанів, бернардинів та ін. [2.205]. Зокрема, станом на 1804 рік, на приєднаних землях Правобережної України діяло 13 шкіл василіан, 3 - бернардинів, 9 - домініканців, 4 - францисканців, 7 - єзуїтів, 1 - босих кармелітів, 1 - кармелітів черевичкових, 10 - піарів, 1 - тринітаріїв [7.591, с. 37]. Їх діяльність на території Російської імперії дозволялась відповідними іменними наказами [1.16, с. 412; 1.28, с. 370-371]. Що стосується викладацького складу в означених учбових закладах, з 349 викладачів, які у 1804 році працювали в школах Волині, 254 (73%) викладали в монастирських і костельних школах. Більшість з них належала до чину василіан - 74 викладача (21%), піарів - 51 (15%), домініканців - 35 (10%), єзуїтів - 31 (9%) [7.591, с. 43].

Навчальними закладами в Луцьку (1801-1819 рр.), Любарі (1813-1814 рр.), Кам'янець-Подільському (1814 р.) володіли домініканці. Водночас вони надавали гроші для відкриття та підтримки училищ в Старокостянтиніві, Овручі, Чарторийську, Каменці-Каширському, Володимирі, Чорнобилі, Ходоркові, Тарговицях. На початку ХІХ століття помітний вплив на розвиток освіти у Волині мав орден піарів, який утримував Межиріцьке, Заславське, Домбровицьке училища. В Межиріцькій гімназії працювало 12 вчителів і навчалось 130 учнів. При ній ще відкрили училище, в якому налічувалось 223 учня та 7 вчителів. Заснований ченцями в с.Любешові колегіум, який діяв до 1834 року, зажив собі слави елітного навчального закладу. Одними з відомих його випускників були учені Казимир Нарбут, Станіслав Боніфацій Юндзілл, брати Костюшки, один з яких став національним героєм Польщі, коли очолив народне повстання 1794 року. З 1794 року орден босих кармелітів утримував училище в Бердичеві, в якому працювало 7 вчителів і навчалось 156 учнів. Орден бернардинів в Житомирі відкрив початкову школу, що діяла з 1803 по 1831 рік. Також цей орден допомагав школам у Заславлі, Чуднові, Дубно, Варковичах, Кустині, Янові. Загалом, про розповсюдженість монастирської освіти свідчать такі дані - у Віленському навчальному окрузі з 349 викладачів 254 працювало в навчальних закладах при костьолах і монастирях [9.634, с. 108-111].

Серед навчальних закладів даного типу можна виділити школу в м. Володимир, яка мала давню і складну історію. Почалася вона з православної парафіяльної школи, яка після 1596 року перетворилась в уніатську школу. А з другої половини ХVІІ століття навчальний заклад передали в опіку монахам-василіанам. За системою освіти школа наближалася до єзуїтських колегіумів. Згідно із привілеями Августа ІІІ і Станіслава Августа, виданих у 1746 і 1768 роках відповідно, школу перетворено на колегіум, який за статусом мав рівень середнього навчального закладу. Володимирський

колегіум зажив собі доброї слави. У різні роки кількість учнів в ньому коливалася від 300 до 600 осіб. Вихованці, які в основному були нащадками шляхетських родів і уніатського духовенства, виховувались у католицькому дусі. Після третього поділу Польщі та представників російської адміністрації, що з'явилися в регіоні, школа стала повітовою. Її перейменовано в п'ятикласне училище, що підпорядковувалось Віленському навчальному округу. Однак система освіти не змінилася, викладання велося польською мовою. А основна частина учнів за віросповіданням була католиками [9.676, с. 22-24]. Так тривало до 1831 року - моменту, коли вибухнуло польське повстання. Його наслідком стало масове закриття католицьких навчальних закладів, зокрема і школи у м. Володимирі.

У 1812 році, за ініціативою Ф. Мацкевича, поновлено діяльність римо-католицької семінарії в Кам'янці, яка з 1793 року майже не працювала. Серед її випускників були не лише проповідники, а й такі, що займались науковою діяльністю, зокрема доктор богослов'я Лаврентій (Вавжинець) Марчинський. Головним творчим досягненням кам'янецького ксьондза, яке визначило його як вченого й провідного краєзнавця, стала монографія в трьох томах польською мовою «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії (1820-1823 рр.)». Це масштабне видання відповідало потребам часу і використовувалось як службовий довідник для губернського начальства і установ. При створенні своєї капітальної праці автор використовував наявну літературу з історії краю та поточні архіви канцелярії Подільського губернаторства [7.592, с. 39-40].

Центрами підготовки духовенства на Волині були Житомирська семінарія, заснована у 1757 році, яка протягом 1798-1842 років належала білому духовенству. Наприкінці XIX - на початку XX століття в Житомирській семінарії викладали святе писання, археологію та катехізис - Антоній Баєвський, моральність і пасторське богослов'я - Павло Каменський, канонічне право, законодавство та філософію - Олександр

Скальський, церковну історію, гомілетуку, патрологію - Йосафат Селецький, святу обрядовість, спів - Флорентин Чижевський, латинь та грецьку мову - Йосиф Мурашко, російську мову і російську словесність - Іван Цедровський, російську історію - Андрій Клименко, німецьку мову - Климентій Фукс, французьку мову - Віктор Гюгмен. На першому курсі навчалось 13 семінаристів, другому - 16, третьому - 17, на четвертому - 16, на п'ятому - 10, а всього 72 семінариса [3.351, с. 36-39]. Також духовну освіту надавали в Луцькій римо-католицькій семінарії, котру заснували ще 1548 року. Її справами з 1783 по 1864 рік опікувались отці-місіонери. Третю семінарію відкрили в Олиці у 1631 році. З 1640 по 1842 рік вона знаходилась у віданні Олицького колегіатського капітулу [9.635, с. 17-20].

Активно розвивалась в цей час і жіноча освіта, представлена приватними навчальними закладами, що утримувались жінками шляхетського походження католицького віросповідання і католицькими жіночими орденами та монастирями. Так, на Волині перші заклади цього типу виникли на початку XIX століття в Житомирі - пастора Руге та баронеси Сабіни де Конті, Бердичеві - Терези Біндер, а також в Любарі, Дубно і Луцьку. В 30-х роках відкрились нові пансіони в Житомирі, Луцьку, Рівному [9.647, с. 168]. В Бердичеві чорниці-маріавітки з дозволу архієпископа Цецішовського та губернатора Гіжицького відкрили у 1822 році пансіон. В ньому виховувалось 17 дівчат. Вивчали закон Божий, російську, польську, німецьку і французьку мови, географію, арифметику, чистописання, малювання, музику, хореографію та рукоділля. Очолювала пансіон маріавітка Емілія Костяновичева, викладали Флоріан Червинський, Йосиф Заблоцький, Єлизавета Фриндланд, Адам Корбут [2.101].

На території Південної України в XIX столітті відбувався процес активного відкриття парафіяльних шкіл. У 40-х роках XIX століття відкриті школи в Херсонській, Бессарабській, Таврійській, Катеринославській губерніях. Загалом, в південноукраїнських колоніях діяло 21 училище. В

другій половині їх кількість збільшується. Лише при Ландауській парафіяльній церкві діяло п'ять приходських училищ - в колоніях Ландау, Шпаєр, Катериненталь, Карлсрує, Зульц [2.289, арк. 3]. З часом, фактично, кожна приходська церква мала щонайменше одну школу. У разі наявності в приході кількох колоній - навчальних закладів відкривали більше. Активно розвивалась жіноча освіта. В колоніях Ландау, Карлсрує, Ейгенфельд та інших працювали чотирикласні парафіяльні школи для дівчат. Всього 15 навчальних закладів [9.667, с. 98-99]. З початком періоду активної боротьби з католицькою освітою, даний регіон відчутно відрізнявся від губерній Правобережної України. Парафіяльні римо-католицькі школи Південної і Східної України діяли впродовж всього ХІХ століття. У 1880 році навіть видано циркуляр МНО, згідно з яким вчителі, що працювали в римо-католицьких приходських школах Тираспольської дієцезії і мали всі відповідні довідки звільнялись від проходження військової служби [2.264, арк. 1 зв. - 3 зв.].

В Криму до 1882 року функціонувало 186 німецьких протестантських і католицьких початкових навчальних закладів, польсько-литовських католицьких - 2. Відмінністю цих закладів від всіх інших, стало вивчення трьох мов - національної, латинської і російської [7.601, с. 10-11].

Обов'язковою умовою розвитку освіти була наявність бібліотек. Цьому питанню приділялась особлива увага. Кожен навчальний заклад прагнув зібрати якомога більшу і багатопрофільну бібліотеку. Член Товариства Ісуса священик Петро Канизій зазначав, що легше уявити колегіум без костюлу, ніж без книгозбірні. Основою бібліотечних фондів парафіяльних шкіл насамперед були книжкові і документальні фонди, які збирались протягом віків в монастирях орденів босих кармелітів, тринітаріїв, каноніків регулярних, реформаторів, єзуїтів тощо [9.695].

Наприклад, при монастирі ордену босих кармелітів у Вишневі, який ніколи не вважався найбільшим, серед інших кармелітських монастирів

України (у 1772 році налічувалось 16 ченців) діяла бібліотека, яка станом на 1816 рік налічувала 1327 томів: 23 томи - твори отців церкви, праці теологів - 215 томів, проповіді - 277 томів, історія церкви - 80 томів, світська історія - 140 томів, риторика - 58 томів, поезія - 31 том, медична та юридична література - по 20 томів [9.693, с. 139-140]. В кінці XVIII століття силами ордену побудовано парафіяльну школу, учні якої могли вільно користуватися бібліотечними фондами.

Школа при Берестецькому монастирі тринітаріїв, яка на початку XIX століття стала парафіяльною, мала можливість використовувати монастирську бібліотеку, яка в першій чверті XIX століття налічувала близько 1 500 одиниць зберігання. Для порівняння: бібліотеки тринітарських монастирів мали у Луцьку близько 1470 одиниць зберігання, Теофіполі - 610 та Браїлові - 472. Бібліотечний фонд формувався традиційними шляхами: через закупівлю книжок, обмін дублетними примірниками, дарами, успадкуванням книжок після смерті їхніх власників. Після закриття монастиря бібліотека разом із ченцями ймовірно перейшла до Луцького тринітарського монастиря, який проіснував до 1850 року, а після закриття Луцького монастиря у складі луцької монастирської книгозбірні влилася до бібліотеки Луцько-Житомирської дієцезіальної семінарії [9.691, с.103-110].

Основу бібліотеки Острозького єзуїтського колегіуму складала книгозбірня острозького пробоща (1624 року), луцького офіціала і каноніка Миколая Олександра Рамулта (Ramult), яка за тестаментом передана острозьким отцям єзуїтам. У 1777 році, після ліквідації ордену єзуїтів, Едукаційна комісія відкриває в Острозі повітову чотирикласну школу, яку повинні утримувати василіяни Гоцанського василіянського монастиря. З цією метою їм передали поєзуїтські будівлі і наукові збірки колегіуму. Згодом, фонди потрапили до Волинської православної духовної семінарії. Про склад і обсяг книжкового зібрання Острозького єзуїтського колегіуму дає уявлення другий том рукописного каталогу бібліотеки Волинської

православної духовної семінарії, складений у 1893 році: розділ «Словесність» включав 74 назви, «Цивільна історія» - 42 назви, «Мовознавство» - 13 назв, «Фізико-математичні науки: Арифметика. Алгебра. Геометрія. Тригонометрія. Математика взагалі. Астрономія. Фізика. Географія фізична і математична. Космографія» - 25 назв, «Природнича історія» - 10 назв, «Механіка. Військова справа» - 2 назви, «Медицина» - 41 назва, «Законознавство» - 13 назв. Всього 220 назв [9.694, с. 378-386].

Бібліотека Луцького монастиря ордену тринітаріїв, при якому діяв колегіум, складалася в основному з книжок релігійного змісту: видання Біблії, Євангелії, коментарі до них, твори отців церкви, агіографічна (житійна) література, проповіді, нормативно-Регламентуючі документи, якими керувалися у своїй діяльності інституції ордену, богословські твори, твори членів ордену тринітаріїв, літургічна література, філософські трактати, історичні праці, тощо. В ній знаходилися кілька рукописних ілюстрованих трактатів, які належали авторству відомого теолога й теоретика мистецтва Олександра Венславського. Це - «*De constitutione et usu circuli geometrici proportionum*» («Призначення і використання геометричної пропорції окружності»), «*De modo cognoscendi proportiones rerum*» («Спосіб пізнання пропорції»), «*Studium architecturae civilis et militaris*» («Дослідження цивільної та військової архітектури»). До цінних джерел про історію ордену тринітаріїв на землях Речі Посполитої належали праці ченця-тринітарія отця Бенедикта від Пана Ісуса Жагеля «*Annales primi saeculi, diarium provinciae et analozys domorum*» («Літописи перших століть про щоденне життя монастирів ордену»). У фонді тринітарської бібліотеки було видання праці видатного французького філолога-гуманіста, друкаря Робера Етьєна «*Dictionarium nominum proprium virorum, mulierum, populorum, idolorum, urbium... quae passim in libris prophanis leguntur...*» («Словник власних імен

чоловіків, жінок, народів, ідолів, міст... які читалися в книгах...») [9.696, с. 146-149].

Процес активного розвитку системи католицьких навчальних закладів тривав не довго. Репресії проти Католицької церкви, закриття костьолів і монастирів - все це безпосередньо торкалось і католицьких освітніх установ, які починають поетапно ліквідувати. За 1831-1832 роки закрили 245 середніх і нижчих навчальних закладів у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Тільки за один 1832 рік на Волині ліквідували 48 парафіяльних шкіл [9.633, с. 211].

Закриття парафіяльних шкіл легітимізував закон від 25 липня 1832 року «Про скасування у Волинській та Подільській губерніях приходських училищ, які знаходились у підпорядкуванні Римо-католицької церкви та про відкриття таких при церквах греко-російського сповідання». Закон підготували на основі доповіді міністра освіти, в якій зазначалось, що в трьох губерніях - Київській, Волинській та Подільській освіта повністю знаходилась в руках римо-католицького духовенства, яке проповідувало католицьке віросповідання, а навчання велось польською мовою. Отже, законом ліквідували всі католицькі парафіяльні школи у зазначених губерніях. Натомість, при православних церквах відкривались приходські училища, в яких священники мали викладати російську грамоту, арифметику та російський катехізис [1.62, с. 516-517].

Не обійшли стороною «нововведення» і римо-католицькі семінарії. Того ж 1832 року вийшов указ про правила прийому осіб до католицьких семінарій. Католицькі єпархіальні начальники зобов'язувались повідомляти необхідні відомості про всіх кліриків, що вступали до духовних семінарій цивільним губернаторам. У випадку порушень, губернатор мав повідомляти про ці факти до МВС. Крім того, місцеве єпархіальне начальство повинно щорічно надавати цивільним губернаторам поіменні реєстри всіх духовних осіб, що перебувають при католицьких семінаріях і монастирях, а також

відомості про всіх дітей церковнослужителів і їх місцеперебування [1.63, с. 863-864].

Про результат цілеспрямованого винищення, насамперед польських католицьких навчальних закладів в губерніях Правобережної України говорять наступні цифри. Якщо на початку ХІХ ст. в межах Волинської губернії зафіксовано 179 римо-католицьких парафіяльних шкіл, то в 90-х роках ХІХ ст. в краї домінувала православна початкова освіта: 432 школи грамоти, 645 церковно-парафіяльних шкіл. Діяли 780 хедерів, де навчались діти з єврейських родин та 337 протестантських навчальних закладів. І жодної католицької парафіяльної школи [7.591, с. 9].

Згідно до висновків І. Шостак, історію римо-католицьких приходських шкіл на території Правобережної України в кінці ХVІІІ-ХІХ століттях можна поділити на кілька окремих періодів: 1. 1775-1805 - діяльність Едукаційної Комісії; 1805-1831 - розквіт польської освіти; 1831-1840 - ліквідація майже всіх польських шкіл і більшості навчальних закладів, що отримували католицькі ордени; 1840-1858 - остаточна ліквідація шкіл, що знаходились у віданні римо-католицького духовенства та зміна програм навчання [9.700, с. 164-165]. Водночас, О. Буравський визначає, що остаточна ліквідація системи католицьких парафіяльних шкіл, на території Правобережної України відбулась у 1863 році. В результаті такої дискримінаційної політики самодержавства, направленої проти Католицької церкви і польського етносу, наприкінці ХІХ століття поляки за рівнем грамотності серед інших етносів посідали останнє місце - всього 25,53 %, тоді як серед чехів відсоток грамотних складав 59,03, серед росіян - 37,80, німців - 37,01, євреїв - 32,63 [4.386, с. 98].

Поряд із ліквідацією костельної та монастирської освіти почав набирати обертів процес реорганізації системи підпорядкування освітніх закладів всіх рівнів світській владі. 9 грудня 1832 року, згідно до імператорського наказу, відбулось підпорядкування всіх учбових закладів

Херсонської і Таврійської губерній попечителю одеських училищ [1.64, с. 893-894]. Раніше в управлінні Рішельєвського ліцею та одеського попечителя знаходились учбові заклади лише Одеси і Бессарабської області [1.56, с. 488; 1.57, с. 14]. Указом від 14 грудня 1832 року об'єднали всі навчальні заклади Київської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній в одному навчальному окрузі - Київському [1.65, с. 903-904].

Створення Київського учбового округу не випадково співпало з репресивними діями влади відносно існуючої римо-католицької та польської системи освіти, які в ті часи адміністрація ідентифікувала як єдине ціле. Ті школи, які залишилися після хвилі масової ліквідації початкових і середніх навчальних закладів, реорганізовані відповідно «Статуту гімназій та училищ повітових і приходських, що знаходились у віданні університетів Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського» від 8 грудня 1828 року [1.50, с. 1097-1127]. Тобто, з єдиної шкільної системи (приходське училище - повітове училище - гімназія) створювалось дві системи: система елементарної освіти (приходське та повітове училища) і система середньої і вищої школи (гімназія з семирічним терміном навчання та університет). Кожна система призначалась для певної соціальної групи. «Нова система народної освіти, заснована на троїстому началі православ'я, самодержавства і руської народності, мала стерти відбитки впливу колишньої шкільної системи... віднині в справі виховання та навчання з корінням видирались старі традиції, зі школи виганявся польський дух і їй в обов'язок ставилось перевиховання молодих поколінь місцевого польського дворянства, погашення в них старих національних антипатій та злиття двох національностей в одну загальну» [10.720, с. 422].

В другій половині XIX століття самодержавство активно переймається створенням мережі народних шкіл, які могли б замінити ліквідовані римо-католицькі навчальні заклади. 23 березня 1863 року Олександр II затвердив «Тимчасові правила для народних шкіл в губерніях: Віленській, Ковенській,

Мінській, Могильовській та Вітебській» [1.82, с. 269-271]. На підставі цього документу створювались дирекції народних училищ і затверджувались інспектора шкіл. 28 грудня 1864 року при Віленському учбовому окрузі створилось надзвичайне управління для завідування справами училищ [1.83, с. 567-568].

В колишніх німецьких колоніях Бессарабії, Катеринославської, Самарської, Саратовської, Таврійської та Херсонської губерній, указом від 2 травня 1881 року всі центральні училища та сільські школи переводились з відомства державного майна до МНО разом з фондами, грошовими зборами, рухомим та нерухомим майном. Водночас зазначалось, що при новому порядку управління мало зберегатись право римо-католицького і протестантського духовенства спостерігати за релігійною підготовкою молоді [2.237, арк. 453]. Тобто процес максимального одержавлення, секуляризації освіти, навіть незважаючи на певні поступки колоністам у вигляді дозволу місцевим священикам спостерігати за процесом релігійного навчання, простежується і в південно-східному регіоні України.

Особливу увагу владні структури приділяли підбору педагогічних кадрів. Так, попечитель Віленського навчального округу М.О. Сергієвський, який обіймав посаду з 1869 по 1899 рік, вимагав під час перевірок народних училищ прискіпливо перевіряти, насамперед, відповідність особи кожного вчителя релігійно-моральним задачам народних шкіл [11.760]. Посилався він на видані ще в 1831 році доповнення до статуту 1828 року, згідно яких в обов'язки директорів гімназій входило довідуватись про хід думок та моральні якості утримувачів пансіонів, стиль виховання, поведінку вчителів. У разі виявлення безладів в моральному аспекті - училище закривали [1.59, с. 16]. У 1854 році видали правила стосовно законовчителів римо-католицького віросповідання, які призначались до губернських кадетських корпусів. Наголос в них знов-таки робився на особливій відданості вчителя всеросійському престолу, всьому царському дому і російській державі.

Особи кандидатів на посади мали проходити перевірку на благонадійність в МВС. Перевага надавалась вихованцям імператорської римо-католицької Академії [1.81, с. 740-741].

Внаслідок реакційної політики і пошуку ворогів серед поляків-католиків, постійний контроль і шпигунство в лавах молоді та вчителів, останні за висловом О. Левицького перетворились на: «забитих, заляканих, весь час тримтячих за свій жалюгідний шматок хліба та завжди без вини винуватих, які почали морально опускатися, ставали тупими, втрачали людський образ і заводили смішні, потворні дивацтва, що здавались сучасникам нерозривними з ученим званням» [10.720, с. 421-422].

Ліквідація католицьких парафіяльних шкіл на території Правобережної України та відкриття державних навчальних закладів, не позбавили імперію від неправославного, неросійськомовного населення. Учбовим округам у 1864 році навіть розіслали наказ міністра МНО з вимогою провести перевірку - скільки в навчальних закладах кожного округу продовжувало навчатися поляків і католиків. Згідно до зібраних статистичних відомостей по Київському учбовому округу лише в університеті св. Володимира у 1853 році навчалось 341 учень католицького віросповідання, 1854 - 392, 1855 - 413, 1856 - 443, 1857 - 464, 1858 - 501, 1859 - 526, 1860 - 578, 1861 - 502, 1862 - 391 [2.134, арк. 233]. Незважаючи на очевидне зменшення кількості учнів у 1862 році, що пов'язували з революційними настроями тих часів, молодь католицького віросповідання прагнула здобувати знання відповідного рівня. На частині території, зокрема в Південній та Східній Україні, залишалися парафіяльні католицькі школи при церквах. Діяли семінарії для римо-католицького духовенства. А на Правобережній Україні польська католицька освіта перейшла у підпілля. Крім того, в народних школах продовжували працювати католицькі законовчителі, що викладали Закон Божий для вірян латинської церкви. Отже, поряд із процесом ліквідації католицької школи, в імперії розпочато реформу русифікації залишків католицької освіти.

Найбільш активно заходи щодо реалізації плану починають втілювати після польських повстань 30-60-х років XIX ст. Ідеологічним обґрунтуванням програми стала думка про необхідність розполячення католицизму. Згідно із дослідженням М. Долбілова, в основі проекту деполонізації костьолу і католицької освіти знаходилось, по-перше примордіалістське уявлення російських націоналістів про населення західних губерній Правобережної України, Білорусі, Литви, як «споконвічне російське», що знаходилося під загрозою ополячення. Вчений вважає, що подібне ставлення сформувалось на рівні офіційного курсу за часів Миколи I, а подальші події, особливо звільнення селян у 1861 році та січневе польське повстання 1863 року, перетворило його на ключову ідеологему імперської стратегії. По-друге, проект спирався на ідею про створення надконфесійної спільноти підданих великої монархії, які б об'єднувались не лише лояльністю відносно трону, але й єдиною російською мовою. Активним пропагандистом підходу став впливовий російський публіцист, видавець та ідеолог реформ Олександра III - М.Н. Катков. Російську мову він і його оточення представляли царським даром неправославним народам [10.714, с. 42].

Неабияку роль в процесі русифікації освітніх закладів відіграв і граф М.М. Муравйов. На його думку подолання домінуючого положення польської культури з її високорозвинутою літературною мовою мало відбуватись через мережу світських і церковних навчальних закладів, в яких навчання будувалось на основі вивчення руської і церковно-слов'янської мов. Принципи Муравйова відносно навчально-виховного процесу достатньо лаконічно сформулював І.П. Корнілов, який вважав, що, саме через школи та церкви, російська пропаганда вкрай результативно переконувала місцевих жителів в тому, що захоплені імперією землі були споконвічно російськими [9.629, с. 9-10].

Згідно до тимчасових правил народних шкіл 1863 року, в губерніях Віленській, Ковенській, Мінській, Могильовській і Вітебській викладання в народних училищах переходило на російську мову (пункт 12 і 17). Відносно дітей римо-католицького віросповідання, в пункті 18 зазначалось, що для таких учнів Закон Божий мав викладатися на місцевому діалекті [1.82, с. 269-271]. Однак, вже розпорядженням міністра внутрішніх справ П. Валуєва, від 18 липня 1863 року, та циркуляром МНО від 8 січня 1864 року заборонялось використання в навчальних закладах місцевих мов [8.619, с. 406]. В той же час, з тимчасовими правилами народних шкіл ознайомлені попечителі Віленського і Петербурзького учбових округів. Незважаючи на те, що рішення про перехід на російську мову викладання стосувався лише частини губерній, колишній віце-директор Департаменту духовних справ, попечитель Віленського навчального округу і член консультативної ради при МНО П. Батюшков, вирішив проявити ініціативу. Не маючи формального рішення влади по даному питанню, з 1869 року починає активно запроваджувати правила в усіх підзвітних йому навчальних закладах, а також спонукати католицьких законовчителів в казенних навчальних закладах проголошувати молитви та проповіді російською мовою [10.714, с. 54].

Не менш активно проходив процес русифікації в парафіяльних школах Тираспольської дієцезії. На підставі положення Кабінету міністрів від 5.03.1840 року та указу Колегії від 26.03.1840 року, візитатор римо-католицьких церков в південних регіонах К. Розутович звернувся наприкінці квітня 1852 року з пропозицією до єпископа Кана обов'язково ввести російську мову в усіх приходських школах, що працювали в колоніях. Така ініціатива викликана спеціально створеними умовами (єпископ до 1856 року не мав своєї кафедри і перебував в Санкт-Петербурзі під наглядом влади), а також, на думку Кана, спробою «усунути невігідні думки про латинське духовенство» і швидше за все спробувати, таким чином, якнайшвидше вирішити питання організації єпархії. Єпископ підтримав ініціативу і в

червні 1852 року звернувся до МВС з пропозицією запровадити російську мову в усіх приходських школах, які в сукупності навчали 6 000 осіб. Його підтримав генерал-ад'ютант граф П.Д. Кисельов, який вважав розповсюдження російської мови в колоніях іноземних поселенців найважливішим завданням влади. Однак, згодом з'ясувалось, що подібна ініціатива є нереальною через відсутність вчителів, які б знали дві мови. Візитатор Розутович бачив єдиний варіант вирішення питання - відкриття спеціального педагогічного училища для підготовки кадрів при Одеській приходській школі, яка знаходилась в управлінні Рішельєвського ліцею. Однак, як з'ясувалось, за відсутності відповідного фінансування, відкриття подібного навчального закладу ставало неможливим. Отже, на певний час, справа призупинилась [2.295, арк. 1-16].

Русифікація торкнулась і римо-католицьких семінарій. Згідно з правилами, управління католицькою церквою в імперії, нагляд уряду за семінаріями спрямовувався, насамперед, до посилення викладання в них російської мови та російської історії [2.168, арк. 20]. За указом від 15 квітня 1851 року в римо-католицьких семінаріях російську мову і російську історію мали викладати тільки російські вчителі. Також зазначалась неприпустимість ситуації, яка склалась в Кам'янецькій семінарії - посади вчителів російської мови та історії тривалий час залишались вакантними. Окрім цього в указі йшлося, що з метою виправлення ситуації, до семінарії відправлялись в якості вчителя словесності - губернський секретар Погорчильський і вчителя історії - губернський секретар Опацький [2.287, арк. 32]. На основі штатного розкладу Тираспольської семінарії за 1861 рік, стає зрозумілим, що фактично половину викладацького складу становили російські світські чиновники - вчителі російської мови та історії: 1) ректор і викладач догматичного та морального богослов'я - канонік І. Жельвович; 2) інспектор і викладач святого писання, німецької і французької мов - священник Ф. Цоттманн; 3) викладач церковної історії - канонік З. Іоткевич;

4) викладач латини - канонік Г. Оношко; 5) економ і викладач церковних обрядів - почесний канонік І. Римша; 6) викладач російської словесності - колезький асесор - І. Міловідов; 7) викладач географії і російської історії - колезький асесор К. Штеллінг; 8) викладач загальної історії - колезький асесор М. Лакомте; 9) викладач російської мови - без чина М. Давидов; 10) викладач математики - без чина П. Дмитрієв; 11) лікар семінарії - колезький радник Д. Малаховський; 12) секретар - без чина С. Пруссак [2.239, арк. 56-57зв.].

Отже, з початком ХІХ ст. католицька освіта переживала часи злету. Хоча вона, фактично, не фінансувалася з державного фонду, але в той же час новий адміністративний апарат російської імперії, не готовий був до корінних перебудов місцевого устрою. Стосувалося це і освіти. Чиновники не мали можливості за такий короткий час облаштувати на приєднаній території відповідну кількість навчальних закладів, які б задовольняли потреби суспільства. Не вистачало і кваліфікованих педагогічних кадрів православного віросповідання. Відповідно, певний час, самодержавство виявляло певну толерантність в освітньому питанні. Результатом діяльності, створеної ще за часів не розчленованої Речі Посполитої, Едукаційної комісії стала поява нової системи навчальних закладів з високим рівнем викладання. Академічні школи в Луцьку, Кременці, Житомирі сприяли підвищенню освітнього рівня молоді в регіонах. Використовуючи цей досвід, а також з метою подальшого поліпшення якості освіти самодержавство притримується нейтралітету та традиційних для регіону форм управління галуззю, зокрема в питаннях розширення мережі католицьких навчальних закладів. Створені Віленський та Харківський учбові округи, які очолювали князь Чарторийський та граф Потоцький, відомі своїми прокатолицькими поглядами, значно посприяли розвитку початкових, середніх та вищих католицьких освітніх закладів, в яких окрім викладання загальноосвітніх дисциплін, вивчались предмети релігієзнавчого змісту з метою прищеплення

відповідних світоглядних позицій. Розгалужена мережа католицьких закладів освіти потребувала значного фінансування. Питання вирішувалось за рахунок створення едукаційних фондів - маєтків, які приватні особи з благочинною метою передавали на утримання навчальних закладів. Значного успіху в справі фінансування навчальних закладів досяг візитатор Волинської, Київської та Подільської губерній Тадеуш Чацький. Саме він ставив собі за мету заснувати якомога більше парафіяльних шкіл та повітових училищ, в яких надавалася б якісна освіта. Значну фінансову і духовну підтримку в цій справі він знайшов у ієрархів Римо-католицької церкви. В результаті звернення до представників церкви та проведених в наслідок цього зборів всього духовенства Луцько-Житомирської єпархії, в її межах при всіх костельних і монастирських школах, які утримувалися за рахунок церкви. Мобілізації духовенства в даному питанні сприяв єпископ К. Цецішовський, який зарекомендував себе як активний прихильник розвитку парафіяльного шкільництва. Але згодом, укріпивши свої позиції в регіоні, зміцнивши владу над приєднаними землями, російський абсолютизм, користуючись вдалим моментом, що пов'язаний з польськими повстаннями 30-60-х років XIX століття, прийняв рішення про ліквідацію католицьких закладів освіти і їх реорганізацію в православні школи, училища, ліцеї, академії. Таким чином, розгалужена, добре організована католицька освітня мережа, з якісною системою навчання, фактично знищена в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Виключення становили лише парафіяльні школи на території Південної, Східної України та Криму, які продовжували діяти протягом всього XIX століття. Однак в них молодь отримувала лише початкову освіту. Окрім того матеріально-технічне забезпечення закладів не дотягувалось до рівня, який був встановлений у католицьких освітніх закладах Правобережної України. Водночас, лише в католицьких парафіяльних школах учні отримували можливість вивчати одразу три мови: національну,

латинську і російську, що вигідно відрізняло їх від інших закладів подібного рівня. Отже, знищення католицької системи освіти в одній частині України та продовження її функціонування у вигляді початкових навчальних закладів в іншій, значно обмежило можливості Римо-католицької церкви впливати на суспільно-політичне життя. Водночас не позбавивши цих можливостей остаточно. Спроби Риму в подальшому діалозі з представниками російської влади з приводу прав католицької конфесії в імперії, не увінчалися значним успіхом. Навіть Конкордат 1847 року між римським двором і урядом Російської імперії, який вважався значним кроком вперед в пошуку компромісу між двома сторонами, не вирішив всіх спірних питань, в тому числі і в галузі освіти.

5.3. Благодійно-культурницька діяльність Римо-католицької церкви як інструмент світоглядних впливів

Важливою сферою діяльності Католицької церкви, яка підтримувала дух взаємодопомоги місцевих вірян - українців, поляків, німців та ін. стала благодійна діяльність. При церквах і монастирях духовенство завжди намагалось утримувати богадільні для сиріт та людей похилого віку, парафіяльні школи. Не стояли осторонь цього процесу і громади католиків. Доброчинні пожертви збирались на будівництво і ремонт церков, утримання шкіл, богаділень та притулків, створювались доброчинні товариства, фінансувались проекти культурного спрямування. В результаті доброчинність стала своєрідним способом життя для певної частини соціальної еліти України XIX століття, представлені шляхетськими родинами та римо-католицьким духовенством.

З моменту поділу Речі Посполитої та інкорпорації частини українських земель Росією, в імперії навіть почала складатися певна система заохочення доброчинців, закріплена нормативно-правовими положеннями [1.43, с. 413-

414; 1.89, с. 39; 1.94, с. 13]. Умовно ці заохочення ділилися на: 1 - нагороди й відзнаки (ордени, нагрудні знаки, стрічки, жетони тощо); 2 - листи подяки різного рівня; 3 - призначення почесними громадянами міст; 4 - опублікування відомостей про добродійну діяльність у звітах попечителя округу, газетах, часописах; 5 - присвоєння імен добродійців об'єктам їх добродійної діяльності (навчальним закладам, стипендіям); 6 - надання більш високого соціального статусу (підвищення чину, стану) [4.466, с. 29].

Законодавче оформлення благодійної діяльності знайшло своє відображення в існуючій правовій системі. Аналіз нормативно-правових актів даного спрямування надав можливість Сейко дійти висновку, що в російському законодавстві склався двоякий підхід до поняття добродійності. З одного боку, благодійність розглядалася як специфічне соціальне явище, яке давало змогу залучати додаткові кошти до бюджетів навчальних закладів, з іншого, - державні органи прагнули до контролю над надходженням добродійних коштів та їх використанням. Тому численні пожертви на користь навчальних закладів супроводжувалися, як правило, тривалою перепискою між різними відомствами [4.466, с. 37-40].

Частина нормативних актів, які регулювали благодійну діяльність, представлена імператорськими указами про створення благодійних організацій. Зокрема, у 1775 році Катерина II видала указ про створення приватних та громадських благодійних організацій. В цьому ж році 7 листопада з'явилося положення про губернії - «Організація управління губерній Всеросійської імперії». В 38, 39, 384, 378 - 394, 421, 423 статтях документу йшлося про створення та організацію діяльності Приказів громадського піклування, а також опікунську раду, дворянську опіку та сирітський суд [1.9, с. 229-304]. За цим законом Приказу громадської опіки доручалося: «піклування і нагляд за встановленням на міцній підставі: 1) народних шкіл; 2) встановлення і нагляд сирітських будинків для піклування і виховання сиріт чоловічої і жіночої статі, що залишилися після смерті

батьків без їжі; 3) встановлення і нагляд шпиталів, або лікарень для лікування хворих; 4) встановлення і нагляд богаділень для чоловічої і жіночої статі, убогих, калік та людей похилого віку, котрі не мали іншої допомоги; 5) встановлення і нагляд особливого будинку для невиліковно хворих, котрі також не мали інших доходів, 6) встановлення та нагляд будинку для божевільних; 7) встановлення і нагляд робітних будинків для обох статей; 8) встановлення і нагляд будинків для психічно хворих людей обох статей» [1.9, с. 241]. Указом від 1 серпня 1797 року всі капітали з єзуїтських маєтностей передавались до Приказу громадського піклування [1.13, с. 664].

У 1810 році Прикази громадського піклування передавались в управління МВС [1.25, с. 280]. В цьому ж році вийшов указ «Про відкриття шпиталів та інших богоугодних закладів». Організації даного типу ділилися на три групи. До першої відносились ті, що відкривались поміщиками в маєтках для користі власних селян. Другу групу складали такі ж самі заклади, з єдиною відмінністю - до них приймали селян з інших маєтків. До третьої групи належали заклади, які відкривалися для всіх людей, а управління закладом передавалось місцевому начальству або до Приказу громадського піклування [1.27, с. 366].

Гроші, які передавались жертводавцями на утримання церков та інші благочинні цілі, мали зберігатися в Казенних палатах. Указом від 21 червня 1816 року встановлювався порядок, згідно з яким суми, що знаходились в Казенних палатах, могли за бажанням сторін переводити їх до Приказів громадської опіки для прирощення відсотків [1.33, с. 909].

У 1825 році прийнято положення комітету міністрів - «Правила використання пожертв, що надходять для облаштування закладів опіки для бідних». Згідно положенню, губернатори та інше місцеве цивільне начальство мало контролювати добродійні надходження і визначати їх достатність для відкриття того чи іншого богоугодного закладу. У випадку

відсутності відповідної суми жертводавцю пропонувалось два варіанти, або збільшити обсяг пожертв до необхідного, або передати суму місцевому начальству. У випадку, якщо благодійника влаштовував другий варіант, гроші переводились у розпорядження ради імператорського Чоловіколюбного товариства в Санкт-Петербурзі, а саме, в опікунську раду і об'єднувались в загальну масу пожертв. З цих сум рада могла відкривати благодійні заклади в різних містах імперії [1.42, с. 108].

24 травня 1827 року підписано указ про передачу приданого черниць, що вступали до римо-католицьких монастирів, в управління Приказів громадського піклування. Протягом життя чорниці монастир отримував відсотки від капіталу. Після смерті жінки, у випадку якщо не з'являлись спадкоємці, монастир ставав правонаступником залишеного капіталу і продовжував отримувати відсотки з нього [1.46, с. 453-454].

1830 року визначалось, що всі духовні заповіти, в яких йшлося про пожертви на користь будь-яких благодійних організацій, мали після оголошення доставлятися до губернських Приказів громадського піклування. В свою чергу, чиновники Приказів доводили до відома господарський департамент МВС. В разі необхідності, МВС виносило питання на розгляд імператора. Контроль за виконанням духовних заповітів покладено на Прикази громадського піклування та МВС [1.53, с. 252-253].

У 1851 році правила використання пожертв підтверджено спеціальним указом імператора, згідно до якого благодійні заклади мали відкриватися тільки у випадку підтвердженої наявності необхідних сум для нормального утримання закладу [1.78, с. 644-645].

Поряд з благодійністю, яку поставили під контроль органів державного управління, у вигляді Приказів народної опіки, існували приватні благодійні товариства. У 1839 році на рівні МВС та комітету міністрів порушувалось питання про необхідність встановлення звітності державного зразку для даного типу благодійних організацій. Однак, в зв'язку

із можливістю відчутного зменшення благодійних внесків через бюрократію, прийняли рішення - правила звітності МВС, видані 1836 року, не застосовувати відносно приватних благодійних товариств. Останні мали лише надсилати короткі звіти про свою діяльність до МВС, завірені засновниками та радами. Крім того, всі внески заносились до шнурових книг. Обов'язок перевіряти правильність їх заповнення покладался на цивільних губернаторів [1.70, с. 376-381].

Виданий у 1857 році «Статут про громадське піклування» регулював діяльність добродійних товариств, які створювалися приватними особами. У 1862 р. прийнято спеціальний імператорський указ про передання справи створення благодійних товариств до відання МВС. Після цього кількість таких товариств стала значно більшою. Насамперед, це пояснювалось спрощенням процедури отримання дозволів на створення добродійних товариств - в першій половині XIX століття такий дозвіл можна було отримати лише особисто від імператора [4.466, с. 37-40]. 1875 року визначено, що благодійні товариства, які не знаходились у підпорядкуванні міністерств та головних управлінь, дозвіл на відкриття закладу мали отримувати у імператора [1.90, с. 480-481]. В 1897 році порядок створення добродійних товариств знову вдосконалено за допомогою затвердження зразкових статутів для товариств такого роду.

У «Зводі установ та статутів Управління духовних справ іноземних сповідань християнських та іновірних», що розміщений у виданні законів Російської імперії за 1896 рік, Римо-католицькій церкві дозволялось використовувати лише відсотки з капіталів. Також встановлювалось правило, згідно якого всі капітали римо-католицьких духовних закладів, що передавались у вигляді пожертв на різні цілі, в тому числі благодійні, мали зберігатися в Духовній колегії, яка і визначала куди їх витратити. А міністру внутрішніх справ надавалось право встановлювати порядок збереження сум,

контроль ведення рахунків і використання відсотків з цих капіталів [1.94, с. 9].

Згідно до російського законодавства доброчинці мали деякі пільги відносно платежів, мита, зборів і податків. Згідно до 6 пункту Регламенту для церков і монастирів римо-католицького сповідання за 1798 рік, указу від 21 серпня (опублікованого 31 жовтня) 1818 року «Про не стягнення мита з капіталів, що заповідані інвалідам, сиротам та бідним людям» [1.35, с. 528-529], а також рішення Державної ради від 5 травня 1821 року, в якому зазначалось, що всі операції щодо купівлі і передачі майна Приказам громадського піклування та підвідомчим їм благодійним товариствам, звільнити від сплати податків [1.37, с. 702-703], та іншим законодавчим актам, благодійні заклади отримували більше можливостей щодо залучення доброчинних пожертв.

Фінансові засоби доброчинних товариств поділялися на окремі частини - капітали. Капітал, який утворювався з доброчинних пожертв з наперед визначеним призначенням, називався спеціальним. Запасний капітал складався з грошей, призначення яких не було визначено жертводавцем, і ним розпоряджалися загальні збори учасників товариства. Видатковий капітал складали внески, які не входили до спеціального і запасного капіталів. Одноразові доброчинні пожертви не вимагали особливого документального оформлення. Їх прийняття з боку, наприклад, навчального закладу підтверджувалося записом у книзі пожертв. Якщо ж ішлося про фондуші або про систематичне надання доброчинної підтримки (такого очікували, як правило, від почесних попечителів і смотрителів), то в такому разі між доброчинцем та навчальним закладом укладалася угода про надання доброчинних коштів. Фундатор, при цьому, декларував виконання певних зобов'язань, а нестача фондушів могла бути поставлена йому в провину [4.466, с. 37-40].

Окрім перелічених указів, положень, маніфестів та інших нормативних актів про доброчинність також йшлося в різноманітних статутах («Статут народних училищ» 1786 р., «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам» 1803 р., а також «Статутах...» 1828 і 1864 років), у яких визначено місце та роль доброчинних пожертв у заснуванні та розвитку, зокрема, навчальних закладів у Російській імперії. В цих документах врегульовані обов'язки посадових осіб, які тією чи іншою мірою займалися питаннями доброчинності у сфері освіти: попечителів учбових округів, блюстителів, смотрителів навчальних закладів [4.466, с. 37-40].

Серед статутів доброчинних товариств зупинимось на Київському римо-католицькому благодійному товаристві, який відповідав статуту «Товариства допомоги бідним», затвердженого у 1897 році міністром внутрішніх справ і прийнятого за зразок для подібного типу організацій. Ціллю створення товариства стала допомога нужденним римо-католицького віросповідання, незалежно від статі, віку, звання та стану. Допомога благодійного товариства могла втілюватися через забезпечення одягом, їжею, надання притулку та, у виключних випадках, видачі грошей. Окрім того, благодійники зобов'язувались допомагати у пошуку роботи, наданні відповідних інструментів та збуті виготовлених виробів. При необхідності хворих забезпечували ліками, або могли влаштувати в лікарню. Займалися організацією поховання. Влаштували людей похилого віку та сиріт до притулків. Допомагали у вихованні дітей з малозабезпечених родин. Розповсюджували серед населення книги морального характеру. Організовували від'їзд людей на батьківщину у випадку відсутності у них таких можливостей [3.366, с. 3-4].

У відповідності із чинним законодавством та після отримання відповідних дозволів від органів влади, з метою виконання поставлених завдань, товариству дозволялось відкривати громадські їдальні, чайні, недорогі квартири, нічліжні будинки, сховища, притулки, гуртожитки,

будинки працьовитості, лікарні, амбулаторії, бібліотеки, народні читальні [3.366, с. 4].

Склад товариства складався з необмеженої кількості осіб всіх статей, звань та станів. Обмеження стосувалось тільки нижчих чинів та юнкерів, що знаходились на дійсній військовій службі та були обмежені в правах за вироком суду, адміністративні засланці, учні з військового, морського та духовного відомств. Почесними членами ставали ті, що надавали великі послуги товариству. Обирались вони на загальних зборах. Дійсними членами вважались особи, які щорічно сплачували до каси не менше 5 крб., або одноразово вносили суму не менше 100 крб. Також дійсними вважались особи, що безкоштовно допомагали товариству, наприклад медичні працівники, вчителі та інші. Співреєвнителями могли стати особи, які щорічно вносили до каси від одного до п'яти карбованців. Співреєвнителі не мали вирішального права голосу на засіданнях і не могли обиратися на посади. Водночас вони могли під наглядом дійсних членів досліджувати стан нужденних та інші завдання [3.366, с. 4-6].

Фінансування товариства відбувалось за рахунок членських внесків, доходів від капіталів благодійної організації, пожертвувань, доходів від вистав, публічних лекцій та інших заходів, що організовували члени товариства з дозволу влади. Також шляхом збору підписних листів, публічного збору та збору у кружки. Всі капітали поділялись на дві частини - недоторкану і видаткову. Недоторканий капітал складав 10 - 20% від загальної суми всіх грошових надходжень. До видаткового капіталу належали всі інші гроші разом з відсотками від недоторканого капіталу. Всі зібрані суми мали зберігатися в державному банку. Використання коштів відбувалося тільки з дозволу загальних зборів і відповідно встановленого порядку, що закріплювався нормативно-правовими актами державного рівня [3.366, с. 7-8].

Управління справами товариства відбувалось через загальні збори та правління, яке обиралось загальними зборами в кількості від 6 до 12 осіб, терміном на три роки. З метою уникнення одночасної заміни всіх членів правління, щорічно відбувались вибори третьої частини їх. Члени правління обирали щорічно голову та його товаришів - скарбничого та секретаря. Легітимними вважались збори правління при наявності 2/3 членів. В обов'язки правління входив розподіл обов'язків між всіма членами, збільшення доходів товариства, завідування майном і всіма благодійними закладами, призначення та звільнення посадових осіб в товаристві, нагляд за виконанням обов'язків всіма членами, збір відомостей про осіб, що потребували допомоги, складання звітної документації і підтримка контактів з єпископом та міністром внутрішніх справ через губернатора [3.366, с. 9-15].

Розповсюдженим явищем також стали богадільні, що відкривались при церквах, монастирях, або приватними особами, які в тому числі отримували підтримку від Римо-католицької церкви. У 1794 році в Луцьку шляхтянка Жозефіна Поляновська спочатку за рахунок власного капіталу відкрила інститут для піклування за хворими, жебраками та сиротами. В перші роки свого існування заклад утримувався за рахунок випадкових пожертв. Але згодом, заклад зажив собі слави, регулярно збільшувалась кількість підопічних і благодійники почали виділяти значно більші суми на утримання богадільні. В результаті, Поляновська придбала вічний фондуш, а загальна сума пожертв склала 13 643 крб. 10 коп. сріблом. 3 відсотків від зазначеної суми, які склали 757 крб. 85 коп. сріблом вона утримувала заклад. Згодом, Поляновська купила та отримала у дар чотири дерев'яні будинки в Луцьку, ціною 4 200 крб., а від луцького кафедрального римо-католицького духовенства, яке допомагало їй в усіх справах богадільні - кам'яний двоповерховий будинок, який мав залишитися за інститутом після отримання дозволу від імператора. З 1805 року в будинку ніколи не

знаходилося менше 140 осіб. На момент смерті Поляновської у 1829 році в богадільні проживало 180 осіб [1.55, с. 467].

За її заповітом попечителем будинку мав стати римо-католицький митрополит Цецішовський. З метою виконання заповіту, Цецішовський викликав з Вільно чотирьох чорниць з ордену сестер милосердя для управління будинком. Також митрополит передав документи на розгляд світської влади з метою отримання дозволу на існування богадільні від імператора. Причиною стала нерішучість окремих вірян робити постійні фондуші на утримання богадільні без відповідних дозвільних документів. Зокрема, остаточного рішення влади по питанню чекали графиня Платер, яка бажала перевести на рахунок інституту 15 000 крб. і поміщик Буховецький з сумою 2 250 крб. Дозвіл від влади на утримання богадільні намагалась отримати ще Поляновська, яка у 1826 році зверталась до імператриці Марії Федорівни з відповідним проханням. Але справа так і не вирішена. У 1830 році митрополит Цецішовський звернувся до голови Духовних справ іноземних сповідань, той в свою чергу до комітету міністрів з проханням вирішити питання. 9 грудня 1830 року дозвіл на існування богадільні було отримано [1.55, с. 468].

Отже, богадільні та приюти діяли при багатьох католицьких храмах і монастирях. Наприклад, в Київській губернії, станом на 1835 рік зареєстровано 26 богаділень - 18 чоловічих і 8 жіночих. При цьому приходських церков налічувалось 49, монастирів - 2 [2.96, арк. 225]. Тобто, в кожній другій церкві можна було знайти притулок обездоленим. Також діяли шпиталі для хворих, поранених, калік [2.156, арк. 1-2]. Організацією роботи при богадільнях займалися члени католицьких братств. Навіть стрімке скорочення монастирів і церков на Правобережжі не змогло звести нанівець дану роботу. Станом на 1882 рік, згідно офіційних звітів, в Луцько-Житомирській єпархії продовжували діяти братства: при Житомирському римо-католицькому кафедральному соборі та парафіяльній церкві - братство

св. Трійці; при Дубенському костьолі - братство св. Розарії; при Берестецькому костьолі - братство св. Трійці; при Кременецькому костьолі - братство св. Франциска; при Вишневецькому костьолі - св. Трійці; при Острозькому костьолі - братство св. Розарії; при Бердичевському костьолі - братство св. Розарії [2.198, арк. 13-17].

Не оминула участь католицьких парафіяльних шкіл та монастирів на Правобережній Україні і частину благодійних організацій. Згідно до висновків МВС та римо-католицької Духовної колегії за 1836 рік, орден боніфратрів, в статуті якого зазначалось, що його основною місією є утримання богаділень та опіка хворих, проявив неблагодійність в даному питанні та безлад в організації і утримання закладів. Колегія поставила перед єпископами Луцької, Мінської та Віленської дієцезій, в яких знаходилося шість закладів цього ордену, вимогу - призначити благонадійного візитатора над цим орденом та надіслати точні відомості про всіх членів товариства. Згідно довідки, капітал монастиря боніфратрів у Луцьку становив 9 741 крб. 38 коп., щорічний дохід складав 567 крб. 88 коп. Зазначені суми були більш ніж достатніми для утримання благодійного закладу. На момент ревізії в шпиталі монастиря перебувало 9 осіб. Однак, на підставі проведеного дослідження, міністр МВС запропонував через малочисельність ченців та їх неспроможність утримувати шпиталі, передати обителі з усіма закладами та фондушами у повне розпорядження місцевих Приказів громадського піклування [1.68, с. 134-135] на підставі височайшого веління від 1830 року, згідно якого встановлювались правила управління Віленськими благодійними закладами орденів боніфратрів, сестер милосердя, маріавіток [1.52, с. 159-161]. В результаті, згідно прийнятого 18 лютого 1836 року рішення, монастирі, в яких залишалось не менше двох ченців, мали звітувати перед Приказами про цілісність фондушів. Якщо чисельність ченців доходила до одного, монастир з усім майном передавався у власність місцевих Приказів [1.68, с. 137]. Введені перед тим обмеження щодо умов

потрапляння до монастирів та необхідність отримання особливого дозволу МВС кожному потенційному претенденту, певною мірою виступали гарантом неухильного зменшення ченців. Водночас, правила 1830 року для віленських благодійних закладів про передачу всіх закладів, що знаходились на утриманні католицьких орденів, Приказам громадського піклування, фактично розповсюджувались і на інші заклади Південно-Західної Русі.

В останні десятиліття XIX століття на Правобережній Україні почали поширюватися благодійні товариства, що відкривалися при римо-католицьких церквах. Тільки в Подільській губернії наприкінці XIX - початку XX століття діяло 46 благочинних римо-католицьких товариств. Проскурівське римо-католицьке благодійне товариство неодноразово організовувало милосердні акції - перераховувало гроші на утримання притулків. У Кам'янці діяло об'єднання «Праця», яке займалось працевлаштуванням не тільки католицького населення, а й представників інших конфесій. Члени товариства надавали грошову допомогу безробітним, а також організовували їдальні для бідних людей [9.633, с. 210].

В Південній та Східній Україні, в процесі розвитку римо-католицьких громад також активізувалась благодійна діяльність. Водночас, в даному русі спостерігалась певна відмінність - на означених територіях не було римо-католицьких монастирів, які на Правобережній Україні ставали центрами благодійності. Відсутність монастирів в регіоні пояснювалась заборонами. Згідно 6 ст. маніфесту від 22 липня 1763 року колоністам заборонялось будувати монастирі [1.7, с. 313-314]. «Правила про устрій поселян-власників (колишніх колоністів)...» від 4 червня 1871 року в пункті 2 і 3 підтверджували цю норму [1.88, с. 813].

Незважаючи на ці обмеження, добродійність на Півдні і Сході розвивалась, але без підтримки з боку монастирів. Так, наприклад, у 1875 році при Одеській приходській церкві іменним указом дозволили відкрити дитячий сирітський притулок. Його розмістили в двоповерховому будинку,

що знаходився на вулицях Поліцейській та Катерининській. На першому поверсі знаходилась чоловіча частина, в якій проживало 42 хлопчика та вихователь. На другому поверсі розмістили 30 дівчат і виховательку. Освіту діти отримували в приходському училищі. Частина будинку церква здавала в оренду під магазини та квартири. Кошти від оренди - в рік виходило біля 6 875 крб. - священики витрачали на утримання притулку: закупівлю і приготування продуктів, одяг для дітей, учбову літературу, ремонт, заробітну плату персоналу. Завідував притулком жіночий опікунський комітет під керівництвом настоятеля церкви. У 1878 році, також при костьолі, відкрито притулок для людей похилого віку. Фонд цього притулку складався з будинку, що знаходився в церковному дворі та капіталу у 10 000 крб., який завіщаний єпископом Липським і зберігався в квітках державної комісії. На відсотки - щорічно вони складали 600 крб. утримувалось 14 осіб - 11 жінок і 3 чоловіка. Згідно до статуту притулку він знаходився в безпосередньому управлінні настоятеля та контролювався головою поліції. В справах притулку приймав участь жіночий опікунський комітет [2.253, арк. 2 зв. - 3]. Подібні притулки працювали в Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Харкові та інших містах.

Про результативність діяльності благодійних товариств при римо-католицьких церквах добре говорять звітні документи. Згідно звітів правління приходського благодійного товариства при Римо-католицькій церкві в Одесі, станом на 1887 рік, його склад становив 485 членів, з яких 91 особа - почесні члени, 369 - дійсні, 25 - ті, що внесли не повну плату, або взагалі не сплатили членські внески. Правління товариства складалось з 10 осіб. Головою товариства обрали настоятеля приходської церкви Рудольфа Рейхера, головою правління - графа Людвіга Грохольського. Почесними членами товариства були Костянтин Володкович, Генріх Березовський, Карл Весле, Володислав Броницький, Марія Бонецька, Флоріан Гижицький,

Генріх Давидовський, Ксаверій Климашевський, Марія Красовська, Сигизмунд Подгорський та інші [3.352, с. 3, 8-9].

В період з 1 грудня 1886 по 1 грудня 1887 року одноразовою грошовою допомогою в розмірі від 1 до 20 крб. скористались 82 особи, щомісячну допомогу в розмірі від 1 до 15 крб. виплачували 81 особі. Крім того, чотири рази правління виділяло гроші на поховання - від 2 до 10 крб. і допомогли повернутися на батьківщину 13 мешканцям Одеси, які отримали від 3 до 13 крб. Разом за рік грошовою допомогою в розмірі 2279 крб. 16 коп. скористались 182 особи. Також 68 родин отримували від товариства допомогу у вигляді продуктів харчування та матеріалів для обігріву будівель на суму 604 крб. 89 коп. На утримання 13 хлопчиків і 6 дівчат з бідних родин, або сиріт, товариство виділило 3 975 крб. 34 коп. Сюди входило: купівля одягу, їжа, оплата за навчання, купівля посібників. Благодійне товариство займалось організацією професійного навчання для незаможних родин, в результаті чого прийняли рішення з 1 серпня 1888 року відкрити ремісниче училище, але на першому етапі не більше ніж на 10 учнів [3.352, с. 1-2].

За підзвітний рік товариство отримало 8 476 крб. 24 коп. Витрати становили 8 376 крб. 11 коп. На рахунку недоторканого (запасного) капіталу налічувалось 12 350 крб. Гроші зберігались в закладних листах Херсонського земського банку на суму 6 100 крб., Одеського міського кредитного товариства на суму 6 300 крб., Київського земського банку - 100 крб., та у двох 5% квитках внутрішнього виграшного займу 1 та 2 випусків. Рухоме майно становило 65 крб. 10 коп. [3.352, с. 4-6].

Протягом 1899 року в товаристві значно збільшилась кількість членських внесків - 2 295 крб., в порівнянні з 1898 роком - 1766 крб. Почесними членами стали ще 7 осіб, які внесли 700 крб. Дохід від двох балів і трьох спектаклів становив 3 303 крб., від оренди будинків - 13 096 крб. Добровільні пожертви на побудовану дитячу їдальню склали 2 135 крб.

Окрім того, за заповітом дворянина Мар'яна Щавинського, товариство одержало 1 866 крб. 66 коп. Збільшилась за рік і кількість пожертв у формі речей [3.353, с. 3-4, 6].

Протягом року, особам, що знаходились за межами закладів опіки, хліба, вугілля, ліків надали на суму 820 крб. Щомісячної грошової допомоги видали 2 503 крб., одноразової - 1 056 крб., учням - 1 001 крб. Загальна сума склала - 4 510 крб., тобто на 306 крб. більше ніж за 1898 рік. Крім того, членам товариства вдалося працевлаштувати з 623 осіб, що звертались по допомогу, 35 чоловіків і 175 жінок, тобто майже третину. З тимчасового притулку для хлопчиків, що навчались слюсарній справі, перевели до орфелінату (рум. сиротинець) при католицькій церкві хлопців, які отримували освіту в парафіяльній школі. Шість хлопців залишили в притулку, але на їх навчання слюсарній справі виділялись кошти. При дитячій їдальні на початку 1899 року відкрили тимчасовий інтернат на 40 ліжок, в якому до кінця року проживало 24 дівчинки. Після оформлення відповідних дозволів розпочали будівництво флігеля з великою пральнею для інтернату. Засновник їдальні Ф. Рожицький пожертвував на будівництво 10 000 штук каменю. З суми 3 910 крб., які мали перейти в запасний капітал, використано 1 714 крб. 48 коп. на споруду флігеля, який добудували у 1900 році. З метою покращення умов проживання сиріт, планувалось спорудити нову будівлю, в якій мали розташовуватись спальня та їдальня чоловічого інтернату. З цією метою товариство зверталось до міського начальства з проханням виділити під забудову ділянку розміром 700 кв. сажнів біля існуючої їдальні та господарчого комплексу. На відведеній ділянці також планувалось звести споруду для людей похилого віку та калік [3.353, с. 4-6].

У 1900 році римо-католицьке благодійне товариство в Одесі отримало, у вигляді членських внесків, 2 015 крб., що відповідало середньорічній нормі грошових надходжень на рахунок благодійного товариства. Від двох нових почесних членів надійшло 200 крб. Дохід від двох балів і двох вистав

складав 3 673 крб. 80 коп., з виставки картин - 277 крб. 13 коп. Будинки, що належали товариству, з 1 квітня 1900 року віддали в оренду на три роки за 9 000 крб. на рік. За перші три місяці року від будинків до каси надійшло 1 993 крб. 18 коп. Доброчинні пожертви склали 481 крб., одноразові - 1 022 крб. 29 коп. За заповітом Фелікса Свенціцького на рахунок товариства надійшло 2 754 крб. 85 коп., з яких придбано облігацій Одеського міського кредитного товариства на суму 3 100 крб. [3.355, с. 3-4].

Розподіл допомоги серед нужденних, згідно звіту, збільшився у 1900 році, на відміну від попередніх, через неврожай. В результаті до міста з'їхалось багато людей в пошуках роботи, навіть з північно-західних губерній. Отже, на хліб, ліки, вугілля для нужденних товариство витратило 983 крб., видало грошової щомісячної допомоги 2 884 крб., одноразової - 1 310 крб., учням - 1 274 крб. Разом - 5 468 крб., тобто на 981 крб. більше ніж 1899 року. За допомогою в працевлаштуванні зверталось 651 особа, допомогли 211, з яких 198 жінок і 23 чоловіка. Відчутну користь благодійній справі приносила дитяча їдальня, в якій з кожним роком харчувалось все більше людей. У 1893 році було 6 551 відвідувань їдальні, 1894 - 9 570, 1895 - 12 282, 1896 - 13 925, 1897 - 14 694, 1898 - 16 792, 1899 - 26 484, 1900 - 32 110. В інтернаті при дитячій їдальні наприкінці 1899 року знаходилося 40 дівчат, частина з яких навчалась рукоділля, а частина вчилась в парафіяльній школі. В тимчасовому притулку для хлопців слюсарній майстерності навчались не менше шести дітей. Відносно проекту будівництва інтернату для хлопців при їдальні, міська дума вирішення питання відклала на майбутнє [3.355, с. 5-7]. Як бачимо з цих документів, а також звітів інших товариств, діяльність благодійників підтримувалась суспільством і була вкрай затребувана.

Чільне місце в справі благодійності та культурно-освітньої роботи займали місцеві курати, які часто виступали ініціаторами подібних рішень. Наприклад, при харківській Римо-католицькій церкві благодійне товариство

відкрили за ініціативою місцевого курата Кісаржевського [2.215]. В Миколаєві - за ініціативою курата Черняховича [2.262]. В Одесі благодійною справою займався Єпископ Вікентій Липський, який за життя опікувався місцевою парафіяльною школою, а після смерті, за його заповітом, на відкриття притулку для літніх людей передали місцевому товариству 10 000 крб. [11.748]. Активну участь у справах благодійності приймав місцевий курат Рейхер і безліч інших священиків.

Римо-католицькі церкви приймали участь і в загальноімперських акціях так званого «кружечного збору». У 1846 році вийшло положення, яким започатковувався «кружечний збір» в церквах для утримання бідних та убогих в закладах Приказів громадського піклування. Подібні заходи мали відбуватися в губернських та повітових містах при соборних та інших значущих церквах. Нагляд за кружками, їх відкриттям здійснювався цивільними чиновниками без участі духовенства [1.77, с. 233]. Відповідно до указу від 22 травня 1887 року, та на підставі попередніх нормативних актів, Тираспільського єпископа Цоттманна, так як і інших єпископів імперії, забор'язували проводити щорічний «кружечний збір» в усіх римо-католицьких церквах на користь попечительства про сліпих, яке організоване у 1881 році імператрицею Марією Олександрівною. Філії попечительного комітету діяли в Харкові, Кам'янць-Подільському, Києві, Одесі. В них мали право знаходитись віряни різних конфесій [2.258, арк. 1-18зв.].

Прикладом культурно-освітньої активності римо-католицьких священиків у визначений період стала їх видавнича діяльність, яка, нажаль, наражалась на суровий контроль і ряд обмежувальних рішень імперської влади. Плідною роботою відзначався Бердичівський кармелітський кляштор, який відкрито ще в 50-х роках XVIII ст. [9.633, с. 213-214]. Невдовзі з Австрії привезено перший друкарський верстат, а в Скраглівці облаштовано папірню. У 1760 році побачили світ перші шість бердичівських видань, серед

яких підручник арифметичних та алгебраїчних правил Юзефа Тожевського. В період з 1760 по 1800 рік в друкарні виготовили 264 книги, а за всю вісімдесятилітню історію її діяльності - 650, за іншими даними 714. Усі ці роки друкарня активно співпрацювала з видавцями, вчителями, вченими, богословами, письменниками, художниками. Книги друкувались на латині, польською, німецькою, французською, російськими мовами. На титульних аркушах бердичівських видань друкарня називалася польською мовою «Drukarnia Fortecy Najwietszej Marii Panny» («Друкарня монастиря Успіння Пресвятої Богородиці»), «Fortecy NMP. WW. OO. Karmelitow Bosych» («Друкарня монастиря Кармелітів Босих»), «Gyry Karmelu Fortecy N. M. P. za przywileiem J. K. Mści» («Друкарня монастиря Пресвятої Діви Марії, відкрита за привілеєм»), а латинською мовою - «Typis S. R. M. in Conventu PP. Carmelitarum Discalceatorum» («Друкарня Конгрегації Священної Римської імперії Кармелітів босих»), «Typis Fortalitii B. V. Mariae» («Друкарня Пресвятої Діви Марії») [9.646, с. 111-112].

У 1865 р. Київський, Подільський й Волинський генерал-губернатор О.П. Безак, ознайомившись із відомостями, наданими начальником Київської губернії, про видання календарів бердичівськими ченцями-кармелітами, прийшов до висновку, що: правом видання календарів кармеліти користуються без усякого дозволу; календарі не відповідають сучасним вимогам; публікуючись польською мовою, вони не можуть задовольняти потреб більшості місцевого населення. На підставі такої аргументації губернатор вніс пропозицію про припинення видання календарів ченцями Бердичівського кармелітського монастиря. Ідея генерал-губернатора була втілена в життя без особливих зволікань - друкарню закрито [9.697, с. 172].

Суспільні потреби громад католиків доволі обмежено, але все ж таки в якійсь мірі задовольнялись шляхом випуску газет. На Півдні України, наприклад, німецькі колоністи, які сповідували католицизм і протестантизм,

випускали періодичні видання, на сторінках яких знайомили своїх читачів з нагальними проблемами суспільного життя поселенців, висвітлювали успіхи колоній у всіх сферах. Релігійна толерантність і взаємодопомога становили основний лейтмотив газет. Першою газетою, яку почали випускати колоністи з 1846 року, стала «Газета для німецьких поселенців у Росії», що видавалась німецькою мовою до 1861 року [9.667, с. 100].

Водночас, на стадії нездійснених проєктів, залишались десятки часописів. Причиною відмови у випуску того чи іншого видання стала, однозначно, негативна політика адміністрацій губернії та МВС до іншомовної преси. Серед основних причин заборони зазначалися: політична неблагонадійність видавців або редакторів; негативне ставлення місцевих чиновників до видавця, редактора або необхідності нового видання загалом; неправильне оформлення клопотання про дозвіл на видання; відсутність освітнього та майнового цензу у видавця або редактора; несплата гербового збору, тощо [11.762].

Варто додати, що літературна діяльність взагалі всіх етносів в імперії контролювалась Цензурним комітетом, який створено ще 1804 року. Згідно з статті Статуту про цензуру, від 10 червня 1826 року, обов'язком цензури стало огороження святині престолу, а також утворених від нього владних структур, вітчизняних законів, народної і особистої моралі та честі від усілякого не тільки спланованого і злочинного, але й ненавмисного на них замаху. У 149 статті заборонялось друкувати твори, в яких під виглядом захисту, або виправдання одного з іноземних християнських сповідань, засуджується інше. 160 і 161 статті забороняли друк всього, що може послаблювати православну церкву, її ієрархію, вчення [1.45, с. 550-571]. 1828 року видано спеціальний Статут духовної цензури [1.49, с. 480-489]. Також утворено Управління у справах друку указом від 6 квітня 1865 року [1.84, с. 397-406]. Циркуляри управління були досить цілеспрямовані, про що свідчать їх назви: «О не пропуске в печать статей о враждебном

направленні проти всього християнського миру» (1882 р.), «О правилах цензирования и просмотра книг на иностранном языке» (1884 р.). [9.667, с. 100] Отже, в ХІХ ст. римо-католикам імперії доволі складно реалізовувати потреби у віддзеркаленні своєї суспільної думки. Фактично, лише з початком ХХ століття, в результаті незначного потепління національної політики держави, в Україні розпочинається своєрідний видавничий бум, який знов не був позбавлений непорозумінь з владою, нестачею коштів, або видавничого матеріалу [9.680].

Католицька громадськість активно сприяла духовному і освітньому розвитку суспільства. В попередньому матеріалі вже зазначалось, що будівництво, утримання костьолів, приходських училищ, богаділень в значній мірі залежало від активності місцевих громад. Польські поміщики-католики регулярно своїми пожертвами та співучастю в справах церковно-приходських шкіл нерідко навіть переважали російських і православних землевласників. Волинська губернська земська управа, де були міцними впливи польської шляхти, на потреби початкового навчання виділила 135 000 крб. Доктор медицини Лорнет заповів свій капітал - 150 000 крб. на заснування у Луцьку чоловічої класичної гімназії та надання безкоштовної допомоги бідним учням гімназії, а також на виплату стипендій чотирьом випускникам гімназії під час їх навчання у Київському університеті [4.386, с. 116]. Загалом, в цей час, значна кількість благодійних товариств відкривалась саме при навчальних закладах. Серед таких добродійних товариств найбільш популярними ставали товариства допомоги незаможним учням, які існували при багатьох повітових училищах та гімназіях [4.466, с. 37-40].

Водночас, католики займалися не лише даними питаннями. Значна кількість представників католицької громадськості вважала за свій обов'язок підтримувати і розвивати культуру. Так, наприклад, представник відомого в Україні польсько-шляхетського роду Шеміотів - Вікентій Леонтійович

Шеміот тривалий час служив і жив в Одесі. Протягом 11 років служив управителем канцелярії Армана де Рішельє. Дім В.Л. Шеміота став місцем, де збирались представники тогочасної культурної еліти: поети В.І. Туманський і А.Г. Родзянко, директор Одеської митниці, маршалок дворян Херсонського повіту М.М. Кирьяков, академік М.І. Гнедич. У 1818-1820 рр. В.Л. Шеміот займав посаду віце-губернатора Катеринославської губернії, а протягом 1820-1823 років був цивільним губернатором. В цей період своєї кар'єри він познайомився з головою Контори іноземних поселенців І.М. Інзовим. Серед друзів Вікентія Леонтійовича був маршалок дворян Катеринославської губернії Д.Л. Алексєєв. Разом з ним, Шеміот провів підписку для збору коштів на відновлення Потьомкінського палацу, який на початку ХІХ ст. стояв пустою [9.659, с. 182-183].

Серед католиків було чимало талановитих і відомих особистостей, які впливали на розвиток тогочасної громади. До благодійної справи, безумовно, належали лікарі, які своїми стараннями розвивали медицину, відкривали лікарні, амбулаторії, підтримували хворих, що не могли сплатити за своє лікування. Своєю відданою працею і турботливим ставленням до оточуючих, освітяни римо-католицького сповідання, а також багато інших фахівців з різних галузей соціально-економічної та культурної сфери, зробили значний внесок у справу розвитку суспільства. Однією з таких особистостей був Людвіг Городецький, який викладав у Київському університеті. За його ініціативи в Києві відкрито клініку дерматології, яку згодом він і очолив. Також Городецький був талановитим терапевтом та хірургом. У 1871 році він організовував у Києві проведення перших щеплень проти віспи. Окрім того, він надавав особливого значення проведенню просвітницької роботи: писав брошури, статті на медичні теми, праці з дерматології та інших галузей медицини. Довгі роки Городецький обіймав посаду заступника голови Київського лікарського товариства і був член-

кореспондентом Одеського лікарського товариства, а також засновником Київського товариства природодослідників [4.386, с. 117-118].

Таким чином, благодійна діяльність та культурно-просвітницький рух Римо-католицької церкви і громади у визначений період пройшли кілька етапів і мали свої особливості в окремих регіонах України. Відмінність в організації благодійності між римо-католицькими громадами Правобережної, Південної і Східної України полягала в наявності або відсутності монастирів. На території Волинської, Подільської, Київської губерній монастирі тривалий час, до моменту їх масової ліквідації в період реакції, стали своєрідними осередками доброчинної діяльності. Для цього вони мали матеріальну базу і території. Що стосується східних і південних регіонів, в них католицькі монастирі були відсутні через урядові заборони. Відповідно, це дещо змінювало їх можливості в благочинній діяльності.

Що стосується певних періодів та їх характеристики, можна відзначити - з кінця XVIII і до 30-х років XIX століття доброчинність переживала часи розквіту. Період характеризує, насамперед, підтримка церквою і католицькою громадою освітньої сфери. Найбільш чітко це простежувалось в межах Віленського учбового округу, до якого входила частина українських земель і менш виразно даний процес проявлявся в Харківському учбовому окрузі. Пояснювалось це молодістю місцевих католицьких общин, які мали, насамперед, облаштуватися на нових місцях. Також до їхніх першочергових завдань входило будівництво храмів, на які збирались значні суми доброчинних пожертв. Після чого общини колоністів отримували можливість відкривати парафіяльні школи. З 30-х років XIX століття влада змінює своє ставлення до Католицької церкви і всього, що з нею пов'язано і так триває майже до кінця століття. В цей період розпочато планомірну ліквідацію католицької освіти, монастирів, костьолів - в першу чергу в Правобережній Україні. Також виходить низка нормативно-правових документів обмежувального характеру, які безумовно вносять корективи в

діяльність добродійних організацій. Обмежується фінансова самостійність церкви. Контроль за добродійною діяльністю з боку держави стає всеохоплюючим. Розгалужена система Приказів громадської опіки поступово перебирає під свій контроль більшість добродійних інституцій. У 80-90-х роках ХІХ століття католицька конфесія, оговтавшись після значних втрат минулих років, почала реалізовувати свою місію через добродійні товариства. Благочинна діяльність отримує друге дихання. Цей період характеризується масовим відкриттям добродійних товариств при римо-католицьких церквах по всій Україні. Вони займалися організацією притулків, сиротинців, шпиталів, їдалень, допомагали нужденним з їжею, одягом, грошима, паливом, ліками, займалися працевлаштуванням та іншими питаннями. Цей рух став підтвердженням, насамперед, єдності церкви із своєю громадою, а також значного впливу конфесії на суспільство всупереч всім заходам, що проводились владою. Значний вплив на розвиток тогочасного суспільства мала не лише Римо-католицька церква, яка втілювала його через духовність, освіту, культуру, але й католицька громада. У визначений період з цього середовища вийшло безліч талановитих особистостей, які, кожний на своєму місці, внесли значний вклад у розвиток суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в комплексному розкритті закономірностей розвитку і діяльності Римо-католицької церкви в Україні наприкінці XVIII-XIX столітті. Проведене дослідження, яке базувалось на основі значного масиву архівних документів і відбувалось через переусвідомлення робіт попередників, доводить: Римо-католицька церква, всупереч державній політиці, мала значний рівень впливу на суспільно-політичне життя України. Ліквідація або скорочення окремих механізмів впливу в частині регіонів, нормативно-правові обмежувальні рішення не завадили Римо-католицькій церкві утримувати позиції духовного, культурного, суспільного лідера для частини населення, яка стала соціально активним елементом суспільства.

У загальноісторичному контексті Україна була і залишається поліетнічною та поліконфесійною країною. Саме цей фактор є вирішальним в історичному розвитку нашої держави. Протягом віків відшліфовувалися складні, подекуди неоднозначні, взаємовідносини між представниками різних етносів, конфесійних груп. І завжди були ті, хто за будь-яких обставин намагався знайти порозуміння. В часи випробувань представники колись ворожих таборів демонстрували гідну поваги солідарність, підтримку, єдність дій. Водночас часто виникали і непорозуміння у відносинах між різними конфесіями, зокрема православною і католицькою. Обравши свого часу християнство східного обряду, українці не залишилися ізольованими від впливу його західної гілки. За часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, перебуваючи в складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемантійського, Речі Посполитої, українські землі були в орбіті впливу Римо-католицької церкви. На цьому історичному етапі малося на меті розширення географії розповсюдження

ідей Католицької церкви за рахунок залучення до її лав якомога більшого числа прихожан, віросповіданням яких стало православ'я. Навернення на католицизм відбувалося різними шляхами. Однак основним завжди залишався шлях заохочення перспективами, що відкривалися перед новими прихожанами Римо-католицької церкви: міжнародна підтримка, можливість отримання високоякісної освіти, кар'єрне зростання, нарешті, питання влади - змінювався її рівень з регіонального на загальнодержавний. У часи перебування українських земель у складі Російської імперії ситуація кардинально змінилась - місце Католицької церкви зайняла православна конфесія. Римо-католики та греко-католики фактично опинилися в стані ізгоїв суспільства. В цей період, за безпосередньої підтримки російської влади, остаточно формується певна система поглядів, притаманна значній частині православного суспільства, яка базувалась на створеному негативному образі Католицької церкви. Не останню роль у цьому відіграли російські дослідники суспільно-політичних та історичних процесів.

На підставі критичного вивчення широкого кола джерел, відповідно до поставлених завдань, результати дослідження зводяться до наступного:

- Проведений аналіз вітчизняної та закордонної історіографії свідчить про те, що діяльність Римо-католицької церкви в Україні у визначені хронологічні рамки та її вплив на суспільно-політичне життя досліджені недостатньо і мають фрагментарний характер. Так, у більшості робіт дореволюційної історіографії автори не виходили за рамки офіційного політичного курсу, направлено на оправославлення всіх громадян держави. Також слід додати, що серед праць церковного напрямку у визначений період, майже відсутні локальні дослідження з історії української Римо-католицької церкви. Переважна більшість дослідників зосереджувалась на узагальнюючих працях з історії конфесії, або розглядали її крізь призму політичної історії. В той же час, у дослідженнях польських істориків указанного періоду більш ретельно висвітлювались питання історії

Римо-католицької церкви, зокрема на території Правобережної України. Напрями досліджень зарубіжної історіографії обмежувались, в основному, описом загальної історії Католицької церкви та її орденів без урахування особливостей розвитку кожного регіону. Радянська історіографія відзначилася значним звуженням інтересу до історії релігії та церкви. Базуючись на принципах марксистсько-ленінської ідеології та атеїстичного підходу, історики доводили реакційну сутність церкви і духовенства в розвитку суспільства. Окрему групу досліджень цього періоду складають праці істориків діаспори та Польщі. Їм притаманне позитивістське осмислення ролі Католицької церкви в історії суспільства та критичне ставлення до рішень і дій російської влади. Однак, безпосередньо історія Католицької церкви кінця XVIII-XIX століть в Україні не стала предметом цих досліджень.

Аналіз сучасної історіографії доводить, що вона має свої особливості, які радикально відрізняють її від попередніх періодів. Останнім часом українські історики особливу увагу почали приділяти питанням церковної історії, в результаті чого з'явилася значна кількість наукових товариств, лабораторій, часописів, збірок наукових праць, матеріалів конференцій, присвячених питанням конфесійного розвитку. Чітко простежується тенденція відокремлення один від одного світських і церковних досліджень. Відбувається пошук дослідниками нових методологічних підходів у розв'язанні актуальних питань церковної історії. З'явилася значна кількість регіональних досліджень, у контексті яких висвітлюється місце і роль Католицької церкви в історії суспільства. Також слід відзначити тенденцію до зменшення зайвої емоційності та упередженості в оцінках діяльності Католицької церкви. Поява та поступове поширення альтернативних поглядів на історію Католицької церкви та її відносин із Православною церквою, зокрема, підтверджений документально, процес насильницького

оправославлення католицької громади в українських землях, також є показником, що вирізняє українську сучасну історіографію.

Особливість сучасної російської та білоруської історіографії полягає в орієнтації на дослідження міжконфесійних відносин, відносин держава - церква і регіональних особливостей розвитку конфесії. Автори менш одностайні в питаннях щодо ролі і місця Католицької церкви в їх історії. В роботах простежується вплив ліберальних поглядів і прагнення позбутися нав'язаних державною ідеологією кліше.

Польська історіографія більше уваги приділяє дослідженню впливу Католицької церкви на самовизначення поневолених народів в імперії. Насамперед їх цікавить місце та роль Церкви в справі збереження культури, духовності, захисту прав польського етносу. Ключовими орієнтирами для авторів є уявлення про загальноєвропейські цінності, які базуються на захисті прав особи. Отже, незважаючи на значну історіографічну базу, обрана тема в наукових працях висвітлена не в повній мірі. В історичній літературі не представлені особливості розвитку та функціонування Римо-католицької церкви кінця XVIII-XIX століть на всій території України, що входила до складу Російської імперії. Не достатньо розкритим залишилось питання визначення її ролі та місця в суспільному житті нашої країни.

Аналіз усіх визначених груп джерел, які використовувались у нашій роботі, довів: їх обсяг, рівень інформативності, різноманітність і взаємодоповнюваність дозволяють у повному обсязі виконати поставлені в роботі завдання. Нормативно-правові акти, а також матеріали офіційного, церковного, громадського діловодства, які віддзеркалюють позицію держави і Церкви, владних структур і громадських організацій у справі реалізації політики самодержавства відносно католицької конфесії та інші питання, складають ядро джерельної бази нашого дослідження. Переважаюча більшість цих матеріалів сконцентрована в Повному зібранні законів Російської імперії, а також зберігається у фондах Центрального державного

історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Саратовської області та Російського державного історичного архіву.

- У теоретико-методологічних засадах дослідження з'ясовано особливості становлення нормативно-правової бази, територіально-адміністративних, соціально-економічних, культурно-освітніх змін, що відбувалися з Римо-католицькою церквою в українських землях протягом кінця XVIII-XIX століть. Використання в дослідженні принципів історизму, наукового плюралізму, об'єктивності, гуманізму, світоглядності та цивілізаційного підходу дозволило уникнути заангажованості при залученні фактичного матеріалу з історії Католицької церкви та провести аналіз процесів, що відбувались у Римо-католицькій церкві і суспільстві в нерозривній єдності з інтересами особи та етно-національних спільнот. Системний підхід і структурно-функціональний аналіз дозволили сприймати дослідницький об'єкт, у нашому випадку це місце і роль Римо-католицької церкви в суспільно-політичному розвитку України, як цілісну суспільну систему взаємовідносин. При цьому наголос зробити на виявленні закономірностей її розвитку та взаємодії з суспільством у цілому.

Застосовані в дослідженні методи аналізу, синтезу, типологізації, а також історико-ситуаційний, історико-хронологічний, біографічний, ретроспективний, історико-генетичний методи, зумовили характер спеціально-історичної та історіографічної складової методологічної бази дослідження, дозволили дослідити еволюцію розвитку Римо-католицької церкви, виявити певні етапи, визначити роль особистостей у вирішенні окремих питань, установити вплив Римо-католицької церкви на суспільство і з'ясувати, як він змінювався в залежності від зовнішніх і внутрішніх чинників. Загалом, використання зазначених методів при аналізі достатньо широкої джерельної бази дозволило в повному обсязі вирішити всі поставлені дослідницькі завдання і таким чином розкрити вибрану тему.

- Розкриваючи концептуальні засади законодавчих норм права Російської імперії, потрібно зазначити, що наприкінці XVIII - у першій половині XIX століття сформовано територіально-адміністративну систему Римо-католицької церкви в Україні згідно з уявленнями та пріоритетами імперської влади. Протягом визначеного часу самодержавство реалізовувало мету, направлену на підкорення конфесії своїй владі та максимальне вилучення її з-під впливу Риму. Реформи, що проводились у системі адміністративного управління духовними справами, часто характеризувались певним сумбуром і неузгодженістю, а також яскраво вираженим негативним ставленням до церкви, що маскувалось у форму глибокого занепокоєння з приводу кризового стану Римо-католицької церкви і намагання надати допомогу у відповідь на прохання вірян і духовенства конфесії.

В другій половині XIX століття радикальні зміни всіх форм життєдіяльності Римо-католицької церкви України продовжувались. Це стосувалося, насамперед, територіально-адміністративного устрою, а також системи управління духовними справами. В цей час остаточно сформувались усі структури духовного і світського управління РКЦ. Наприкінці XIX століття в українських землях діяло дві дієцезії - Луцько-Житомирська і Тираспольська, а частина територій, зокрема Слобожанщина, залишалась включеною до складу Могильовської митрополії. Порозуміння між Римом і Росією з приводу облаштування Католицької церкви в імперії, знайдене у 1847 році, виявилось нетривалим. Рішення уряду, якими порушувались канонічні права Римо-католицької церкви, одночасно розривали відносини між місцевим католицизмом і Папою та невпинно погіршували становище католиків в імперії.

- На основі чисельних документів доведено, що процес формування системи органів державного управління духовними справами проходив у відповідності до офіційної політики абсолютизму. Ключовим завданням

реформ було підкорення державній владі всіх сфер суспільно-політичного життя країни. Безпосереднє підпорядкування Римо-католицької церкви Папі, входило у протиріччя з заявленим курсом реформ. Отже, за нових умов, цю систему ліквідовано. Церква опинилася під прямим управлінням адміністративних цивільних установ, таких як Міністерство духовних справ і народної освіти, а згодом - Департаменту духовних справ іноземних сповідань у складі Міністерства внутрішніх справ. Цим імперська влада підкреслювала загальноадміністративний характер управління неправославною Церквою. Водночас, незважаючи на радикальні реформи, самодержавство так і не створило єдиного документа, який би чітко регламентував систему управління конфесією та її територіально-адміністративний устрій. В залежності від політичних і світоглядних уподобань політичної еліти, особливостей суспільно-політичної ситуації, регулярно вносились зміни в нормативну базу, що впливало на політико-правове становище Римо-католицької церкви в імперії та сформовану систему органів державного управління духовними справами.

- Аналізуючи нормативно-правову базу, на основі якої формувалися умови існування Римо-католицької церкви, встановлено, що вона створювалась у складних, неоднозначних умовах внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації. Значною мірою на питання впливали стосунки світської влади з Римом, які знаходились у безпосередній залежності від ступеня реалізації програми щодо обмеження та контролю усіх форм інакомислення в приєднаних землях, у тому числі руйнації Римо-католицької церкви. Переслідування та репресивний тиск відносно представників конфесії псували авторитет Російської імперії на міжнародній арені. Отже, тиск на Римо-католицьку церкву, з одного боку, і прагнення займати лідируючі позиції у зовнішніх відносинах, з іншого, вносили певний дисонанс у нормативно-правові аспекти існування Римо-католицької церкви. Водночас саме це протиріччя пояснювало позицію влади, яка погодилась на

укладення Конкордату 1847 року, хоч всіма законними і незаконними методами намагалася уникнути реалізації пунктів угоди, а через кілька років узагалі відмовилась від неї. Сформована за таких обставин протягом визначеного часу нормативно-правова система призвела в першій половині XIX століття до перетворення Римо-католицької церкви в опозиційно налаштовану по відношенню до владних структур організацію.

- Визначено, що політика Російської імперії відносно Римо-католицької церкви в період загострення політичної ситуації була направлена на поступове знищення останньої шляхом опрацювання, русифікації та економічного тиску. Критичного рівня ситуація досягла в 30-60-х роках XIX століття, після придушення польських повстань. Католицька церква в українських землях, що підтримувала польських революціонерів, для влади, яка і раніше ставилася до неї з недовірою, перетворилась на ворога. В імперії за цей період видано безліч указів антикатолицького спрямування. Влада фактично отримала легітимне право на переслідування конфесії. Узаконені репресії мали кілька наслідків. Передусім, Римо-католицька церква все більше перетворювалась на ідейно-духовне ядро національно патріотичних сил, причому як польських, так і українських, які склали три чверті прочан від загальної кількості католиків в Україні. У суспільстві продовжував поглиблюватися розкол за релігійною приналежністю. Свобода віросповідання остаточно перетворюється на порожній звук. Тиск і переслідування представників Римо-католицької церкви провокували в суспільстві викривлене уявлення про порядність, моральність і вірність.

В останні роки XIX століття ситуація почала дещо змінюватись. За висновком князя М.М. Голіцина, який був одним з високопоставлених чиновників Департаменту духовних справ, утиски проти католицького духовенства, не давали бажаних результатів. За його переконанням, уряд мав піти на поступки зазначеній частині населення, що значно б зменшило

напругу в суспільстві. Отже, посилення невдоволення у суспільстві, поживлення суспільно-політичних рухів, зростання кількості запитів з боку католицького духовенства щодо пом'якшення системи управління Римо-католицькою церквою, кадрові зміни в уряді, приход до влади Миколи II – все це в сукупності поступово призвело до скасування, або доопрацювання законів, які мали репресивно-обмежувальний характер. Однак їх реалізація наштовхнулася на ряд труднощів, що не дозволило радикально змінити становище конфесії. Лише у 1905 році, з проголошенням указу «Про зміцнення початків віротерпимості» розпочався новий період відносин між владою та церквою. Водночас, слід зауважити, що навіть після десятиліть цілеспрямованого нищення Римо-католицької церкви, конфесія і наприкінці XIX століття, за висновками місцевих адміністрацій, продовжувала зберігати свої позиції та впливати на суспільство.

- З'ясовано, що економічна діяльність Римо-католицької церкви відігравала значну роль у розвитку соціально-економічної сфери України. Тривалий час конфесія вважалась одним з найбільших землевласників у межах Правобережної України та активним суб'єктом усіх фінансово-економічних процесів. Серед власників маєтків виступали різні церковні інститути: єпископські кафедри, капітули, кафедральні собори, церковні навчальні заклади (семінарії, колегії), монастирі, притулки, парафіяльні костьоли й церкви. Політичні зміни кінця XVIII століття поставили економічне становище Римо-католицької церкви України повністю у залежність від примх дій російської адміністрації.

Слід зазначити, що внаслідок вагомого суспільно-політичного та економічного впливу Католицької церкви на життєдіяльність українських земель влада мусила періодично послаблювати тиск, використовуючи принцип «батога і пряника». Після польського повстання 1830-1831 років та участі в ньому римо-католицького духовенства самодержавство вирішило максимально обмежити фінансову самостійність Римо-католицької церкви,

завершивши процес секуляризації. Насамперед це стосувалось монастирів, які мали земельні володіння, а відповідно, і грошові та продовольчі ресурси. Поліцейський контроль, репресивний тиск, переслідування поставили конфесію у вкрай скрутне становище. Секуляризація церковного майна продовжувалась і в наступні роки, хоча, безумовно, основна частина володінь конфіскована в першій половині XIX століття. Це перетворило Католицьку церкву на цілком залежний від царської влади інститут, в якому духовні особи отримували від держави платню на рівні з чиновниками та мали узгоджувати будь-які питання економічного характеру (від ремонту церкви до благодійних внесків) із представниками владних структур.

Водночас, Римо-католицька церква не була пасивним учасником даних процесів. У визначений період чітко окреслюються наступні тенденції, що вказують на достатньо високий рівень впливовості конфесії в суспільстві: 1 - активна участь представників конфесії у революційних подіях 30-60-х років XIX століття, направлена на відстоювання своїх позицій в суспільстві, а також духовно-ідеологічне обґрунтування боротьби поневолених народів; 2 - практична реалізація своєї впливовості через ведення господарської діяльності, результати якої втілювались, зокрема, у благодійній справі; 3 - значний рівень утисків з боку влади, який проявлявся шляхом прийняття відповідних політичних рішень та економічних обмежень і був би абсолютно нелогічним у випадку, коли б Римо-католицька церква не мала відповідного рівня впливовості, що міг би загрожувати існуючій системі.

- Здійснений на основі широкої джерельної бази аналіз процесу становлення і розвитку римо-католицьких громад та Церкви в різних регіонах України показав їх особливості. На території Півдня України, півострові Крим, Східної України, Приазов'я та Нижнього Придніпров'я Римо-католицька церква почала стрімко розвиватися з початку XIX століття. Свідченням цього є статистичні дані про збільшення кількості вірян, приходів, церков. Однією з причин даного процесу була активна, небайдужа

позиція громади. Завдяки фінансовій допомозі місцевих римо-католиків Церква отримала можливість не лише утримувати у відповідному стані костьолои, але й будувати нові, відкривати приходські школи, займатися благодійністю. Позиція влади також відіграла не останню роль в поширенні Римо-католицької церкви в регіоні. Динамічний розвиток новоутворених колоній, що в основному склалися з іноземців, в тому числі католицького віросповідання, сприяв економічному зростанню. Це спонукало самодержавство формувати відносно помірковане ставлення до потреб Римо-католицької церкви в регіоні і не вживати надто радикальних заходів, як у Правобережній Україні. Водночас, дане положення не означає, що Римо-католицька церква окреслених територій перебувала у вкрай сприятливих умовах, організованих владою. Утиски, які торкалися питань фінансового та соціально-правового характеру, поширювались на всю, без винятку, Католицьку церкву.

Римо-католицькі церкви і монастирі Правобережної України, значна частина з яких вели свою історію від XV-XVI століть, до кінця XVIII століття перебували в межах країни, що сповідувала католицизм. Відповідно, їх статус, правове і матеріальне становище знаходились на відповідному рівні. Після розділу Речі Посполитої католицькі парафії Правобережжя опинились у православній країні, яка не відрізнялась толерантним ставленням до інших конфесій, незважаючи на офіційно задекларовані принципи в питаннях релігійної політики. Безумовно, були періоди певного покращення ситуації, але це залежало від суб'єктивних обставин внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації та особистих мотивів самодержців. Найбільш складний час для парафій Римо-католицької церкви Правобережжя настав у 30-60-х роках XIX століття. Ситуація не покращувалась фактично до кінця XIX століття. Лише наприкінці століття, після періоду тривалої реакції, католицькі громади відчули поступове послаблення утисків. Політичні зміни викликали поживлення активності

римо-католиків регіону, яке вони направили на відбудову і реставрацію вцілілих католицьких храмів.

- Аналізуючи форми і методи впливу Римо-католицької церкви в Україні на суспільно-політичний розвиток, визначено, що католицька освіта, яка на початку ХІХ ст. переживала часи злету, була одним з найдієвіших напрямів діяльності конфесії. Освітня галузь на приєднаних територіях, у визначений час, фактично не фінансувалась з державного фонду. Окрім того, чиновники не мали можливості за такий короткий час облаштувати в Південно-Західному краї відповідну кількість православних навчальних закладів. Не вистачало і кваліфікованих педагогічних кадрів православного віросповідання. Отже, певний час, самодержавство виявляло толерантність в освітньому питанні, що призвело до вибуху активності в релігійних та світських колах. Об'єднаними зусиллями громади і Римо-католицької церкви в Україні в перші десятиліття ХІХ століття розвивається широка мережа католицьких освітніх закладів.

Особливе місце в питаннях освіти займало Товариство Ісуса, що з'являється в українських землях з другої половини ХVІ століття і діє протягом кількох століть. Відкриття орденом колегій, шкіл у регіонах, які згодом перетворилися в центри освіти і науки, значно підвищувало освітній рівень молоді. Фактично система освіти, принесена в українські землі єзуїтськими педагогами, частково стала основою для побудови своєї власної, вітчизняної освіти. Що стосується політики влади відносно Товариства Ісуса, слід відзначити, що вона залежала від особистих уподобань імператора та його оточення, особливостей внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації. Тобто, орден, як і вся церква для російського самодержавства, виконував роль інструменту, за допомогою якого реалізовувались певні цілі та завдання у великій грі інтересів.

Укріпивши свої позиції в регіоні, зміцнивши владу над приєднаними землями, російський абсолютизм, користуючись вдалим моментом, що

пов'язаний з польськими повстаннями 30-60-х років XIX століття, прийняв рішення про ліквідацію католицьких закладів освіти і їх реорганізацію в православні школи, училища, ліцеї, академії. Таким чином, розгалужена, добре організована католицька освітня мережа, з якісною системою навчання, фактично знищена в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Спроби Риму в подальшому діалозі з представниками російської влади з приводу прав католицької конфесії в імперії не увінчалися значним успіхом. Навіть Конкордат 1847 року між римським двором і урядом Російської імперії, який вважався значним кроком вперед у пошуку компромісу між двома сторонами, не вирішив усіх спірних питань, в тому числі і в галузі освіти.

- Здійснений аналіз благодійно-культурницької діяльності Римо-католицької церкви показав ключову роль католицьких благодійних товариств і добродійної діяльності в процесі формування суспільної думки. Це дозволило визначити етапи розвитку вказаного напрямку діяльності.

Перший етап розпочався наприкінці XVIII століття і тривав до 30-х років XIX століття. Етап характеризує значна підтримка Церквою і католицькою громадою освітньої сфери. Особливо виразних ознак дана форма діяльності набула в межах Віленського учбового округу, до якого входила частина українських земель, і менш виразно даний процес проявлявся в Харківському учбовому окрузі. Даний факт можна пояснити відсутністю в останньому добре організованих католицьких громад. Місцеві католицькі общини, які почали оформлюватися лише на рубежі XVIII-XIX століть, насамперед, мали завдання облаштуватися на нових місцях. Також до їхніх першочергових завдань входило будівництво храмів, на які збиралися значні суми добродійних пожертв, після чого общини колоністів отримували можливість відкривати парафіяльні школи.

Другий період починається з 30-х рр. XIX століття і триває до 80-х рр. XIX століття, коли антагонізм між владою і Католицької церкви набув

кризового рівня. В результаті, у цей період розпочато планомірну ліквідацію католицької освіти, монастирів, костьолів, у першу чергу в Правобережній Україні. Також виходить низка нормативно-правових документів обмежувального характеру, які, безумовно, вносять корективи в діяльність добродійних організацій. Обмежується фінансова самостійність Церкви. Контроль за благодійною діяльністю з боку держави стає всеохоплюючим. Розгалужена система Приказів громадської опіки поступово перебирає під свій контроль більшість благодійних інституцій.

Третій період розпочинається у 80-90-х роках XIX століття, коли католицька конфесія, оговтавшись після значних втрат минулих років, почала реалізовувати свою місію через благодійні товариства. Благодійна діяльність отримує друге дихання. Цей період характеризується масовим відкриттям благодійних товариств при римо-католицьких церквах по всій Україні. Вони займалися організацією притулків, сиротинців, шпиталів, їдалень, допомагали нужденним з їжею, одягом, грошима, паливом, ліками, займалися працевлаштуванням та іншими питаннями. Цей рух став підтвердженням єдності церкви зі своєю громадою, а також значного впливу Римо-католицької церкви на суспільство всупереч усім заходам, що проводилися владою. Через духовність, освіту, культуру на суспільний розвиток також впливала й католицька громада. У визначений період з цього середовища вийшло безліч талановитих особистей, які, кожен на своєму місці, зробили значний внесок у суспільно-політичне життя України.

Проведене автором дослідження доводить збереження актуальності подальшого вивчення історії Римо-католицької церкви в Україні. У зв'язку з цим слід окреслити наступний напрямок перспективних досліджень: *по-перше*, подальша розробка регіональних аспектів, оскільки у ряді областей Південної та Східної України історія розвитку Католицької церкви та громади досліджена досить слабо. *По-друге*, важливим напрямком майбутніх історичних розвідок є вивчення внеску окремих персоналій Римо-

католицької церкви і громади у розвиток суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-освітньої сфер суспільства. *Третім* напрямком наукових досліджень є вивчення архівних матеріалів, що зберігаються в закордонних архівах Росії, Білорусі, Польщі, Ватикану і мають безпосереднє відношення до історії Римо-католицької церкви в Україні. *По-четверте*, науковий інтерес становлять розробки порівняльного аналізу розвитку становища Римо-католицької церкви України, яка опинилась у межах Російської імперії та Австро-Угорщини з кінця XVIII століття.

Потреба в написанні фундаментальної, узагальнюючої роботи з даної проблематики є викликом і вимогою часу. По сьогоднішній день в історичній науці спалахують гострі дискусії навколо різних питань, пов'язаних з історією католицької конфесії та міжконфесійних відносин, які залежать від ступеня об'єктивної обізнаності суспільства. Поштовх, викликаний демократизацією суспільства до подальшого вивчення проблем історії Католицької церкви та рівня її впливу на суспільно-політичний розвиток, ще раз переконує в актуальності аргументованих, незаангажованих досліджень, необхідності підтримки пошукових і наукових проектів з боку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Рішення законодавчих та виконавчих органів державної влади

1.1. Конституція України. – Харків : Одиссей, 2006. – 48 с.

1.2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - №25. – С.283.

1.3. Зміни до закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. - №17. – С. 593.

1.4. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР щодо релігії й відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» №279 / 2002 від 21 березня 2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 12. – С. 563.

1.5. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» №1647 / 2005 від 24 листопада 2005 року // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 228. – С. 3.

1.6. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні // Національна безпека і оборона. – 2013. - № 1. – С. 50 – 68.

1.7. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 16 (1762-1764). – 1016 с. - №11880. – 22.07.1763. – С. 313-316.

1.8. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 19 (1770-1774). – 1081 с. - №14102. – 13.01.1774. – С.892.

1.9. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20 (1775-1780). – 1034 с. - №14392. – 07.11.1775. – С.229-304.

1.10. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 20 (1775-1780). – 1034 с. - №14582. – 16.02.1777. – С.500.

1.11. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 21 (1781-1783). – 1083 с. - №15326. – 17.01.1782. – С.383-385.

1.12. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 21 (1781-1783). – 1083 с. - №15443. – 25.06.1782. – С.610.

1.13. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 24 (1796-1797). – 869 с. - №18069. – 01.07.1797. – С.664-665.

1.14. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 24 (1796-1797). – 869 с. - №18286. – 19.12.1797. – С.852.

1.15. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – 933 с. - №18345. – 26.01.1798. – С.49.

1.16. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – 933 с. - №18702. – 13.10.1798. – С.412.

1.17. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – 933 с. - №18734. – 3.11.1798. – С.436-438.

1.18. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 26 (1800-1801). – 875 с. - №19597. – 12.10.1800. – С.339.

1.19. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 26 (1800-1801). – 875 с. - №19865. – 11.05.1801. – С.619.

1.20. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 26 (1800-1801). – 875 с. - №20053. – 13.11.1801. – С.823-829.

1.21. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – 1122 с. - №20406. – 08.09.1802. – С.243-248.

1.22. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – 1122 с. - №20598. – 24.01.1803. – С.442.

1.23. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29 (1806-1807). – 1372 с. - №22264. – 06.09.1806. – С.711-715.

1.24. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 29 (1806-1807). – 1372 с. - №22605. – 31.08.1807. – С.1250-1259.

1.25. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31 (1810-1811). – 944 с. - №24307. – 25.07.1810. – С.278-280.

1.26. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31 (1810-1811). – 942 с. - №24326. – 17.08.1810. – С.323-328.

1.27. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31 (1810-1811). – 944 с. - №24362. – 30.09.1810. – С.366-367.

1.28. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 31 (1810-1811). – 944 с. - №24366. – 02.10.1810. – С.370-371.

1.29. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 32 (1812-1814). – 1107 с. - №24952. – 12.01.1812. – С.10-11.

1.30. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33 (1815-1816). – 1173 с. - №26032. – 20.12.1815. – С.408-409.

1.31. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33 (1815-1816). – 1173 с. - №26033. – 20.12.1815. – С. 409.

1.32. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33 (1815-1816). – 1173 с. - №26034. – 20.12.1815. – С. 410.

1.33. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 33 (1815-1816). – 1173 с. - №26325. – 21.06.1816. – С. 909.

1.34. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 34 (1817). – 958 с. - №27106. – 24.10.1817. – С. 814-834.

1.35. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 35 (1818). – 674 с. - №27493. – 21.08.1818. – С. 528-529.

1.36. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37 (1820-1821). – 983 с. - №28198. – 13.03.1820. – С.113-119.

1.37. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 37 (1820-1821). – 983 с. - №28621. – 05.05.1821. – С. 702-703.

1.38. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38 (1822-1823). – 1354 с. - №28863. – 07.01.1822. – С. 5 - 9.

1.39. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38 (1822-1823). – 1354 с. - №28999. – 13.04.1822. – С. 146.

1.40. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 38 (1822-1823). – 1354 с. - №29060. – 31.05.1822. – С. 219 - 222.

1.41. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 39 (1824). – 402 с. - №29914. – 15.05.1824. – С. 319.

1.42. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40 (1825). – 136 с. - №27076а. – 04.10.1825. – С. 108-109.

1.43. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 40 (1825). – 631 с. - №30442. – 07.08.1825. – С.413-414.

1.44. ПСЗРИ. Собр. 1-е: В 45 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 44 (1825). – Книга штатов. Ч.2. (1813-1825) – 236 с. - №30197. – 20.01.1825. – С. 149.

1.45. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1 (1825-1826). – 1379 с. - №403. – 10.06.1826. – С. 550-571.

1.46. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2 (1827). – 1138 с. - №1111. – 24.05.1827. – С. 453-454.

1.47. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2 (1827). – 1138 с. - №1326. – 24.08.1827. – С.726.

1.48. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 2 (1827). – Штаты и таблицы. – 268 с. - №1326. – 24.08.1827. – С.193.

1.49. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3 (1828). – 1246 с. - №1981. – 22.04.1828. – С. 480-489.

1.50. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 3 (1828). – 1246 с. - №2502. – 08.12.1828. – С. 1097-1128.

1.51. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 4 (1829). – 968 с. - №2773. – 27.03.1829. – С.200-201.

1.52. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (1830). – Ч.1. – 824 с. - №3487. – 13.02.1830. – С. 159-161.

1.53. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (1830). – Ч.1. – 824 с. - №3570. – 29.03.1830. – С. 252-253.

1.54. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (1830). – 596 с. - №3908. – 10.09.1830. – С.27-28.

1.55. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (1830). – Ч.2. – 596 с. - №4176. – 09.12.1830. – С. 466-468.

1.56. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1831. – Т. 5 (1830). – Ч.2. – 596 с. - №4184. – 12.12.1830. – С. 488.

1.57. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. – Т. 6 (1831). – Ч.1. – 790 с. - №4251. – 12.01.1831. – С. 14.

1.58. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. – Т. 6 (1831). – Ч.1. – 790 с. - №4544. – 06.05.1831. – С. 345-346.

1.59. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Дополнение к Т. 6 (1831). – Ч.1 – 30 с. - №4647а. – 12.06.1831. – С. 16-17.

1.60. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5126. – 02.02.1832. – С.53.

1.61. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5319. – 03.05.1832. – С.241.

1.62. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5518. – 25.07.1832. – С. 516-517.

1.63. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5773. – 26.11.1832. – С. 863-864.

1.64. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5811. – 09.12.1832. – С. 893-894.

1.65. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – Т. 7 (1832). – 1044 с. - №5825. – 14.12.1832. – С. 903-904.

1.66. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. – Т. 8 (1833). – Ч.1.– 832 с. - №6296. – 01.07.1833. – С.386-395.

1.67. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11 (1836). – Ч.1. – 895 с. - №8748. – 04.01.1836. – С. 5 – 7.

1.68. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11 (1836). – Ч.1. – 895 с. - №8882. – 18.02.1836. – С. 134-137.

1.69. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1837. – Т. 11 (1836). – Ч.2. – 369 с. - №9706. – 15.11.1836. – С.196 - 197.

1.70. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1840. – Т. 14 (1839). – Ч.1. – 1185 с. - №12264. – 25.04.1839. – С. 376-381.

1.71. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1840. – Т. 14 (1839). – Ч.1. – 1185 с. - №12549. – 18.07.1839. – С. 628.

1.72. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – Т. 16 (1841). – Ч.2. – 156 с. - №15153. – 25.12.1841. – С. 139-140.

1.73. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1844. – Т. 18 (1843). – Ч.2. Прибавление к Т.17. – 206 с. - №16222а. – 17.11.1843. – С.8.

1.74. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1844. – Т. 18 (1843). – Ч.1. – 842 с. - №17403. – 15.12.1843. – С.802-803.

1.75. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1844. – Т. 18 (1843). – Штаты и таблицы. Ч.2. – 324 с. - №17403. – 15.12.1843. – С. 317-319.

1.76. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. – Т. 20 (1845). – Ч.2. Прибавление к Т.11. – 10 с. - №9770а. – 08.12.1845. – С. 9-10.

1.77. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1847. – Т. 21 (1846). – Ч.2. – 739 с. - №20356. – 27.08.1846. – С. 231-233.

1.78. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1852. – Т. 26 (1851). – Ч.1. – 752 с. - №25531. – 28.07.1851. – С. 644-645.

1.79. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. – Т. 27 (1853). – 704 с. - №27017. – 17.02.1853. – С. 59-60.

1.80. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. – Т. 27 (1853). – 704 с. - №27326. – 06.06.1853. – С. 283.

1.81. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1855. – Т. 29 (1854). – Ч.1 – 910 с. - №28486. – 17.08.1854. – С. 740-741.

1.82. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – Т. 38 (1863). – Ч.1. – 940 с. - №39411. – 23.03.1863. – С. 269-271.

1.83. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – Т. 39 (1864). – Ч.2. – 573 с. - №41627. – 28.12.1864. – С. 567-568.

1.84. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – Т. 40 (1865). – Ч.1. – 991 с. - №41990. – 06.04.1865. – С. 397-406.

1.85. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. – Т. 41 (1866). – Ч.1.– 1079 с. - №43365. – 05.06.1866. – С.636.

1.86. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1871. – Т. 42 (1867). – 1206 с. - №44546. – 10.05.1867. – С. 467.

1.87. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1871. – Т. 42 (1867). – 1206 с. - №44547. – 10.05.1867. – С. 467-468.

1.88. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1874. – Т. 46 (1871). – Ч.1. – 935 с. - №49705. – 8/18.06.1871. – С. 813-819.

1.89. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1876. – Т. 49 (1874). – Ч.2. – 496 с. - №53727. – 13.07.1874. – С. 39.

1.90. ПСЗРИ. Собр. 2-е: В 55 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1877. – Т. 50 (1875). – Ч.2. – 513 с. - №55403. – 22.12.1875. – С. 480-481.

1.91. ПСЗРИ. Собр. 3-е: В 33 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1893. – Т. 10 (1890). – Ч.1. Дополнение к Т.49. Собр. 2-го. – 245 с. - №53390а. – 19.04.1874. – С. 105-106.

1.92. ПСЗРИ. Собр. 3-е: В 33 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1899. – Т. 16 (1896). – Ч.1. – 823 с. - №12849. – 29.04.1896. – С. 331.

1.93. Собрание законов Российской империи (СЗРИ). – В 34 т. – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. 11 (1857). – Ч.1. – 264 с. – Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. – С. 7 – 30.

1.94. СЗРИ. – В 5 кн. (16 т.) – СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1912. – Т. 11 (1896). – Ч.1. – 406 с. – Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. – С. 2 – 24.

2. Архівні джерела

*Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІАК)*

**Ф. 422. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського
генерал-губернатора**

Оп. 1

2.95. Спр.1486. Дело по отношению Министра Внутренних Дел о запрещении самовольных отлучек и разъездов Римско-Католического и Греко-Униатского духовенства за 1833 год, 9 арк.

2.96. Спр.1805. – Ч.1. Статистическая ведомость о количестве Римско-Католических церквей в Киевской губернии за 1835 год, 270 арк.

2.97. Спр.2816. Дело о жестоком обращении римско-католического духовенства с крестьянами фундушевых имений. Ведомости о количестве крестьян, 118 арк.

2.98. Спр.3621. Доклад Николаю I о деятельности Генерал-Губернатора за 1841 год, 17 арк.

2.99. Спр.3622. Дело о случаях перехода из православной веры в католическую. Из отчета Киевского Губернатора за 1841 год, 8 арк.

Оп.53

2.100. Спр.353. Дело по записке Чубинского. Очерк ополячения Юго-Западного края, 1874 год, 84 арк.

Оп.65

2.101. Спр.381. Дело по отношению попечителя Киевского ученого округа насчет содержания пансионеров монахинями мариавитками, 10 арк.

Оп.160

2.102. Спр.42. – Ч.1. Указ Сената от 24 ноября 1852 года о перемещении из Херсона в Тирасполь римско-католической кафедры и переименовании епархии в Тираспольскую, 321 арк.

Оп.528

2.103. Спр. - 498. Отчет Подольского губернатора о состоянии Подольской губернии за 1890 год, 40 арк.

Оп.539

2.104. Спр.219. Дело о всеподданейшем отчете Подольского губернатора о состоянии Губернии за 1885 год, 57 арк.

Оп.626

2.105. Спр.20. Копии Всеподданейших отчетов Генерал-Губернаторов Юго-Западного края за 1896-1904 год, 122 арк.

Оп.694

2.106. Спр.208. Дело по сообщению попечителя Киевского Учебного округа относительно недоразумений, вызванных вмешательством представителей Управления церковно-приходскими школами в инноверческих училищах Волынской губернии, 1895 год, 6 арк.

Оп.770

2.107. Спр.17. Указы Сената от 26 марта 1839 года о назначении Епископа Колонгевича Виленским Епархиальным Епископом и назначении Архиепископа Павловского. Штат Римско-Католической Духовной Коллегии, 340 арк.

Оп.783

2.108. Спр.97. Дело по донесению Начальника Радзивиловского таможенного округа о неблагонадежности римско-католических ксендзов за 1833 год, 33 арк.

2.109. Спр.123. Дело по донесению Подольского Гражданского Губернатора о католическом священнике Летичевского Доминиканского костела Шимоне Здетовицком, 16 арк.

2.110. Спр.131. Дело по рапорту Радзивиловского полицейского чиновника о предоставлении сомнительной проповеди, произнесенной 4

числа, Кременецкого уезда в костеле м. Крупца ксендзом Доминиканского ордена Яцком за 1833 год, 50 арк.

Оп.784

2.111. Спр.53. Дело по отношению Администратора Могилевской Римско-Католической Епархии Валериана Камионки, о назначенных в следствии Высочайшей конформации из Белостокской области, священников Павла Шимко в Брусилловский Капуцинский монастырь, Ивана Шиманского в Хабенский приход, в Радомысльск и Матвея Пулаского в Мотнянский приход в Черкасском уезде, где над ними доверено быть учрежден надзор (7.03.1834-9.03.1834), 4 арк.

2.112. Спр.185. Дело по донесению Начальника Радзивиловского Таможенного округа с представлением найденной в Радзивиловском костеле либеральной молитвы, 8 арк.

2.113. Спр.192. Дело по донесению клирика Доминиканского ордена Рафаила Звенигородского о сокрытом в стенах Чарторыского монастыря оружия и о дерзких речах дьякона Ипполита Кузминского (20.09.1834-2.07.1836), 13 арк.

Оп.788 а

2.114. Спр.160. Дело о священниках лишенных духовного сана и арестованных, 1834 год, 7 арк.

Оп.789 а

2.115. Спр.81. Дело по отношению Управляющего Министерства Внутренних дел, о доставлении ведомостей о недвижимом имуществе Римско-католического и протестантского духовенства (1839 – 1840), 90 арк.

Оп.791 а

2.116. Спр.148. Дело по донесению исправляющего должность Луцкого Урядного Стряпчего о намерении арестанта Михаила Павловича открыть заговор на некоторых лиц, 90 арк.

Оп.802

2.117. Спр.123. Дело о сборе сведений о ксендзе Латинского костела в г. Летичеве Подольской губернии Мартецком О. и Андрушкевиче М. подозреваемых в распространении слухов среди населения о приходе польских войск в город (17.07.1852 – 9.02.1860), 55 арк.

Оп.807

2.118. Спр. 280. Дело о рассмотрении жалобы жителя г.Киева Маржевского И. о неточном изложении «Евангелия» во время проповедей священника Киево-Софиевского собора Годлевского, 1857 – 1861 год, 50 арк.

Оп.811

2.119. Спр. 51. - Ч.1. Дело о совершении в некоторых костелах панихид по произошедших в Варшаве 15/27 февраля 1861 года, 336 арк.

Оп.812

2.120. Спр.15. Речь Варшавского архиепископа Фелинского при представлении членов Капитула Варшавской Метрополитарной Архиепархии от 3 января 1862 года в которой он наставляет духовенство не вмешиваться в политические дела, не допускать пения запрещенных гимнов в костелах, учит народ уважать Правительство, 1861 год, 31 арк.

2.121. Спр.16. Дело об обыске сделанном в доме Черкасского предводителя дворянства Флиорковского и о переписке последовавшей вследствие этого обыска (6.01 – 10.07.1862), 132 арк.

Оп.814

2.122. Спр.260. Дело о подстрекательстве помещиком – бароном П. Гейдемаром учеников-католиков Купинской народной школы к неповновению православным священникам, 1864 год, 8 арк.

Оп.815

2.123. Спр.118. Дело о представленных Министерству Внутренних Дел предположений по разным предметам и сведения по отчетам за прежние годы, 130 арк.

Оп.842

2.124. Спр.43. Переписка с Подольским и Волынским Губернаторами о запрещении католическим священникам без разрешения местных властей выезжать на храмовые праздники, 33 арк.

2.125. Спр. 418. Переписка с Департаментом Духовных Дел, Киевским, Подольским и Волынским Губернаторами об отмене закона о передаче четвертой части имущества умерших ксендзов, не оставивших завещание костелам, 16 арк.

2.126. Спр.419. Переписка с Епископом Подольским и Брацлавским и Подольским Губернаторами о запрещении жителям католического вероисповедания Подольской губернии праздновать Рождество по Григорианскому календарю (14.01 – 27.04.1894), 14 арк.

2.127. Спр.476. Дело о переходе разных лиц из православной в католическую веру и из католической в православную в Подольской и Волынской губернии (4.02.1892 – 15.12.1893), 19 арк.

Оп.844

2.128. Спр.244. Дело по ходатайству Римско-Католической Духовной Консистоии о разрешении принять 500 рублей завещанные Эмилией

Заленскою в пользу Веледницкой Римско-Католической церкви, Овручского уезда, 9 арк.

Оп.846

2.129. Спр. 413. Отношение Департамента Духовных Дел Иностранных Исповеданий о сроках выдачи содержания Римско-Католическому духовенству Киевской, Подольской и Волынской губернии (29.10.1896), 1 арк.

2.130. Спр.414. Переписка с Подольским Губернатором о ремонте приходских церквей Луцко-Житомирской Римско-Католической Епархии, 10 арк.

Оп.850

2.131. Спр. 45. Дело по вопросу о применении на практике Высочайшего повеления 4 марта 1899 года относительно разрешения лицам Католического вероисповедания земель в Юго-Западном крае (5.02. – 22.03.1900), 7 арк.

Ф.491. Київська палата державних маєтків

Оп.45.

2.132. Спр. 30. Дело о приеме Духовных имений в ведение Министерства Государственных имуществ, 1842 год, 876 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор

Оп.3

2.133. Спр.843. Дело по отношению Главноуправляющего Духовными Делами Иностранных Исповеданий о доставлении сведений о почитающихся крестьянах за Духовенством Римско-Католического исповедания, 7 арк.

Ф.707. Управління Київського учбового округу

Оп.30

2.134. Спр.2. Ведомости количества учеников-католиков в гимназиях Киевского учебного округа (1853-1863), 245 арк.

Оп.37

2.135. Спр.7. Дело управления Киевского учебного округа с Циркулярными распоряжениями Министерства Народного Просвещения и Указы Правительствующего Сената, 31 арк.

Оп.261

2.136. Спр.1. Дело канцелярии Господина Попечителя Киевского Учебного округа по извету Архидиакона Римско-католических церквей Киевской губернии на штатного смотрителя Златопольского уезда училища о принуждении силой последним учеников римско-католического исповедания к принятию православия 17.02 – 8.05.1843), 19 арк.

2.137. Спр.15 Дело канцелярии Господина Попечителя Киевского учебного округа о студенте университета Св. Владимира Барановском крещенном греко-российским священником но исповедывающим римско-католическую веру (11.08.1844-6.04.1848), 30 арк.

Ф. 127. Київська духовна консисторія**Оп.639**

2.138. Спр.126. Дело Киевской Духовой Консистории о намерении ксендза Ляховского считать браком девицу грекороссийского исповедания с лицом латинского (30.03.1842 – 22.06.1842), 50 арк.

Оп.644

2.139. Спр.434. Дело по отношению Киевского Гражданского Губернатора, о мерах истребления докательств по коим принадлежат Римской церкви не коренные жители мистечка Бердичев, 10 арк.

Оп.659

2.140. Спр.147. Дело о происхождении и составе римско-католической литургии и отличие ее от православной, 4 арк.

Оп.668

2.141. Спр.1183. Дело о римско-католической церкви в России, 2 арк.

Ф.2227. Колекція документів Волинського музею**Оп.1**

2.142. Спр.580. Сборник распоряжений Римской курии и российской администрации Луцка Житомирской епархии, 52 арк.

2.143. Спр.685. Статут католической цеховой организации в России, 8 арк.

2.144. Спр.693. Указы Кам'янець-Подільської католицької Консистоїї, 1862 рік, 11 арк.

Національний історичний архів Білорусі, м. Мінськ***(НІАБ)*****Ф.937. Минская римско-католическая консистория, г. Минск
Минской губернии (1710-1869)****Оп.6**

2.145. Спр.87. Указы Правительствующего Сената за 1845 год, 102 арк.

**Ф.1781. Могилевская римско-католическая консистория Синода,
г. Могилев Могилевского уезда Могилевской губернии (1677-1926)****Оп.26**

2.146. Спр.1374. Визиты костелов монастырей Радомышльского уезда Киевской губернии за 1797 год, 119 арк,

2.147. Спр.1376. Инвентарь Ходорковского Доминиканского монастыря, описание Паволоцкого костела Сквирского уезда Киевской губернии за 1797 – 1798 год, 7 арк.

2.148. Спр.1377. Инвентарь Нежинского костела Черниговской губернии за 1798 год, 12 арк.

2.149. Спр.1428. Визита Ходорковского Доминиканского монастыря Сквирского уезда Киевской губернии за 1827 год, 18 арк.

2.150. Спр.1468. Визиты, ведомости костелов Сквирского уезда Киевской губернии за 1843 год, 221 арк.

2.151. Спр.1473. Описи костелов Новороссийского края за 1844 год, 43 арк.

2.152. Спр.1491. Визита Харьковского костела Харьковской губернии за 1899 год, 31 арк.

Ф.3330. Канцелярия Визитатора Могилевской римско-католической духовной консистории (1751-1842)

Оп.1

2.153. Спр.23. Визитное описание Борщаговского приходского костела Киевской губернии за 1791 год, 8 арк.

Ф.3399. Могилевский римско-католический капитул (1842-1869)

Оп.1

2.154. Спр.1. Журналы заседаний Могилевского Архикафедрального Капитула за 1842-1869 год, 186 арк.

*Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург
(РДІА)*

Ф.821. Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД

Оп.1

2.155. Спр.17. Переписка с Римско-Католической Духовной Коллегией, Канцелярией Духовной Коллегии, Канцелярией Оберпрокурора Синода и другими учреждениями о рассмотрении православными священниками и ксендзами списков прихожан католических приходов Западного края и о причислении к православию всех бывших униатов, исповедывающих католичество (28.02.1842-8.12.1845), 470 арк.

2.156. Спр.24. Дело по запросу Киевского губернатора о принадлежности капиталов упраздненных монастырей к вспомогательному капиталу духовенства (12 – 17.01.1844), 6 арк.

2.157. Спр.28. Дело о привлечении к уголовной ответственности бундата Волынской губернии Зборовского за переход из православия в католичество и о принятии мер к возвращению его в православное исповедание (12.07.1844-10.11.1855), 35 арк.

2.158. Спр.51. Дело о привлечении к уголовной ответственности некоторых православных жителей местечек Чемеровец и Гусятина, а также селений Шидловец, Крикова и Бодиаровки Подольской губернии за переход в католичество и о принятии мер к возвращению их в православное исповедание (5. 01. 1847 – 6.06.1861), 41 арк.

2.159. Спр.859. Дело о привлечении к уголовной ответственности крестьянина м. Уланово Литинского уезда Подольской губернии Велионтка за переход из православия в католичество и об отдаче его сына на воспитание православным опекунам (20.01-12.06.1857), 13 арк.

2.160. Спр.886. Дело о привлечении к уголовной ответственности крестьян с. Терешполя Литинского уезда Подольской губернии Кривичуков (Гуркови́х) за переходы з православ'я в католичество (16.11.1862 – 15.07.1864), 6 арк.

2.161. Спр.895. Дело о привлечении к уголовной ответственности крестьянина Подольской губернии Комацкого за переходы из православия в католичество и о принятии мер к возвращению его в православное исповедание (12.12.1862 – 11.01.1863), 11 арк.

2.162. Спр.985. Дело о привлечении к уголовной ответственности крестьян Винницкого уезда Подольской губернии Петухова и Кочуринских за воспитание детей в католической вере (21.03.1863-7.07.1865), 14 арк.

Оп.3

2.163. Спр.1001 Липский Викентий, епископ (30.04.1855 – 3.01.1876), 169 арк.

Оп.6

2.164. Спр.27. Дело о разрешении образования в колониях Францфельд Одесского уезда Херсонской губернии католического прихода, 21 арк.

2.165. Спр.62. Дело о разрешении образования католического прихода в колонии Зульц Одесского уезда Херсонской губернии, 12 арк.

Оп.145

2.166. Спр.3. Костел в Бердичеве. Вид костела до 1866 года. Следы повреждений костела. Фотографии, 5 арк.

2.167. Спр. 29. Карта Римско-Католических Епархий, составленная Гирштофтом, 1 арк.

Оп.150

2.168. Спр.114. Записки Департамента Духовных Дел о действующих правилах управления Католической церковью в России, 1890 год, 53 арк.

Ф.822. Римско-католическая духовная коллегия Министерства внутренних дел

Оп.1

2.169. Спр.119. Дело по указу Правительствующего Сената о сочтении проекта по учреждению училищ и семи нарий при разных церквях за 1797 год, 600 арк.

2.170. Спр.131. Об отделении Римско-Католического Департамента от Юстиц-Коллегии, 26 арк.

2.171. Спр.149. Дело по указу Сената о неблагословении браков двумя лицами греческого и римского исповедания, 1798 год, 22 арк.

2.172. Спр.181. Дело о учреждении шести Римских Епархий, 93 арк.

2.173. Спр.238. Дело по указу Сената о Регламентах изданных для Римского Духовенства, 48 арк.

2.174. Спр.360. По указу Правительствующего Сената об отдаче монахов под суд тех кои привлекали в Римскую и Униатскую веру грекороссийского исповедания людей, 1799 год, 67 арк.

2.175. Спр.668. О выборе иезуитского провинциала Люстига за 1802 год, 14 арк.

2.176. Спр.9059. Дело о назначении римско-католического капелана к воинским чинам Черноморсокой береговой линии (14.05.1845), 22 арк.

Оп.2

2.177. Спр.9039. О закрытии женских пансионов при Римско-Католических Монастырях, 39 арк.

2.178. Спр.9135. Дело о том, чтобы без ведома Господина Министра Внутренних Дел не разрешать никаких собраний духовенства, для избрания духовных лиц в какие-либо должности (22.04.1843), 2 арк.

Оп.3

2.179. Спр.12733. По делу о духовном завещании полковника Туркула по коему представлено 200 руб. серебром в пользу Херсонской Римско-Католической церкви (10.08.1856), 9 арк.

2.180. Спр.12737, Дело об учреждении в колонии Францфельд, Одесского уезда, нового Римско-Католического прихода (2.12.1855), 8 арк.

2.181. Спр.12798. Дело об отправлении священника Хотинской Римско-Католической церкви Гуляницкого в монастырь и о назначении вместо его другого благонадежного священника (26.02.1854), 17 арк.

2.182. Спр.13785. О пожертвовании денег женою купца Мавро в пользу Одесской Римско-Католической церкви и училища (13.07.1856), 2 арк.

Оп.4

2.183. Спр.16195. Дело о закрытии монастырей и обителей (29.03.1869), 277 арк.

2.184. Спр.16226. Дело об устройстве Православного Собора из бывшего Луцкого Бернардинского костела и об отказе в ходатайстве Житомирского Епископа Боровского оставить костел в ведении католического духовенства, 85 арк.

2.185. Спр.16373. Дело о закрытии монастырей, приходских и филиальных церквей, каплиц, подвижных алтарей и двух кладбищ (27.01.1867), 226 арк.

2.186. Спр.16458. Дело о закрытии монастырей и приходских церквей (14.06.1868), 102 арк.

2.187. Спр.16490. Дело об аннуате Николаевской церкви с имени помещика Пржездецкого за 1867 год, 9 арк.

2.188. Спр.16583. Дело о закрытии приходских и филиальных церквей и каплиц (1.03.1871), 71 арк.

2.189. Спр.16679. Дело о священниках лишенных духовного сана, арестованных, выехавших за границу и об удалении от службы, наложении штрафа, выговора и исключении из списков духовенства (январь 1869 – 22.09.1875), 111 арк.

2.190. Спр.16961. Дело по Высочайшему повелению о закрытии монастырей (март 1871 – 8.01.1890), 175 арк.

2.191. Спр.17027. О деньгах завещанных женою Полковника Подгороднею церквам: Златопольской – 6 200 руб.; Одесской – 4 200 руб.; Киевской – 200 руб.; Бердичевской – 200 руб. и дворянкою Подвысоцкою 1000 руб. в пользу Полтавской церкви (13.06.1890), 15 арк.

2.192. Спр.20171. Дело о духовном завещании Гернер в пользу Николаевской Римско-Католической церкви (24.01.1896), 15 арк.

Оп.5

2.193. Спр.20068. Дело об отказе Павлом Торчинским в пользу Римско-Католической церкви в г. Николаеве принадлежащего ему имущества в том числе дома в г. Одессе (30.06.1895), 30 арк.

2.194. Спр.20154. О постройке в г. Ялте молитвенного дома (19.12.1895), 30 арк.

2.195. Спр.20211. Дело о постройке Римско-Католической церкви в г. Николаеве (15.04.1896), 32 арк.

2.196. Спр.20601. Дело о пожертвовании Юлианом Каминским пустопорожного места в пользу Севастопольской Римско-Католической каплицы (10.11.1898), 9 арк.

2.197. Спр.20697. Дело об устройстве в г. Луганске молитвенного дома (24.05.1899), 12 арк.

Оп.11

2.198. Спр.549. Дело о доставлении сведений о братствах при Римско-Католических церквях (11.07.1865-25.08.1882), 121 арк.

2.199. Спр.556. О порядке произношения проповедей (27.10.1868 – 14.05.1874), 21 арк.

2.200. Спр.592. Записка об источниках содержания Римско-Католического духовенства. Приложенные копии документов, содержащих директивы и справки по этому вопросу (1840 – 1910 год), 67 арк.

2.201. Спр.716. Ведомость о фондушевых капиталах, аннуатах и десятинах упраздненных в 1832 году монастырей по Луцко-Житомирской епархии к 1850 году, 71 арк.

2.202. Спр.864а. Документы Римско-Католических Монастырей, упраздненных в 1832 году: правительственные акты, дарственные грамоты частных лиц, договоры и соглашения о покупке, аренде, займах, духовных завещаниях, инвентари имущества и другие документы, характеризующие имущественные положения монастырей, преимущественно XVIII – начала XIX века, отдельные документы относятся к XVI – началу XVIII века, 120 арк.

2.203. Спр.864б. Документы Римско-Католических Монастырей, упраздненных в 1832 году: правительственные акты, дарственные грамоты частных лиц, договоры и соглашения о покупке, аренде, займах, духовных завещаниях, инвентари имущества и другие документы, характеризующие имущественные положения монастырей, преимущественно XVIII – начала XIX века, отдельные документы относятся к XVI – началу XVIII века, 53 арк.

2.204. Спр.884б. Документы Римско-Католических монастырей, упраздненных в 1832 году: правительственные акты, дарственные грамоты частных лиц, договоры и соглашения о покупке, аренде, займах, духовных завещаниях, инвентари имущества и другие документы, характеризующие имущественные положения монастырей, преимущественно XVIII – начала XIX века, отдельные документы относятся к XVI – началу XVIII века, 24 арк.

2.205. Спр.912. Сведения об училищах для светских юношей, учрежденных римско-католическими монашескими орденами, 60 арк.

**Ф.826. Канцелярия митрополита римско-католических церквей в
России МВД**

Оп.1

2.206. Спр.96. Дело о принятии к руководству собрания актов и грамот относительно Римско-Католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском, а также помещенного в сем собрании договора заключенного 22.07/3.08.1847 года с Римском Двором, 12 арк.

2.207. Спр.341. Дело по предписанию Могилевской Консистерии о немедленной передаче распоряжений Его Высокопреосвященства в предмете перемещения священников, подведомственным Консистерии лицам и наблюдении за скорейшим исполнением таковых, 52 арк.

2.208. Спр.353. Собрание копий и указов о цензуре и произношении проповедей в Римско-Католических церквях, а также о назначении цензоров по Могилевской епархии для пересмотра рукописных проповедей (18.05.1852), 185 арк.

2.209. Спр.363. Дело о назначении духовных депутатов по разным делам, 1852-1856 год, 8 арк.

2.210. Спр.939. Харьковский костел (18.04.1886), 50 арк.

2.211. Спр.986. Николаевский костел, 48 арк.

2.212. Спр.1065. Дело о назначении священника Петра Януковича за 1897 год, 6 арк.

2.213. Спр.1214. О постройке в Ялте молитвенного дома (18.02.1899), 4 арк.

2.214. Спр.2080. Дело о ксендзе Годлевском Михаиале, 12 арк.

2.215. Спр.2514. Рапорт курата Кисаржевского об учреждении благотворительного общества при Харьковской Римско-Католической церкви, с приложением устава общества (16.11.1882), 30 арк.

2.216. Спр.2527. Сообщения настоятелей Римско-Католических костелов Могилевскому Митрополиту об отсутствии в их проповедях ссылок на политику (29.03. – 28.05.1837, 9.07.1855), 285 арк.

Оп.2

2.217. Спр.121. Дело о запрещении иностранным священникам совершать богослужения и произносить проповеди без предварительного разрешения епархиального начальства и МВД, 59 арк.

2.218. Спр.128. Дело о разъяснении установленного порядка о переходе лютеран в католичество, 28 арк.

2.219. Спр.130. Дело по жалобе католиков, произвольно причисленных к православной церкви, 99 арк.

2.220. Спр.136. Дело о лицах православного исповедания, перешедших в католичество, 95 арк.

Оп.3

2.221. Спр.2. Дело о преобразовании Римско-Католических Епархий в России и об учреждении новой Херсонской Епархии, 49 арк.

2.222. Спр.16. Конкордат 1847 года и соглашение о католических семинариях 1882 года, 60 арк.

2.223. Спр.28. Дело о конфискации земель Католической церкви и монастырей и об определении источников их содержания (15.01.1842 – 3.12.1855), 194 арк.

2.224. Спр.31. Дело об упразднении заштатных католических монастырей с небольшим количеством монахов и о переводе бывших в них монахов в штатные монастыри (5.07.1850 – 6.07.1862), 62 арк.

2.225. Спр.77. Дело о Харьковском костеле: о постройке здания, ремонтных работах, назначении и смещении священников и выборах синдиков. План костела (27.01.1850 – 10.12.1886), 30 арк.

2.226. Спр.117. Дело о контроле гражданской администрации за совершением молебствий и «крестных ходов» и о запрещении проводить их вне церковных оград (31.01.1857 – 15.09.1907), 97 арк.

2.227. Спр.119. Дело о принудительном введении русского языка в богослужении неправославных исповеданий, 84 арк.

2.228. Спр.121. Дело о запрещении иностранным священникам совершать богослужения и произносить проповеди без предварительного разрешения епархиального начальства и МВД (23.04.1875 – 15.07.1876), 59 арк.

2.229. Спр.130. Дело по жалобам католиков, произвольно причисленных к православной церкви (14.04.1857 – 17.07.1899), 99 арк.

Державний архів Саратовської області, м. Саратов
(ДАСО)

Ф.365. Тираспольская римско-католическая консистория
(1853-1918)

Оп.1

2.230. Спр.1. Указы Римско-Католической Духовной Коллегии за 1853 год, 39 арк.

2.231. Спр.11. Указы Римско-Католической Духовной Коллегии относящиеся к Тираспольской Епархии за 1854 год, 21 арк.

2.232. Спр.41а. Дело по отношению Департамента Духовных Дел Иностранных Исповеданий о доставлении статистических ведомостей о Римско-Католическом и Армяно-Католическом духовенстве вместе с отчетами Тираспольской семинарии за 1858 год, 110 арк.

2.233. Спр.57. Решение Консистории по прошению колонистов колонии Иозефстальской и Мариентальской о преследовании их местными властями за устройство увеселительных собраний, 20 арк.

2.234. Спр.58. Статистические сведения о церквах и училищах Римско-Католической Епархии за 1857 год, 124 арк.

2.235. Спр.89. Дело по приказу Римско-Католической Коллегии о доставлении в онную Ведомости о всех духовных и учебных капиталах, принадлежащих Тираспольской Епархии за 1858 год, 40 арк.

2.236. Спр.115. Решение Консистории о выдаче книги Генерал-Лейтенанту Пистолькорса для сбора денег на постройку Римско-Католической церкви в г. Елисаветграде (9.11.1859), 6 арк.

2.237. Спр.140. Указы Римско-Католической Духовной Коллегии за 1860 – 1883 год, 600 арк.

2.238. Спр.148. Решение Консистории о продаже картин из Николаевской Римско-Католической церкви по ветхости и их ненадежности (28.11.1860 – 19.12.1860), 4 арк.

2.239. Спр.151. Сведения и списки о Римско-Католических Духовных лицах и учреждениях, а также о церквях, каплицах по Тираспольской Епархии за 1860-1861 год, 83 арк.

2.240. Спр.157. Оценочная опись золотых и серебрянных вещей умершего Тираспольского Епископа Кана, 2 арк.

2.241. Спр.171. Центральный отчет по Тираспольской епархии за 1861 год, 30 арк.

2.242. Спр.247. Рапорты священноцерковнослужителей о починке и постройке вновь церквей и каплиц (22.11.1865 – 22.11.1876), 244 арк.

2.243. Спр.260. Отчет Хотинской Римско-Католической приходской церкви за 1866 – 1892 год. Опись церковного имущества, 346 арк.

2.244. Спр.286. Статистические сведения о народонаселении по Тираспольской Епархии и об училищах за 1868 год, 93 арк.

2.245. Спр.383. Переписка с прокурором Одесского Окружного суда о завещанных дворянином Михаилом Микуличем деньгах на постройку на месте Одесской Римско-Католической церкви дома для воспитания и обучения бедных детей римско-католического исповедания (23.06.1874 – 10.06.1877), 44 арк.

2.246. Спр.412. Разъяснения Департамента Духовных Дел Иностранных Исповеданий о порядке сношений Тираспольской Епархии с Католическим Престолом Папы Пия IX через заседателя в Римско-Католической Духовной Коллегии, 4 арк.

2.247. Спр.424. Решение Консistorии о закрытии по распоряжению Министра Внутренних дел каплицы, устроенной в городе Севастополе без разрешения Правительства (11.02.1875 – 22.12.1875), 14 арк.

2.248. Спр.426. Решение Консistorии об употреблении 1 000 руб., завещанных помещиком Михаилом Канарским в пользу Одесской церкви и 2 000 руб. на училище при ней (19.06.1875 – 4.08.1875), 15 арк.

2.249. Спр.489. Указ Римско-Католической Духовной Коллегии о точном соблюдении закона, уложенного в Т.1. Ч.1. ст.119 и 711 Т.10. Ч.1. относительно отдач в аренду земель Духовных установлений (27.09.1878 – 30.05.1880), 16 арк.

2.250. Спр.509. Статистические сведения о церквях и училищах Тираспольской Епархии за 1879 год, 109 арк.

2.251. Спр.519. Предписание главноначальствующего над Департаментом Духовных Дел Иностранных Исповеданий об учреждении из входящих в состав Симферопольского Римско-Католического прихода, селений Григорьевки, Ново-Киевки, Павловки, Преображенки, Александровки, Алексеевки, Ново-Михайловки и Дагмаровки Днепровского уезда, особого Перекопского прихода (17.11.1880 – 17.12.1880), 20 арк.

2.252. Спр.549. Предписание Департамента Духовных Дел Иностранных Исповеданий об устройстве в селении Мюнхене Ананьевского уезда Херсонской губернии особого Римско-Католического прихода (6.04.1881 – 2.05.1881), 8 арк.

2.253. Спр.555. Отчеты церквей Одесского Деканата за 1881 год, 79 арк.

2.254. Спр.573. Статистические ведомости о церквях и училищах Тираспольской Епархии за 1882 год, 75 арк.

2.255. Спр.581. Дело о подчинении Измаильской Римско-Католической церкви воссоединенной вновь из Румынского княжества к Бессарабской губернии, применительно к существующему до 1856 года порядка и о

назначении для этой церкви содержания 230 руб. ежегодно (6.08.1883 – 6.11.1884), 13 арк.

2.256. Спр.598. Предписание МВД по Департаменту Духовных Дел Иностранных Исповеданий об учреждении из селений Николаевки, Константиновки Мелитопольского уезда самостоятельного Римско-Католического прихода под названием Николаевки, 67 арк.

2.257. Спр.600. Предписание Духовных Дел Иностранных Исповеданий о разрешении устроить из селений Ландау, Мангейм, Кляйнфельд и Нейнкроненталь Херсонского уезда, нового Римско-Католического прихода под названием Мангеймский (9.01.1884 – 19.01.1884), 13 арк.

2.258. Спр.664. Указ Римско-Католической Духовной Коллегии о допущении в Римско-Католических церквях Империи и Царстве Польском ежегодного кружечного сбора в «неделю о слепом» или в какое-либо другое удобное время в пользу состоящего под покровительством Императрицы Мариинского Попечительства для призрения слепых (27.05.1887-6.07.1888), 93 арк.

2.259. Спр.667. Решение Консистории об основании при Керченской Римско-Католической церкви школы, 23 арк.

2.260. Спр.720. Указ Римско-Католической Духовной Коллегии об увольнении Тираспольского Епископа Франца Цотмана по состоянию здоровья от должности и назначение на его место Епископа Суффрагана Антония Церра, 16 арк.

2.261. Спр.730. Ведомости о числе церквей, священников и прихожан бракосочетавшихся, родившихся и умерших по церквям Тираспольской Епархии за 1890 год, 220 арк.

2.262. Спр.734. Рапорты священноцерковнослужителей о постройке церквей (20.09.1890 – 25.11.1897), 77 арк.

2.263. Спр.761. Книга по Ямбургскому приходу для сбора добровольных пожертвований на постройку каменной Римско-Католической церкви в г. Николаеве, херсонской губернии во имя Святого Иосифа, 5 арк.

2.264. Спр.770. Решение Консистории о порядке выдачи учителям церковных школ иностранных исповеданий свидетельств для пользования льготою по отбыванию воинской повинности (20.02.1892), 33 арк.

2.265. Спр.785. Решение Консистории об утверждении для церкви Тираспольской епархии, 54 арк.

2.266. Спр.846. Предписание Римско-Католической Духовной Коллегии о разрешении построить в городе Одессе вторую католическую церковь (15.01.1896 – 15.06.1899), 12 арк.

2.267. Спр.848. Предписание Римско-Католической Духовной Коллегии о постройке в г. Ялте Римско-Католического молитвенного дома с причислением его к Симферопольскому Римско-Католическому приходу (15.01.1896 – 25.07.1910), 135 арк.

2.268. Спр.851. Решение Консистории об отделении Зельцкого Римско-Католического прихода Одесского уезда, селения Кандель и об образовании из онного отдельного самостоятельного прихода (12.03.1896 – 20.03.1896), 10 арк.

2.269. Спр.861. Сведения о церквях и церковных служителях Тираспольской Епархии для составления Духовного календаря (рубрицелли) за 1896 год, 70 арк.

2.270. Спр.896. Переиска с Могилевской Римско-Католической Духовной Консисторией о сборе пожертвований на постройку Римско-Католического храма в г. Николаеве (20.01.1897 – 7.08.1897), 12 арк.

2.271. Спр.927. Рапорты священнослужителей о решении бракоразводных дел, о строительстве, ремонте, освящении церковных зданий за 1898 год, 15 арк.

2.272. Спр.928. Рапорт Капелана войск Одесского военного Округа о пожертвовании Виленской мещанина Юлиана Игнатьевича Каминского пустопорожного места в г. Севастополе (27.07.1898 – 21.09.1900), 15 арк.

2.273. Спр.979. Переписка с Визитатором Римско-Католической церкви священником Г. Барановским о завещании П. Хасибекани в пользу католической приходской школы, 13 арк.

**Ф.1166. Херсонская римско-католическая духовная консистория
(1801-1864)**

Оп.1

2.274. Спр.22. Дело о сборе пожертвований для строительства в местечке Тучкове в пригороде г. Измаила Бессарабской губернии Римско-Католического молитвенного дома (26.08.1822 – 23.03.1839), 18 арк.

2.275. Спр.46. Материалы ревизий Римско-Католических церквей, их филиалов и учебных заведений Могилевской Архиепархии в Екатеринославской и Херсонской губерниях, проведенных Визитатором Новороссийских Римско-Католических церквей каноником Рафаилом Мусницким, за 1831 – 1839 год, 76 арк.

2.276. Спр.47. Материалы ревизий Римско-Католических церквей, их филиалов и учебных заведений Могилевской Архиепархии, проведенных Визитатором Новороссийской Римско-Католической церкви каноником Рафаилом Мусницким за 1831, 1841, 1842 год, 158 арк.

2.277. Спр.48. Материалы ревизий Римско-Католических церквей, их филиалов и учебных заведений Могилевской Архиепархии, проведенных Визитатором Новороссийской Римско-Католической церкви каноником Роном Галицким, за 1831, 1841, 1842 год, 199 арк.

2.278. Спр.78. Материалы ревизии Симферопольской Римско-Католической церкви за 1836 год, 10 арк.

2.279. Спр.154. Дело о постройке в г. Керчи костела и о снабжении синдиков этой церкви необходимой литературой и инструкциями (2.04.1841 – 8.07.1848), 31 арк.

2.280. Спр.169. Материалы ревизий Римско-Католических приходских церквей Новороссийского края за 1842 – 1843 год, 162 арк.

2.281. Спр.193. Решение Консистории по отношению Таврического Губернского Правления о дозволении в городе Бердянске построить Римско-Католический костел тамошним прихожанам (2.12.1843 – 15.11.1848), 52 арк.

2.282. Спр.209. Дело о строительстве каплицы вблизи Мангеймской приходской Римско-Католической церкви в Херсонской губернии за 1844 год, 12 арк.

2.283. Спр.211. Дело о сборе пожертвований на постройку костела в г. Херсоне за 1844 – 1868 год, 301 арк.

2.284. Спр.318. Материалы ревизий Римско-Католической церкви колонии Зельц Херсонской губернии за 1850 год, 4 арк.

2.285. Спр.322. Материалы ревизии Римско-Католической церкви в городе Керчи за 1850 год, 4 арк.

2.286. Спр.343. Дело о устройстве в г. Перекопе Римско-Католического молитвенного дома (6.05.1850 – 17.01.1858), 16 арк.

2.287. Спр.348. Указы Императора Николая I, присланные Римско-Католической Духовной Коллегией Херсонскому Епископу Фердинанду Кану для ознакомления (09.01.1851 – 29.12.1851), 77 арк.

2.288. Спр.359. Материалы ревизий Римско-Католической церкви колонии Кляйнлибенталь Херсонской губернии, проведенной капелланом ксендзом Дидаком Самбором за 1851 год, 6 арк.

2.289. Спр.360. Опись Римско-Католической Ландауской приходской церкви Херсонской губернии Одесского уезда за 1851 год, 6 арк.

2.290. Спр.362. Материалы ревизии Римско-Католических церквей г. Николаева, проведенной настоятелем церкви магистром Богословия Пашкевичем за 1851 год, 4 арк.

2.291. Спр.366. Материалы ревизии Римско-Католической церкви г. Хотина Бессарабской губернии, проведенной ее настоятелем ксендзом Казимиром Гуляницким за 1851 год, 3 арк.

2.292. Спр.369. Дело о производстве ремонта каменного дома, завещанного Римско-Католической церкви г. Керчи, означении жалованья настоятелю этой церкви за 1851 – 1853 год, 70 арк.

2.293. Спр.387. Дело об учреждении отдельного прихода в колонии Францфельд Херсонской губернии за 1852-1855 год, 22 арк.

2.294. Спр.389. Дело о получении разрешения на производство ремонта и реставрации Римско-Католических церквей и каплиц в утвержденных Правительством приходах без дополнительного подтверждения этого права (24.10.1852 – 28.04.1854), 12 арк.

2.295. Спр.393. Дело о преподавании русского языка в приходских училищах Саратовских и Южных колоний России (10.05.1852 – 19.10.1853), 26 арк.

2.296. Спр.400. Дело о злоупотреблениях синдика Херсонской Римско-Католической церкви С. Квасневского (12.11.1852 – 16.09.1854), 53 арк.

*Державний архів Житомирської області, м. Житомир
(ДАЖО)*

**Ф.90. Візитатор римо-католицьких монастирів Луцько-
Житомирської єпархії, м. Житомир Волинської губернії
(1796-1904)**

Оп.1

2.297. Спр.67. О перемещении ксендза Годлевского в Ржищевский костел и иеромонаха Ерузальского, 1852 год, 3 арк.

2.298. Спр.148. Указ Консистории о закрытии Бердичевского первоклассного Кармелитского монастыря, 1866 год, 7 арк.

2.299. Спр.197. Указ Консистории об упразднении Староконстантиновского и Ходорковского монастыря и переписка по этому вопросу, 1886 год, 10 арк.

2.300. Спр.1315. Описание приходских Римско-Католических костелов по Владимиро-Волынскому Деканату за 1888 год, 70 арк.

Оп.2

2.301. Спр.12. Список костелов и каплиц римско-католических в Киевской губернии, 1891 год, 49 арк.

Ф.96. Луцько-Житомирський римо-католицький кафедральний капітул, м. Житомир Волинської губернії (1796-1875)

Оп.1

2.302. Спр.6. Распоряжение Министерства Внутренних Дел о том, чтобы денежные и вещественные аннаты ни под каким предлогом не были получены Римско-Католическим духовенством (29.10.1858), 5 арк.

Ф.178. Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія, м. Житомир Волинської губернії (1892-1912)

Оп.1

2.303. Спр.203. Рапорты о непринятии на службу лиц униатского и православного вероисповедания, 1836 год, 35 арк.

Оп.2. Т.2

2.304. Спр.988. Указы Римско-Католической Коллегии и приложения Министерства Внутренних Дел за 1843 год, 627 арк.

2.305. Спр.1013. Указы Римско-Католической Коллегии и приложения Министерства Внутренних Дел за 1873 год, 550 арк.

2.306. Спр.1060. Протоколы Луцко-Житомирской Римско-Католической Духовной Консистерии за 1873 – 1911 год, 131 арк.

2.307. Спр.1062. Ведомость о капиталах и аннуатах упраздненных в 1832 году монастырей Луцко-Житомирской Римско-Католической Епархии за 1873 год, 365 арк.

Оп.4

2.308. Спр.5. Дело о представлении духовенством ведомостей о состоянии приходских училищ, 483 арк.

2.309. Спр.23. Переписка Епископа Цецишовского с Луцко-Житомирской Консистерией по разным вопросам, 65 арк.

2.310. Спр.59. Циркуляры и распоряжения гражданских учреждений, 20 арк.

2.311. Спр.67. Ведомости о состоянии приходских училищ и духовных семинарий Луцкой епархии, 185 арк.

2.312. Спр.86. Рапорты Римско-Католического духовенства о том, что они не будут склонять лиц других исповеданий к принятию католической веры за 1826 год, 26 арк.

2.313. Спр.90. Отзывы Волынского губернатора по разным вопросам, 30 арк.

2.314. Спр.95. Дело о состоянии Римско-Католического духовенства Луцкой епархии и находящихся в их ведении училищ и богоугодных заведений, 234 арк.

Оп.7. Т.3

2.315. Спр.3563. О высылке на жительство в Ходоровский монастырь ксендза Кореновского, 34 арк.

Оп.25

2.316. Спр.424. Дело о преследовании католиков православным священником (1873-1897), 97 арк.

2.317. Спр.1049. Дело о преследовании православным приходским священником Кульчицким администратора Михалковецкого приходского костела ксендза Кочаровского (1874-1897), 28 арк.

Оп.52

2.318. Спр.16. Указы Консистории, рапорты настоятелей костелов и переписка с ними по обсуждению распоряжений МВД о запрещении учреждать духовные братства при костелах (7.01.1859-10.12.1859), 345 арк.

Ф.496. Луцько-Житомирська католицька духовна семінарія, м. Житомир Волинської губернії (1774-1916)

Оп.1

2.319. Спр.1. Содержание доклада Министра просвещения графа Завадского царю о передаче здания Виленского августинского монастыря главной духовной семинарии, 5 арк.

2.320. Спр.5. Переписка Епископа Пивницкого и ксендза Чайковского с ректором Духовной семинарии о переходе преподавания на русский язык, об аспиранте Граевском и об учащихя, 1843 год, 23 арк.

Ф.679. Римско-католицький костьол св. Варвари, м. Бердичів Бердичівського повіту Київської губернії

Оп.1

2.321. Спр.16. Описание инвентаря приходского Римско-Католического костела св. Варвары и свидетельства прихожан (1909 – 1921), 15 арк.

*Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв
(ДАМО)*

Ф.410. Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії

Оп.1

2.322. Спр.92. Указ Его Императорского Величества, Самодержца Всероссийского, из Херсонской Духовной Консистории, 15 арк.

2.323. Спр.234. Указы Его Императорского Величества за 1843 – 1844 год, 219 арк.

2.324. Спр.239. Указы Его Императорского Величества (30.01.1846 – 24.12.1846), 120 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса

(ДАОО)

Ф.628. Римо-католицькі парафіяльні церкви (костели) м. Одеси, с. Мангейм, с. Северинівка (1814-1919)

Оп.1

2.325. Спр.1. Договори, купчии, плани и чертежи Одесского Римско-Католического костела Успения Пресвятой Девы Марии, 53 арк.

2.326. Спр.5. Римско-Католическая Севериновская метрическая книга записи актов смерти (1844-1858), 350 арк.

Нікопольський краєзнавчий музей, м. Нікополь

(НКМ)

Укази із Свято-Покровської церкви з фондів НКМ

2.327. Кн. 24939. – Арх. 8149. Указ від 8 травня 1837 р. Рукописний. Указ повідомляє, що Павлоградського повіту селища Васильківки Вознесенської церкви священник Павло Наценко при усякій нагоді напивається і веде непотрібно треби, то ж відсторонити його від священства, 1 арк

2.328. Кн. 24933. – Арх. 8143. Указ від 10 жовтня 1828 р. Рукописний. Указ повідомляє, що купець першої гільдії Леон Ровенський, який завідує

Павлоградським пітейним відкупом, на вимогу консисторії не проводити обшуки і конфіскації горілки в церковних оселях, повідомляє, що багато духовних осіб женуть нелегально алкоголь, то ж щоб такого більше не було, 1 арк.

2.329. Кн. 24965. – Арх. 8175. Указ від 4 жовтня 1794 р. Рукописний. Указ наказує священикам пропагувати серед греко-католиків, що живуть в єпархії ідеї переходу до православ`я, 1 арк.

2.330. Кн. 24969. – Арх. 8179. Указ від 31 грудня 1825 р. Рукописний. Указ повідомляє, що за рапортом нікопольського священика Івана Станіславського розбиралась справа паламаря Покровської церкви Давида Вишневецького, який п`яним заліз у різницю Покровської церкви і вкрав гроші, які віддав шинкарю Лісюкову, що викупити заставлені тулуп та сюртук, потім знову випив і знову заліз за грошима, але був п`яним відчинити не зміг і був захоплений на місці злочину, частину грошей знайшли захованою на дзвіниці, частину віддав шинкар, то ж наказати втискати з паламаря 19 руб 40 коп., якій він вкрав, 1 арк.

2.331. Кн. 25005. – Арх. 8215. Указ від 10 червня 1817 р. Рукописний. Указ повідомляє, що Херсонське губернське правління розглянуло скаргу тираспольських селян на священиків, що брали непомірну плату за треби, наказало, щоб далі усі виплати були по закону і повідомило про це в Молдавський екзархат, 1 арк.

2.332. Кн. 25005. – Арх. 8215. Указ від 14 травня 1817 р. Рукописний. Указ повідомляє про справу священика Олексія Мілінського із селища Великий Токмак, Мелітопольського повіту, Таврійської губернії, який поїхав на сесію земського суду у с. Новоолександрівку для приведення до присяги свідків, а по дорозі, у різних місцях пив вино, а в с.Терни купив штоф вишнівки і теж її пив, а коли прибув до селища духоборів Терпіння, став на постій до духобора Захарова, де знову пив вино і вишнівку, а потім почав робити непристойні пропозиції дружині господаря, а мати Захарова вдарив по голові і вона впала без тями, а коли прийшов староста із Захаровим

порвав на собі сорочку і вимагав дівки. Священника зв'язали мотузкою, а потім закували у кінське залізо. Забрали у нього хрест і називаючи рогулькою, розламали та потоптали, 1 арк.

2.333. Кн. 25008. – Арх. 8218. Указ від 16 вересня 1818 р. Рукописний. Указ повідомляє що священник Благовіщенської церкви селища Томаківки Катеринославського повіту Матвій Германовський постійно пиячить і веде у такого вигляді службу, чим вводить прихожан у спокусу, тож направити його причетником у нікопільську Свято-Покровську церкву на виправлення, 1 арк.

2.334. Кн. 25008. – Арх. 8218. Указ від 9 лютого 1818 р. Рукописний. Указ повідомляє, що в консисторію направляються кандидати на чини священників і дяків, які не вміють ні читати, ні співати, тож надалі спочатку треба проводити апробацію, а потім направляти до консисторії, 1 арк.

2.335. Кн. 25061. - Арх. 8271. Указ від 19 серпня 1810 р. Рукописний. Указ повідомляє, що до Катеринославської єпархії пробираються збирачі милостині, які називають себе настоятелями та ігуменами закордонних монастирів і вводячи в оману паству забирають собі гроші. Тож таких ловити і не пущати, якщо у них нема документа від катеринославського архієпископа, 1 арк.

2.336. Кн. 25088. – Арх. 8298. Указ від 4 серпня 1819 р. Рукописний. Указ повідомляє про доповідь міністра юстиції князя Лобанова-Ростовського імператору про погану поведінку священнослужителів – розпуста і пияцтво, то ж наказано карати всілякі грішні поступки духовних осіб жорстоко, 1 арк.

3. Збірники документів і матеріалів, довідники

3.337. Адрес-календарь и справочная книжка Николаевского Градоначальства на 1902 год. – Николаев: Русская типо-литография, 1901. – 214 с.

3.338. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в империи Российской и Царстве Польском. - СПб.: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1849. – 269 с.

3.339. Атлас Российской империи, содержащий в себе 51 губернию, 4 области, Царство Польское и Княжество Финляндское. – СПб.: Военнотопографическое Депо, 1830. – 64 с.

3.340. Атлас Российской Империи, содержащий в себе 51 губернию, 4 области, Царство Польское и Княжество Финляндское. - СПб.: Военнотипотографическое депо, 1835. – 68 с.

3.341. Белоголов И. Акты и Документы относящиеся к устройству и управлению римско-католической церкви в России / И. Белоголов. – Петроград: Типография Д. А. Алексеева, 1915. – Т.1. (1762-1825г.). – 483 с.

3.342. Білоусова Л. Г. Метричні книги у Державному архіві Одеської області / Л. Г. Білоусова // Зведений каталог метричних книг. Православ'я, католицизм, протестантизм, вірменські сповідання, іудаїзм, іслам. - Вип. 1. (1797-1939). – Одеса: Прес-кур'єр, 2011. - С. 76-115.

3.343. Великий А. Г. З Літопису Християнської України / А. Г. Великий. - Кн.1. - Рим: Вид-во отців Василіян, 1968. – 278 с.

3.344. Великий А. Г. З літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану / А. Г. Великий. – Кн.9. – Рим: Вид-во отців. Василіян, 1977. – 304 с.

3.345. Восстание 1863 г. и русско-польские эволюционные связи 60-х гг. XIX в. Сборник статей и материалов / Акад. наук СССР. Ин-т истории; Под ред. В. Королюка и С. Миллера. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. - 731 с.

3.346. Восстание в Литве и Белоруссии 1863—1864 гг.: материалы и документы / Под общ. ред. В. Дьякова. – М. - Вроцлав: Наука, 1965. - 586 с.

3.347. Державний архів Херсонської області. Путівник. – Київ: [б.н.в.], 2003. – 735 с.

3.348. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: В 3 т. / Акад. наук СССР. Ин-т славяноведения и балканистики; Под ред. И.С. Миллера, И.С. Нарского. – М.: Госполитиздат, 1956. - Т. 1. - 784 с.; Т. 2. - 884 с.; Т. 3. – 1156 с.

3.349. Кодекс канонического права – М.: Издание Института философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. - 620 с.

3.350. Лебедева Г. Новые материалы о “Содружестве польского народа” и Шимоне Конарском / Г. Лебедева // Из истории общественно-политического движения в России XIX в. – М.: Министерство культуры РСФСР, Гос. истор. музей, 1967. - С. 5-33.

3.351. Литургический календарь Луцко-Житомирской Епархии и костелов Подольской губернии, изданный по распоряжению преосвященного Карла - Антония Недзьялковского епископа Луцко-Житомирского на 1905 год. – [б.м.], 1904. – 104 с.

3.352. Отчет о деятельности Правления приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе и о приходе и расходе сумм этого общества за 1887 год. – Одесса: [б.н.и.], 1888. – 15 с.

3.353. Отчет о деятельности Правления приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе за 1899 год. – Одесса: Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного дела, 1900. – 27 с.

3.354. Отчет о деятельности Правления приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе за 1899 год. – Одесса: Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного дела, 1900. – 27 с.

3.355. Отчет Правления приходского благотворительного общества при римско-католической церкви в Одессе за 1900 год. – Одесса: Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного дела, 1901. – 41 с.

3.356. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий. – Вып.6. – СПб.: Паровая Типо-Литография Н.Л.Ныркина, 1905. – 60 с.

3.357. Путеводитель и Адрес-календарь города Николаева на 1869 год. – Николаев: Типография Управления Николаевского порта (Е. С. Павловского), 1869. - 114 с.

3.358. Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861—1862 гг.: материалы и документы / гл. ред. : С. Кеневич. — М.: Наука, 1964. — 707 с.

3.359. Ratio Studiorum: Уклад студії Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Пер. з лат. Р. Паранько, пер. з англ. А.Маслюха. – Львів: Свічадо, 2008. – 252 с.

3.360. Сборник документов, уясняющих отношения латино-польской пропаганды к русской вере и народности. – Вильна: Тип. И. Блюмовича, 1865. – 132 с.

3.361. Статистика Российской империи. Движение населения в Европейской России за 1885 год. - СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, Типография МВД, 1890. – 211 с.

3.362. Статистический временник Российской империи. Монастыри в Российской империи. - Серия 3. – Вып.18. - СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, Типография Эттингера, 1887. – 106 с.

3.363. Статистический временник Российской империи. Указатель изменений в распределении административных единиц и границ империи с 1860 по 1887. - Серия 3. – Вып.19. - СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, Типография Эттингера, 1887. – 78 с.

3.364. Статистический временник Российской империи. Движение населений в Европейской России за 1881 год. - Серия 3. – Вып.20. - СПб.: Издание Центрального статистического комитета МВД, Типография Эттингера, 1887. – 385 с.

3.365. Труды Херсонского губернского статистического комитета. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. - Книга вторая. Отделение первое. – Херсон: Херсонская губернская типография, 1863. – 299 с.

3.366. Устав Киевского Римско-Католического Благотворительного Общества. – К.: Тип. Р.К.Лубковского, 1916. – 20 с.

3.367. Церковный Римско-Католический указатель для Тираспольской Епархии на 1879 год. – Саратов, 1878. – 112 с.

3.368. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. - Т.15. — СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1895. – 960 с.

4. Індивідуальні монографії

4.369. Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма / Е. А. Адамов. - М.: Госоцэкгиз, 1931. – 144 с.

4.370. Андрухов П. Волинська земля (хроніка-джерела-постаті)/ П. Андрухов. – Сокаль: [б.н.в.], 1992. – 88 с.

4.371. Антонович В. Б. Очерк отношения Польского государства к православию и Православной церкви // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публістичні твори / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – С. 458 – 469.

4.372. Антонович В. Б. Очерк состояния Православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII и до конца XVIII столетия // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публістичні твори / В. Б. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – С. 470 – 532.

4.373. Аскенази Ш. Царство Польское. 1815-1830 годы / Ш. Аскенази. – М.: Книгоиздательство писателей в Москве, 1915. – 167 с.

4.374. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалий. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 120 с.

4.375. Батюшков П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / П. Н. Батюшков. - СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1890. – 588 с.

4.376. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. - СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1891. – 401 с.

4.377. Батюшков П. Н. Холмская Русь. Исторические судьбы русского зарубежья / П. Н. Батюшков. - СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1887. – 271 с.

4.378. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис / Ю. Білоусов. – Житомир: облдрукарня, 2000. – 314 с.

4.379. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля / Д. Блажейовський. - Львів: Каменяр, 1995. – 646 с.

4.380. Блажейовський Д. Деякі сумні сторінки з історії України та дещо про її сусідів. Україну кращу треба нам самим будувати: збірка особистих спостережень та рефлексій автора / Д. Блажейовський. - Львів: Каменяр, 2007. - 640 с.

4.381. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (988-1990) / Д. Блажейовський. – Рим: Вид-во Українського католицького університету ім. св. Климента Папи, 1990. – 539 с.

4.382. Блажейовський Д. Українська Папська мала семінарія св. Йосафата в Римі (1951-1990) / Д. Блажейовський. – Рим: Вид-во Українського католицького університету ім. св. Климента Папи, 1990. – 192 с.

4.383. Брянцев П. Д. Состояния Польши под владычеством русских императоров после падения ее до 1830 года или до первого восстания поляков / П. Д. Брянцев. – Вильно: Тип. Вилен. прав. св-дух. братства, 1895. – 51 с.

4.384. Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст./ Н. М. Буланова. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2007. – 232 с.

4.385. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. А. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.

4.386. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Буравський. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.

4.387. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1858. – Ч.1.– 45 с.

4.388. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1859. – Ч.2., Кн.1.– 632 с.

4.389. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.2., Кн.2. – 604 с.

4.390. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.3. Кн.1. – 777 с.

4.391. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.3. Кн.2. – 746 с.

4.392. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.3. Кн.3. – 725 с.

4.393. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1862. – Ч.3. Кн.4.– 224 с.

4.394. Варадинов Н. В. История министерства внутренних дел. В 8 Т. / Н. В. Варадинов. – СПб.: Тип.М-ва внутренних дел, 1863. – Кн.8.– 656 с.

- 4.395. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
- 4.396. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын (А. А. Палтов). – СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1893. – 286 с.
- 4.397. Вылежинский Ф. И. Император Николай и Польша в 1830 году / Ф. И. Вылежинский. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1905. – 172 с.
- 4.398. Горбик О. О. Римо-католицькі костьоли Києва та Київщини / О. О. Горбик. – К.: Вид-во «Техніка», 2004. – 118 с.
- 4.399. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.
- 4.400. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е. И. Дружинина – М.: Изд-во акад. наук СССР, 1959. – 279 с.
- 4.401. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е. И. Дружинина – М.: Наука, 1970. – 388 с.
- 4.402. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. / Е. И. Дружинина – М.: Наука, 1981. – 215 с.
- 4.403. Евреинов Г. А. Автономия Царства Польского / Г. А. Евреинов. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. – 19 с.
- 4.404. Есинов В. В. Автономия Польши с точки зрения финансовых, экономических и других интересов России / В. В. Есинов. – Варшава: [б.н.и.], 1907. – 143 с.
- 4.405. Зайцев В. М. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.: опыт статистического анализа / В. М. Зайцев. - М.: Наука, 1973. – 229 с.
- 4.406. Заковоротний Д. И. Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803-1944). К двухсотлетию первых немецких поселений в

Николаевской области / Д. И. Заковоротный. - Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. - 152 с.

4.407. Зваричук Е. О. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Е. О. Зваричук. – Кам'янець-Подільський: [б.н.в.], 2007. – 64 с.

4.408. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К.: Либідь, 1994. – 180 с.

4.409. Иванцов-Платонов А. М. О римском католицизме и его отношениях к православию: Очерк истории вероучения, богослужения, внутреннего устройства Римско-Католической Церкви и ее отношении к православному Востоку. Ч. 2. Очерк истории папства и рассмотрение римского учения о папской власти / А. М. Иванцов-Платонов. — М.: О-во распротр. полез. кн., 1870. — 262 с.

4.410. Ильин А. Иезуиты и их влияние на историю человечества / А. Ильин. – М.: Изд. И. Д. Сытина, 1905. – 79 с.

4.411. Івченко А. С. Найвидатніші храми України / А. С. Івченко. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. – 224 с.

4.412. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века/ В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1976 – 305 с.

4.413. Кабузан В. М. Народы России в XVIII - первой половине XIX века (По материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1971. – 190 с.

4.414. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1990. – 256 с.

4.415. Кандидов Б. П. Церковь и 1905 год: очерки и материалы. Изд. 2-е / Б. П. Кандидов. – М.: Атеист, 1930. – 170 с.

4.416. Канторович Я. А. Законы о вере и веротерпимости с приложением свода разъяснений по кассационным решениям Сената / Я. А. Канторович. - СПб.: Типография Г. А. Бернштейна, 1899. – 291 с.

4.417. Кареев Н. Polonica: Сборник статей по польским делам (1881-1905) / Н. Кареев. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – 268 с.

4.418. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейших времен до настоящего времени / Г. Я. Киприанович. – Вильна: Тип. И. Блюмовича, 1895. – 165 с.

4.419. Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии: извлечено из Вестника юго-западной и западной России / Ф. Китченко. – К.: [б.н.и.], 1863. – 22 с.

4.420. Ковальчук Я. Єзуїти / Я. Ковальчук. – Харків: Держвидав України, 1930. – 70 с.

4.421. Ковальчук Я. Ксьондзи на Україні / Я. Ковальчук. – Харків: Держвидав України, 1929. – 160 с.

4.422. Коляденко С. Кременецкий лицей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / С. Коляденко. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2003. – 136 с.

4.423. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Н. И. Костомаров. – СПб.: Тип. Ф. С. Сущинского, 1870. – 873 с.

4.424. Коялович М. П. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к документам, объясняющим историю западнорусского края и его отношения к России и к Польше / М. П. Коялович. — СПб.: Тип. Праца, 1865. – 862 с.

4.425. Красножен М. Иноверцы на Руси: Положение неправославных христиан в России / М. Красножен. – Т. I. - Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1900.– 205 с.

4.426. Красножен М. Отношения русской церковной и государственной власти к иноверцам / М. Красножен. – Юрьев: [б.н.и.], 1900. – 58 с.

- 4.427. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
- 4.428. Крывелев И. А. Габриэль-сатаноборец: Хроника времен папы Льва XIII / И. А. Крывелев. – М.: Советская Россия, 1978. - 144 с.
- 4.429. Кулаковский П. А. Поляки и вопрос об автономии Польши / П. А. Кулаковский. - СПб.: Тип. В. Д. Смирнова, 1906. – 24 с.
- 4.430. Липинський В. Релігія і Церква в історії України / В. Липинський. – Львів: Дружина, 1933. – 133 с.
- 4.431. Лисий А. К. Вінницький капуцинський монастир / А. К. Лисий. – Вінниця: [б.н.в.], 1995. – 128 с.
- 4.432. Лисий А. К. Нариси історії Мурафського костьола Непорочного Зачаття Діви Марії (1625 – 2000) / А. К. Лисий. – Вінниця: [б.н.в.], 2000. – 144 с.
- 4.433. Лісевич І. Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 – 1917 рр.) / І. Т. Лісевич. - – К.: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1997. – 240 с.
- 4.434. Лось В. Костел св. Миколая у Києві. Історичний нарис (1896 – 1938 рр.) / В. Лось. – К.: Фенікс, 2010. – 152 с.
- 4.435. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Ч.1. - Саут Баунд Брук: Видання Української православної церкви в США, 1966. – 288 с.
- 4.436. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава: [б.н.в.], 1931. – 134 с.
- 4.437. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви / Г. Лужницький. – Філадельфія: Вид-во Союзу українців-католиків «Провидіння», 1954. – 723 с.
- 4.438. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1967. – 258 с.
- 4.439. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX ст. / Г. И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 149с.

- 4.440. Мельгунов С. П. Церковь и государство в России / С. П. Мельгунов. - Кн. I. - М.: Т-во И. Д. Сытина, 1907. – 193 с.
- 4.441. Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. Милютин. – М.: Университетская типография, 1862. – 571 с.
- 4.442. Миско М. В. Польское восстание 1863 года / М. В. Миско. - М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 336 с.
- 4.443. Морошкин М. Иезуиты в России. С царствования Екатерины II и до нашего времени. В 2-х т. / свящ. М. Морошкин. - Т.1. – СПб.: Тип. II-го отд-ния Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1870.– 501 с.
- 4.444. Морошкин М. Иезуиты в России. С царствования Екатерины II и до нашего времени. В 2-х т. / свящ. М. Морошкин. - Т.2. – СПб.: Тип. II-го отд-ния Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1888. - 528 с.
- 4.445. Мчедлов М. П. Католицизм / М. П. Мчедлов. – М.: Политиздат, 1970. - 278 с.
- 4.446. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв / І. Нагаєвський. – Ч. 1. – Мюнхен: УКУ ім. Св. Климента Папи, 1964. – 366 с.
- 4.447. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв / І. Нагаєвський. – Ч. 2. – Мюнхен: УКУ ім. Св. Климента Папи, 1967. – 601 с.
- 4.448. Надтока Г. М. Православна церква в Україні. 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – Київ: Знання, 1998. – 270 с.
- 4.449. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Г. М. Надтока. – Київ: Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка, 1996. – 110 с.
- 4.450. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. В 2 т. / І. Огієнко. – Прага: Вид-во Ю.Тищенко, 1942. – Т.1-2. – 460 с.
- 4.451. Олійників О. Наснага одеської душі. Одеські храми та добродійні товариства і осередки / О. Олійників. – Одеса: Астропринт, 2008. – 240 с.

- 4.452. Палладіна Т. Римсько-католицька церква у Києві / Т. Палладіна. – К.: Київсько-Житомирська Дієцезія, 2002. – 108 с.
- 4.453. Перлинг О. Россия и папский престол / О. Перлинг. – М.: Современные проблемы, 1912. – 452 с.
- 4.454. Петров Н. И. Волынь. Исторические судьбы Юго - Западного края / Н. И. Петров. – СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза» 1888. – 438 с.
- 4.455. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание / Н. И. Петров. – СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1891. – 401 с.
- 4.456. Петров Н. И. Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья / Н. И. Петров. – СПб.: Тип. Тов. «Общественная польза», 1887. – 321 с.
- 4.457. Писаревский Г. Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Г. Г. Писаревский. – М.: МСНК, 2011. – 224 с.
- 4.458. Писаревский Г. Г. К истории Польской революции 1830 г. / Г. Г. Писаревский. – Баку: Изд-во АзГНИИ, 1930. – 80 с.
- 4.459. Плесская-Зебольд Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. - Одесса: Астропринт, 2008. - 136 с.
- 4.460. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803-1920 / Э. Г. Плесская - Зебольд. - Одесса: ТЭС, 1999. - 521 с.
- 4.461. Погодин А. Л. История польского народа в XIX ст. / А. Л. Погодин. – М.: Г. А. Леман и С. И. Сахаров, 1915. – 297 с.
- 4.462. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. - Т.2. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
- 4.463. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX століть / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: [б.н.в.], 1952. – 140 с.
- 4.464. Попов А. И. Римско-католический костел, называемый каплицею, при Ровенском реальном училище в связи с польским вопросом в Юго-Западном крае / А. И. Попов. – К.: [б.н.и.], 1914. – 107 с.

4.465. Самарин Ю. Иезуиты и их отношение в России. Письма к иезуиту Мартынову Ю. Самарина / Ю. Самарин. – М.: Тип. Лазаревского инст. (А. Мамонтов), 1866. – 304 с.

4.466. Сейко Н. А. Добročинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.

4.467. Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів / Г. Сергієнко. – К: Наукова думка, 1971. – 300 с.

4.468. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской Епархии / свящ. Е. Сецинский. – Каменец-Подольский: [б.н.и.], 1895. – 611 с.

4.469. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: Тип. наследников Д. Крайза, 1875. – Вып.1. – 529 с.

4.470. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: Тип. Подольской губ., 1872. – 536 с.

4.471. Сінкевич Н. О. *Laudar benedicere praedicare*: Домініканський орден на Волині в кінці ХУІ – на початку ХІХ століття: монографія / Н. О. Сінкевич. – К.: Кайрос, 2009. – 408 с.

4.472. Скоропадская А. Граф Юлий Помпеевич Литта / А. Скоропадская. – СПб.: [б.н.и.], 1904. – 38 с.

4.473. Смирнов А. Ф. Восстание 1863 г. в Литве и Белоруссии / А. Ф. Смирнов. - Минск: Изд-во АН СССР, 1963. — 392 с.

4.474. Смирнов А. Ф. Революционные связи народов России и Польши, 30 - 60 годы XIX века / А. Ф. Смирнов. – М.: Соцэкгиз, 1962 . – 425 с.

4.475. Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. - К.: Наукова думка, 1978. - 191 с.

4.476. Спичаков Л. А. Православие и римское католичество на западной окраине России / Л. А. Спичаков. - М.: О-во истории и древностей Рос. при Моск. ун-те, 1872. – 24 с.

4.477. Стеблецький С. Переслідування української і білоруської католицької церкви російськими царями / С. Стеблецький. - Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. - 98 с.

4.478. Студницкий В. Польша в политическом отношении от разделов до наших дней / В. Студницкий. – СПб.: Пушкинская Скоропечатня, 1908. – 199 с.

4.479. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1908. — 348 с.

4.480. Терновский Ф. А. Император Петр I в его отношениях к католицизму и протестантизму / Ф. А. Терновский. – Киев: Киевская духовная академия, 1863. – 32 с.

4.481. Толстой Д. Об иезуитах в Москве и Петербурге. Исторический очерк / Д. Толстой. – СПб.: Тип. II-го отд-ния Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1859. – 23 с.

4.482. Толстой Д. А. Римский католицизм в России. Историческое исследование. В 2-х т. / Д. А. Толстой. – Т.1. - СПб.: Издание и типография В. Демакова, 1876. – 537 с.

4.483. Толстой Д. Римский католицизм в России : историческое исследование В 2-х т. / Д. Толстой. – СПб.: Издание и типография В. Демакова, 1876. – Т.1. - 537 с. – Т.2. – 139 с.

4.484. Урсу Н. О. Мистецька спадщина Домініканського ордену ХУІІ – ХІХ ст. на території України / Н. О. Урсу. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2007. – 368 с.

4.485. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні / Ю. Федорів. – Торонто: «Укр. Видавнича Спілка» в Лондоні, 1967. – 362 с.

- 4.486. Франко І. Католицький панславізм // Франко І. Вибрані суспільно-політичні твори / І. Франко. – К.: Держполітвидав, 1956. – С.152 – 160.
- 4.487. Франко І. Про Ватикан, унію та католицизм / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1981. – 285 с.
- 4.488. Франко І. Проти Ватикану / І. Франко. – К.: Держполітвидав України, 1953. - 134 с.
- 4.489. Цветаев Д. В. Из истории иностранных исповеданий в России в XVI–XVII / Д. В. Цветаев. - М.: Университетская типография, 1886. – 462 с.
- 4.490. Цветаев Д. В. Положение иноверия в России: историческое обозрение / Д. В. Цветаев. - Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1904. – 28 с.
- 4.491. Чихачев Д. Н. Вопрос о располячении костела в прошлом и настоящем / Д. Н. Чихачев. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1913. – 112 с.
- 4.492. Чубатий М. Українська Католицька Церква / М. Чубатий. – Рим: [б.н.в.], 1934. – 23 с.
- 4.493. Шейнман М. М. Ватикан и католицизм в конце XIX - начале XX в. / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 468 с.
- 4.494. Шейнман М. М. Краткие очерки истории папства / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. - 192 с.
- 4.495. Шейнман М. М. От Пия IX до Иоанна XXIII: Ватикан за 100 лет / М. М. Шейнман. – М.: Наук, 1966. – 197 с.
- 4.496. Шейнман М. М. От Пия IX до Павла VI / М. М. Шейнман. – М.: Наука, 1979. – 175 с.
- 4.497. Шейнман М. М. Папство / М. М. Шейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. - 210 с.
- 4.498. Шолкович С. В. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России / С. В. Шолкович. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1887. - Вып. 2. – 493 с.

5. Колективні монографії

5.499. Дьяков В. А., Зайцев В. М., Обушенкова Л. А. Социальный состав участников польского восстания 1830-1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи) / В. А. Дьяков, В. М. Зайцев, Л. А. Обушенкова // Историко-социологические исследования: на материалах славянских стран. - М.: [б.н.и.], 1970. - С. 19-168.

5.500. Жилюк С. І., Бойко Б. Є. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острог: Нац. ун-т «Остроз. акад.», 2010. – 228 с.

5.501. Задворный В., Юдин А. История Католической Церкви в России. Краткий очерк / В. Задворный, А. Юдин. - М.: Издание колледжа католической теологии имени св. Фомы Аквинского, 1995. – 36 с.

5.502. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – Київ: Знання, КОО, 1999. – 735с.

5.503. Історія релігії в Україні. У 10 томах / Під ред. П. Яроцький. - Т.4. Католицизм Київ: Світ знань, 2001. – 598 с.

5.504. Казмирчук Г. Д., Соловійова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX ст. / Г. Д. Казмирчук, Т. М. Соловійова. – К.: [б.н.в.], 1998. – 174 с.

5.505. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф., Корольов Б. І., Палієнко М. Г. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко. – К.: Либідь, 2002. – 486 с.

5.506. Крижанівський О., Ульяновський В., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник. У 3-х книгах / О. Крижанівський, В. Ульяновський, С. Плохій. – Кн. 1. Середина XV – кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський). — К: Либідь, 1994. — 256 с.; Кн. 2. Середина XV – кінець XVI ст. (Автор В. І. Ульяновський). — К.: Либідь,

1994. — 256 с.; Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. (Автори О. П. Крижанівський, С. М. Плохій). — К.: Либідь, 1994. — 336 с.

5.507. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття / Бойко А. В., Ігнатуша О. М., Лиман І. І., Мільчев В. І. та ін. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 1999. – 252 с.

5.508. Общественное движение на польских землях: Основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 годах / Отв. ред. А. М. Орехов. Акад. наук СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1988. - 334 с.

5.509. Пиворович В. Б., Дяченко С. А. Улицами старого Херсона / В. Б. Пивоварович, С. А. Дяченко. – Херсон: Вирлич М. А.: Персей, 2002. – 196 с.

5.510. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – 248 с.

5.511. Русско-польские революционные связи: В 2 т. / Редкол.: В. Дьяков и др. - М. - Вроцлав: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. Т. 1. - 583 с.; Т. 2. - 793 с.

5.512. Старостін В., Клейст В. Історія костьолу м. Катеринослав / В. Старостін, В. Клейст. – Харків: Харк. приват. музей міськ. садиби, 2012. – 72 с.

6. Зарубіжна література

6.513. Abraham W. Powstanie, organizacji Kościoła Łacińskiego na Rusi / W. Abraham – Т.1. – Lwów, 1904. –279 s.

6.514. Baliński M. Historia polska / M. Baliński. – Warszawa, 1844. – 274 s.

6.515. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym / M. Baliński, T. Lipiński. – T.2. – Warszawa, 1844. – 548 s.

6.516. Bartoszewicz J. Na Rusi polski stan posiadania (Kraj – Ludność – Ziemia) / J. Bartoszewicz. – Kijów, 1912. – 100 s.

6.517. Boudou A. Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu. w 2 T. / A. Boudou. - T. 1. – Kraków, 1928. – 585 s.

6.518. Cywiński B. Korzenie tożsamości / B. Cywiński // Ogniem próbowane. Z dziejów najnowszych Kościoła Katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. - T. 1. – Rzym, 1982. - S. 63-64.

6.519. Czaplicki B. Katolicka działalność dobroczynna w Rosji w latach 1860-1918 / B. Czaplicki. – Warszawa, 2008. – 241 s.

6.520. Jakubowski W. Rzymskokatolicka administracja kościelna na ziemiach polskich / W. Jakubowski. – Warszawa, 2007. – 285 s.

6.521. Kessler J. A. Geschichte der Diözese Tiraspol / J. A. Kessler. - Dickinson. N. Dakota, 1930 – 288 s.

6.522. Kozyrka A. Arcybiskup Edward Ropp. Życie i działalność (1851-1939) / A. Kozyrka. – Lublin, 2004. - 284 s.

6.523. Kumor B. Konkordat rosyjski z 3.08.1847 i utworzenie diecezji tyraspolskiej / B. Kumor. - Люблин, 1998. – 34 s.

6.524. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. w 3T. / W. Marczynski. – Wilno, 1820-1823. – 350 s.

6.525. Mróz M. W kręgu dyplomacji watykańskiej. Rosja, Polska, Ukraina w dyplomacji watykańskiej w latach 1917-1926 / M. Mróz. – Toruń, 2004. – 204 s.

6.526. Nowak E. Duszpasterstwo wojskowe katolickie i prawosławie w Rosji 1832-1914 / E. Nowak. – Wilno: «Lux», 1934. – 44 s.

6.527. Nowak E. Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968-1831 / E. Nowak. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1932. – 240 s.

6.528. Petrani A. Kolegium duchowne w Petersburgu / A. Petrani. – Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1950. - 152 s.

6.529. Płoskiewicz W. Władza biskupów rzymsko katolickich w świetle prawodawstwa byłego imperium rosyjskiego / W. Płoskiewicz. // Kościół Katolicki w Rosji. Materiały do jego historii i organizacji - T. 1. – Warszawa, 1932. – S. 223-246.

6.530. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przedziecki. – T.1. – Wilno, 1840. – 232 s.

6.531. Przedziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów / A. Przedziecki. – T. 2. – Wilno, 1841. – 157 s.

6.532. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy / K. Pułaski. – T. 2. – Warszawa: DIG, 2004. – 310 s.

6.533. Schnur J. Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Katolischer Teil: Aus Vergangenheit und Gegenwart des Katholizismus in Russland / J. Schnur. – Stuttgart, 1980. - 416 s.

6.534. Starczewski E. Ćycie polskie na Ukrainie / E. Starczewski. – Kijyw: Skiad giywny w księgarni N. Gieryna, 1917. - 48 s.

6.535. Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna / T. Stecki. – Kraków: czcionkami drukarni «Czasu», 1876. – 232 s.

6.536. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. – T. 2. – Lwów, 1871. – 473 s.

6.537. Stecki T. Z dziejów wołyńskiego gródka / T. Stecki. – Kraków, 1888. – 25 s.

6.538. Walicki A. Rosja, katolicyzm i sprawa polska / A. Walicki. – Warszawa, 2002. – 462 s.

6.539. Wodzianowska I. Cesarska Rzymsko Katolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842- 1918 / I. Wodzianowska. – Lublin, 2007. – 318 s.

6.540. Wołyniak (Gizycki J. M.) Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi / Wołyniak (J. M. Gizycki). – Cz. 1. – Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1918. – 521 s.

- 6.541. Wołyniak (Gizycki J. M.) Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. w 2 T. / Wołyniak (J. M. Gizycki). – Т.1. - Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1909. – 521 s.
- 6.542. Wołyniak. Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. w 2 T. / Wołyniak (J. M. Gizycki). - Т.2. – Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1912. – 143 s.
- 6.543. Wołyniak. Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi / Wołyniak (J. M. Gizycki). – Cz. 2. – Kraków: druk W.L.Anczyca i Spółki, 1918. – 251 s.
- 6.544. Zerr A. Einwanderungsgeschichte der Familie Zerr in Russland. Kommissionsverlag des Klemensvereins / A. Zerr. - Odessa, 1914. – 208 s.
- 6.545. Андреев А. Р. История ордена иезуитов: иезуиты в Российской империи ХУІ – начала ХІХ в. / А. Р. Андреев. – М.: Русская Панорама, 1998. – 281 с.
- 6.546. Бандтке Г. С. История государства Польского. В 2 т. / Г. С. Бандтке. – Т.1. – СПб.: Тип. Имп. Рос. Академии, 1830. – 342 с.
- 6.547. Бандтке Г. С. История государства Польского. В 2-х т. / Г. С. Бандтке. – Т.2. – СПб.: Тип. Имп. Рос. Академии, 1830. – 519 с.
- 6.548. Батюшин Н. С. У истоков контрразведки. Сборник документов и материалов / Н. С. Батюшин. – М.: Икс-Истори;Кучково поле, 2007. – 496 с.
- 6.549. Бемер Г. Иезуиты / Г. Бемер. – М.: Тип-литогр. Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1913. – 456 с.
- 6.550. Блинова Т. Б. Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Т. Б. Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
- 6.551. Бобржинский М. Очерк Истории Польши. В 2 т. / М. Бобржинский. – Т.2. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1891. — 348 с.
- 6.552. Бобржинский М. Очерк Истории Польши. В 2-х т. / М. Бобржинский – Т.1. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. — 328 с.
- 6.553. Верт П. Православие, инославие, иноверие: Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи. / П. Верт. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 668 с.

- 6.554. Винтер Э. Папство и царизм / Э. Винтер. – М.: Изд-во «Прогресс», 1964. – 537 с.
- 6.555. Ганчар А. И. Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.) / А. И. Ганчар. – Гродно: ГГАУ, 2008. – 276 с.
- 6.556. Ганчар А. И. Римско-католическая церковь в Беларуси (вт. пол. XIX – нач. XX вв.). Исторический очерк / А. И. Ганчар. – Гродно: ГГАУ, 2010. – 512 с.
- 6.557. Гетте Г. Николаевская римско-католическая церковь святого Иосифа / Г. Гетте. – Кельн: Изд-во Г. Гетте, 2011. – 21 с.
- 6.558. Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. – 439 с.
- 6.559. Голованов С. Католичество и Россия. Исторический очерк / свящ. С. Голованов. – СПб.: Изд-во Высшей духовной Семинарии "Мария Царица Апостолов", 1998. – 92 с.
- 6.560. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – нач. XX в.) / Л. Е. Горизонтов. – М.: Индрик, 1999. – 272 с.
- 6.561. Гризингер Т. Иезуиты. Полная история их явных и тайных деяний от основания ордена до настоящего времени / Т. Гризингер. – Т.1. – М.: В тип. М. О. Вольфа, 1868. – 349 с.
- 6.562. Губер Ж. Иезуиты: их история, учение, организация и практическая деятельность в сфере общественной жизни, политике и религии / Ж. Губер. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1898. – 320 с.
- 6.563. Дизендорф В. Ф. Немцы России: населенные пункты и места поселения. Энциклопедический словарь / В. Ф. Дизендорф. – Москва: «ЭРН», 2006. – 472 с.
- 6.564. Долбилов М., Сталюнас Д. Обратная уния: из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи (1840-1873) / М. Долбилов, Д. Сталюнас. – Вильнюс: ЛП, 2010. – 274 с.

6.565. Задворный В. Сочинения римських понтификов эпохи поздней античности и раннего Средневековья / В. Задворный. – М.: Изд-во францисканцев, 2011. – 495 с.

6.566. Инглот М. Общество Иисуса в Российской Империи (1772-1820 гг.) и его роль в повсеместном восстановлении Ордена во всем мире / М. Инглот. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2004. – 632 с.

6.567. Канделоро Д. Католическое движение в Италии / Д. Канделоро. – К.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 587 с.

6.568. Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья / А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс: ЕГУ, 2011. – 212 с.

6.569. Кумор Б. Российский конкордат от 3 августа 1847 г. и создание Тираспольской епархии / Б. Кумор // Чаплинский Б. История церкви в России. - СПб.: [б.н.в.], 2000. - С. 124-128.

6.570. Лиценбергер О. А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.

6.571. Паміж краёвасцю і нацыянальнай гісторыяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1865 г. / Пад ред. А. Ф. Смалянчука. — Санкт-Пецярбург : Неўскі прасцяг, 2004. — 402 с.

6.572. Пулэн Ж. К. Церковь и рабочий класс / Ж. К. Пулэн – М.: Профиздат, 1962. - 144 с.

6.573. Сапунов А. П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке / А. П. Сапунов. – Полоцк: Издатель Л. Ф. Данько, 1997. – 29 с.

6.574. Смалянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864-1917 г.: монографія / А. Ф. Смалянчук / Пад рэд. С. Куль-Сяльверставай. - Гродна: ГрДУ, 2001. – 322 с.

6.575. Смирнов Е. И. История христианской церкви / Е. И. Смирнов. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2007. – 768 с.

6.576. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / А. Тамборра – М.: Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с.

6.577. Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А. К. Тихонов. – СПб.: Изд-во С-Петербур. Ун-та, 2008. – 368 с.

6.578. Цеклер Е. Закон єзуїтів / Е. Цеклер. – Львів: накладом української руської видавничої спілки, 1906. – 133 с.

6.579. Чаплицкий Б. Константин Будкевич. 1867-1923. Жизнь и деятельность / Б. Чаплицкий. - СПб.: Речь, 2004. - 240 с.

7. Автореферати дисертацій, дисертації

7.580. Андриянова О. А. Отношение России и Ватикана в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / О. А. Андриянова. - Санкт-Петербургский Государственный университет. - СПб., 2008. – 21 с.

7.581. Антановіч З. В. Архівы Магілёўскай і Мінскай рымска-каталіцкіх кансісторый: гісторыя, структура, склад дакументаў (1782 – 1918 гг.): аўтарэф. дыс. ... канд. гістарычных навук: 05.25.02 / З. В. Антановіч.- Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. – Мінск, 2011. – 24 с.

7.582. Бендин А. Ю. Проблемы веротерпимости в Северо-Западном крае Российской империи (1863-1914 гг.): автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / А. Ю. Бендин. - Санкт-Петербургский институт истории. – СПб., 2013. – 56 с.

7.583. Бистрицька Є. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1879 – 1964 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Є. В. Бистрицька. - Інститут філософії ім. Григорія Сковороди, Національна акад. наук України. – К, 2009. – 40 с.

7.584. Бойко Б. Є. Трансформаційні процеси в житті християнських конфесій на Волині періоду її перебування у складі Російської імперії (1793 – 1917): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Б. Є. Бойко. - Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, Від-ня релігієзнавства. – К., 2009. – 225 с.

7.585. Булавина М. А. Правовое положение католической церкви в России в XVIII веке: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / М. А. Булавина. - Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2008. - 197 с.

7.586. Буравський О. А. Інституалізаційні процеси в Римо-католицькій церкві на Правобережній Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.: автореф. дис. ... д-ра наук: 09.00.11 / О. А. Буравський. - Інститут філософії ім. Григорія Сковороди, Національна акад. наук України. – К, 2013. – 40 с.

7.587. Горбик О. О. Сильові риси архітектури провінційного католицького барокового храму (на прикладі костьолів Київщини і Волині): дис. ... канд. архіт.: 18.00.01 / О. О. Горбик. - Київський національний ун-т будівництва та архітектури. – К., 2003. – 273 с.

7.588. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII - початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти 2005 года: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Е. О. Зваричук. - Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.

7.589. Іскра С. І. Соціокультурна діяльність римо-католицької церкви у контексті духовної культури Поділля: дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01 / С. І. Іскра. - Вінницький держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2010. – 208 с.

7.590. Кияк С. Р. Український католицизм: генезис і проблеми ідентичності: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11 / С. Р. Кияк. - Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 446 с.

7.591. Костюк О. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Ю. Костюк. - Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2007. – 284 с.

7.592. Кошель О. М. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX - початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. М. Кошель. - Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 203с.

7.593. Кухаренко Б. Г. Тираспільська єпархія латинського обряду в 1847 – 1917 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Б. Г. Кухаренко. - Католицький Люблінський ун-т ім. Яна Павла II. – Люблін, 2008. – 13 с.

7.594. Ладывирова С. Социальная доктрина католической церкви в контексте теоретического обоснования прав человека: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.06 / С. Ладывирова. - АН Украины, ин-т философии. – К.,1994. – 149 с.

7.595. Лучанін С. М. Церковна реформа в Російській імперії та її вплив на релігійне життя в Україні (XVIII – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / С. М. Лучанін. - Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2013. – 20 с.

7.596. Лушпай В. Б. Иезуиты в России второй половины XVIII в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. Б. Лушпай. - Российский Государственный гуманитарный университет. - М., 2002. – 20 с.

7.597. Малышкина Е. В. Исторические этапы распространения и особенности развития немецких колоний на Юге России в XIX-начале XX века: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. В. Малышкина. - Пятигор. гос. гуманитар. технол. ун-т. - Пятигорск, 2011. - 188 с.

7.598. Маракушина Е. В. Католические монашеские миссии на Северо-Западе России: автореф. дис. ... канд. фил. наук: 09.00.13 / Е. В. Маракушина. - Санкт-Петербургский Государственный университет. – СПб., 2007. – 21 с.

7.599. Миненко С. В. Правовое положение Римско-католической и Евангелическо-лютеранской церквей в России ХУІ – первой половины XIX вв.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / С. В. Миненко. -

Нижегородский государственный университет им. Н.И.Лобачевского. - Нижний Новгород, 2011. – 24 с.

7.600. Моїсеєнко Л. М. Християнські конфесії Донбасу (1880 – 1914 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Моїсеєнко. - Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2009. – 336 с.

7.601. Моцовкіна О. В. Розвиток конфесійних навчальних закладів Криму в ХІХ – першій половині ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. В. Моцовкіна. - Південноукраїнський нац. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – Одеса, 2011. – 19 с.

7.602. Никулина И. Н. Религия и политические ссыльные Западной Сибири в ХІХ в.: 20-е - первая половина 70-х гг.: автореферат дис. ... докт. ист. наук.: 07.00.02 / И. Н. Никулина. - Иркутский государственный университет. – Барнаул, 2006. – 30 с.

7.603. Папазова А. В. Релігійно-освітня діяльність ордену єзуїтів у східнослов'янському регіоні в останній третині ХVІ – першій половині ХVІІ ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. В. Папазова. - Донецький національний університет. - Донецьк, 2008. – 22 с.

7.604. Ревін К. І. Формування та діяльність духовних судів у Таврійській губернії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 12.00.01 / К. І. Ревін. - Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». – К., 2012. – 20 с.

7.605. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи: историко-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / Л. Р. Романовская. - Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. - Нижний Новгород, 2006. – 27 с.

7.606. Романовская Л. Р. Иноверцы в Российской империи: историко-правовое исследование: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01/ Л. Р. Романовская. – Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского. - Нижний Новгород, 2006 - 259 с.

7.607. Сінкевич Н. О. Домініканські монастирі Волині кінця ХУІ – початку ХІХ ст.: інституційні засади, соціосередовище та основні напрями діяльності: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. О. Сінкевич. - Київський нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. – К.,2007. – 340 с.

7.608. Скрипнікова С. В. Освітньо-виховний аспект соціальної доктрини католицької церкви: структура, зміст, особливості реалізації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / С. В. Скрипнікова. - Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К.,2012. – 16 с.

7.609. Скус О. В. Трансформація конфесійних осередків на Уманщині (1793 – 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Скус. - Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2008. – 255 с.

7.610. Урсу Н. О. Сакральне мистецтво домініканського ордену на землях України (ХУІІ – ХІХ ст.): автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства: 26.00.05 / Н. О. Урсу. - Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 497 с.

7.611. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці ХУІІІ – середини ХІХ століття (в контексті церковної політики самодержавства): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Ю. В. Хитровська. - Київський нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 215 с.

7.612. Хитровська Ю. В. Християнські конфесії Правобережної України у суспільно-політичних процесах регіону (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Хитровська. - Нац. технічний ун-т. України «Київський політехнічний ін.-т». – К., 2012. – 482 с.

7.613. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці ХУІІІ – у першій половині ХІХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. В. Шостак. - Національний ун-т «Острозька академія». – Острог, 2004. – 214 с.

8. Мемуарна література

- 8.614. Вигель Ф. Ф. Записки / Ф. Ф. Вигель. – М.: «Захаров», 2000. – 327 с.
- 8.615. Вигель Ф. Ф. Записки. В 2-х т. / Ф. Ф. Вигель. – Т.2. - М.: Артіль писателей «Круг», 1928. – 355 с.
- 8.616. Витте С. Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С. Ю. Витте. – Т.1. – Ленинград: Гусударственное издательство, 1924. – 471 с.
- 8.617. Дневник государственного секретаря А. А. Половцева. 1883-1886 гг. В 2-х т. / А. А. Половцев. – М.: Наука, 1966. – Т.1. – 551 с.
- 8.618. Дневник государственного секретаря А. А. Половцева. 1887-1892 гг. В 2-х т. / А. А. Половцев. – М.: Наука, 1966. – Т.2. – 578 с.
- 8.619. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел / П. А. Валуев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. – Т.1. – 421 с.
- 8.620. Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел. В 2-х т. / П. А. Валуев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1961. –Т.2. – 587 с.
- 8.621. Ламздорф В. Н. Дневник 1891-1892 / В. Н. Ламздорф. – Москва-Ленинград: АСADEMIА, 1934. – 409 с.
- 8.622. Ламздорф В. Н. Дневник 1894-1896 / В. Н. Ламздорф. – М.: Международные отношения, 1991. – 454 с.
- 8.623. Милютин Д. А. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1860-1862 / Д. А. Милютин. – М.: Студия ТРИТЭ, РИО «Российский Архив», 1999. – 559 с.
- 8.624. Письма Победоносцева к Александру III. В 2-х т. / К. П. Победоносцев. – М.: Новая Москва, 1926. – Т.1. – 448 с.
- 8.625. Письма Победоносцева к Александру III. В 2-х т. / К. П. Победоносцев. – М.: Новая Москва, 1926. – Т.2. – 381 с.

9. Збірники наукових праць, матеріали конференцій

- 9.626. Андрейко Е. В. А. С. Пушкин в Симферополе / Е. В. Андрейко // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 76-82.

9.627. Баженов Л. В. Польське повстання на Поділлі 1830-1831 рр./ Л. В. Баженов // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: [б.н.в.], 1970. – С. 22-23.

9.628. Байкова С. М. О движущих силах восстания 1863 г. на территории Белоруссии / С. М. Байкова // Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран). – М.: Наука, 1970. – С. 22–253.

9.629. Бендин А. Ю. Российская империя и католическая церковь: борьба за этническую идентичность белорусов Северо-Западного края (1863-1914) / А. Ю. Бендин // Русский сборник. Исследования по истории России. – Т.Х. – М.: Регнум, 2011. - С. 7-66.

9.630. Бись О. С. Історико-правові аспекти розвитку міжнародної діяльності апостольського престолу / О. С. Бись // Університетські наукові записки. - Хмельницький, 2009. - №3(31). - С. 217-223.

9.631. Буланова Н. М. Формування римо-католицьких громад в контексті заселення катеринославщини німецькими колоністами та їхній подальший розвиток (остання чверть XVIII - 70-ті рр. XIX ст.) / Н. М. Буланова // Вопросы германской истории . – 2007 . – Вып.33 . – С. 45-53.

9.632. Буравський О. А. Політика російського самодержавства щодо землеволодіння Римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. / О. А. Буравський // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 5. – Острог, 2011. – С. 85-92.

9.633. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність римо-католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Буравський // Українське релігієзнавство. — 2009. — № 49. - С. 206-214.

9.634. Буравський О. Культурно-освітня діяльність римо-католицьких орденів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / О. Буравський // Українське релігієзнавство. – 2011. - №60. - С.107-114.

9.635. Буравський О. Римо-католицькі семінарії на Волині в першій половині XIX ст. / О. Буравський // V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. – Житомир, 2012. – С. 17-20.

9.636. Буравський О. Соціально - економічне становище римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст. / О. Буравський // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип. 6. – Острог, 2012. – С. 89-97.

9.637. Васильчук В. Організація німецьких поселень на території України в XIX столітті / В. Васильчук // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія. – Харків: ОВС, 2001. - Вип. № 8. – С. 5-18.

9.638. Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століття / В. Васильчук // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. - Вип. 12. – К.: Унісерв, 2002. – С. 37-41.

9.639. Васільєв С. А. До питання історії християнських храмів м.Умані / С. А. Васільєв // Міжконфесійна палітра Уманщини XVIII-XX століть. Збірник наукових праць. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – С. 74-88.

9.640. Голій Р. В. Католицько-православні трансформаційні процеси у Волинській губернії в контексті конфесійної політики Миколи I / Р. В. Голій // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип.10. – Луцьк, 2012. - С. 24-29.

9.641. Діанова Н. М. Етнічний склад населення міст Південної України у дореформений період на основі джерел Петербургських архівів / Н. М. Діанова // Зап. історичного факультету. - Одеса, 2001. - Вип. 1.- С 238-245.

9.642. Діанова Н. М. Роль католицького населення у розвитку міст Південної України в першій половині XIX ст. / Н. М. Діанова // Записки історичного факультету. – Випуск 19. – Одеса, 2008. - С.171-181.

9.643. Діанова Н. Формування та розвиток німецьких колоній у містах Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття / Н. Діанова

// Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. - К.: УНІСЕРВ, 2004. – Вип.16. - С.56-59.

9.644. Доброер А. Религиозное служение польских священников в южной Украине / А. Доброер // Поляки на Півдні України. - Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса: Polskie Towarzystwo Historyczne—Oddział w Olsztynie, 2007. — С. 39-47.

9.645. Дружкова І. С. Прикази громадської опіки як кредитні заклади на Півдні України в першій половині ХІХ ст. (за матеріалами Херсонської губернії) / І. С. Дружкова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.ХХ. – Запоріжжя, 2006. - С.68-72.

9.646. Єршов В. «Золотий вік» друкарства у Бердичеві / В. Єршов // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997 – С.111-116.

9.647. Єршова Л. М. Жіноча пансіонна освіта на Волині (кінець ХVІІІ - початок ХІХ століття) / Л. М. Єршова // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту. - 2003. - № 13. - С. 168-171.

9.648. Задорожнюк А. Старий Кам'янець: від єзуїтського колегіуму до історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (архітектурний і освітній аспекти) / А. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Т.13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009.— С. 337-346.

9.649. Зашкільняк Л. Методологічні пошуки в польській історіографії 50 – 60-х рр. ХХ ст. / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-літтю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.254.

9.650. Збірник наукових праць «Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство». - Вип.9. – Острог, 2014. – 208 с.

9.651. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі (1793-1914 рр.): історіографія проблеми / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.15. - С. 265-275.

9.652. Зваричук Е. О. Суспільно-політична діяльність римо-католицького духовенства на Поділлі (60-ті рр. ХІХ - початок ХХ ст.) / Е. О. Зваричук // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004 . – Том 13 . – С. 311-319 .

9.653. Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Праобережної України в підготовці польського повстання 1863-1864 рр. / Ю. Земський // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. - №21. - С.149 – 161.

9.654. Історія релігій в Україні. ХХІУ Міжнародна наукова конференція. – Львів: Інститут релігієзнавства Музей історії релігії, 2014. – 507 с.

9.655. Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Вид-во «Логос», 2014. – Книга 1. – 808 с.

9.656. Карпенко І., Голіков С. Харківська кар'єра сербського філософа: духовні пошуки та життєві колізії Андрія Дудровича / І. Карпенко, С. Голіков // Українсько-сербський збірник «Украс». – Київ: «Темпора», 2009. - №4. – С. 38-48.

9.657. Климчук А. Католицькі храми Рівного / А. Климчук // Волинь незабутня. Тези V регіональної науково-практичної конференції. – Рівне. 1994. – С. 29-32.

9.658. Климчук А. М. Клеванський костюл Благовіщення / А. М. Климчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. XLVII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція, присвячена 1025-й річниці Хрещення

Київської Русі та першої писемної згадки пром. Володимир-Волинський. – Луцьк, 2013. – С.107-112.

9.659. Кочергін І. Польський шляхетський рід Шеміотів: досвід реконструкції родоводу / І. Кочергін // Україна та Польща крізь призму століть: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині – «свої»/»чужі»», приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2014. - С. 178-195.

9.660. Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в харківському відділенні імператорського російського технічного товариства / Н. М. Кушлакова // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. — Вип. 3. — Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009.— С. 118-122.

9.661. Ленцик В. Українська Католицька церква в Росії до її ліквідації (1772–1839/75) / В. Ленцик // Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. — Львів, 1996. – С. 29-37.

9.662. Лепеш О. К вопросу об управлении Юго-Западным краем в 30-40-х гг. XIX в. / О. Лепеш // Український історичний збірник. – Вип.13. – 2010. – С.116 – 121.

9.663. Лиман І. Сучасний стан і перспективи досліджень з історії православ'я в Україні / І. Лиман // Історіографічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць. – 2007. – Вип.17. - С.250-259.

9.664. Лисий А. К. Єзуїти у Вінниці / А. К. Лисий // Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця: ТОВ "Нілан ЛТД", 2012. – С. 24 – 29.

9.665. Лиценбергер О. А. Восприятие немцев-лютеран и католиков русским обществом и Православной церковью: конфессиональный аспект / О. А. Лиценбергер // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.): Материалы XI международной научной конференции. – М.: «МСНК-пресс», 2007. - С.9-20.

9.666. Лях К. С. Етно-конфесійний склад німецьких колоністів Півдня України / К. С. Лях // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. Материалы международной научной конференции. - Донецк, 2003. – С. 103-107.

9.667. Макаренко Н., Печеніжська О. Культурне та суспільне життя німецьких поселенців на Півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Макаренко, О. Печеніжська // Етнічна історія народів Європи. - Вип.16. – 2004. - С.98-102.

9.668. Макушенко Я. С. Релігійна ідентичність німецькомовних колоністів Південної України кінця ХІХ – початку ХХ століття / Я. С. Макушенко // Інтелігенція і влада. – Вип.26. - 2012. - С.45-53.

9.669. Малик В. Педагогічні особливості шкільної системи освіти та особистісно зорієнтоване навчання ордену єзуїтів / В. Малик // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць. – Випуск 24. – Переяслав-Хмельницький, 2012.– С.204-208.

9.670. Міконфесійна палітра Уманщини ХVІІІ – ХХ століть. Збірник наукових праць. – Умань: СПД Сочінський, 2008. – 160 с.

9.671. Ноткина О. Аббат Николь – первый директор Ришельевского лицея. Библиографический указатель / О. Ноткина // Вісник Одеського національного університету. Збірник наукових праць. – Т.1 – Вип.4: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. - Одеса, 2007. – С.96-107.

9.672. Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году / Л. Обушенкова // Советское славяноведение. Материалы ІV конференции историков-славистов. – Минск: [б.н.и.], 1959. – С. 476-482.

9.673. Оренштейн Є. Конфесійна структура німецького населення Півдня України наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. / Є. Оренштейн // Науковий

часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Історичні науки. - Вип.6. - Київ: НПУ, 2008. - С.400-405.

9.674. Остапюк О. Костьол в м. Опалин (нині село Вишнівка) / О. Остапюк // З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомільщини на Волині: іст.-краєзн. нариси. – Луцьк, 2012. – С. 65–69.

9.675. Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. / В. В. Павлюк // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Вип.4 – Острог, 2011. - С.138-144.

9.676. Петрович В. В. Становлення та розвиток освітніх закладів міста Володимира ХVI – ХVIII ст. / В. В. Петрович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історія України. – Випуск 22. – Луцьк, 2010. – С. 20-25.

9.677. Плесская-Зебольд Э. Г. Немцы Одессы и Одесского региона / Э. Г. Плесская – Зебольд // Сб. докл., сделанных на междунар. науч. конф. в Геттингене (Германия) / сост. А. Айсфельд, Э. Г. Плесская; наук. ред. Э. Г. Плесская. - Одесса: Астропринт, 2003. - 440 с.

9.678. Покровський О. Стислий нарис Історії Рішельєвського ліцею / О. Покровський // Південна Україна XVIII-XIX століття: записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. - Вип.6–Запоріжжя: Тандем-У, 1996. – 2001. – С. 275-277.

9.679. Поліщук О. А. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії в кінці ХУІІ – на початку ХХ ст. / О. А. Поліщук // Наук. Вісн. Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки: іст. науки. – 2001. - №10. – С.3-7.

9.680. Путова Г. Католицькі періодичні видання Києва у контексті Київської польськомовної періодики на початку ХХ ст. / Г. Путова // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Вип.12. - Львів, 2004. - С. 57-62.

9.681. Путова Г. Стан бердичівської парафії св. Варвари згідно з візитаціями кінця ХУІІІ – початку 40-х років ХІХ ст. / Г. Путова // Бердичів древній і вічно молодий: науковий збірник “Велика Волинь”. - Житомир, 2005.- С. 37-40.

9.682. Революционная Россия и революционная Польша (вторая половина ХІХ в.) Сб. ст. / Под общ. ред. В. А. Дьякова. – М.: Наука, 1967. - 464 с.

9.683. Ричков П. А. Католицькі храми та монастирі Острога / П. А. Ричков // Остріг на порозі 900-річчя: матеріали І-ІІІ наук.-краєзн. конф. (1990-1992 рр.). – Ч. 2. – Острог: Наук.-краєзн. т-во "Спадщина", 1992. - С.16-21.

9.684. Рубльов О. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя (ХІХ – ХХ ст.) / О. Рубльов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України, 2011. - Вип. 20. – С.77-95.

9.685. Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года: Сб. ст. и материалов / Акад. наук СССР. Ин-т истории СССР; Под. ред. В. А. Дьякова. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 611 с.

9.686. Спесивцева Л. В. Римско-католический костел в Севастополе / Л. В. Спесивцева // Культура народов Причерноморья. — 2003. — №46. — С. 115-118.

9.687. Тимофієнко В. Церкви німецьких колоністів у Південній Україні / В. Тимофієнко // Німецькі колонії в Галичині: Історія — архітектура — культура. — Львів: Манускрипт, 1996. — С.343—353.

9.688. Федорик Ю. Антиуніатська політика царської влади в кінці ХVІІІ – ХІХ ст., та її вплив на національно-релігійні відносини на колишніх східних землях Речі Посполитої / Ю. Федорик //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 12. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – С. 129-135.

9.689. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії: збірник наукових праць. – Вип.30. – К.: ІВЦ «Видавництво Політехніка», 2010. – С.27-42.

9.690. Хрящевська Л. М. Іноземні колоністи Півдня України кінця XVIII – середини XIX ст. / Л. М. Хрящевська // Науково-методичний журнал. Історичні науки. - Том.76. - Вип.63. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2008. - С.16-20.

9.691. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Берестецького монастиря Ордену тринітаріїв: історична доля та стан дослідженості фонду / І. Ціборська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 14. – Київ, 2010. – С. 103–114.

9.692. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст бібліотечного фонду / І. Ціборська-Римарович // Студії і матеріали з історії Волині 2009. - Кременець: Кременецьк-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. - С. 104-115.

9.693. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Монастиря Ордену босих кармелітів у Вишневці: історія та сучасний склад фонду / І. Ціборська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України. - Вип. 13. - Київ, 2009. - С. 139-155.

9.694. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду / І. Ціборська-Римарович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Остріг, 2009. – Вип. 13. – С. 378-392.

9.695. Ціборовська-Римарович І. Маргінальні записи стародруків із книгозбірень католицьких монастирів XVI–XVIII ст. на етнічних українських землях як джерело до історії формування монастирських бібліотечних фондів / І. Ціборська-Римарович // Наукові праці національної

бібліотеки України імені В. І. Вернадського. - Вип. 28. - Київ, 2010. - С. 266-287.

9.696. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Луцького монастиря Ордену тринітаріїв: історична доля та шляхи надходження до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / І. О. Ціборська-Римарович // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник / Луцький державний історико-культурний заповідник «Старий Луцьк». – Вип. 6. – Луцьк, 2010. – С. 146–156.

9.697. Ціборська-Римарович І. О. Видання друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів (1760-1840) як джерело до історії видавничої справи в Україні / І. О. Ціборська-Римарович // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип.10.– Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2005. - С. 169-182.

9.698. Чорний М. Дослідження історії домініканського ордену в державах Центральної та Східної Європи / М. Чорний // Вісник Львівського університету. Серія: Історія. – Львів: [б.н.в.], 2000. – Вип.35-36. – С.124-133.

9.699. Шиханов Р. Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти / Р. Шиханов // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1999. – Випуск У. – С.3-5.

9.700. Шостак І. В. Римско-католическое церковно-приходское образование на Волыни в составе Российской империи в XIX веке / И. В. Шостак // История церковно-школьного образования в России (XIX – начало XX вв.): материалы Международной научной конференции. - Шуя, 2012. – С. 164-171.

9.701. Шостак І. В. Душпастирство єпископа К.-К. Цецішовського – приклад конфесійної толерантності / І. В. Шостак // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Випуск 291-292: Філософія. – Чернівці, 2006. – С. 186-189.

9.702. Шостак І. В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початок XX ст. / І. В. Шостак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог, 2012. - Вип.6. - С.326-335.

9.703. Шостак І. В. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львів. регіонального ін-ту держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України / за заг. ред. А. Чемериса. – Вип. 4.– Львів, 2003. – С. 125-132.

9.704. Шостак І. Секуляризація церковних римо-католицьких маєтків на Волині після повстання 1830-31 рр. / І. Шостак // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції "Поляки на Волині: історія і сучасність". - Житомир: видання М. Косенко, 2003. - С. 105-115.

9.705. Юзбашева Н. Л. Колонія Ямбург: становление и развитие (по документам Государственного архива Днепропетровской области) / Н. Л. Юзбашева // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений (XVIII-XXI вв.): Материалы XI международной научной конференции. – М.: «МСНК-пресс», 2007. - С.80-89.

9.706. Ярмошик І. Історичні праці Тадеуша Чацького в контексті польської історіографії Волині XIX століття / І. Ярмошик // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний наук. зб. Сер. Історія. - Вип. 14. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 219-228.

10. Періодичні видання

10.707. Буравський О. А. Система орендних відносин у землеволодінні римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX –

початок ХХ ст.) / О. А. Буравський // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С.220-222.

10.708. Война с польскими мятежниками в 1831 году в переписке императора Николая I с графом Дибичем // Русская старина. – 1884. – Т.41. - №1-3. – С. 101-130.

10.709. Волинец А. Кому принадлежит сгоревший костел в городе Остроге / А. Волинец // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1892. - №33. – С. 876-880.

10.710. Гожалчинский А. Иезуитские школы в юго-западной России / А. Гожальчинский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1869. - №4. - С. 85-127.

10.711. Городецкий М. К истории римского католицизма в России (Тираспольская или Саратовская латинская епархия) / М. Городецкий // Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – СПб, 1889. – Т.XXXVIII. – С.122-134.

10.712. Даниляк П. Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні / П. Г. Даниляк // Український історичний журнал. - 2009. - №2. - С. 51-65.

10.713. Демьянович А. П. Иезуиты в Западной России (в 1569-1772 гг.) / А. П. Демьянович // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1871. - ноябрь. - С. 40-86; декабрь. - С. 40-231.

10.714. Долбилов М. Д. Русскоязычное католическое богослужение в Западном крае империи: практика перевода (1860-1870-е гг.) / М. Д. Долбилов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2008. - №1(3). – С. 40-60.

10.715. Жукович П. Н. К истории располычения римско-католического костела в Белоруссии / П. Н. Жукович // Христианское чтение. – 1911. - №12. – С.1488-1497.

10.716. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Продолжение // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1892. - №33 . – С. 864–876.

10.717. Киреев А. А. По поводу отзыва о старокатолическом журнале / А. А. Киреев // Богословский вестник. – 1894. - №4. – С. 140-147.

10.718. Коялович М. О. Церковно-исторический памятник первого раздела Польши / М. О. Коялович // Христианское чтение. – 1872. - № 7. – С. 363-374.

10.719. Левицкий В. Присоединение к православию чехов римско-католического исповедания / В. Левицкий // Подольские епархиальные ведомости. – 1891. - №28-29. – С.657-660.

10.720. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-западного края в 1840-х годах / О. Левицкий // Киевская старина. - 1906. – Т.92 (№1.) Кн.3-4. - С. 421-432.

10.721. Левицкий В. Торгово-економічна діяльність церкви на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. / В. Левицкий // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – Вип.5. – Тернопіль, 2008. – С. 42-46.

10.722. Лопухин А. Иезуиты, их внешняя и внутренняя организация и жизнь / А. Лопухин // Христианское чтение. – 1894. - №11-12. – С.453-489.

10.723. Лопухин А. П. Папство накануне XIX века / А. П. Лорухин // Христианское чтение. – 1899. - №11. – С. 771-798.

10.724. Панибратцев А. В. Взлёт и падение И. Б.Шада, или о превратностях судьбы одного немецкого фихтеанца на русской службе / А. В. Панибратцев // История философии. - Москва, 1999. - N4.- С.106-124.

10.725. Писаревский Г. Г. К истории иезуитов в России. Вероисповедный вопрос в колониях Поволжья 100 лет тому назад) / Г. Г. Писаревский // Варшавские университетские известия. – 1912. - № 3. - С. 1-13.

10.726. Писаревський Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам) / Г. Г. Писаревский // Записки Московского археологического института. – Т.5. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1909. – С. 83.

10.727. Полевщикова Е. В. Французы в учебных заведениях Одессы. 1803-1822 гг. / Е. В. Полевщикова // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. – М., 2011. - С.110-126.

10.728. Попов А. Последняя судьба папской политики в России / А. Попов // Вестник Европы. – 1868. – №1-3, январь. – С.21-119.

10.729. Попов Е. И. Письмо к архиепископу Маннингу / Е. И. Попов // Христианское чтение. - 1869. - №7. – С. 63-95.

10.730. Постановление Святейшего Синода относительно мер к возвращению жителей Юго-Западного края в Православие // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. - №2. – С. 40-42.

10.731. Проект упорядочения дел римско-католической церкви в литовских провинциях // Киевская старина. – 1885. - №5. – С. 127-136.

10.732. Реестр доношений духовных заграничных православных об учиненных православным священникам от римлян и униатов разных обид // Киевские епархиальные ведомости. – 1892. - №4. – С. 91-102.

10.733. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // УІЖ. – 1999. - №3. – С.3-22.

10.734. Серединский Т. Ф. Непогрешимость римского папы в учении веры и нравственности христианской перед судом Священного Писания и Предания, церковной истории, самих епископов римских, латинских богословов, западных соборов и здравого смысла / Т. Ф. Серединский // Христианское чтение. – 1870. - №3. – С.488-529.

10.735. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1874. – №4. – С.125-153.

10.736. Сходство и разница учения православной и римской церкви // Вестник Западной России. – 1867. – Т.1. - № 3. – С. 337-349.

10.737. Філатов С., Воронцова Л. Судьба католицизма в России / С. Филатов, Л. Воронцова // Иностранная литература. – 1998. - №11. – С.124-132.

10.738. Храневич В. Обращение русской церкви в латинский костел / В. Храневич // Київська старовина. – 1891. - №12. – С. 391-412.

10.739. Храневич В. Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого столетия / В. Храневич // Київська старовина. – 1892. - №9. – С. 357-388.

10.740. Храневич В. Спор о чудотворной католической иконе / В. Храневич // Киевская старина. – 1893. - №9. – С. 323-341.

10.741. Чаплицкий Б. История католической церкви в России / Б. Чаплицкий // Свет Евангелия. – 1996. - №23. – С.4.

10.742. Шугуров Н. В. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени / Н. В. Шугуров // Киевская старина. – 1891. - №9. – С. 375-407.

10.743. Щебальский П. К. Католичество в России при Екатерине и после нее / П. К. Щебальский // Русский вестник. – 1864. – Т.152. - №8. – С. 620-644.

10.744. Яроцкий Я. Один из указов 1795 г. и жалобы униатского духовенства / Я. Яроцкий // Труды общества исследователей Волыни. – Житомир, 1915. – Т.7. – С. 69-77.

10.745. Ястребов М. Иезуиты и их педагогическая деятельность в Польше и Литве / М. Ястребов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1869. – Т.2. – С. 124-262.

11. Електронні видання

11.746. Арапов Д. Ю., Пономарёв В. П. Департамент духовных дел иностранных исповеданий / Д. Ю. Арапов, В. П. Пономарёв. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravenc.ru/text/171721.html>

11.747. Буланова Н. Формування римо-католицьких громад в контексті заселення Катеринославщини німецькими колоністами та їхній подальший розвиток Музей історії Дніпродзержинська / Н. Буланова. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museumkamnyanske.at.ua/blog/2009-03-27-5>

11.748. Доброер О. Религиозное служение польских священников в Южной Украине / О. Доброер. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [/http://www.sham.com.ua/ru/read_zal_10.php](http://www.sham.com.ua/ru/read_zal_10.php)

11.749. Дьяков В. А. Карательная политика царизма по отношению к католическому духовенству (1832-1855) / В. А. Дьяков. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krotov.info/history/19/1840/dyakov1996.htm>

11.750. Жура А. История римско-католической церкви в Харькове / А. Жура // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність. - Харків, 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rkc.kh.ua/index.php?L=p&M=N&P=N&S=11&N=110117a>.

11.751. Зваричук Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо римо-католицької церкви на правобережній Україні наприкінці XVIII - у першій третині XIX ст. / Е. О. Зваричук. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2009_16/osoblivosti%20derzhavno-pravovoi.pdf

11.752. Иваницкий К. Кафедральный костёл в Каменце / К. Иваницкий. – Варшава, 1930. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tovtry.km.ua/ua/history/book/kafedralny_kostel_v_kamence/kafedralny_kostel_v_kamence.html

11.753. История Харьковского прихода Успения Приснодевы Марии. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.slovosnami.narod.ru/historyBogodelnia.htm>

11.754. Между Россией и Ватиканом подписан конкордат. Президентская библиотека имени Бориса Ельцина. - [Электронный ресурс]. - Режим доступу : <http://www.prlib.ru/history/pages/item.aspx?itemid=204>

11.755. Одесько-Симферопольська дієцезія. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://catholic-odessa.info/RU/parafie/od_Klemensa-RU.htm

11.756. Офіційний сайт Приходу Святого Йосифа. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://joseph.mk.ua/news.php?id>

11.757. Пономарев В. Митрополиты Могилевские / В. Пономарев // Свет Евангелия. - 2001. - №22 (324). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://procatholic.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=95:2008-02-18-08-25-48&catid=76:-1917-&Itemid=58

11.758. Приходько М. А. Главное управление духовных дел иностранных исповеданий и государственная система Российской империи в начале XIX века (Историко-правовой аспект) / М. А. Приходько. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rusnauka.com/11_NPE_2012/Pravo/1_107826.doc.htm

11.759. Сейко Н. А. Співпраця Тадеуша Чацького з католицьким духовенством у справі благодійної підтримки навчальних закладів Правобережжя (початок XIX ст.) / Н. А. Сейко // Науковий вісник Донбасу. Електронне наукове видання. – № 1 (17), 2012. - С.1-12. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://almamater.lnpu.edu.ua/magazines/elect_v/NN17/12snapds.pdf.

11.760. Сенькевич Г. Г., Трухан А. В. Просвещение и педагогическая мысль во второй половине XIX – начале XX в. / Г. Г. Сенькевич, А. В. Трухан. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.psu.by/history/POLOTSK/>

11.761. Товариство Ісуса в Україні. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jesuit-ua.org/>

11.762. Хітрова Т. В. Особливості німецькомовної преси Запорізького краю початку XX ст. / Т. В. Хітрова. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1629>

11.763. Цыпина Д., Эрдманн З., Ярошик В., Чистякова С., Саратов И. Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX - начало XX столетия) Харьковское областное общество немцев «Видергербурт» / Д. Цыпина, З. Эрдманн, В. Ярошик, С. Чистякова, И. Саратов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.wiedergeburt.kh.ua/history_g.html#ch_7

11.764. Шушара Т. В. Развитие женского образования на территории Керчь-Еникальского градоначальства XIX – начале XX веков / Т. В. Шушара. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2005_8_2/doc_pdf/shyshara.pdf

ДОДАТОК А

Словник

Алокуція - (лат. звертаюсь) - урочиста промова, або фраза, якою починається промова.

Аннуата – обов’язкова щорічна виплата, податок.

Візитатор – інспектор, духовний контролер, ревізор духовних закладів.

Вікарій – (лат. vicarius — «заступник», «намісник») — правитель адміністративного округу в Римській імперії; під’єпископ, заступник чи помічник архієрея, єпископа або пресвітера.

Деканат – (лат. Decanatus) - адміністративний округ в складі єпархії (дієцезії), об’єднує кілька поряд розташованих приходів.

Дієцезія, діоцезія - (лат. Dioecesis; від грец. διοίκησις — «управління») — церковна адміністративно-територіальна одиниця під керівництвом єпископа. Дієцезія, що очолюється архієпископом, називається архієпископією або архієпископством.

Едукаційна комісія (Комісія національної освіти) - (польс. edukacja - виховання, освіта, від лат. educatio - виховання) - перший у Польщі і у світі центральний урядовий світський орган управління народною освітою. Створений 1773 року. Існував до 1794 року. Едукаційна комісія провела ряд шкільних реформ. Територію Польської держави було поділено на 10 навчальних округів, в т. ч. Волинський (центр у Кременці) й Український (центр у Вінниці). Створено нову шкільну систему, до складу якої входили: церковнопарафіяльні школи (елементарний ступінь), нижчі та вищі міські школи (середній ступінь) та 2 Академії, названі в проекті Головними школами (вищий ступінь).

Єпархія - церковно-адміністративна одиниця на чолі з архієреєм в православних, греко-католицьких церквах. Якщо єпархію очолює єпископ, її ще називають єпископством, якщо архієпископ — архієпископством, митрополит — митрополією, патріарх — патріархією.

Канонік - (грец. κανων (палиця, переносно — правило, норма)), також крилошанин або капітуляр – титул священника в католицькій єпархії. Найчастіше каноніки були членами єпископської капітули. Є дійсні та почесні каноніки, що мають лише титул, але без прав і обов’язків.

Кантор - (лат. cantor — співак) – музичний керівник в католицьких та лютеранських церквах, викладач музично-теоретичних дисциплін в парафіяльних школах.

Кoad’ютор – у католицькій церкві титулярний єпископ, що призначається у певну єпархію для допомоги єпархіальному єпископу у здійсненні його єпископських функцій, і має право успадкування єпископського престолу після того, як він стане вакантним. Єпископа-коад’ютора, як і єпископів-помічників, призначають у випадку, коли

єпархіальний єпископ з певних причин не в змозі справлятися з усіма своїми обов'язками. Єпископи-помічники, на відміну від єпископа-коад'ютора, володіють меншим обсягом повноважень.

Конфесіонал (сповідальниця) – спеціальна кабіна для сповідання гріхів.

Курат – (лат. *curatus*) — католицький священник, якому єпископ надав право проводити сповідь та піклуватися про збереження душ вірян.

Кустош – зберігач, опікун бібліотечних чи музейних збірок.

Мансіонарій – (лат. *mansionarius* – знаходження, перебування) – воратар, помічник в храмі, нижчий служитель церкви.

Митрополія – (грец. *μητροπολιτης* – місто-держава) - область, що перебуває в канонічній владі митрополита; зазвичай складається з декількох єпархій, об'єднаних у так зване митрополиче середовище. Іноді митрополією називають місто, в якому живе митрополит.

Нава, неф - (фр. *nef*, лат. *navis* — корабель) — поздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

Пресвітеріум (пресвітерії) - в католицьких храмах простір між нефом (навою) та престолом, пізніше включав і престол.

Притвор – прибудова перед входом до храму. Може знаходитися з західної, південної та північної сторін церкви. Зазвичай відділяється від храму стіною з дверним отвором.

Пріор – (лат. *prior* — перший) — голова абатства (монастиря), який, згідно з регулою, обирається монастирською спільнотою. Інакше його називають абатом, суперіором, або настоятелем. Монастир, в якому має місце проживання пріор, називається пріорі.

Пробство - (нем. *Propstei*) – структурна одиниця в християнських церквах. Об'єднує кілька приходів на чолі з пробстом. Пробства складають єпархію (дієцезію). Аналогом є деканат.

Прозелітизм - (грец. *προσήλυτος* — новоприбулий) — прагнення завербувати якомога більше прихильників (прозелітів) якого-небудь вчення; палка відданість новоприйнятому вченню, новим переконанням.

Сигнатурка - (пізн. лат. *signatura* — підпис, від лат. *signo* — вказую, означую) — це малий храмовий дзвін, який розміщується над презбітерієм, або на перетині центральної нави з трансептом на малій храмовій вежі, що також називається сигнатуркою.

Синдик – голова міського, общинного, громадсько-церковного самоуправління.

Суффраган - (англ. *Suffragan bishop*) — вікарний єпископ (помічник єпископа) в католицькій церкві.

Фундуш - капітали, маєтки тощо, призначені на певні цілі, зокрема, благодійні.

Циборій – посуд для зберігання священних дарів.